

# “ઝેનિથ” દ્રાક્ષાસવ

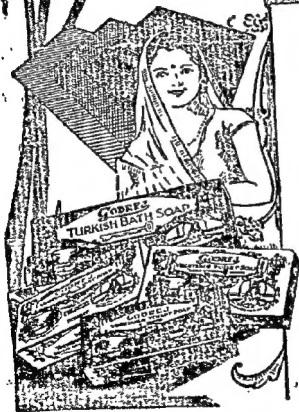


આ એક ઉત્કૃષ્ટ ટૉનીક છે.

# GODREJ

## VEGETABLE TOILET SOAP

THE "CHAYI BRAND"



ગોદ્રેજના ટોયલેટ  
સાબુઓ.

ગોદ્રેજ ટોયલેટ  
સાબુઓ બનાવવામાં  
દીક્ષતી વનસ્પતીઓનાં  
તેલો વાપરવામાં આવે  
છે. એનાથી આમડી  
તંદુરસ્ત, સુંવાળી અને  
ચાંદનપ્રભુ અને છે. નાના  
નાના ખીલ તથા ફોડફોડી  
ઓની ઉત્પત્તિને તે  
ખટકાવે છે. એટલે  
માટેજ આ સાબુઓનું  
તંદુરસ્તી અને ખુબ  
મુરતીના સાબુઓ તરીકે  
બહુ લાભ છે. કરવામાં  
આવે છે.

Sole Agents  
**NADIRSHAW PRINTER & Co. BOMBAY.**  
Factory: GODREJ SOAPS LTD. DELISE ROAD, BOMBAY, II.

જવેરીયનનું



મીઠ્ઠા

ઉલટી ઝાડા હોલેરા  
અને પેટના દુખાવા પર  
જે અડસીર

ટેલકોમ મેનશન, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ

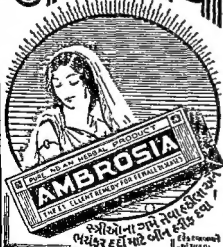
અમીની સગવડો



PHONE 23136

GRANTS AMBROSIA

રુમેસ્બ્રોશીયા



સ્ત્રીઓના ગમે તેવા સ્ત્રીક દવા  
ખર્ચકર દર્દો માટે બીન દારૂક દવા

તમારી રોજની ચિંતા દૂર  
કરતી હોય તો બીઓને ખાસ  
દવા આપવી જોઈએ. એમ્બ્રોશીયા  
બી રોગની ખાત્ર બનાવટ હોવાથી  
મદર, સુનારોગ, હિસ્ટીરીઆ, અને  
ઝાતુ વખતની દરેક રુગિયાદ, હા મે-  
સને માટે દુર કરી શકિતહીલુ થતું  
શરીર અટકાવી ખરી શકિત અને  
સૌંદર્ય બંને આપે છે. ચાતુ  
જમાનામા સૌથી સારી બીનદારૂક  
અને અચૂક ચુલુકારી સાબીત થયેલી  
દવા છે. એમ્બ્રોશીયા ત્રીસ વર્ષથી  
દરેક શહેરમા જાણીતા દવાવાળા  
પાત્રથી મળે છે.

કાંમત મોગી બાટલી ૩ રૂ  
નાની , ૩. ૦૦૦

વાળની ખૂબસુરતી, નરમાશ અને ટકાઉપણા માટે ખાસ  
બનાવેલો ચરબી વગરનો

# ગોખલે શિકાકાઈ સાબુ.

આ સિવાય બીજા અનેક સૈન્ટલ વિગેરે ન્હાવાના સાબુઓ  
પ્રત્યેક વેપારી પાસેથી મળી શકશે.

વાપરીને ખાત્રી કરો.

ગોખલે મેન્યુ. કંપની  
મુંબઈ ૮.

ચરબી વગરના શુદ્ધ; સ્વદેશી અને નિર્ભેજ

— ગો દ રે જ —  
ના લાટા; ગોટા અને બેટા

- \* કાઠપણ દેશી અથવા પરદેશી સાબુ કરતાં, વાપરવામાં ઉત્તમ હોઈ, વજનમાં વધારે અને કિંમતમાં સસ્તા છે. હાલમાં તેલનો ભાવ વધી ગયેલો હોવાથી,
- \* બીજાઓએ માલમાં વજનમાં અને ભાવમાં સારો ફેરફાર કર્યો છે. હરી-ફાઈને લીધે અને ફાયદો મેળવવા નામની અને છાપની નકલ પણ ઘવા લાગી છે માટે સાબુ વાપરનારાઓને આમદભરી સૂચના આપવી પડે છે કે સાબુ ખરીદતી વખતે “શાહુમુગ” છાપ અને “ગોદરેજ” નામ બરોબર બોધ વાંચી અને ખાત્રી કરીને ખરીદી કરવી. આ માલ સર્વે પ્રમાણિત વેપારીઓને ત્યાં વેચાય છે.

ગોદરેજ ઓઈલ એન્ડ સોપ ફેક્ટરી  
લાવખલા, મુંબઈ.



# વૈદ્ય કેલપતરૂ

સ્વ. વૈદ્યરાજ જટાગંકર લીલાધરે  
શરૂ કરેલું  
આયુર્વેદપ્રેમીઓનું માનીતું આ  
માસિક ૪૨ વર્ષથી નિયમિત  
રીતે પ્રગટ થાય છે.  
પ્રતિ વર્ષે નિશ્ચુત વૈદ્યરાજેના  
હાથે લખેલ પુસ્તક ભેટ  
અપાય છે.  
વાર્ષિક લવાજમ.....રૂ. ૩-૦-૦

શુદ્ધ શાસ્ત્રોક્ત આયુર્વેદિક દવાઓ માટે  
હજારો પ્રમાણપત્રો મળ્યાં છે.

વૈદ્યો માટે ખાસ લાવરાખવામાં આવ્યા છે.

## ગુજરાત આયુર્વેદ ફાર્મસી

ગાંધી રોડ, અમદાવાદ

કાલખાદેવી રોડ, મુંબઈ.

રાઈ રોડ, સુરત.

દુધ પચતું નથી ?

તો

ઢહીંના ઉપયોગ કરો

અથવા

મીઠી મધુરી છાશ લ્યો.

સાદો સારો સત્વવાળો

ખોરાકજી તૃમારું

આરોગ્ય જાળવે છે.

# તાંબે આરોગ્ય ભુવન

માં તૃમને પૂરો પાડવામાં આવે છે.  
મિજલસ, મેળાવડા કે માંગલિક પ્રસંગે  
કિક્ષાયતપણે યોગ્ય સગવડ કરી  
આપીએ છીએ.

છેલ્લાં ૧૦ વર્ષોથી દુધ કે  
છાશના પદાર્થોથી સ્વાદિષ્ટ  
સાત્ત્વિક વાનગીઓ માટે  
તાંબે આરોગ્ય ભુવન  
મુંબઈમાં મશહૂર થયું છે.  
તેની શાખાઓ પણ  
ઠેકઠેકાણે છે.

૧ માપલા મહાલ, ઠાકુરદ્વાર

૨ હમામ સ્ટ્રીટ

૩ દાલગાદેવી

૪ દાદર

શેર જઝાર.

બી. બી. સી. આર્થ. રેલ્વે.

સોળ વર્ષ સુધી લોકપ્રિય બનેલું તેમજ હવેની શ્રાવકોએ પ્રત્યક્ષ  
અનુભવેલું દરેક રોગ ઉપર શુભકારી/મુલ્ય N .. .....

પ્રાણાયામનું યાંત્રિક સાધન

એટલે

ડૉ. ગોડબોલેનું પેટન્ટ

“ હાઇડ્રો લંગ્સડેવેલપર ”

હિન્દુસ્થાન, ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકાના નામાંકિત ડોક્ટરોના ઉત્તમ  
અભિપ્રાય અને વધુ માહિતી માટે મચિત્ર કેટલોગ આજેજ મંગાવો,

ડૉ. ગોડબોલે પો. બો. ૧૬ પૂના સીટી.

પાછળથી નિરાશ ન થવું હોય તો આજેજ મંગાવો.

ડૉ. હેન્રી લીડર એમ. ડી.નું “ન્યેચર ક્યોર” “ફિલોસોફી ને પ્રેક્ટીસ”

ડૉ. આર. એચ. ભટ્ટમકર એમ. એ.એમ.ડી. પુનાની સમર્થ પ્રસ્તાવના સાથે.

પુસ્તકના ઓર્ડર સાથે તેની કીમત રૂ. ૭-૮

પોસ્ટેજ સાથે મોકલવા કૃપા કરવી.

લખો:—ડૉ. ગોડબોલેની કું. પો. બો. ૧૬, પૂના સીટી.

ડાયાબીટીસ પર અકસીર ધ્યાન.

જાંભૂલરસ અને બીયાંની ભૂકી

શામ ઉત્તરાગના સિદ્ધાંત  
અનુસાર તૈયાર થયેલી  
મીઠી પીશાબ જેવા રોગ  
ઉપરની એક ને અસર-  
કારક દવા.

આમાં કોઇપણ જાતનું પ્રેન્સેડીવરસાયણનું  
મિશ્રણ કરવામાં આવેલ નથી. અને ડૉ.  
ભટ્ટમકર એમ. એ.એમ.ડી. જેવાએ ખાસ  
ખાત્રી કરીને મીઠી પીશાબ જેવા રોગ  
ઉપર લેવા ખાસ લલામણુ કરી છે. આમાં  
વપરાયેલી વસ્તુઓ શુદ્ધ અને નાણ  
હોઇ તે અસરકારક છે

ત્રણ અઠવાડીયાં ચાલે તેટલી દવાના રૂ. ૬૭ પોસ્ટેજ બહુ

લખો:—

Rural Products Co.

POONA 2

અથવા

Swastik Advertisers

Lokshakti Mandir,

POONA 2.

સારો સાદો ખોરાક એ આરોગ્ય રક્ષણની  
મુખ્ય ચાવી છે.

સેવા

એજ

સતોષ

વિદ્યાર્થીઓ, સભ્ય ગૃહસ્થો, ઓફિસર્સ,  
શ્રીમંતો અને શ્રીમજીવીઓ એમ સર્વ  
લોકોને પોતાનાં બાળગોપાળ સાથે રિફ્રેશ-  
મેન્ટની ઉત્તમ સગવડવાળા દલાલ સ્ટ્રીટમાં  
આવેલા અમારા રેસ્ટોરાંમાંના નાનાપ્રકારની  
વિવિધ લહેજતદાર, અને સ્વાદિષ્ટ વાન-  
ગીઓ જરૂર આરામ અને આનંદ આપશે.

## એવરગ્રીન રેસ્ટોરાં

લગ્નસરા, ઉત્સવો, મીજબાની,  
એટહોમના મેળાવડા, ગાર્ડનપાર્ટી  
વિગેરે જેવા શુભ માંગલિક પ્રસંગોએ  
ઉત્તમ પ્રકારની સગવડતા  
કિફાયત ભાવે પૂરી પાડવામાં  
આવે છે. સેવાથી સંતોષ આપ-  
વામાં આવશે.

સ્વચ્છતા

અને

સહયતા

એકવાર પધારી ખાત્રી કરો.

# સે લ કો

મારકાના

ઉચ્ચામાં ઉચ્ચા સુગંધી તેલો, સોડા વોટરના એસનસીસો; રંગો,  
વગેરે વગેરે.

સીગારેટ સીગારના, ફ્લેવરીંગો, પેપરો, ફ્રાઈલ વગેરે,  
દારૂના એસનસીસો રંગો, વગેરે વગેરે,

કેટલોગ માટે લખો—

**કે. એમ. કાન્કની કુંપની**

૧૨૧, લાટીયા બાગ બીલડીંગ, લાટીયા બાગ સામે,

ફોન નં. ૨૮૮, ૨૮૯. મુંબઈ.

## હોમિયોપાથિક ઔષધો

ઉત્તમ, ખાત્રી લખ્યા અને શુદ્ધ ઔષધો વાપરવાં એ રોગ નિવારણના કામમાં

સફળતા મેળવવાની ચાવી છે અને પ્રત્યેક ચિકિત્સકે એવાં ઔષધો

વાપરવાં એ તેઓનો ધર્મ છે. ગયાં ૪૮ વર્ષથી અમે આવાં

ઔષધો પુરાં પાડવાની ખ્યાનિ મેળવી છે અને તેને

અમે અખતવાર સુધી ટકાવી રાખી છે.

ખાત્રી લખ્યાં, ઉત્તમ અને શુદ્ધ ઔષધો

વેચનારી સંસ્થા એટલે જ

**રૉ ય ઍન્ડ કં પ ની**

૧૭૯, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

# ચામડીના દરદોષી કંઠાળી ગયલા માટે ખુશ ખંખર

જખમ, ચાંદા, દાઢર, ખસ,  
ખુજલી, ખરજીયું વીગેરે ગમે તેવા  
લુના અને દડીલા દરસ મસા દરદોને  
ઝડ મૂળથી મટાડે છે. સેમ્પલની  
ખાટલી ફક્ત આના ૨ એ અજમાવી  
ખાત્રી કરો.

ગોપાલદાસ વીરાશમની ફાં.  
દરેક જાતની દેરી તથા વિદેશી  
દવાઓ ડાકટરો તથા દરખી-  
તાલને લગતી સર્વે  
ચીજોના વેપારી.

ડે. પ્રીન્સેસ સ્ટીટ

મંગલદાસ મારકીટની સામે-મુંબઈ.



લુના અને જાણીતા  
ચશમાના વેપારી.

અમારી દુકાને ડાકટરોના નંબર  
મુજબ ચશમા બનાવી આપવામાં  
આવે છે. લેટેસ્ટ રિસીપ્શની  
ફ્રેમો અને સાયન્ટીફિક  
લેન્સીઝો હુ મેશા  
સ્ટોકમાં રહે છે.

એક વખત પધારવા ખાસ વિનંતી છે.

હાતીમ બ્રધર્સ,

૩૦૨, અબ્દુલ રહેમાન સ્ટીટ,  
મુંબઈ નં. ૩.

એક જ વારના અનુભવથી સંપૂર્ણ ખાત્રી થશે.

નેત્ર-તાપ-હારિણી

મોતિયા, ખીજ, કુલાં,

વીગેરે શસ્ત્રક્રિયા વગર મટી  
જાય છે.

—કિંમત—

ખાટલી રૂ. ૧-૮-૦

પોસ્ટ અને પેકિંગ ખર્ચ

૯ આના જુદું.

બે  
અ  
મૂ  
લ્ય  
૨  
તો

ત્રયા-રોગારિ મલમ

ગજકણ, ખરજીયું, ખસ,  
કાલાદિ સર્વે ચામડીના રોગ,  
શરીર ઉપર ડાઘ ન રહેતાં  
તદ્દન મટી જાય છે.

—કિંમત—

નાની ખાટલી ૪ આના

મોટી ખાટલી ૮ આના

પોસ્ટ અને પેકિંગ ખર્ચ

૯ આના જુદું.

ધી નેશનલ ઈન્સિટ્રુઅલ ઍન્ડ મેન્યુફેક્ચરિંગ કં.

મળવાનું ઠેકાણું:

હિંદુ કોલોની, ૧ લી ગલી

દાદર, મુંબઈ નં. ૧૪



પત્ર વ્યવહારનું ઠેકાણું:

૪૩૨ અ. નારાયણ પેઠ

પત્રા માણતી પાસે, પુના.

# દેશના સર્વે વૈદ્યશાસ્ત્રીઓના યશાયે

જે પોતાના નફામાંથી અરધી ઉપરાંત રકમ, આયુર્વેદ-શાસ્ત્રની સેવામાં અર્પે છે, જે પોતાની દરેક ઔષધીઓ, હાલના વિજ્ઞાન શાસ્ત્રથી સર્વોત્કૃષ્ટ છે અને અધિક ગુણકારી છે એમ પુરવાર થઈ શકે એવા ઉચ્ચ દ્રવ્યોમાંથી ઘણીજ કાળજીપૂર્વક બનાવે છે, જેના ધ્યેયે જનતાના પૂર્ણ આરોગ્ય તરફ રચાયેલાં છે, જે પોતાના કારખાનામાં કોઈપણ યંત્રો વગર ફક્ત અગાઉના સાધનો વડે જ ગરીબ માણસોને રોજી આપી ઘણીજ વ્યવસ્થિત રીતે કાર્ય ચલાવે છે, તેવું પહેલું અને અમીતમ કારખાનું—

## આયુર્વેદાશ્રમ ફાર્મસી લિ. (અહમદનગર.)

(મેનેજિંગ એજન્ટ્સ:—આયુર્વેદ-સેવા-સંઘ)

ઔષધી વેચાણ માટે-મુંબઈમાં શાખા:-૧૮૦, ગીરગામ રોડ,  
કાંદવાડીને નાકે, મુંબઈ નં. ૪.

અમારા આયુર્વેદ-સેવા-સંઘની પૂર્ણ વ્યવસ્થા અને વિચારણા અનુસારે ચાલતું આ કારખાનું આપણા દેશના દરેક વૈદ્ય શાસ્ત્રીને સૌથી વધારે યશ અપાવનારું છે. આજે રાગીઓ પરદેશી દવાના ઉપચારો લેવા દોડયા જાય છે, પણ તેઓને આ કારખાનાની ઔષધીઓના વપરાશની અજમાયશ થતાં, ખરેખર હિંદની જનતાની જીંદગીમાં વર્ષો પહેલાં જેમ આયુર્વેદ રચીપચી રહેતું હતું તેવું પાછું ત્વરિત સજીવન થતું અનુભવશે. વધુમાં અમેએ કેટલીક અનુભવસિદ્ધ દવાઓ પણ બનાવી છે, કે જે હાલના દરદોમાં તદ્દન અકસીર થઈ પડી છે, તેની પૂર્ણ માહિતીઓ માટે અમારું પૂર્ણ સ્વચ્છિપત્ર મફત મંગાવો.

ગુજરાત, કાઠીયાવાડ, અને કચ્છમાં ગામેગામ એજન્ટ્સીઓ આપવી છે.  
લખો—

સોલ એજન્ટ્સ:—ભારતીય ઉદ્યોગ પ્રચાર કાર્યાલય  
હરગોવિંદ દેશાઈની વાડી, ૧૪, ભારતર લેન, ભૂલેશ્વર, મુંબઈ નં. ૨.

વૈધો રાગીઓનાજ રાગોનું નિવારણ  
કરે છે ! અને તેઓનુંજ આરોગ્ય  
રક્ષે છે !!

પણ

અમેા સૌ કોઇની આકસ્મિક અણધારેલી  
સુશીળતામાં રક્ષણ આપીએ છીએ  
અને સૌને સુખી રાખીએ છીએ

માત્ર

શ્રીના સંરક્ષણ પોલીસી

લ્યો ને તુમારા ભાવીને  
સલામત બનાવો

શ્રી લાઇફ એસ્યુરંસ  
કું. લીમીટેડ.



# વૈદ્યોનું વાર્ષિક

આયુર્વેદના રસદોષ અને વૈદ્ય વિદ્યાના વિચારોનું વાર્ષિક

અંથ પહેલો



૪  
૫૪  
૧૫૩૪૨

સંપાદક:

પ્રતાપકુમાર ધોમટમાઈ વૈદ્ય

વૈદ્ય ભુવન, બુલેથિર

અંક નં. ૨

વૈદ્યોના સાચા સહકારથી  
અને  
પ્રજ્ઞના સંગીન ટેકાથી ચાલતું

---

છેલ્લાં સત્તાવીશ વર્ષથી શાસ્ત્રીય ઔષધો  
આધુનિક યંત્રો વડે બનાવતું ગંભીર કારખાનું

**ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લી. મુંબઈ નં. ૧૪**

ધીમે ચાલતાં, માત્ર વજનથીજ ચૂર્ણ કરતાં, દવાઓનું પૂરેપૂરું  
સત્વ જળવાઈ રહે તેવાં યંત્રો ભેગાં હોય તો કારખાનાની એક વખત  
જરૂર સુલાકાત લેવી.

ઝંડુની બનાવટોની શ્રેષ્ઠતા માટે અખીલ ભારત આયુર્વેદીય  
પ્રદર્શનોમાં સોનાના ચાંદો મળ્યા છે.

શ્રી ગણુનાથ સેન, શ્રી ગોપાલાચાર્ય, શ્રી લક્ષ્મીરામ સ્વામી  
વિગેરે અથગણ્ય વેદરાજોએ કારખાનાની સુલાકાત લઈ પોતાનો  
સંતોષ બહાર કર્યો છે.

સ્થાનિક તેમજ બહારગામના વેદરાજોને એક વખત પધારી  
કારખાનું ભેઠ જવાનું કાયમનું નિમંત્રણ છે. એક વખત  
પધારવાથી યંત્રથી દવાઓ વધારે સારી થઈ શકે છે તેની ખાત્રી થશે.

હુદકાન  
ભાટીયા મહાજન વાડી  
કાઠગાદેવી રોડ મુંબઈ નં. ૨

ભુગતરામ અને કંપની  
મેનેજિંગ એજન્ટ

---

# વેધોનું વાર્ષિક

આયુર્વેદના રસનો અને વેદ મિલન મિલનનો વાર્ષિક

ગ્રંથ પહેલો

વિ. સં. ૧૯૮૪

## વિષય નાંધ

શોક અગત	શ્રી. પ્રતાપકુમાર વેદ	... ૧
૨૦ વર્ષો પહેલાં	..	... ૬
આયુર્વેદનું શિક્ષણ	શ્રી. પોપટ પ્રભુરામ	.. ૧૬
આયુર્વેદ ચિકિત્સા પદ્ધતિ	.. નારાનાથ	.. ૩૧
આયુર્વેદમાં શક્યતા	.. જ્યોતિષચંદ્ર સરસ્વતી	... ૪૭
પ્રાચીન ઇતિહાસ	.. કેશવરાવ જીવા	... ૬૨
અગ્રણ્ય સંપત્તિ અનિષ્ટો	.. સુંદરલાલ જોષી	... ૭૩
સ્વયં નમસ્કાર	.. આંધ નરેશ	... ૮૩
ત્રિદોષવાદ-૧	.. ધીરેન્દ્રનાથ રાય	.. ૮૬
ત્રિદોષવાદ-૨	.. મણિશંકર ભટ્ટ	... ૧૧૧
ત્રિદોષવાદ-૩	અસાત	.. ૧૧૬
આયુર્વેદિક નેચરોપથી	શ્રી. ગોપીનાથ ગુપ્ત	... ૧૨૩
પરેશ	.. બાપાલાલ વેદ	.. ૧૩૪
પિત્તાશ્મરીમાં ડાકિયાક્ષ	.. મનીન્દ્રકુમાર મુખર્જી	.. ૧૪૪
સંધિગત વાતરોગ	.. કેશવરાય ભટ્ટ	... ૧૪૯
માનસિક રોગો-૧	.. અનુભવિહારી દત્ત	... ૧૫૮
માનસિક રોગો-૨	.. રામચંદ્ર વાન્કેર	.. ૧૬૪
હસ્તદોષ	.. તુલસીદાસ આચાર્ય	... ૧૭૦
આયુર્વેદમાં વેગો	.. નારાયણન મુસ	... ૧૭૭

ધાવતું બચ્ચું	શ્રી. પુષ્પેન્દ્ર ભટ્ટ	...૧૮૨
આધુનિક નિર્ધંદુ	= મુળચંદ એન્જનીયર	...૧૮૬
આંધ્ર ઉદ્યોગ	,, ભાદ્રાચાર્યભાઈ અમીન	...૧૯૨
બસ પ્રેશર	,, શુકદેવ ભટ્ટ	...૨૦૦
આયુર્વેદની બનાવટો	,, શાન્તિભાઈ શેઠ	...૨૦૭
પુલનાં જાળ	,, જામનાથ શાહ	...૨૧૨
ફળરસોનો ઉપયોગ	,, ગણપત દાજીભે	...૨૨૮
મયૂર શિખા	,, શિવશંકર શુક્લ	...૨૩૬
વેવડી	,, રતિનાથ દલાલ	...૨૪૧
સર્પગંધા	,, હીરજીભાઈ જીવરામ	...૨૪૫
આઈ.સી.એલ.શ્રી	,, કૃષ્ણપ્રસાદ ભટ્ટ	...૨૫૦
માદિક વિજ્ઞાનીયમ્	,, વામુદેવ દિવેદી	.. ૨૬૧
પારદ સંસ્કાર	,, ભૂપતરાય પંડ્યા	...૨૬૦
પારદ શુદ્ધિ	,, વિજય કાલી ભટ્ટાચાર્ય	...૨૬૬
આયુર્વેદની ભરમો	,, દત્તાત્રય ભારદ્વાજ	...૩૦૦
આયુર્વેદની દાર્માંકાપીઆ	,, અમૃતલાલ ગણુજા	...૩૦૪
વિચાર પ્રવાહો: ૩૦૮-૩૨૧		
૧ સ્વાસ્થ્ય સંરક્ષણ	શ્રી. અમૃતલાલ વૈદ્ય	...૩૦૮
૨ પ્રાચીન કાળમાં આયુર્વેદ	,, પદ્મનાભ શાસ્ત્રી	...૩૧૨
૩ ચિકિત્સકોનું કર્તવ્ય	,, રવિશંકર ત્રિવેદી	...૩૧૫
૪ પથ્યાપથ્ય વિચાર	,, જોષાવજી દેકુર	...૩૧૮
અસ્તિમાં કસ્તુરી	,, અતાપરાય ભટ્ટ	...૩૨૨
દૃઢતાંક પુસ્તકો (અવલોકન)	,, અતાપકુમાર વૈદ્ય	.. ૩૨૪
સામયિક પ્રકાશનો ( " )	,, અતાપકુમાર વૈદ્ય	...૩૨૬

જાણકારોને મતે: ૩૨૯-૩૪૧

૧ આયુર્વેદિક શોધખોળ	શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી	...	૩૨૯
૨ આયુર્વેદ અને પ્રગતિ	,, સુન્દરલાલ જોષી	...	૩૩૨
૩ નિ. ભા. આ. મહામંડળ	,, મનીન્દ્રકુમાર મુખર્જી	...	૩૩૪
૪ આ. નો યુનિ.માં સ્વીકાર	,, મનીન્દ્રકુમાર મુખર્જી	..	૩૩૬
૫ બીજી બિન્હાદ આશ્રમ	,, મનીન્દ્રકુમાર મુખર્જી	...	૩૩૯
૬ એક વ્યવહાર મુશ્કેલી	,, શાંતિલાલ શેઠ	...	૩૪૧
મનન અને ચિંતન:	,, પ્રતાપકુમાર વૈષ્ણ: ૩૪૨ થી ૩૬૪		
૧ સ્વ. ડૉ. જીવજીલાલ મુવ	...	...	૩૪૨
૨ સ્વ. લેડી રમાબહેન પટ્ટણી	...	...	૩૪૩
૩ નિત્યયુવાન નરીમાન સાહેબ	...	...	૩૪૪
૪ ધારાસભા અને આયુર્વેદ	...	...	૩૪૫
૫ ખોડાં આદિ ઇન્ડિયન મેડીસીન	...	...	૩૪૮
૬ 'બોગસ' સંસ્થાઓ	...	...	૩૫૩
૭ આયુર્વેદ સેવક ગણ	...	...	૩૫૫
૮ આવતી કાલનું શુ ?	...	...	૩૫૮
૯ બે નવી સંસ્કાર સંસ્થાઓ	...	...	૩૫૯
૧૦ નામ અને પત્રલેખન	...	...	૩૬૧
૧૧ લેખકોનું મહેનતાણું	...	...	૩૬૨
૧૨ પાંત્રીસમા કારમે	...	...	૩૬૩
આયુર્વેદ પ્રેમીની રાજનિશી	...	...	૩૬૫
લેખક પરિચય	...	..	૩૭૩

આ અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલો દરેક લેખ દાખીરાઈ છે. તેનું પુનઃ પ્રકાશન કે પુનર્પ્રકાશ લેખક અને તંત્રીની સામટી પરવાનગી વગર થઈ શકશે નહિ. અંધના અવલોકનમાં કે કોઈપણ અર્થના પ્રતિપાદન માટે ન્યાયની પ્રમાણમાં ઉતારાઓ મુખી શકાશે. આ મનાઈનો લાગ કરનાર સામે ચોક્કસ પગલાં લેવામાં આવશે.

પ્રતાપકુમાર દેવ.

'આધુર્વેકમાં વેગો' 'ઔપચ બનાવવાનો ઉદ્દેશ' 'પારક સંસ્કાર' 'આધુર્વેકની ભરમો' અને "'ભાષાકારોને મનેની નેચિ ૩, ૪, ૫,"—એ સર્વ લેખકોના મૂળ અર્થે લેખોના તંત્રી ખાતા તરફથી થએલા શુભરતી અનુવાદો છે.

'ફળરસોનો ઉપયોગ'—એ લેખકના મૂળ મરાઠી લેખનો તે રીતે થએલો અનુવાદ છે.

જણવિલા વિચારો, દોરેલાં અનુમાનો અને લખેલી હકીકતો માટે દરેક લેખના લેખક જવાબદાર છે.

આ મંથની કિંમત રૂ. ૩-૦-૦ છે. ટંપાલખર્ચ જુદું.

[વૈદ્યેતુ વાર્ષિક : વાર્ષિક અંક : તંત્રી અને પ્રકાશક, પ્રતાપકુમાર ચોપટભાઈ વેલ, વેલભુવન બહેલર, મુંબઈ, ૨.

મુદ્રક : ઇમનશાંત ચોગી, ઇશાં પ્રિન્ટરી, રામજીહાદુર કંપાઉંડ, દોટ, મુંબઈ.

આ ગ્રન્થની બહાર ખજાનોનાં સોલ એજન્ટ, રવરિતક એડવર્ટાઇઝર્સ, રામજીહાદુર કંપાઉંડ, દોટ, મુંબઈ.]

રક્ત ટપકતા અર્શન

ચિકિત્સા વા

મિક

॥ વિચારકોનું વાર્ષિક

એક રૂામ રથલક સાથે એક આંર—: વિ. સં. ૧૯૮૪

મેળવીને દર બે બે કે તણ તણ કલાકે

અસર ઉપજાવી શકે

.ત

પણ શાસ્ત્રીય વિષયો

રથલક એ પ્રભુરામ અનંત ફાર્મસીય જેઓ ભેતા આબ્યા  
અને અસંખ્ય પ્રતિભા પછી જલદેરમાં મુરૂર થઈ હશે. એક તો  
ટપકતા અર્શ પર અત્યુક ફાયદો કરે છે. જાણી રહી છે તે ગુજ-  
જરૂરી હકીકત આપવામાં આવેલ શક્તિ હોય ત્યાં પણ

અજમાવી લુએ માટે નાણાં ન ખરચવાની

ખાજતમાં તો દિનાં પર

દી: એક ઐસની બાટલી ગુજરાતીની વાંચનભુખ

ચિકિત્સકો માટે ખાસગણિકો બહાર પડ્યાં,

: માહિતી પત્રક છે. એવે સમયે જિજ્ઞાસુ

ભયિકને મળી રહે તો

પ્રભુરામ અનંત કે અને કદાચ શંકાસ્પદ

વેદ ભુવન : ભુલેધર :

પણ વિજ્ઞાન પોતેજ દુનિયા જેટલું વિશાળ છે, અમુક જેટલું ઉંડું છે અને અંતર જેટલું ગહન છે. તેનો પાર પામ્યાની કોઈએ હજી લગી તો હા પાડી નથી તે માટેલા એકજ વિભાગને-વૈદ્ય વિદ્યાને-વિકસાવવા માટે એક સામયિક અને તે પણ વધે દહાડે નીકળનારું બહાર પડે, તેમાં સમયની વિશાળતા શિવાય કોઈ નવીનતા નથીજ. પરંતુ, બિલ્લોને વિસારે પડેલું આમાં વણી લેવાની જે અભિલાષા રખાઈ છે, તે કદાચ આવકાર-દાયક ગણાશે. અત્યારે કુશળતાપૂર્વક ચાલતાં જે શુજરાતી વૈદ્યકીય માસિકો નીકળે છે, તે કાં તો જનસમાજને સંદેશો આપનારાં હોય છે, કાં તો ઘણીખરી રીતે અપૂર્ણ હોય છે અને કાં તો આગગાડીની માફક ગોઠવી રાખેલે પાટે પાટે આત્મા જવાની ઇતિવાળાં હોય છે.

આ પ્રકારનાં સામયિકોમાં જેને શુદ્ધ શાસ્ત્રીય માની શકાય તેવા વિચારોને વિકસાવનારું બળ ઓછું હોય તે સ્વાભાવિક છે. જનસમાજને પ્રિય થવાની ભાવનામાં કેવળ વૈદ્યોનેજ માર્ગદર્શક અને તેવા લેખોનું પ્રાધાન્ય ઓછું હોય તે પણ તેટલુંજ સ્વાભાવિક છે. વળી પાછો આપણે લેખકોનો અભાવ તો ઉસો છેજ. તોય, ગણ્યાગાંઠ્યા ભાઈઓ પાસેથી દર માસે કશી સંગીન હકીકતોની આશા સદાય ન રાખી શકાય અને એક નડતરરૂપ જે વસ્તુ છે તે આપણા જુદા જુદા વાડાઓ છે જેની બહાર જવાની ઘણા ઓછાઓની હિંમત હોય છે. તેમાંય મહેનત કરીનેય અવનવા ભાઈઓને તેઓને ઠેકાણે પહોંચી વળવાની તંત્રી ખાતાની બેદરકારી ઘણાંય અણખિલ્યાં પુલોને વૈદ્યકીય સાહિત્યની વાડીમાં એમને એમ વણખીલ્યાંજ રાખશે.

આટલું બધું ઠાવકું અને ડાહ્યું ડમરું લખ્યા પછી આપ માને! કે કલમના એકજ ગટકે એ બધુંયે ઉડાડી દેવાને હું અને મને મદદ કરનારા સુરખીઓ અને મિત્રો પ્રવૃત્ત થયા છીએ તો આપ મોટી ભૂલ કરશો.



હકીકત તો એ છે કે મને ઘણા વખતથી થયા કરતું હતું કે કેવળ વૈદ્યોને અને વૈદ્યવિદ્યામાં રસ લેનારા તેના વિચારકોને ગમે અને ઉપયોગી થઈ પડે તેવું એક અપૂર્વ પ્રકાશન કાં ન કાઢી શકાય ? મારા પિતાની નિગાહ નીચે અને મારા બંધુ જોડે ‘આરોગ્ય’ના ૨૧ અંકો બહાર પાડતાં હું કેટલાક ધાઠો શિખ્યો હતો અને તેવા પત્રોના સંચાલકોની મુશ્કેલીના ખ્યાલો હું સમજી શક્યો હતો. એ માસિકમાં મારી કેટલીક ભાવનાઓને વણી દેવાનો ઘણોજ અદ્વ પ્રયાસ કર્યો હતો અને એને અંગેની કેટલીક સુવાસ અને કેટલીક મિઠી મૈત્રીઓ હજી પણ મારે માટે સંતોષ અને આનંદનું સાધન છે, પણ એ વખતે હું કેટલીક રીતે પરત્ર હતો, મારા વિચારોમાં ક્રુમળાશ અને કચાશ હતી.

અને આજે એક પગથીયું આગળ વધવાની ઇચ્છા થાય છે. ગુજરાતી વૈદ્ય સમાજને એક એવું પ્રકાશન આપવાની અભિલાષા પ્રગટી છે કે જેને માટે એ ગૌરવાન્વિત થાને અને એને પોતાનું માને. એ પ્રકાશન કોઈ વાડા ન સ્વીકારે, ચર્ચાઓની બંને બાજુઓ જેમની તેમ રજી કરે, એ શાસ્ત્રીય લેખકોનું વિહાર સ્થળ બની રહે અને આયુર્વેદનો ઉત્કર્ષ સાધવા માટે કટિબદ્ધ થએલાં નરનારને યુનિત ગંગા સમા નિર્મળ વારિનું પાન કરાવતું રહે. તે પ્રાંતલેહ ભૂલે, દેશલેહ ભૂલે, ભાષાલેહ ભૂલે અને જે સરસ અને સંગીન હોય તે ગુજરાતીમાંજ ગુજરાતી વૈદ્ય સમક્ષ ધરે.

એ પ્રકારનું પ્રકાશન બહાર પાડવામાં જો હું કદિયે નિમિત્ત થાઉં તો તે શરૂઆતથી માસિક કે ત્રૈમાસિકના સ્વરૂપમાં નહીં હોય તેની ખાત્રી મને પહેલેથીજ હતી. એક તો આપણા લેખકોની મર્યાદાઓ, ઘણાખરા વૈદ્યોને નવું કરવાની અનિચ્છા કે આળસ, યોગ્ય રીતે ટુંક સમયમાં ફરી ફરીને પ્રકાશન તૈયાર કરવાની જવાબદારી અને સૌથી મોટો અવાલ તેને વિધેના ખર્ચનો: એ બધાને અંગે મને એમ લાગ્યું કે ભલે ને

વર્ષે એકજ વાર બહાર પડે પણ જે અસાધારણ તૈયારીથી અને તેવાજ અસાધારણ સહકારથી એ પ્રકાશન બહાર પડે, તો શા માટે એ ગુજરાતી વૈધને ઉપયોગી ના નિવડે?

અને ગયા શિયાળાની એક રાત્રે મેં ઠંક ગાંડુ ઘેલું લખી નાખ્યું. બીજે દિવસે ક્વોટ્રેન્ગ્યુલર મેગ્નેટા બેતાં છાપવા આપી દીધું અને વધારે વિચાર કરું ત્યાં તો ઇલા પ્રિન્ટરીવાળા ભાઈ યોગીએ મારા હાથમાં છપાયેલું પરિપત્ર મુકી દીધું.

મને થોડીક ખીક છતાંયે હિંમત હતી કે કાલાવાલા કરીને પણ હું એક સાફ લેખક માંડળ જમાવી શકીશ. મુરખખીઓને અને દુષ્ટ અને અદૃષ્ટ મિત્રોને બીજેજ દિવસથી ક્વરમાં નાખીને પરિપત્રો મોકલવાં શરૂ થયાં અને જેમ જેમ જવાબો આવવા માંડ્યા તેમ તેમ મને લાગ્યું કે હું એક ખરેખરા શુભ કાર્યમાં નિમિત્ત થવાની તક મેળવી રહ્યા છું.

જવાબો પરથી મારી હિંમત વધી, અને પરપ્રાંતોને પહોંચી વળવાની મને અસિદ્ધાપા ધમ્મ. થોડાં ઘણાં ઠેકાણાં મેળવતાં મેળવતાં, આવડે તેવી ભાષામાં જ્યાં જ્યાં બની શકે ત્યાં ત્યાં મેં પત્રો લખ્યા અને જુગ અપવાદો શિવાય પરપ્રાંતોએ આ ભાવનાને વધાવી અને આવા પ્રકાશનની ઉપયોગીતા સ્વીકારી.

કોઈકે ટકોર કરી: અરે ભાઈ! ગુજરાતીમાં કાં? હિન્દીમાં કે અંગ્રેજીમાં કેમ નહીં? મેં કહ્યું એક બે વર્ષો બેવા થો પછી આપણે બધા તો સાથેજ છીએને.

કોઈકે ભવાં ચડાવ્યાં, પૈસાનું શું? તેમને મેં સંતોષ આપ્યો. કોઈકે માન્યું કે હું માસિક કાઢતો હોઈશ તે ખરેખર નીકળશે કે કેમ તેની ચિંતા કરી. પણ એ બધાયને, હું માનું છું ત્યાં સુધી, મેં સંતોષપૂર્વક સમજણ આપી છે અને એ સૌની શુભાશા, શુભાશીર્વાદ અને શુભ સહકારની કળુલાત સાથે આ પ્રકાશન આપની પાસે આવે છે.

મને લાગે છે કે આપને તે ગમશે. ન ગમે તો પ્રકાશન આપનુંજ છે. તેનો વિકાસ આપેજ સચવવો રહ્યો, અને તેના સંચાલનમાં આપે પણ ભાગ લેવો રહેશે. વર્ષ તો જોતજોતામાં વીતી જશે અને આવતે વર્ષે આપ પણ સાથે હશે. તો પ્રકાશન વધારે સંગીન અને દૃઢ બનશે. અત્યારે તો આમાં જે શુભ હોય તેની સુવાસ અને ફેરમ મારા દેશની ચારે દિશાઓમાં પ્રસારે અને તેની જ્યોત મારા દેશના ખુણેખુણામાં અજવાળાં પાથરે એ મંગલ આશા અને પ્રભુપ્રાર્થના સહુ વિરમું છું.

સોમવાર, અપાઠ સુદ ૧૧. ૧૯૯૩.

પ્રતાપકુમાર પોપટલાલ વૈદ્ય



## ૨૦ વર્ષો પહેલાં

[૨૩-૨૪ વર્ષો પહેલાં આયુર્વેદ ઉપર એક અત્યુજાળતો હુમલો મુંબઈની મેડીકલ કૌન્સિલે કરેલ હતો. એક ડૉક્ટર સામે ધંધાદારી ગેરવર્તણૂકનો—INFAMOUS CONDUCT—આરોપ ઉભો કરી, જે આયુર્વેદિક સંસ્થા નેડે તેઓ સંકલિત હતા તે સંસ્થાથી તેમને વેગળા કરવાનો અને આડકતરી રીતે તે સંસ્થાને કે આયુર્વેદના મૂળને ઉખેડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવેલ હતો. એ સંસ્થા તે પ્રભુરામ આયુર્વેદિક હોશિયાર અને એ ડૉક્ટરને પ્રાણાચાર્ય, ડૉક્ટર પોપટ પ્રભુરામ B. Sc., F. R. C. S. F. બરોબર ૨૦ વર્ષ પહેલાં—તા. ૧૭ મી ઓક્ટોબર ૧૯૧૭ ને દિને લાંબી લખાપટ્ટીને છેવટે તેઓને એક આરોપી તરીકે મેડીકલ કૌન્સિલની સમિતિ સમક્ષ ઉભા કરવામાં આવ્યા અને તપાસને અને કૌન્સિલે એમની વિરુદ્ધ કશું પણ દોષ શકવાની અથવા પુરવાર કરી શકવાની પોતાની અસક્તિ નહોતી કરી. આ આખી હકીકત આયુર્વેદના વિકાસના ઇતિહાસનું એક મહત્વનું મુવર્ણપત્ર છે.

માનવ યાદ ટુંકી છે. નવો વેર આ બધાથી સ્વાભાવિક રીતે અનુભવ છે. જે આપણે સુમન અને ચરકની યાદમાં રાખીએ તો આ બનાવ પણ ગ્રેજુઆટાયક અને ઉપાધ્યાયક છે, અને એટલા માટેના આ હકીકત “આરોગ્ય”ના ૧૯૧૭ ના નવેમ્બરના અંકમાંથી જેમની તેમ રજૂ કરીને એક વીસરાયેલી વાત તાજ કરવાની તક અભિમાનસહ લઈ છું.

પ્રતાપકુમાર દેવ]

મુંબઈની ધારાસભા તથા મેડીકલ કાઉન્સિલમાં આયુર્વેદ

**આ**જે ૧૯૭૪ નો સ્વર્ણ આર્માવર્ત ઉપર ઉગે છે. તે ઉગતાંજ આપણી ફરજ છે કે ગયા વર્ષનું આપણું કાર્ય આપણો મોબોજગવાઇ રહે, અને આપણા કામ માટે આપણા મનમાં સંતોષ થાય તેવી રીતે આપણે બળવ્યું છે કે નહિ તે વિષે મનન કરવું આવશ્યક છે. આર્ષ દેવક વિષે પસાર થયેલું સર્વ વર્ષોમાં ૧૯૭૩ નું વર્ષ હમેશને માટે યાદગાર રહી જશે. આ વર્ષમાં આયુર્વેદના ઉત્તેજન માટેના અવનવા પ્રયાસો, તેને તોડી પાડવા માટે મેડીકલ કાઉન્સિલ તરફથી થયેલી તગ્મતીને તથા આ મહાન યુદ્ધમાં આયુર્વેદને સરકાર અને પ્રમ બંનેના મનમાં પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન મળવું, એ ચોડું આનંદદાયક નથી.

## વૈદિક સંમેલનનું વર્તન

ભારતવર્ષિય વૈદિક સંમેલને પોતાના વર્તનમાં કામ કરવાની પદ્ધતિમાં અને મહાન વૈદ્યાની પ્રતિષ્ઠા સમજવાની તેમની ફરજમાં પણ ધણું જ સંતોષદાયક વર્તન બતાવ્યું છે. મુંબઈની બે વૈદિક સભાઓ, મુંબઈ વૈદિક સભા પોતાના શિવાજ પ્રભાણે વ્યાખ્યાનો અને સમાઓથી વૈદ્યાને સંતોષ આપતી રહી છે તથા ભારતીય વૈદ્ય મંડળ વૈદ્યા ઉપર ધના તથા આયુર્વેદ વિરુદ્ધ આવતા પ્રહારને અટકાવવા માટેની પોતાની ફરજ નિરંતરને માટે બળતી રહેલ છે.

## નામદાર લૉર્ડ હાર્ડિન્જ તથા ડૉક્ટર સર પાર્ડી દ્યુકિસ

આગળ ચાલતાં, આયુર્વેદને આહવાર, નેત્રે ઉત્તેજનની જરૂર છે એમ નામદાર સરકારને બતાવનાર, અને તેના એ કાર્યને લખને આખા હિન્દુસ્થાનમાં આયુર્વેદના ઉત્તેજન માટે થતા પ્રયાસોને પોતાના અંતઃકરણનાં પચનો અને સિદ્ધિતિથી ટેકા આપનાર ડૉક્ટર સર પાર્ડી દ્યુકિસ આપણી આગળથી ઉપડી ગયેલ છે જેને માટે આખા હિન્દુસ્થાનને આયુર્વેદ સંબંધે ઉદારસીનતામાં દૂબવા જેવું થયું છે. આવા કટોકટના સમયે ત્યારે અંગ્રેજી વૈદ્યના વખાણનારાઓ આયુર્વેદને તોડી પાડવાને બેટ બાંધી મચી રહ્યા છે, ત્યારે તેમનો જ નેતા, નામદાર વાઇસરૉયની કાઉન્સીલનો વૈદિક સલાહકારક, આયુર્વેદને માટે ઉંચો અભિપ્રાય જાહેર કરે તેના જેવું સંતોષકારક બીજું કંઈ જ નથી. સર પાર્ડી દ્યુકિસ પોતાની ફરજને બળતી વૈદ્યા અને હકીમોને પોતાના શાસ્ત્રો સનેજ કરવાને માટે અંતઃકરણનો બોધ આપી એ મહાન નર સ્વર્ગવાસ પામેલ છે. તેમણે આપણી તરફની પોતાની ફરજ બળતી છે. આપણે તેમને માટે કંઈપણ કરી શકીએ તેવી સ્થિતિમાં નથી. હિન્દુસ્થાનના માત્ર વાઇસરૉય લૉર્ડ હાર્ડિન્જ પોતાના અસંખ્ય બવસાયમાંથી જે વખતે માથું પણ ઉંચું કરી ન શકે તેવી સ્થિતિમાં હતા, તેવે વખતે તેઓ હિન્દુસ્થાન છેડવાની માત્ર બે મહિના અગાઉ આયુર્વેદિક તીવ્રથી કાગેજનો પાથો નાખવા બહાર પડે છે એ પણ આયુર્વેદને માટે કેટલું બધું આનંદદાયક છે!

આ જે મહાન વ્યક્તિ, જેના આયુર્વેદ સંશોધના ઉપકાર કદી પણ ભૂલાય નહીં નેવા છે, તે સંશોધે આટલું જોડી દવે આયુર્વેદના ઉત્તેજન માટે સતત પ્રયત્ન કરનાર ગૃહસ્થને આપણે આ વખતે યાદ કરવા સુકશું નહિ.

ડૉ. પોપટ પ્રભુરામ

જે વખતે આ લખાય છે તે વખતે વૈદ્યકીય જગતમાં વંદ્ય, દક્રીમ, ડાક્ટર અને જનસમૂહને મોટે આજો આયુર્વેદના વિશ્વમાં ડાક્ટર પોપટ પ્રભુરામનું નામ રળી રહ્યું છે. આયુર્વેદને પદ્ધતિપુરઃસર યોજી તેનું શિક્ષણ આપવાની શરૂઆત કરવી, તેમાં પાશ્ચાત્ય અને આયુર્વેદીય વૈદ્યાને સાથે સાથે જોડવા, તેમ કરી શરૂ કરેલી શિક્ષણ સંસ્થાથી થતા લાભો જનસમૂહને ખતાવવા, મુંબાઇમાં સર્વથી વધારે મોભાવાળા અને વિચારશીલ સદ્ગૃહસ્થો, નામદાર હાઇકોર્ટના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિઓ આગળ પોતે કરેલા કામને પરીક્ષા માટે મૂકવું, અને તેમનેજ હાથે આ સંસ્થામાંથી ઉત્તીર્ણ થયેલા “લિપ્ચરો”ને જનસમૂહના લાભ માટે પોતાના વૈદ્યકજ્ઞાન સાથે પ્રજા સમક્ષ મૂકવા, એવો આયુર્વેદને માટે શ્રેષ્ઠ વખત લાવનાર એ ગૃહસ્થ છે. શાંત મનથી, ધીરા અંતઃકરણથી, આજી બાજીથી તેમના કામમાં અડચણ કરવા માટે થતા પ્રયત્નોને માત્ર હસીને પણ મુક્તિથી દૂર કરી, ડાક્ટર પોપટ પ્રભુરામે પોતાના પ્રખ્યાત પિતાનાં અવસાન વખતનાં વચનો પાળવા માટે તન, મન અને ધનનો જોગ આપી એ સંસ્થા આયુર્વેદ વિદ્યાલયને વીસ વર્ષની વયે પહોંચાડ્યું છે.

વૈદ્યક સંશોધે સરકાર તરફથી ઘડવામાં આવેલ કાયદાઓ અને તેથી આયુર્વેદને પહોંચેલું સુકશાન

૪. સ. ૧૯૧૧ માં દિલ્હીમાં નામદાર સરકારે ‘જોગસ ડિગ્રી એક્ટ બીલ’ પસાર કર્યું, જેનો અર્થ એ થાય છે કે કોમપણ વૈદ્યકીય શિક્ષણ અથવા બીજી સંસ્થા કોમ્પિલ વ્યક્તિને વૈદ્યક સંશોધી કોમપણ જાતની પદવી આપી શકે નહિ. આ કાયદાથી એવી જાતની પદવી આપનાર અને લેનાર બન્નેને ગુન્હેગાર કરવામાં આવ્યા. આ કાયદા કાયદા પ્રમાણે

અગ્રેષ્ઠ વંદક સંબંધેજ હતું, પણ તેણે બહુજ બહેજો ધડા ખરા સમજનારને આપ્યો છે, જે વખતના વહેવા સાથે તુરતજ સ્પષ્ટ થયું છે. સને ૧૯૧૨ માં મુંબાઈ સરકારે મેડીકલ રેજિસ્ટ્રેશન એક્ટ પસાર કર્યો અને તેને અંગે દેવો અને હકીમેને ડાકટરો કરતાં અનિશ્ચય હલકી પદવી ઉપર મૂકી દેવામાં આવ્યા.

## સ્વર્ગવાસી વૈદ્યરાજ પ્રભુરામના છેવટના શબ્દો

પંદર વર્ષ પહેલાં સ્વર્ગવાસી વૈદ્યરાજ પ્રભુરામના અવસાન વખતે જે ગૃહસ્થો હાજર હતા, તેઓ આગળ તેમણે જણાવ્યું હતું કે પીસ વર્ષમાં વૈદ્યો ઉપર અણુધાર્યો આધાત આવશે અને જો પદ્ધતિપુરઃસર શીખેલા વૈદ્યો તૈયાર નહિ થાય તો તેમના ધંધામાં તેમનું માન જળવાશે નહિ. આ શબ્દોનું વાસ્તવિકપણું ન જ જોવામાં આવ્યું, ધસી આવતી મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા ૧૯૧૫ ના વર્ષની શરૂઆતથી ડૉ. પોપટે, પદ્ધતિ પુરઃસર શિક્ષણ લઈ પરીક્ષા આપી પદવી લીધેલા લિપ્તગરોને આયુર્વેદ વિદ્યાશ્રવના અધ્યાપક મંડળમાં જોડ્યા, અને એજ વર્ષના જુન માસથી ડૉકટર તરીકે પોતે એકલાએ એ શાળા સાથે સંબંધ રાખ્યો. આ રીતે થયેલી યોજના વખતે વિદ્યાશ્રવ કમિટીએ સ્વર્ગવાસી વૈદ્યરાજ પ્રભુરામ જીવનરત્ને આયુર્વેદના શિક્ષણ સંબંધે સ્થાપેલી આ શાળાને પ્રજ્ઞાના ટેકા ઉપર આધાર રાખતી જાહેર સંસ્થા બનાવી. તેના સ્થાપકની યાદગીરીમાં તેને “પ્રભુરામ આયુર્વેદિક કોલેજ” એવું નામ આપ્યું અને ડૉ. પોપટેને તેના પ્રિન્સિપાલ તરીકે સ્થાપ્યા,

આટલું થયા પછી ડૉ. પોપટે નવા કાયદા પ્રમાણે ૧૯૧૫ ના જાન્યુઆરી માસમાં રજીસ્ટર્ડ થયા. ૧૯૧૨ માં રજીસ્ટરનો આ કાયદો કરતી વખતે નામદાર સરકાર તથા નામદાર સભ્યોનું જનરલ તરફથી વારંવાર વચન આપવામાં આવ્યાં હતાં કે એ કાયદો વૈદ્યો અને હકીમેના મોભા અને કામની વચમાં આવશે નહિ. આ વચનો ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી ડૉ. પોપટે ઉપર જણાવેલું પગલું લઈ પરંતુ રજીસ્ટર્ડ થયા પછી એથેજ મહિને ડૉ. પોપટેને તેમની આયુર્વેદિક

કોલેજના સંબંધને નવા કાયદા પ્રમાણે “નિન્દ વર્તણૂક” ઠરાવી તે કોલેજ સાથેના સંબંધ છુટો કરવા મેડીકલ કાઉન્સિલ તરફથી નોટીસ આપવામાં આવી. આ બનાવે મુંબાઈની જાહેર પ્રજા, ડોક્ટરો, વૈદ્યો, હકીમોમાં ખગલગાટ ઉત્પન્ન કર્યો. શરૂઆતથી છેવટ સુધી મેડીકલ કાઉન્સિલના રજીસ્ટરમાં ડોક્ટરોનું આયુર્વેદ સંબંધનું જૂઠાપણું આ પ્રમાણે લૂંટી લેવાની તજવીજ થઈ, અને એ કાઉન્સિલ આજ અને હવે પછી આયુર્વેદ સંબંધે શું પગલાં ભરશે, નામદાર સરકારના કાન ઉપર એ પ્રાચીન શાસ્ત્ર સંબંધી શું શું ખોટી વિગતો લાવશે તેનો ખરો આભાસ આ ન સમજી શકાય તેવા બનાવથી જણાયો. આ પ્રમાણે ૧૯૧૫ ના વર્ષની અધવચે મુંબાઈની મેડિકલ કાઉન્સિલે આયુર્વેદ વિરૂદ્ધ પોતાની લડત શરૂ કરી. વિના કારણ, કંઈપણ હેતુ વગર માત્ર વૈદ્યો અને હકીમોને પોતાથી હલકા બનાવવાને ખાતર આ લડત કાયદાના રક્ષણના મજબૂત કાદમાં ભરાઈ તેઓએ શરૂ કરી. જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ બંને પક્ષ વધારે અને વધારે એંટ ઉપર ચડતા ગયા, અને છેવટે મેડીકલ કાઉન્સિલે ડૉ. પોપટ ઉપર તેમના આયુર્વેદ સાથેના સંબંધને ખાતર “નિન્દ વર્તણૂક”નો આરોપ મુકી પોતાના રજીસ્ટરમાંથી તેમનું નામ કાઢી નાખવાની ધમકી આપી.

સ્વપ્નમાં પણ ન સમજી શકાય તેવી આ સ્થિતિ. મુંબાઈની મેડીકલ કાઉન્સિલે નામદાર સરકારના વૈદ્યો અને હકીમોના મોભા સંબંધમાં જાહેર વચનો છતાં ઉભી કરી. વૈદ્યોથી આ સ્થિતિ સહન ન થઈ, હકીમો તે સાંખી શક્યા નહિ, અને મુંબાઈની જાહેર પ્રજા આ અધિષ્ટિત હુમલો સહન કરી શકી નહિ,

ડૉ. પોપટને અણુધારી મદદો

ડૉ. પોપટે આ વિષયનો નિકાલ કરવાને માટે નામદાર વાઇસરૉય લૉડ હાડિન્ગના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલુ કર્યો.



પન નરહાર ગઝ થયા પછી માન એક મહિનાના અરસામા લૉડિંગ દિલ્હીમા આયુર્વેદિક તિબ્બી કૉલેજનો પાયો નાખ્યો.

ઈંગ્લીરીયન કાઉન્સિલમા ત્વ ડૉક્ટર પાર્ડીલ્યુડિસે આયુર્વેદની તરફેણમા એક જાણવાત્તેજ લાવણુ કયુ, અને આયુર્વેદને કેવી રીતે ઉત્તેજન આપી શકાય, તેને માટે પ્રાન્તિક સરખરો ઉપર સકયુલરે જાદનામા આ યા. આ મનાવેથી પણ મુબાઇની મેડીકલ કાઉન્સિલે ધડો લીધો નહિ અને ડૉ પોપટ પામે વધારે ઝરઝાઈથી તેમની વતંચુક બાબે ખુનાસો માનનામા આ ચો ઉવટે ડૉ પોપટ આયુર્વેદ શુ છે, તે કેમ શીખનાય છે, આપાવર્તમા તેનો કેટલો બધો લાભ લેનાય છે અને તે સમયે મુગેપ તથા અમેરિકાના વિક્કાનો શુ અભિપ્રાય ધરાવે છે તે સમયે એક જાણવાત્તેજ લખાણુ જવામ મેડિકલ કાઉન્સિલ ઉપર મોલી આપ્યો.

### ઝોન મિં પટેલ આયુર્વેદની મદદ

આ ચળવળ ચાલતી હતી તે જાપાદ્વારા તથા બીજી રીતે ઝોન મિં પટેલને કાને આવી, અને તેમના હમેશના રિવાજ મુજબ, મેડીકલ કાઉન્સિલને હાથે થતો અન્યાય સહન ન કરી શકવાથી તેમણે વૈદ્યો અને હકીમોનો મોભો જળનાય તેવા એક ખરડો મુબાઇની ધારાસભામા દાખન કર્યો, અને તેમા ડૉ પોપટ ઉપર મેડીકલ કાઉન્સિલે ઉપાડેનો કેમ રજુ કરનામા આ ચો ધારાસભામા નાં ગવર્નરની હાજરીમા આયુર્વેદની તરફેણમા ઝોન મેખરોએ જે જાણવાત્તેજ લાવણુ આપ્યા હતા તે આયુર્વેદના ઇતિહાસમા હમેશને માટે પાઠગાર રહી જશે.

‘‘કુખ્યાઈ ઈસ્ટાકાના લગલગ સર્વ અગેલાન આયુર્વેદની મદદમાં

જે ગૃહસ્થોએ એ ઉપયોગી પ્રાચીન શાસ્ત્ર નિરૂદ્ધ પોતાના રિચારો જણા ના તેઓની તમનાદી દીનો તોવામા ઝોન મિં પટેલ, મિં

ખેડી, મિં ગોડમોડે, મિં ચુનીલાલ મહેતા. મિં ગોડગદાસ પારેખ, મિં ઉપાસતી, મિં ગરૂડે, જે પ્રશંસાલાયક ભાગ લાજ્યો તેને માટે આયુર્વેદને આહવાન સર્વ જણુ તેઓના આભારી છે. મુંબાઇમાં પણ એજ વિષય પર સર નારાયણ ચંદાવરકરે મુંબાઇની જાહેર સભામાં આયુર્વેદની વિરૂદ્ધતાનું જે તકલાદીપણું બતાવ્યું તે કાયદાની રીતે અને વ્યવહારિક રીતે કાલ્પના પણ મન ઉપર મજબૂત અસર કરે તેમ હતું. પણ આ કાયદો પસાર થાય તો નામદાર સરકારે માત્ર પાંચ વર્ષ થયાં સ્થાપેલી મેડીકલ કાઉન્સિલની સ્થિતિ કુદોડી થઇ પડે એજ માત્ર મન ઉપર રાખી, ધારાસભામાં આયુર્વેદના જાણનારા ડોક્ટરો આ ખરડાની સામે થયા. નામદાર સરકારે આયુર્વેદ તરફ નિરંતર તિરસ્કારની નજરથી જોનારા જે જે ડોક્ટરો, ડૉ. સર નરીમાન તથા ડૉ. રાવને ધારાસભામાં ખાસ નિમ્યા અને એ પ્રમાણે માત્ર ચાર વધુ મતે આ ખરડો સરકારે રદ કર્યો.

### નામદાર ગવર્નર ઉપર થયેલી ઉંડી અસર

સારા કામમાં હંમેશ મુશ્કેલી અને અડચણો આવ્યા કરે છે અને નિરાશ થનાર માણસ કોઇ પણ દિવસ કુતોદ્ધ પામી શકતો નથી. ખરડો નિમ્મળ ગયે પણ ધારાસભામાં થયેલાં જાણવાજોગ વ્યાખ્યાનોએ નામદાર સરકાર તથા ખાસ કરી નામદાર ગવર્નરના મન ઉપર ઘણીજ ઉંડી અસર કરી, અને તેથી નામદાર સરકાર તરફથી ચતા ભાવણુ દરમિયાન એમ બોલાયું કે આ ખરડાએ જે સ્થિતિ ઉભી કરી છે, તેથી મેડીકલ કાઉન્સિલના કામમાં અડચણ થવાનો સંભવ છે. પણ આયુર્વેદ સંબંધે કંઈ પણ ખાસ યોજના તૈયાર કરવી એ બાબતને નામદાર સરકારની અનુમતિ છે.

બુધવાર તા. ૧૭ મી અક્ટોબર ૧૯૨૭ ના દિને આયુર્વેદ સંબંધે મેડીકલ કાઉન્સિલ તરફથી ડૉ. પોપટની તપાસ અને તેમાં તેમને મળેલી કુતોદ્ધ

આ પ્રમાણે ધારાસભાની આયુર્વેદની લડતનો તેની તરફથી

અંત આવ્યો, પણ મુંબઈની મેડીકલ કાઉન્સિલના મન ઉપર તેથી સહેજ પણ અસર થઈ નહિ. તેઓએ ડૉ. પોપટ ઉપર મૂકેલા આરોપની તપાસને માટેનો તા. ૧૭ મી અક્ટોબર ૧૯૩૭ નો દિવસ ઠરાવ્યો, અને તે દિવસે મેડીકલ કાઉન્સિલની કાર્ટમાં તેમને તેમના બચાવ માટે હાજર થવા ફરમાવ્યું.

પાંચ યુરોપિયન, ચાર પારસી, બે હિન્દુ, એક ક્રિશ્ચિયન અને એક મુસ્લિમ એ પ્રમાણે નેર ડોક્ટરોની આ કાર્ટ હતી. મિં. કૃપએલ એરિસ્ટર એએસર તરીકે હાજર થયા હતા, અને મેડીકલ કાઉન્સિલ તરફથી આ કેસ ચલાવવાને સરકારી સોલિસિટર મિં. નિકસસન, તથા કાઉન્સિલના રજીસ્ટ્રાર મિં. બોકરો હતા. ડૉ. પોપટ પોતે તથા તેમની સાથે તેમની તરફથી મિં. ભાધચંકર, કાંગા અને ગિરધરભાઈ, સોલિસિટરની પહેડીવાળા મિં. ગિરધરભાઈ તથા એડવોકેટ મિં. ભુક્તાભાઈ દેસાઈ હાજર થયા હતા. કાર્ટનું કામ સવા બાર વાગે શરૂ થયું હતું તે વખતે આ કેસ મુલતવી રાખવાને મિં. ભુક્તાભાઈ તરફથી અરજ ફરવામાં આવી હતી, જે સ્વીકારવામાં આવી નહોતી. આ વખતે મિં. ભુક્તાભાઈએ ડૉ. પોપટ તરફનો કેસ રજુ કરતાં, મુંબઈની બહારના કેટલાક જાણીના ડોક્ટરોને બુલાવી માટે બોલાવવાને માટે મેડીકલ કાઉન્સિલ પાસે સમન્સ માગ્યા હતા, પણ નામદાર સર્જન જનરલે જણાવ્યું કે તેવો કંઈ હક્ક તેમને હતો નહિ. આ ઉપરથી નામદાર સરકારને એ બાબતમાં અરજ કરવા બની આવે તેટલા માટે ફરી કેસ મુલતવી રાખવા અરજ ફરવામાં આવી અને જણાવવામાં આવ્યું કે જે એ બુલાવીઓ રજુ કરી નહિ શકાય, તો ડૉ. પોપટને અન્યાય મળીને અન્યાય છે. આ અરજ પણ મેડીકલ કાઉન્સિલ તરફથી નામંજૂર કરી, કેસ આગળ ચલાવવાનો સર્જન જનરલે આગ્રહ કર્યો, જેથી ડૉ. પોપટ ઉપરનો ચાર્જ કાઉન્સિલના રજીસ્ટ્રારે વાંચી સંભળાવ્યો, અને ડૉ. પોપટ પોતાને એ ચાર્જને માટે બિન-શુભેગાર જણાવ્યા તથા પોતાની બુલાવી આપવા માટે રજુ થયા.

## ડૉ. પોપટની આયુર્વેદ સંબંધે જીજ્ઞાસી

મિં જીજ્ઞાસાઈ તરફથી પ્રભુરામ આયુર્વેદિક કોલેજની સ્થાપના, તેમાં થતું કામ, તેમાં કામ કરતા અધ્યાપકો, શીખવાતા વિષયો, લેવામાં આવતી પરીક્ષાઓ અને અપાતાં પ્રમાણપત્રો વિશે લંબાણ તપાસ ચલાવવામાં આવી; જે પછી સામી બાબતથી ડૉ. પોપટની ઉલટ પાલટ તપાસ નામદાર સંસ્થાન જનરલ તરફથી શરૂ થઈ. શંકામય સમગ્ર બાબતોનો ડૉ. પોપટ પાસે ખુલાસો માગવામાં આવ્યો, જે તેમણે શુદ્ધ મનથી તથા નિઃશંક અંતઃકરણથી હિંમત અને વિદ્વત્તા સાથે આપ્યો.

## કાઉન્સિલની વિરૂદ્ધ વલણમાં થવા લાગેલો ફેરફાર

આ તપાસ દરમિયાન કાઉન્સિલની તેમની તરફની વિરૂદ્ધ વલણ બદલાતી ગઈ. ડૉ. પોપટ અર્ધો કલાક સુધી ઉભા રહી બોલ્યા પછી તેમને બેસવાની સૂચના કરવામાં આવી અને કાઉન્સિલના એક વૃદ્ધ યુરોપિઅન ડૉક્ટર મેમ્બરે તેમને પોતાની ખુરશી આપી. પણ ડૉ. પોપટે ઉપકાર સાથે એ મહેરબાની સ્વીકારવા ના પાડી અને જણાવ્યું કે જ્યાં સુધી હું તમારી નજરમાં યુનેસ્કો છું ત્યાં સુધી હું બેસવાનું પસંદ કરતો નથી. વિરૂદ્ધતાના જોટલા પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા તે બધાનું નિરાકરણ કરતાં લગભગ ત્રણ કલાક ગયા. ત્યાં સુધી ડૉ. પોપટ ઉભા જ રહ્યા હતા. આ પછી વિરૂદ્ધ પક્ષને તેઓની જીજ્ઞાસી રજુ કરવા મિં જીજ્ઞાસાઈએ જણાવ્યું; પણ તેવી કોઈ પણ જીજ્ઞાસી રજુ કરવામાં આવી નહિ. જેથી મિં જીજ્ઞાસાઈએ પોતાનું લાપણ શરૂ કરતાં ડૉ. પોપટે પોતાની જીજ્ઞાસીમાં જણાવેલી જુદી જુદી વિગતો ઉપર ભાર મૂકી, પ્રભુરામ આયુર્વેદિક કોલેજના ટ્રિન્સિપાલ તરીકે તેઓ જે જે કામ કરે છે તે કામને સંબંધે કોઈ પણ રીતે તેમની ઉપર મેડીકલ કાઉન્સિલે મૂકેલો "નિન્-વર્તલુક"નો ચાર્જ સિદ્ધ ગઈ શકતો નથી, એમ દલીલ રજુ કરી. વિરૂદ્ધ પક્ષ તરફથી મિં નિકલસને કોઈ

પણ જનનું લાભણ કયું નહિ અને મેડીકલ કાઉન્સિલના એ તે સમાસદો છેવટના ચુકાદાને માટે રિટાયર થયા.

ડૉ. પોપટ ઉપરના આરોપ સાબિત થયા નહિ

આ પછી પોણા કલાકે ડૉ. પોપટને નામદાર સંસ્થાન જનરલે જણાવ્યું કે અમારી કાઉન્સિલ એવા અભિપ્રાય ઉપર આવી છે કે તમારી ઉપર જે આરોપ મૂકવામાં આવ્યા છે તે સાબિત થઈ શકતા નથી. ડૉ. પોપટ નામદાર સંસ્થાન જનરલનો ઉપકાર માંગે અને તે બાદ કાઉન્સિલ વિખરાઈ ગઈ.

ડૉ. પોપટને સર્વ મેડીકલ કાઉન્સિલરો તરફથી તેમની ફતેહ માટે આપવામાં આવેલી મુખ્યારકબાદી

જતાં જતાં દરેક કાઉન્સિલરે ડૉક્ટર પોપટને તેમની થયેલી ફતેહ માટે પોતપોતાની અંતઃકરણપૂર્વક મુખ્યારકબાદી આપી અને સાંજના સાડા ચાર વાગે સર્વ જણ છૂટા પડ્યા.

આ પ્રમાણે મેડીકલ કાઉન્સિલે ઉપાડેલા આ કેસનો સવા મે વરસે નિકાલ થયો અને તેની અંદર ડૉ. પોપટનાં પ્રભુરામ આયુર્વેદિક કોમેન્ટ અને તેના સંબંધના સર્વ કાયેતિ યોગ્ય ઠરાવવામાં આવ્યાં.

આયુર્વેદ ઉપર આ આઘાત આવ્યો અને તેનો ખત્યાવ કરવા ડૉ. પોપટ પ્રભુરામનુંજ સાધનભૂત યવું, એ તથા પોતાનાં તન, મન અને ધનને આયુર્વેદ માટે અર્પણ કરી તેઓએ આવી એક આયુર્વેદની વિરુદ્ધની કાઉન્સિલમાં પણ આયુર્વેદના ખત્યાવ માટે અડગ ઉભા રહેવું તથા પોતાની વિદ્વત્તાથી ફતેહ મેળવવી એ બનાવ વૈદ્યકીય મંડળ તથા જાહેર પ્રજામાં ડૉ. પોપટને માટે અતિશય માન સાથે નિરંતર યાદ રહેશે.

## આયુર્વેદનું શિક્ષણ

હાલના સંલોગો વચ્ચે તે કેવી રીતે અપાત્રું જોઈએ ?

**આ**યુર્વેદના શિક્ષણ વિષે વારંવાર ચર્ચા થયેલી છે અને તે બાબતમાં હજી કેટલાક મતભેદ આપણા જોવામાં આવે છે. છતાં, માત્ર મત દર્શાવવાવાળા વૈદ્યો અને ખરેખર શિક્ષણ આપી પોતાના વિદ્યાર્થીઓને ફોલ્દમંદીથી વૈદક ધંધો કરતા જોવાની ઇચ્છાવાળા શિક્ષકોના મતમાં ઘણો ફરક પડે છે. આ ફરક પડવાનું મુખ્ય કારણ ચરક, સુશ્રુત, વાગ્ભટ્ટ, વગેરે ગ્રંથો રચવામાં આવ્યા તે વખતની અને હાલના વખતની રહેણી કરણી, આચાર વિચાર તથા બીજા દેશોની વૈદક પદ્ધતિનો આપણી વચ્ચે થયેલો પ્રચાર, એ હોયું જોઈએ.

ધંધાને ખાતર કોઈપણ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવું તથા કરાવવું તે, જે ધંધાનું જ્ઞાન, વિદ્યાર્થીઓને આપવામાં આવ્યું હોય તેમાં, તે પોતાની કાર્યકુશળતાથી દોષી નીકળે એ હેતુથીજ હોયું જોઈએ; અને જ્યારે આ હેતુ સાચવવાની જરૂર છે ત્યારે તેની જાતના શિક્ષણની પદ્ધતિ આપણે આયુર્વેદના શિક્ષણ માટે ચાલુ કરવાની પણ ખાસ જરૂર છે.

આયુર્વેદનો દરેક ગ્રંથ, સંસ્કૃત ભાષામાં-શ્લોકોના રૂપમાં લખાયેલો છે. આ શ્લોકો મુખપાઠને માટે ઘણાજ સરળ છે. પણ, ઉપર કહ્યું તેમ, જે ધંધામાં માણસના જીવન સાથે આપણે આપણું કામ જતાવવાનું છે, તે ધંધામાં સંસ્કૃત શ્લોકોનો મુખપાઠ કરવાથી કંઈ પણ લાભ મળી શકે નહીં, એ સર્વ કોઈ સહેલાઈથી સમજી શકશે.

આમ છતાં, એ રોગોકા મુખપાઠ ન કરવા એ હેતુ હોવો ન જોઈએ. કારણ કે, રોગોકાની પદ્ધતિમાં એક વિષયને યાદ રાખવો એ ખીજ કોષ્ટ પણ રીત કરતાં વધારે સરળ રીત છે. પણ તે યાદ રાખવા સાથે, એ રોગોકાનો ભાવાર્થ શું છે, શાસ્ત્રીય રીતે તેનો શું અર્થ થાય, પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન માટે તેની અંદર શું શું બાજતો સમાયેલી છે, અને તે બાજતો પ્રત્યક્ષ રૂપમાં વિદ્યાર્થીઓ સમજી શકે અને તે પ્રમાણે કરી શકે એટલે સુધીનું જ્ઞાન આપવા સાથે, આ રોગોકા મુખપાઠ કરવાની પદ્ધતિ ઉપર વૈદકશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે, તોજ તે લાભકરક નીવડે. તેમ જો ન થાય તો એ મુખપાઠ, વૈદક જેવા જોખમી અને મહત્વના ધંધામાં સહેજ પણ ઉપયોગી નીવડે નહિ.

આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોની લખાણશૈલી માટે આટલું કહ્યા પછી, હવે, એક વિદ્યાર્થીએ વેલ થવા માટે વૈદકશાસ્ત્ર સંબંધે ખાસ શું શું વિષયોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, તે સમજવાની જરૂર છે, અને અર્વાચીન પ્રત્યેક વૈદકશાળામાં તેવા દરેક વિષયનો અભ્યાસ કરાવવાની અગત્ય છે. આ દરેક વિષયના અભ્યાસ માટેની યોજના કરતા અધ્યાપકે ખાસ કરીને, એટલું સમજવાનું છે કે, આપણા પ્રાચીન ગ્રંથો, તે વખતે છાપવાની કળાની શોધ થયેલી ન હોવાથી, ધણુજ ટુંકામાં અને રોગોકાના રૂપમાં લખાયેલા છે. અને એક એક રોગોક તેની અંદર સમાયેલા શબ્દોના રહસ્ય સાથે સમજવાની તળખીજ કરવામાં આવે, તો તેની ઉપર સંખ્યાબંધ પાનાં લખી શકાય—એટલે આપણું વૈદકશાસ્ત્ર નાનું નથી પણ હાસનાં લખાણની શૈલી પ્રમાણે વિસ્તારથી લખવામાં આવે તો દુનિયામાં અસ્તિત્વ ધરાવતા કોષ્ટ પણ વૈદકશાસ્ત્ર કરતાં તે મોટું છે એમ ખાતરી થી કહેવામાં અડચણ નથી. અધ્યાપકે આ બાજત લક્ષમાં રાખી, વૈદકના દરેક વિષયના વિભાગો કરી, તેના શિક્ષણની શરૂઆત કરવી જોઈએ.

આ વખતે એક ખીજ બાજત વધોના ધ્યાન ઉપર લાવવાની હું જરૂર જોઉં છું, અને તે ખાસ કરીને ધંધાની શરૂઆત કરતા વેદોએ તે વધારે લક્ષમાં લેવાની છે. પ્રાચીન ગ્રંથકારોમાંના કેટલાકોએ પોતાના

અંધોમાં વૈદક સંબંધી દરેક જુદા જુદા વિષયોનો સમાવેશ કરવાની તજનીબ કરી છે; તેમ ખીજાઓએ પોતાને પસંદ પડતા વિષયો ઉપરજ પોતાના અંધોમાં વિવેચનો કર્યાં છે. શાહર્ગંધરમાં વૈદક સંબંધી દરેક વિષયનો સમાવેશ ટુંકમાં કર્યો છે, જો કે તેમાં પણ કેટલાક વિષયો, જેને આધુનિક અંધકારો વધારે અગત્યતા આપે છે તે મૂકી દેવામાં આવ્યા છે. માધવનિદાને માત્ર નિદાનનો વિષય વિસ્તારથી લખ્યો છે. ભાવપ્રકાશ, ચિકિત્સા સંબંધી બહુ ઉપયોગી અંધો, વાગ્ભટ્ટ, ચિકિત્સા, મન્દિય વિજ્ઞાન, ત્રિધાતુ અને તે સાથે નિદાન વિષયમાં બહુ ઉચ્ચ વિચારો રજુ કરે છે. સુશ્રુત, શારીર અને શસ્ત્રવૈદક ઉપર લંબાણ વિવેચન કરે છે, અને ખીજા વિષયોને ઓછું ધ્યાન આપે છે. તથા ચરક ચિકિત્સાશાસ્ત્રીય નિર્ણયો સાથે, વૈદક સંબંધી ખીજાં પુસ્તકોમાં રહી ગયેલા ગૂઢ વિષયો સંબંધે લખાણ કરે છે. ચરકમાં આપણને પ્રમિતંત્ર, જેને હમણાં bacteriology ને નામે પાશ્ચિમાત્ય વૈદકમાં બહુ ઉપયોગી વિષય ગણવામાં આવ્યો છે તે જોવામાં આવે છે. સુશ્રુતની શસ્ત્ર ક્રિયાઓ, આધુનિક કાઈ પણ ડૉક્ટરને મનન કરવા જેવી લાગ્યા વગર રહેશે નહિ. વાગ્ભટ્ટ અને ચરકની ચિકિત્સા, વાયુ, પિત્ત અને કફને આધારે, અંગ્રેજી વૈદકના therapeutics ના કાઈ પણ અંધને ટકર મારે તેવી જોવામાં આવે છે. ભાવપ્રકાશ, જુદી જુદી ખેરાકની વસ્તુઓના ગુણદોષ સાથે પોતાની ચિકિત્સા માટે વખણાય છે, અને શાહર્ગંધર ઔષધિઓની જુદી જુદી બનાવટો અને તેના ગુણદોષ માટે ઘણોજ ઉપયોગી છે. આ સિવાય, ખીજા અંધોમાં ખાસ વિષયો અર્થવામાં આવેલા છે, જેવા કે, યોગ રત્નાકર, રસરત્ન સમુચ્ચય, રસ રત્નાકર વગેરે રસશાસ્ત્રના અંધો રસાયનોની બનાવટો તથા તે સંબંધી ચિકિત્સા માટે બહુ ઉપયોગી છે. આયુર્વેદિય રસાયનો શું છે તે ન જાણનારા ડૉક્ટરો હમેશા રોગીઓને દેશી રસાયનોથી ચેંકાવે છે, તે કૂટી નીકળશે અથવા ખીજું નુકસાન કરશે એમ કહી ગભરાવી મારે છે. પણ મારા ત્રીસ વર્ષના વૈદક ધંધાના અનુભવમાં કાઈ પણ રસાયન કાંઈ પણ રોગીને કૂટી નીકળેલ દોષ એમ મારા જોવામાં આવ્યું નથી. અને હું હિંમતથી કહું છું કે, ડૉક્ટરોની આ માન્યતા તેઓએ ગમે તે



રીતે ગ્રહણ કરી હોય, તોપણ તે, દેશી વૈદક વિરુદ્ધ તેઓનો એક ખોટો અને હીચકારો હુમલો છે. હું મારા વૈદ્ય મિત્રોને લજામણ કરીશ કે, તમારા રોગી સંબંધમાં કોઈ પણ ડૉક્ટર તમને તમારી દવા ફૂટી નીકળી છે, એમ જણાવી દુપક્ર આપવા નીકળે તો હિંમતથી તમે, તેઓ ખોટા છે, એમ કહેવાને આંચકા ખાસો નહિ. આ વિષય અહીં લંબાણથી ચર્ચવા હું માગતો નથી; પણ એટલું કહેવાની જરૂર જોઈ છે કે, કોઈ પણ રસાયન ક્રિયા, ગમે તો તે કાચી હોય કે પાકી હોય, તેમાં શરીર ઉપર ફૂટી નીકળવાનો ગુણ હજી નહિ. અને ફૂટી નીકળનાર જે જે આપે છે, તે જેની રીતે અંગ્રેજી વૈદકશાસ્ત્રની રીતે તેનો ઉપયોગ કરવાથી ફૂટી નીકળે છે, તેવીજ રીતે, તેજ દવાઓ દેશી વૈદકશાસ્ત્રની રીતના ઉપયોગથી પણ ફૂટી નીકળશે. પણ આ ઔષધોમાંનું એક પણ આપણે રસાયન નથી. વૈદ્યો અને ડૉક્ટરોમાં, પોતે કાંઈક જાણે છે એવી માન્યતા સાથે ધ્રુમતા કેટલાક દરદીઓને એવી ટીકા કરતાં મેં જોયેલા છે કે, “ડૉક્ટર સાહેબ ! તમે દેશી વૈદકનાં વખાણ તો કરો છો, પણ મને તેની ઉપર ભરોસો આવતો નથી. વખતે રસાયન ફૂટી નીકળે તો કાને પૂછવા જમ્મએ ?” આ એક અજ્ઞાનતાની ટોચ છે, અને આવા ગૃહસ્થોના મનમાં એ વિચારો ઠસાવવા તે, તે ઠસાવનારની અજ્ઞાનતા અથવા તો તેમની કોઈ પણ પ્રકારની અયોગ્ય મતલબ કહેવાય; ખીણું કાંઈ હોઈ શકે નહિ.

વિષય ત્રુટ થવા બાબત હું અહીં એટલોજ બચાવ કરું છું કે, આયુર્વેદ ઉપર જે અયોગ્ય હોય કેટલાક કેળવાયેલા પણ આ વિષયમાં સાવ અજ્ઞાન માણસો તરફથી ચૂકવામાં આવે છે, તે ખોટો છે એ સિદ્ધ કરવાની મારી દુરજ મારે; આ તકે જતી કરવી ન જોઈએ, એમ સમજીનેજ હું જરા મારા મૂળ વિષયથી આડો ઉતર્યો છું.

આયુર્વેદજ્ઞ, અભ્યાસ, આટલો, જુદાં જુદાં પુસ્તકો, આટલું ધસારો કરી હું તેના હોવા જોઈતા અભ્યાસક્રમ માટે હવે લખું છું.

વૈદકશાસ્ત્રનો અભ્યાસક્રમ એવો હોવો જોઈએ કે, એક રોગીનું નિદાન અને તેની ચિકિત્સા કરવા માટે જે જે ઉપયોગી સાધનો એટલે

એક બીજો ઉપયોગી વિષય, જે, આયુર્વેદ શિખવતી સર્વ શાળા-  
ઓમાં દાખલ કરવાની જરૂર છે અને જેની ઉપર હાલ સુધી કંઈપણ  
લક્ષ આપવામાં આવ્યું નથી, તે વિષય વિશે હું લખવાની ખાસ જરૂર  
જેઊં છું. આ વિષયને હું, ઉપવૈદક, એવું નામ આપું છું. દરેક વિદ્વાન  
વૈદ્યે અથવા અનુભવી ચિકિત્સકે, એટલુંજ નહિ, પણ આયુર્વેદનું શિક્ષણ  
આપતી શાળાઓના શિક્ષકોએ ઘણી વખત નિરાશા સાથે જોયું હશે કે,  
ધંધામાં પડનાર નવા ચિકિત્સકો, પોતાના કામની બાબતમાં ઘણો હસવા  
જેવો દેખાવ ઘણી વખત કરે છે. મેં જોયું છે કે વૈદ્યો, લાકડાની નળી  
stethoscope અથવા બન્ને કાનમાં નખાવ તેવાં “બિનોરલ”  
Binaural પીંછાં છાતી તપાસવાની તજનીજ કરે છે. આમ કરતાં  
તેઓ છાતી ઉપર મૂકવાનો છેડો, કાન ઉપર મૂકે છે, તથા કાનનો છેડો  
છાતી ઉપર મૂકે છે. તેમજ “બિનોરલ”ની બાબતમાં, કાનના વાંકની  
દિશામાં કાનની નળી નાંખવાને બદલે ઉંધીજ નાખે છે. રોગીને ખસતી  
આપવા બાબતમાં જ્યાં સુધી તેઓનું કામ હુકમ કરવા સુધીનું હોય છે  
ત્યાં સુધી તો ફીક છે, પણ કોઈ વખત જ્યારે તે કરવાનું પોતાની ઉપરજ  
આવી પડે છે ત્યારે તે બાબતના તેમના અનુભવ અથવા જ્ઞાનની ગેર-  
હાજરી દુરત જણાઈ આવે છે. આજ પ્રમાણે તાર તપાસવાની નળીની  
બાબતમાં, જુદા જુદા રોગી માટેના ખોરાક બનાવવાની આસાઓ  
આપવાની બાબતમાં, જેનું રોગીની વ્યવસ્થા બાબતના હુકમો આપવા  
બાબતમાં અને એવાંજ બીજાં જરૂરજોગાં કાર્યોની બાબતમાં ન માફ  
થઈ શકે તેવી અજ્ઞાનતા તેઓ બતાવે છે. આમ હોવાથી, અને એ  
કાર્યોની અકુશળતાને લીધે જનસમૂહની નજરમાં એવા નવીન ચિકિત્સકો  
હલકા પડવાની ધારતી હોવાથી, તેઓને ઉપરનો ઉપવૈદકનો વિષય,  
ખાસ શિખવાની જરૂર છે. જેથી તેઓ આપું કામ ઘણુંજ સારું કરી  
શકશે, એટલુંજ નહિ પણ બીજા અનુભવી, લાંબા વખતથી કામ  
કરતા વૈદ્યોને તેમના કામમાં મદદગાર પણ થઈ શકશે.

ઉપવૈદકનો વિષય છુટક છુટક, આયુર્વેદના જુદા જુદા અંશોમાં  
જુદે જુદે ટેકાણે જોવામાં આવે છે. તેને સંગ્રહ કરી વૈદક અભ્યાસની

શરૂઆતમાં તેનું શિક્ષણ આપવામાં આવે તો તે, બહુજ ઉપયોગી થ શકે, અને નવા થનાર વૈદ્યને પોતાના કાર્યમાં ઘણીજ સરળતા થઈ શકે આજ સુધી એ પ્રયાસ સંસ્કૃત ભાષામાં થયેલો જોવામાં આવ્યો નથી પણ સન ૧૯૧૨ માં રા. રા. વૈદ્યરાજ જટારાંકર લીલાધર ત્રિવેદીએ "રોગી પરિચર્યા"નું એક પુસ્તક બહાર પાડી, આ આખતમાં ઘણીજ સરળતા કરી આપી છે. તો એ વિષયના અભ્યાસકે આયુર્વેદમાંથી શિક્ષણ આપતી વખતે આ ગ્રંથની સહાયતા લેવી ઘણીજ ઉપયોગી થઈ શકે.

નિદાન ચિકિત્સાના કાર્ય ઉપર જવા પહેલાં ઉપરના વિષયે સિવાય, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, રસાયન વિષય અને ઔષધિ ક્રિયા તથા શુદ્ધિ દોષનો વિષય જાણવાની ખાસ જરૂર છે. વનસ્પતિશાસ્ત્ર માટે હા પેદાબંદરનિવાસી રા. રા. જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજીવું પુસ્તક ઘણુંજ વિસ્તારવાળું અને ઉપયોગી છે. આ સિવાય સંસ્કૃત પુસ્તકોમાંથી તારણ કે સ્વર્ગવાસી રા. રા. વૈદ્યરાજ રૂઘનાથજી ઇંદ્રજીએ એક બહુ સારો લેખ બહાર પાડ્યો છે. પણ કમનસીબે તેની પ્રતો જોઈએ તેવી સહુસાધ્ય મળી શકતી નથી. કલકત્તામાં આવી જતતો એક ગ્રંથ વૈદ્યપ્રધિ બંગાળી અને ઇંગ્લીશમાં બહાર પડેલો છે, અને વનસ્પતિ બૃહન્નિર્ધનું આ વિષય બહુ લંબાણથી ચર્ચવામાં આવ્યો છે. વનસ્પતિશાસ્ત્ર અભ્યાસ માટે આવા ગ્રંથોના અભ્યાસ અને મનન જરૂરનો છે એટલુંજ નહિ પણ જંગલ, પહાડો અને નદી કિનારે ફરી ફરી ગ્રંથોમાં જણાવેલી વનસ્પતિઓની ખાસ ઓળખ કરવાની જરૂર છે. સાથે આયુર્વેદમાં ન જણાતી વનસ્પતિઓની રચના અને ઇન્દ્રિય વિજ્ઞાનના જ્ઞાન માટે, આધુનિક પાશ્ચિમી વનસ્પતિશાસ્ત્રની હુકમ મદદ લેવાની પણ જરૂર છે. એજ સમૂહમાં આવતા બીજા વિષય રસાયનને વિષે હું કંઈકે બોલ્યો છું, અને તેના અભ્યાસ માટે શું શું વિશેષતા જરૂરની છે તે જણાવું છું. અહિં હું ખનિજ પદાર્થોમાંથી બનતી જુદી જુદી ઔષધિક્રિયાને રસાયન તરીકે ગણીને મારા વિચારે દર્શાવું છું. રસશાસ્ત્ર એ બહુ ગહનશાસ્ત્ર છે, અને તેની અંદર પારદ જે

ભાગ ભજવે છે તેથી દરેક વૈદકશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થીએ જાણીના રહેવાની જરૂર છે. આ વિષયમાં ચાંચ ન હોય તેવા નીચ રસાયનીઓએ મને ઘણી વખત પ્રશ્ન કર્યા છે કે, રસસિંદુર એ અંગ્રેજી પદ્ધતિ પ્રમાણે શું ચીજ હોય શકે અને તેની અંદર શું શું તત્ત્વો હોવાં જોઈએ? દરેક વૈદ્ય જાણે છે કે, રસસિંદુરમાં શું શું તત્ત્વો આવે છે, છતાં અંગ્રેજી કંઈ વસ્તુ તે આ રસસિંદુર છે એમ સિદ્ધ કરવાની ધ્વજા રાખનાર સર્વ રસાયનીઓએ જાણવાની જરૂર છે કે, જ્યારે અંગ્રેજી રસાયન-શાસ્ત્રમાં આવી કૃતિઓમાં ધાતુ અને ઉપધાતુઓનાં મૂળ-શુદ્ધ તત્ત્વો જુદા પાડી પછી તેનો સંયોગ મનુષ્યની મરજી પ્રમાણે કરવામાં આવે છે, ત્યારે આયુર્વેદમાં એ ધાતુ અથવા ઉપધાતુ જે સ્થિતિમાં જમીનમાંથી મળ્યા શકે છે તેજ સ્થિતિમાં તેને ગ્રહણ કરી, માત્ર તેમાં કાંઈ હાનિકારક પદાર્થ ન આવી જાય તેટલા માટે શુદ્ધ કરી, તેને ઔષધના રૂપમાં દેવા ખાતર તેની જુદી જુદી ક્રિયાઓ બનાવવામાં આવે છે. જે કૃતિઓમાં આટલો બધો શાસ્ત્રીય ફેરફાર છે તે કૃતિઓને સરખાવવાની તજનીજ કમ્પી એ એક મોટી ભૂલ છે. આયુર્વેદમાં જ્યારે કુદરતી ખનિજ પદાર્થો લઈ, તેમને વિપરિદિત કરી, તેનાં રસાયનો બનાવી તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, ત્યારે અંગ્રેજી વૈદકશાસ્ત્રમાં કુદરતી પદાર્થોને તેનાં મૂળ તત્ત્વોમાં તોડી, તેને શુદ્ધ કરી, પછી મનુષ્યશુદ્ધિ પ્રમાણે તેનો સંયોગ કરવામાં આવે છે. પહેલામાં ઔષ્ધરીય ગુણ આવે છે, પાછલામાં મનુષ્યશુદ્ધિનો પ્રભાવ આવે છે. એમાંથી કયું ઉપયોગી નીવડવું જોઈએ તેની તુલના, આટલું સમજ્યા પછી, દરેક જાણુ સહેલાઈથી કરી શકશે.

વનરૂપિશાસ્ત્ર અને રસાયનશાસ્ત્રની સાથે ઔષધિક્રિયા તથા તેના ગુણદોષના વિષયથી માલિત થવાની ઘણીજ જરૂર છે. પ્રત્યેક ઔષધ કેમ બનાવવું તે દરેક વૈદકશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થીએ જાણવાની જરૂર છે. અને તે અભ્યાસ વખતે એટલું સમજવાની ખાસ જરૂર છે કે, પ્રાચીન પુસ્તકોમાં એ ઔષધો બનાવવા માટેની જે ક્રિયાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું હોય, તે ક્રિયામાં સહેજ પણ ફેરફાર તેમની તરફથી

થતાં, એ ઔષધના ગુણમાં પણ સારો અથવા ખરાબ તેટલો ફેરફાર થવાનો સંભવ છે. આ અભ્યાસની સાથે સાથે, તેનો કેમ ઉપયોગ કરવો, તથા શારીરિક રચના ઉપર તે શું શું અસર કરે છે તે વિષયથી સંપૂર્ણ રીતે માહિતગાર થવાની ખાસ જરૂર છે. આને માટે શાકર્ગધર, ભાવપ્રકાશ, ચરક, વાગભટ્ટ લૈપન્ય રત્નાવલી વિગેરે સાથે ડૉ. વીરજી ત્રીપ્તાનું પુસ્તક પણ બહુ જ ઉપયોગી છે.

આટલા વિષયો, જેમાં શારીર, ઇન્દ્રિય વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, જેમાં ત્રિધાતુનો સમાવેશ થવો જોઈએ, ઉપવૈદક, વનરપતિશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર તથા ઔષધિક્રિયા અને ગુણદોષ એ, એક વિદ્યાર્થીએ, નિદાન ચિકિત્સાના ગદન વિષય અને કાર્પ તરફ નજર નાખતાં પહેલાં ખાસ જાણી લેવાની જરૂર છે. સાદી સમજ એમ કહી શકશે કે, આટલા વિષયો જાણ્યા પછીજ એક વિદ્યાર્થી, નિદાન ચિકિત્સા જેવા ગદન તથા મનુષ્યની જીંદગીને માટે જોખમ ભરેલા વિષયમાં માથું મારવાને યોગ્ય થઈ શકે. જો વૈદ્યોની વિરૂદ્ધ કંઈપણ બોલવામાં આવતું હોય તો તે એજ છે કે, તેઓ વૈદ્ય તો કરે છે પણ શરીરની રચના તેઓ જાણે છે? જુદા જુદા અવયવોનાં નિર્માણ થયેલાં કાર્યોથી તેઓ માહિતગાર છે? જો ઔષધો તેઓ વાપરે છે તેની અંદર આવતી ચીજોની તેમને જાણખ છે? શરીરનાં અવયવો અને ઇન્દ્રિયો ઉપરનાં ઔષધોના ગુણદોષથી તેઓ માહિતગાર છે? આ પ્રશ્નોના જો વૈદ્ય સંતોષકારક ઉત્તરો ન આપી શકે, વૈદ્યો ઉત્પન્ન કરતી જો સંસ્થા આવા પદ્ધતિપુરઃસરના શિક્ષણ માટે જોખમદાર ન હોય, અને વૈદ્યોનો જો સમૂહ, સંપૂર્ણ શિક્ષણની આવી ગોઝપતાની તરફેણમાં ન હોય પહેલેથીજ પોતાના વિદ્યાર્થીઓને નિદાન ચિકિત્સાના ગદન વિષયમાં નાખવાની ભૂલ કરે, તેઓ, જનસમૂહ તરફ એક જાણીતું મુઠ્ઠો કરે છે.

ઉપર જણાવેલા વિષયો, ઉપર કલા પ્રમાણે પૂરા ક્યાં પડીજ નિદાન ચિકિત્સાના વિષયની વિદ્યાર્થીએ સરખાત કરવી જોઈએ. નિદાન ચિકિત્સાના વિષયમાં કેટલાક ઘણા અગત્યના વિભાગો છે; અને તે

સર્વને છુદ્ધ પાડી તેનો અભ્યાસ કરવાથી નિઘાર્થી દરેક વિભાગમાં ચોક્કસ રીતે આગળ વધી શકે છે. નિદાન ચિકિત્સાનો મુખ્ય અને મોટો વિભાગ, ઔષધો આપી, રોગીને સારા કરવાનો છે આ વિભાગને ઔષધોપચાર નામ આપવાથી ચાલી શકશે રોગ શુ છે તે, રોગને માટેના છુદ્ધ, છુદ્ધ અને ખાસ ચિકિત્સા નક્કી કરી, વળી શરીરના કયા દોષનો કોપ છે તે સાથે સાથે તપાસી નિઘાર્થીએ એક સપ્તર્થ નિદાન ઉપર આધારીતી જરૂર છે પુરુષના રોગોમાં ફેફસામાં શું ફેફસામાં થયા છે, તે શારીરિક તપાસ અને તે રોગને લગતા ચિકિત્સા અને લક્ષણોથી જાણી, પછી તે રોગ શરીરના વાત, પિત્ત કે કફ માટેના કયા દોષથી થયે છે તે નક્કી કરી, પછી તેની ચિકિત્સા ઉપર જવાની જરૂર છે અને કહેવાની જરૂર પડે છે કે, જેમ અમેશુ વૈદકશાસ્ત્ર ઉપર નિદાન કરવાનો આધાર રાખતા ડોક્ટરો વાતપિત્તાદિ દોષો ઉપર કાર્મજ ધ્યાન આપતા નથી અને ડેન્ટે એક સાધારણ ઔષધથી સારા થનાર રોગને લૂનવણીના ભય કરે ફેરમાં નાખી, રોગીને વધારે અને વધારે મજીર સ્થિતિમાં જવા દે છે તેમ, એક વૈદ્ય જે નાત પિત્ત અને કફ, એ દોષોના પ્રાવાન્ય ઉપરજ આધાર ગણી, તે રોગનું મૂળ સ્થળ સમજ્યા વગરજ રોગીની ચિકિત્સા કરે છે, તે તેમાં લૂન થનારો સંભવ બોલે કરે છે એક સપ્તર્થ નિદાન માટે આ બન્ને જાતની તપાસની જરૂર છે અને તેને અમે થયેલી ચિકિત્સા ધણીજ લાભકારક નિવડવાની ખાતરી ગ્રહે છે આ ઔષધોપચાર માટેના નિદાનચિકિત્સા માટે ચરક, સુશ્રુત, વાગ્ભટ્ટ, માધવનિદાન, ભાવપ્રકાશ, ગાડર્ગધર, ડૉ. ત્રિભોવનદાસનું વૈદકશાસ્ત્ર, વૈદ્યરાજ જટારક કર્ણુ ધરવૈદ્ય અને મર્ગમોનો વૈદ્ય, એ સર્વ પુસ્તકો ધણીજ ઉપયોગી છે

નિદાન ચિકિત્સાના બીજા વિભાગમાં શસ્ત્રોપચારનો વિભાગ આવે છે શસ્ત્રોપચાર જે રોગમાં જરૂરનો છે તે રોગનું નિદાન શસ્ત્રોપચારની ચિકિત્સાનું નક્કી કર્યા પહેલાં કરવાની જરૂર છે એ નિદાનને માટે પણ શારીરિક ગ્યના ખાસ કરીને ઘમની અને શિરાઓના સ્થાન અને બીજા મર્મસ્થાનોનો અનુભવ લેવાની જરૂર છે આ વિષય તરફ

આપણા વૈદ્યો, આજ સુધી ખેદરહીત રહ્યા છે. અને ટેટલાક એવું માને છે કે આયુર્વેદમાં એવી એવી આપધિઓ છે કે જેથી શસ્ત્રોપચારની જરૂર પડતી નથી. આ બાબત કબૂલ કરીએ તોપણ જો છેવટે, આપણા સર્વ ઉપાયો છતાં, શસ્ત્રોપચારની જરૂર પડી તો, વૈદ્યોએ તે રોગીને મૂકી દેવો? વૈદક શિક્ષણની આટલે દરજ્જાની સુધારણા પછી તેમ કરવું યોગ્ય ગણાશે નહિ, અને જ્યારે સુશ્રુતાચાર્યે એક સારા શિખેલા વૈદ્યને અંતઃકરણમાં ઉભંગ અને એ ઉપચાર કરવાને હિંમત આવે તેટલે દરજ્જાને જુદી જુદી સત્ક્રિયાઓ લખી છે ત્યારે વૈદ્યોએ શું કામ ન કરવી? તેમાં સુધારા વધારાની જગ્યા હોય તો તે ઓછાપ શોધક બુદ્ધિથી અથવા બીજી રીતે શું કામ પૂરી ન પાડવી એ હું સમજી શકતો નથી. આવા શસ્ત્રોપચારોનો શિક્ષણથી અને પ્રત્યક્ષ અભ્યાસ વિદ્યાર્થીઓને કરાવવો જોઈએ. આ વિષયમાં સુશ્રુત અને ત્રિભોવનદાસનું વૈદકશાસ્ત્ર ધ્યાન ઉપયોગી થઈ પડશે.

નિદાન ચિકિત્સાના ત્રીજા વિભાગ તરીકે સનિકાશાસ્ત્ર, સ્ત્રી રોગ અને બાળચિકિત્સાથી માહિતગાર થવાની જરૂર છે. આ વિભાગ ઔષ્ધોપચાર તથા શસ્ત્રોપચાર જેટલો વિસ્તૃત નથી, છતાં તેમાં જનની અને બાળકનાં શ્વન માટેની જોખમદારી એક વૈદ્યની ઉપર રહે છે. એ વિષયોથી માહિતગાર ન થવાથી સ્ત્રીકામાં થતાં હજારો મરણો, યોગ્ય ઉપચારની ગેરહાજરીમાં મરતાં હજારો બાળકો અને આખો જન્મારો નબળા તખીઅતથી પીડાતો હજારો સ્ત્રીઓને માટે એ વૈદ્ય જોખમદાર રહે છે. સુવાચક કેમ કરવી એ વિષયનો વૈદ્ય પ્રત્યક્ષ અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. સ્ત્રીઓનો મલાજો સાચવવા માટે આ વિષયમાં સાવિકા તથા પરિચારિકા તરીકેનું શિક્ષણ ઉત્સુક સ્ત્રીઓને આપી તેમને એ કામ સોંપવાની જરૂર છે અને કંઈ પણ મુશ્કેલી આવતાં પાછા ન હડતાં સુશ્રુતમાં જણાવેલા શસ્ત્ર સંબંધી અથવા બીજા કંઈ ઉપચાર કરવાની જરૂર પડે તો તે કરવાની વૈદ્યને માટે ખાસ જરૂર છે. સ્ત્રીઓના ખાસ રોગોમાં પણ એવીજ રીતે. ગર્ભાશયના રોગોની અને તેના ખાસ ઉપચારોની અવગણના કરતા વૈદ્યો જોવામાં આવ્યા છે. આ પદ્ધતિ મૂકી

દહ, એ વિષયનું જ્ઞાન પરિપૂર્ણ મેળવી, તેમાં યોગ્ય ઉપચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. આ વિષય માટે વાગ્ભટ્ટ, સુશ્રુત, ચરક, ત્રિભોવનદાસનું વૈદકશાસ્ત્ર વૈદરાજ જટારાંકરની ધાનિશિક્ષા, વિગેરે પુસ્તકો બહુજ ઉપયોગી થઈ પડશે.

નિદાન ચિકિત્સાના બાકીના વિભાગોમાં કોઈ ઠેકાણે એકલા નિદાનનો વિભાગ જોવામાં આવે છે, અને કોઈ ઠેકાણે એકલી ચિકિત્સા જોવામાં આવે છે. શારીરિક સ્વસ્થતા સાચવવાને માટે જુદા જુદા ને નિયમો સુચવવામાં આવ્યા છે તેને આ વિભાગમાં લઈ શકાય, અને તે પ્રમાણે આપું આરોગ્યશાસ્ત્ર, જેમાં અમુક અમુક રોગો ન થાય, અને ઋતુને અનુસરી શારીરિક સ્વસ્થતા સાચવી શકાય તેને માટેના રસ્તાઓ દેખાડવામાં આવ્યા છે. આ વિષય ચરકમાં તથા વાગ્ભટ્ટમાં ઘણો વિસ્તૃતપણે ચર્ચવામાં આવ્યો છે અને જુદી જુદી ઋતુ, વખત અને કાળની જુદી જુદી ચિકિત્સાઓ તેમાં જણાવવામાં આવી છે. આમાં દિનચર્યા, રાત્રીચર્યા, ઋતુચર્યા તથા તેવે વખતે સેવવાલાયક પદાર્થો તથા વસ્તુઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ આખા વિભાગને નિદાન ચિકિત્સાના મુખ્ય વિભાગથી જુદો પાડી, આરોગ્યશાસ્ત્રને નામે તેના જુદા જુદા નિયમો બતાવવામાં આવ્યા છે; જેની અંદર હવા, પાણી અને ખોરાકને ચિકિત્સા તરીકે ગણી, ક્યે વખતે કેવી હવા, કેવું પાણી તથા કેવા ખોરાકની જરૂર છે તે જણાવ્યું છે. આ વિષયનો આયુર્વેદ-માંથી અભ્યાસ કરતાં, તે એટલો ગંદન અને દીર્ઘદૃષ્ટિવાળો જણાય છે કે, જો તેમાં જણાવેલા સૂત્રો પ્રમાણે ચાલવામાં આવે તો શરીરને નુક-સાન કરતા જુદા જુદા રોગોને ઉત્પન્ન થતા અટકાવી શકાય છે. આની સાથે સંબંધ રાખતો અગ્રેજ વૈદકનો વિષય હાઈજીન-hygiene-એટલો બધો ઉડે નથી, છતાં ઉપલા વિષયની સાથે હાલની પ્રવૃત્તિને અનુસારીને લખાયેલો એ વિષય પણ સાથે સાથે જોવામાં સારો લાભ થવા સંભવ છે, જેને માટે ચરક, વાગ્ભટ્ટ, સુશ્રુત તથા ડૉ. ત્રિભોવનદાસનું વૈદકશાસ્ત્ર ઉપયોગી છે.

નિદાન સાથે સંબંધ ધરાવતો બીજો એક વિષય, અને તેથી નિદાન ચિકિત્સા સાથે અભ્યાસ થવાની જરૂરવાળો વિષય વિષ-પ્રકરણ



તથા તે સાથે ન્યાયવૈદકનો છે. જુદાં જુદાં વિશેષ વિશેષ આયુર્વેદના સર્વમાન્ય ગ્રંથો વિસ્તારથી વર્ણન કરે છે. આ વિશેષ જાણીએ છીએ આપવામાં આવ્યા હોય, અથવા જાણથી લેવાઈ ગયા હોય તેથી થતાં જુદાં જુદાં ચિકિત્સાનાં વર્ણન આયુર્વેદમાં મળી શકે છે. આ વિષય સુશ્રુતમાં અને કલ્પસ્થાનમાં લખાણથી અર્થવામાં આવ્યો છે. ઘણી વખતે વૈદ્યોના હાથમાં, આવાં વિશેષ પેટમાં જવાથી પીડાતા રોગીઓ આવે છે, અને તેનું નિદાન અને ચિકિત્સા કરવાની તેમને ખાસ જરૂર પડે છે. આ બાબત આટલેથીજ અટકતી નથી પણ જો ખરેખર તે વિષય બીજા કોઈને હાથે અપાયું હોય, તો, તેનાં ચિકિત્સાથી તે ક્યું વિષય છે તે નક્કી કરવાનું, અને તે પ્રમાણે જોખમદાર અધિકારી આગળ તે બાબત રજૂ કરવાનું જોખમ, ચિકિત્સા કરનાર વૈદ્ય ઉપર રહે છે. આની અંદર ન્યાયનો સવાલ આવતો હોવાથી, નિદાનના એ વિષયને, તે પછીના વૈદ્યોને કરવા પડતાં કાયેતિ "ન્યાય વૈદક" એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આની અંદરની જરૂરની બાબત, સુશ્રુતમાં કલ્પસ્થાનમાં જુદા જુદા વિશેષથી અને આધાતોથી થતાં જુદાં જુદાં ચિકિત્સાનાં ખારીક વર્ણન સ્પષ્ટ રીતે મળી શકે છે. હું લક્ષ્યમણ કરીશ કે આ એ ગ્રંથો નિદાનના એક વિભાગ તરીકે, દરેક વૈદ્ય, ચરક, સુશ્રુત, વાગ્ભટ્ટ, તથા શાકરંગધરમાંથી જોવા જોઈએ. અને તેની અંદર પણ જોઈએ જણાય તો તે, એ વિષયમાં આધુનિક પુસ્તક, ખાસ કરીને ડૉ. ત્રિભોવનદાસના વૈદકશાસ્ત્રમાંથી પૂરી પાડવી જોઈએ.

અને હવે, એજ બાબતના એજ વિષયો, જે નિદાનને માટે અતિશય ઉપયોગી છે તે વિશેષ થોડું બોલવાની જરૂર છે. આ વિષયો રજોન્દ્રિય વિજ્ઞાન pathology અને કૃમિતંત્ર bacteriology છે. રજોન્દ્રિય વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન નિદાનને માટે એટલું જાણું ઉપયોગી છે કે, ઘણી વખત વૈદ્યને, પોતાના નિદાનમાં થયેલી ભૂલો સુધારવાની તક, એ વિષયના જ્ઞાનથી મળે છે. આ વિષયનું જોઈએ તેટલું વર્ણન આયુર્વેદમાં, હાલ અસ્તિત્વ ધરાવતાં પુસ્તકોમાં, જોવામાં આવતું નથી. સુશ્રુતાચાર્યના વખતમાં રાજ પરીક્ષાનો પ્રચાર હતો, તે, એમને એમ ચાલુ રહ્યો હોત

તો, આ વિષય આયુર્વેદમાં મુખ્ય સ્થાન લાભ શકત. પણ તેમ ન થવાથી એ વિષય બીજરૂપેજ આયુર્વેદમાં જોવામાં આવે છે, પણ તેની અંદર સુધારો વધારો થઈ શક્યો નથી. કાસશ્વાસથી મરણ પામેલ એક માણસ, ખરેખર કાસશ્વાસથીજ મરણ છે કે નહિ તે નક્કી કરવા માટે કાસશ્વાસમાં ડુકડુસની શું સ્થિતિ હોય છે, અને એક તન્દુરસ્ત ડુકડુસ કરતાં કાસશ્વાસ થયેલા ડુકડુસમાં શું શું ફેરફારો જોવામાં આવે છે તે નક્કી કરવા, મરણ પામેલા કાષ્ઠપણ રોગીનાં ડુકડુસ તપાસવામાં આવે છે તેથી, તે ખરેખર કાસશ્વાસથીજ મરણ પામેલ છે કે નહિ તે નક્કી થઈ શકે છે. તેવે વખતે તેનો ઉપચાર કરનાર વૈદ્યે તેને કાષ્ઠ બીજ રોગથી મરણ પામેલો જણાવ્યો હોય તો, તે પોતાની ભૂલ આ અવયવની મરણ પછીની સ્થિતિ જોઈ સુધારે શકે છે. આટલા માટે દરેક વૈદ્યે એક રોગગ્રસ્ત હિન્દ્રિય કે અવયવની ખરેખર શું સ્થિતિ હોય છે તે જાણવાની જરૂર છે. આ વિષયમાં જે કંઈ બાળત, ચરક, વાગ્ભટ્ટ, તથા ખાસ કરીને સુશ્રુતમાંથી મળી શકે તે, એકત્ર કરી, હાથ શબ્દપરીક્ષાથી રોગગ્રસ્ત અવયવોમાં થતા ફેરફારોની નોંધ જે કાષ્ઠપણ ઠેકાણે સરળતાથી મળી શકે છે તે સાથે રાખી તેનું શિક્ષણ વૈદકના વિદ્યાર્થીઓને આપવાની જરૂર છે. જેથી પોતે કરેલું નિદાન ખરું છે કે નહિ તે નક્કી કરવાનું એક જરૂરનું સાધન તેમના હાથમાં રહી શકે.

કૃમિતંત્રના જ્ઞાન પ્રમાણે કરતાંમાં આવેલું નિદાન ખરું છે કે નહિ તે નક્કી કરવાને માટે એક બીજું સાધન છે, આને માટે ચરક, સુશ્રુત અને વાગ્ભટ્ટ સર્વ અતિશય ચોક્કસ ખબર આપે છે. સ્કન્ધ તથા રૂપી ન શકાય તેવા જંતુઓનું વર્ણન આ પુસ્તકમાં બહુજ બારીકાથી આપેલું છે, અને અખચબી જેવું તો એ છે કે, જેવા વર્ગોમાં તેવા જંતુઓને ચરકાચાર્યે વહેંચી નાખ્યા છે, તેવાજ વર્ગોમાં હાલના પશ્ચિમ વૈદક પદ્ધતિવાળા અભ્યાસીઓએ તેમને વહેંચેલા છે. આજ કૃમિઓનું જુદા જુદા રોગોના ઉત્પાદક તરીકે કામ કરે છે, અને એ વિષયમાં શોધ આગળ ચાલવાથી, કયા જંતુ કયા રોગોને ઉત્પન્ન કરી શકે છે તે પણ નક્કી થઈ શક્યું છે. આ ઉપરથી નિદાન કીધેલા જે રોગોમાં કૃમિઓ કારણ-

ભૂત હોય તે રોગોમાં થયેલું નિદાન ખરું છે કે નહિ તે નક્કી કરવા એ રોગીના કક્ષમાં, સ્ત્રેષ્ઠમાં કે મગમાં એ કૃમિઓ મળી શકે છે કે નહિ તે જોવું જોઈએ. જો તે મળી શકે તો, કરવામાં આવેલું નિદાન ખરું છે એમ સાબીત થાય છે. આ ઉપરથી આ વિષય નિદાનનું ખરાપણ સિદ્ધ કરવાને માટે ધણેજ ઉપયોગી છે. અને તેથી તેનો અભ્યાસ આયુર્વેદના અભ્યાસીઓએ કરવાની ખાસ જરૂર છે.

વૈદકના અભ્યાસ માટે શાળાઓમાં કર્ષિતતાના શિક્ષણની જરૂર છે તે વિશે મેં મારા વિચારો અહિં જણાવ્યા છે. પ્રભુરામ આયુર્વેદિક કોલેજમાં આવી જતનો અભ્યાસક્રમ દાખલ કરેલ છે. કોઈ અનુકૂળ તકે, તે શિક્ષણ ફરી રીતે આપવું એ વિશે પણ હું લંબાણથી મારા વિચારો જણાવીશ. આયુર્વેદને નામેજ ખજાણા ઉઠતા મારા ડૉક્ટર મિત્રોને હું જણાવીશ કે, જો તેઓ સહેજ પણ ઉત્સુક શુદ્ધિથી આયુર્વેદમાં પ્રવેશ કરવા જેવું શું છે તે જાણવા તજવીજ કરશે તો, પાશ્ચિમાત્ય વૈદકમાં ગમે તેટલા સુધારા વધારા છતાં, તેમાંથી કંઈક નવું તેમને જાણવા મળશે, અને હું મારા વૈદ્યમિત્રોને તેજ વખતે જણાવવાની રજા લઈશ કે, આયુર્વેદના સંપૂર્ણ અભ્યાસ છતાં, પણ જો, વૈદકશાસ્ત્રને અંગે તેમને પોતાના શાસ્ત્રથી બહાર કંઈ વિશેષ જાણવાલાયક અને પ્રવેશ કરવાલાયક મળી શકે તો, તે પ્રવેશ કરવામાં ખેડું શું છે ?

તા. ૨૧ મી એપ્રિલ ૧૯૨૨.

મૂળ સુધાર : કોઈકોઈ દેસાસે 'કૃમિતંત્ર'ને બદલે 'ભૂમિતંત્ર' ઇપાગ્રેસ છે, તે સુધારોને ધ્યાનમાં લેવા વિનંતી છે.

## આયુર્વેદ ચિકિત્સા પદ્ધતિ

કેમ અને શા માટે?

**આ** લેખ હું મારા આયુર્વેદના ધંધાદારી અને અભ્યાસી બહુઓને ઉદ્દેશીને ચર્ચા રહ્યો છું. આયુર્વેદના કેઈ વિશિષ્ટ સિદ્ધાંત માટે કાઈ નિષ્ક્રિયામક હકીકત મારે આપવાની નથી. એમ કરવું એ એક પ્રકારની ઉધ્ધતાઇ અથવા અશક્ય વસ્તુ શક્ય કરી બતાવવા જેવું છે. મારે તો તેમને સત્ય વિચારે ચલાવવા, તેમની બૌદ્ધિક રસમતા જાગૃત કરવા, રૂઝુલામીમાંની ચિકિત્સાશક્તિ વિકસાવવા અને, આર્થિક એકતાનતા નિયમિત કરવાને માટેજ આ ચર્ચા શરૂ કરવી પડી છે.

આર્થિક એકતાનતા વિષે એ અભ્યાસપૂર્વક ચર્ચા નોતરી છે, કારણ કે જો આયુર્વેદ માત્ર ધંધા તરીકેજ ગ્રહણ કરવામાં આવે અને બાકીની બાબતો પડતી મૂકવામાં આવે તો આર્થિક ધ્યેય પ્રાધાન્ય ધારણ કરી એ ધંધાની ખૂબીઓને અધોગતિએ પહોંચાડે. આયુર્વેદિકે મંથ-કારોએ આયુર્વેદના અભ્યાસીનાં અધિકારલક્ષણો દર્શાવ્યાં છે, અને તેણે કેવું વચણ રાખવું, કેવા ઘણું, વિગેરે સ્પષ્ટ અને ભારપૂર્વક દર્શાવી દીધું છે. તેઓ તો જાણતાજ હતા કે સાચા ધ્યેય વિના આયુર્વેદ અપનાવનાર વ્યક્તિ અધોગતિએ પહોંચીજ નશે, તેમજ પોતાના દર્દીઓને, સમાનધર્મીઓને તેમજ આયુર્વેદની ઉત્તમોત્તમ ચિકિત્સા પદ્ધતિને પણ હાનિ પહોંચાડશે.

આયુર્વેદને પ્રાચીન મહર્ષિઓ એક ધંધાદારી સાધન તરીકે નહિ, પરંતુ હિંદની સંસ્કૃતિના એક વિભાગ જેવો સમજતા. જનતાના ભાવ-

રચનાત્મક, લક્ષિત વિશ્વાસાત્મક આચારવિચાર બદલે સમગ્ર જીવન વ્યવસાય એટલે સંસ્કૃતિ. આયુર્વેદ એમાંથી શરૂ થયો અને એ સંસ્કૃતિમાંજ તેનો ચિરંતન સદાશ્રય છે.

જીંદગીના આધારભૂત મુદ્દો ક્યા છે? સુખ માટેનું આકર્ષણ અને દુઃખ માટે વિકર્ષણ. સાદામાં સાદા દ્રાશ જીવળિન્દુથી લઇને તે સૌથી વધુ આગળ વધેલા મનુષ્યપ્રાણી મુખી આ સત્ય જ્ઞાને સરખુંજ લાગુ પડે છે. તો પછી પ્રમુદ્ધ માનવીના મનને કુદરતમાં ખીણું શું શોધવું રહ્યું? જીવનનો હેતુ માત્ર જીવવાનો છે, અને એ જીવનક્રિયામાં નિષ્ઠ માનવીનું મન આપોઆપ એ રસ્તેજ મદદ આપવા-લેવા તત્પર રહે છે. તે દુઃખને ઓછું કરી સુખ વધારવા મથે છે.

એ અંતિમ હેતુ સિદ્ધ કરવા મનુષ્યજીવન, જ્યારે તે ખીજા કોઈ ઉત્કૃષ્ટ માર્ગે નહોતું વળ્યું ત્યારે અસલી જમાનાના રિવાજ મુજબ પશુજીવનનેજ પગલે જઈ રહ્યું હતું. સુખ માટે તે બાહ્ય અને ભૌતિક પ્રત્યયવિષય તરફ વેગપૂર્વક ગતિમાન હતું. કેમકે એ સિવાય ખીજો વધુ ચઢીઆતો માર્ગ તેને માટે નહોતો. પરંતુ ધીરે ધીરે મનુષ્યને આત્મપ્રત્યયનો માર્ગ સાંપડ્યો ત્યારે સુખેપણા તે માર્ગેજ વળી ગઈ અને બાહ્યસુખ સાથે અધ્યાત્મ સુખને સરખાવી, પૃથક્કરણ કરી જ્ઞેતાં તે અંતર્બહિર યોજનાઓ ધડતું ગયું. હવે એને નવદષ્ટિ પ્રાપ્ત થઇ અને નવજીવન મળ્યું. આ માનવજીવનના અવનવા દર્શન જીવનનું ધડતર તે આયુર્વેદઃ આયુર્વેદને આ સમય ભૂમિકામાંથી બાદ કરીએ તો શું પરિણામ આવે? માત્ર પૈસા પેદા કરવાની એક આધાર વિનાની હલકી ધૂર્ત વિદ્યાજ બાકી રહે કે કંઈ ખીણું?

આયુર્વેદ એટલે સ્વસ્થ દેહનાં દર્દો મટાડવાનું એકલું સાધનજ નહિ પરંતુ જીંદગીની તમામ ઘટનાઓના અવલોકનની એક તીવ્રતમ જાણસાઃ તેથી તેને તેની ભૂમિકાના તત્વજ્ઞાનના એક વિભાગ જેટલી મહત્તા આપી શકાય. મહર્ષિ કપિલ કરકંકણુ-વાયવત્ એમ કહે છે કે

છવનનાં દુઃખને છતી લેવાના અદ્ય ક્રિયાક્રમાંથી આ છતાસા જન્મીઃ  
દુઃખયામિધાતાઞ્જિજ્ઞાસા તદભિષાતકે જેતીં ।

હવે આ ત્રણ દુઃખો તે કયાં ? મહાન્ ત્રીકાકાર ગૌડપાદ પોતેજ  
કહે છે કે:—તત્ત્વ દુઃખ પ્રથમ્ આધ્યાત્મિકમ્ આધિભૌતિકમ્ આધિદૈવિકં ચેતિ ।  
તત્ત્વાધ્યાત્મિકં ત્રિવિધમ્—શારીરં માનસં ચેતિ । શારીરં ઘાત પિત્ત શ્લેષ્મ વિપર્યય  
કૃતમ્ । જ્વરતિભ્રાતાદિ । પ્રિયવિયોગપ્રિય સંયોગાદિ । આધિભૌતિકં ચતુર્વિધમ્ભૂત  
પ્રાપ્ત નિમિત્તં મનુષ્ય પશુ મૃગ પક્ષી સરીસૃપદંશમશાકમ્પૃકામત્સ્ય મત્સ્યમદર  
પ્રાહ સ્વારેન્મ્યો જરાદુજાઢજ સ્વેદજોદ્ધિજ્જેમ્યઃ સનાશદુપજાયતે ॥ આધિદૈવિકં  
—દેવાનામિદં દૈવિકં । દિવા પ્રમવતીતિ વા દૈવં તદધિવૃત્ત્ય ચદુપજાયતે શીતોષ્ણ  
વાતવર્ષાપિ પાતાદિકમ્ ।

એ બધાને સામાન્ય જનતા સમજી શકે એમ દર્શાવીએ તો—

- (૧) અધ્યાત્મ દુઃખ જે સહજ અને અવિચોળ્ય છે.
- (૨) આધિભૌતિક દુઃખ જે નૈસર્ગિક અને બદલાય છે.
- (૩) આધિદૈવિક દુઃખ જે નૈસર્ગિક નથી અને અપૌરુષેય છે.

ત્રીકાકારે પહેલાં બેની સમજીતી બરાબર આપી છે, પરંતુ ત્રીજીને  
વિશે કાંઈક કહેવા જેવું બાકી રહે છે. તે કેવળ નૈસર્ગિક કિંવા  
અપૌરુષેય છેજ નહિ. દૈવિક એટલે ઇશ્વરદત્ત અથવા આસમાની સુસ-  
તાની અને તે ટાક, તકકા, વર્ષા, વાદળાં, વિજળી પત્યાદિના બળે  
આવી પડેલ દુઃખ મનાય.

શું આયુર્વેદિક ગ્રંથોમાં ઉપરની ઘણી ખરી બાબતો અને તેના  
ઉપાયો સૂચવવામાં નથી આવ્યા ? આવ્યાજ છે. પરંતુ તેના તમામ  
પ્રકારો એ ગ્રંથકારોએ આપ્યા છે કે ? આપણે અજાણ એનો જવાબ  
નકારમાં વાગવોજ પડશે. એ ગ્રંથકારોએ ઘણે ખરે ભાગે દુઃખનાં  
સ્થૂળ કારણોજ પોતાના અભ્યાસ ક્ષેત્રમાં સ્વીકાર્યા છે, અને દૃશ્ય-સ્પર્શ્ય  
દુનિયામાંના માત્ર બાહ્યોપચારોનુંજ સામાન્ય રીતે સૂચન કર્યું છે. એ  
વિષયને પદ્ધતિમય રચવાનું માન શ્રી ધનન્તરિને ભાગે જાય છે. તેમણે

શારીરિક અને હૌતિક દુઃખોના વિવેચન કરી પાછલાથી આગલાનો પ્રતિકાર કરવાનું દિશાસ્ત્રચન કર્યું છે.

પરંતુ એ સર્વ આંતરિક અને માનસિક સૃષ્ટિથી સ્વતંત્ર નથી, બ્લે કે બન્ને વિદ્યા અને નિગ્રહને લીધે મુખદુઃખમાં નિઃશક દેરફાર કરી શકનાર છેજ. તેથી આ સૂક્ષ્મતાત્વ અતિ અગત્યનું અને મૂળહેતુ હોવાને કારણે તેનો વિધિપુરઃસર અભ્યાસ થવો ઘટે છે, અને હિંદની જાહો-જલાલીના પુરાણા જમાનામાં તેનો એવો ઉત્તમ અભ્યાસ થતો કે તે વખતની સંસ્કૃતિ હજી પણ તેનો ઉચ્ચ દરજ્જે જગતભરમાં કાયમ ટકાવે છે. એ બન્ને વિદ્યાના તત્વ વિવેચનની સત્પ્રીતિ મહાત્મા કપિલને ભાગે જાય છે. તર્કશાસ્ત્ર અને આયુર્વેદના તત્ત્વવિચારના એ આદ્ય દ્વંડા હોઈ, તેમના ૨૫ મુદ્દાઓ ઉપરથીજ મહર્ષિ ધન્યન્તરિ, ચરક અને ધીમ્ન મંથકારો આયુર્વેદનાં મૂળ તત્ત્વો સમજાવી શક્યા છે.

મન શરીરથી કે શરીર મનથી છૂટું પડી શકે તેમ નહિ હોવાથી એ બન્નેનાં તત્ત્વો અને પ્રયોગો પણ એકમેકથી છૂટાં પડી શકે નહિ. તો પછી સાંખ્યસિદ્ધાંતની ભૂમિકામાં તેના પ્રયોગ ભાગરૂપ આયુર્વેદ છૂટો પડી શકેજ કેમ ? મૂળ ભૂમિકામાં રહીને હિંદી જીવનની સંસ્કૃતિના સાચા સમર્થન રૂપે આયુર્વેદનું સ્થાન નિશ્ચિત યર્ધ ચૂક્યુંજ છે. રોગ મટાડવાના સાધનરૂપે માત્ર પૈસા મેળવવાના સહેલામાં સહેલા ધંધા તરીકે જેઓ તેનો ઉપયોગ કરવા માગે છે, તેઓ આયુર્વેદને ઉપાડો અન્યાય કરી રહ્યા છે. જેઓ નિદાન અને ચિકિત્સા પદ્ધતિને સ્વતત્ત્વો ને દર્શન-શાસ્ત્રદ્વારા સંપૂર્ણ જાણવા સિવાય નક્કી કરવા જાય તેઓ વૈદ્યો નહિ પણ ધુતારાઓ છે, જેઓ એલોપથી જેની વણખેડાયેલી પદ્ધતિ સાથે આયુર્વેદના સિદ્ધાંતો અને ચિકિત્સાની સરખામણી કરવા મથે છે તેઓનાં તોલમાપ તદ્દન ખોટાં હોઈ, કદિ સાચા નિર્ણય પર આવી શકનાર નથી. કારણ, બન્ને માટેના હેતુ એકહોવા છતાં બન્ને પદ્ધતિઓ એક બીજાથી વિરૂધ્ધ દિશાએથી મૂળ વસ્તુ સિધ્ધ કરવા મથે છે. એલોપથી નીચે ઉભીને ટોચે પહોંચવા હજી હાલજ જાગ્રત યર્ધ રહી છે,

ત્યારે આયુર્વેદ ઉંચેથી તે વસ્તુ અને આસપાસની તમાણ પરિસ્થિતિ અવગણી રહેલ છે. આયુર્વેદતત્ત્વને પ્રથમ અને વ્યક્ત રૂપેને છેદે વિચારે છે. મદયિં ચરક આયુર્વેદાધ્યાપકને, પર્વાવદાત્મકમ્ પરિદર્શનો પ્રકૃતિપ્રતિષ્ઠામ્, અર્થાત્ સર્વતોવદ્વી વિશદ જ્ઞાનવાન્ પ્રયોગોત્તમકાં અનુભવવાળો, સ્થિતિ વિજ્ઞાનનો જ્ઞાતા, તત્ત્વશાસ્ત્રનો જ્ઞાણકાર વિગેરે વિગેરે (ચરક ૮ વિમાન સ્થાન) થવા કહે છે, તે ઉપરથી આ વિશાળ સર્વશાસ્ત્રી સત્ત્વની પ્રતીતિ આપણે પામી શકીએ. હાલ તો અર્ધ વિસંવાદી, અર્ધદંબ્ધ, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી તત્ત્વજ્ઞાનનો શબ્દ સાંભળી ભડકી ઉઠે, પરંતુ એની ઉદ્બેધતા ધ પાછળ દંભેશ પડેલા પાછળ અજ્ઞાનજ તેને અવગી પ્રેરણા કરે છે એ નિઃસંશય છે. એવાને માટે મારે કહેવું જોઈએ કે;—“તત્ત્વજ્ઞાન એ ગદ્ય સાહિત્ય જેટલું જ ભાષા સાહિત્યને ઉપયોગી છે. તત્ત્વની સાદૃશ્યકતા વિશે આપણે નીચેના ઉવટના પ્રશ્નો જ્ઞાતને પૂછી લેવા જોઈએ, પરંતુ વિજ્ઞાનના કાંઈ પણ સિધ્ધાંતમાં આપણે તત્ત્વજ્ઞાન વિશે યોગ્ય ખ્યાલ મેળવી શકતા નથી. આપણે એટલું તો માનીએ છીએ કે તત્ત્વજ્ઞાનનો આદર્શ પ્રજ્ઞાવીમાં વિપ્રમ ચિકિત્સાને ઉવટનો ઉકેલ મેળવવાનો છે, ત્યાં એકતાનતા અથવા સંવાદી મળતાપણુને નિર્વિવાદ સ્થાન હોય. છતાં, મારા મત પ્રમાણે મારે કબ્જ કરવું જોઈએ કે વિશ્વમાં જે ધાતકીપણું કે અન્યાય જોવામાં આવે છે, તેને સામે પડે જનતાની હકીકાહલરી મુખાર્ધ અને બાલિશતાહલરી બેપરવાર્ધ પણ ચોક્કસ જણાશે” (માઇન્ડ, મેડીસીન એન્ડ મેટાફીઝિક્સ-કર્તા વિશ્વિયમ બ્રાઉન-એક્સ. યુનિ. પ્રેસ.)

તત્ત્વ

આયુર્વેદમાં મધ્યસ્થ તત્ત્વો છે? આયુર્વેદના સિદ્ધાંત અને પ્રયોગોમાં તે યોગ્યતાપૂર્વક ઓતપ્રોત થયાં છે? સ્ખ્યાલયના અનુભવોમાં મળી આવતી ચંચલો તે ઉકેલી શકે છે? મેળવેલાં જ્ઞાનમાં સુસંબદ્ધ રીતે તે વંચારો કરી શકે છે? મન અને પદાર્થ તેમનામાં અનુરૂપ ન થાય તો તેઓ ખીખાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોથી પોતાની મેળે સ્વતંત્ર રહી શકે છે? અથવા શું તેઓ તેની જોડે એકતા અનુભવે છે? આ સવાલોને રાહે આપણે આયુર્વેદનું અવલોકન કરીએ.



આયુર્વેદનો એકેએક પ્રમાણુલ્લેખ અંધ સૃષ્ટિ સર્જનવાદ વિશે શરૂઆતમાં વિવેચન કરે છે, અને ત્યાર પછીજ વ્યક્તિપરતે સ્વયં કરે છે. સૃષ્ટિ અને વ્યક્તિ ઉભયની એકતામાં તે માને છે એટલેજ વ્યક્તિ માટે તેને સ્વતંત્ર ચર્ચાની જરૂર નથી. પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન દ્રાશ્યમય જીવબિન્દુથી-એક-શરૂઆત કરે છે. તે માત્ર બાહ્યસૃષ્ટિ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, કેમકે ઉત્તેજના મળતાંજ તે હીલચાલ શરૂ કરે છે. આમ શા માટે તે કરે છે? વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી કહેશે કે આ નો તત્ત્વજ્ઞાનના જડવાદમાં સરવા માંડ્યું!! પરંતુ પૌર્વાત્ય વિચાર પદ્ધતિ કહે છે કે સૃષ્ટિ અને સમગ્રિ એકજ પ્રકારના સામાન્ય સિધ્ધાંતોને અનુસરે છે. દ્રાશાત્મક જીવબિન્દુ, જ્ઞાનતંત્રની વિશિષ્ટ ઇન્દ્રિય રચનાના અભાવે પણ વાયુતત્ત્વના આધારે, વાયુનો ગુણધર્મ લાગણીપ્રધાન હોવાથી, ગતિમાન થાય છે. સમસ્તંગી સ્વર્ગકિરણ તરફના પોતાની પસંદગીના રંગ તરફ આંખ નહિ હોવા છતાં તે આકર્ષાય છે, કારણ તેજસ્ તત્ત્વ તેમાં તેમજ પ્રકાશ ઉભયમાં વ્યાપી રહેલું છે. આ દાખલાઓ ઉપરથી એટલું તો અવશ્ય ફલિત થાય છે કે કર્મેન્દ્રિયો વિના પણ સિધ્ધાંતો પોતપોતાનું કાર્ય કરે જાય છે. તેજ પ્રમાણે બાહ્ય સૃષ્ટિમાં પણ એવાજ સિધ્ધાંતો કાર્ય કરે છે. આ પ્રકારનો સમયોનિ સંબંધ, વધુ મહત્ત્વમય સંનિયમ પહેલો અને ઉત્તરતા મહત્ત્વવાળો ઘટક પછી, એવા સિધ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરે છે.

આ વાતનું આપણે એક વધુ ઉદાહરણ લઈએ. છેલ્લાં મહાયુધ્ધ વખતે પાશ્ચાત્ય લોકોને પહેલીજ વાર માલુમ પડ્યું કે શેલ (ગોળા)ના આઘાતથી ઘણાની આંખો કાયમ માટે ગંધ. વૈદ્યકીય તપાસમાં જણાયું કે તેમના નેત્રની રચનામાં કોઈ ફેરફાર થયોજ નહોતો છતાં તેની કાર્યશક્તિ હજારગંધ હતી. પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકો, થોડાક વિચારકોને બાદ કરી, માને છે કે ઘણા કાશ મળ્યા પેશીઓ બને, ઘણી પેશીઓ મળ્યા ઇન્દ્રિયો બને અને એ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાની ક્રિયા કર્યા કરે. છતાં પણ, અહિં તો રચનામાં બરોબર ગણી શકાય તેવી હોવા છતાં કાર્યશક્તિમાં એ આંખો અંધ શાથી થઈ? અહિં તેઓનો શું ખુલાસો છે?

પરંતુ જેના યુગમાં સાંખ્ય પદ્ધતિ છે તે આયુર્વેદિક સિધ્ધાંત તો કહે છે કે ઇન્દ્રિયો તેમની જડ રચના માનથી નહિ પરંતુ તેમની અને વિશ્વ સમસ્તની વચ્ચેના સમાન ધારણે કામ કરનારા એક અગત્યના સિધ્ધાંત મુજબ કાર્ય કરી રહી છે. આંખો પ્રકાશ જોઈ શકે છે કારણ જન્મેમાં તેજસ્ સિદ્ધાંત સમાન ધારણે છે. નાક વાસ લઈ શકે છે કારણ પૃથ્વી તત્ત્વનો સિદ્ધાંત જન્મેમાં સમાન છે એમ બીજી શક્તિઓ ત્રિપે પણ સમજવું. સંક્ષેપમાં કહીએ તો ઇન્દ્રિયોની ભૌતિક રચનાનો આધિભૌતિક સિધ્ધાંતજ્ઞ જ્ઞાનપ્રાપ્તિની શક્યતાની સાક્ષી આપે છે.

તો પછી સમજશક્તિની ઇન્દ્રિયો શું કરે છે? તેઓ ચોક્કસ કાર્યોત્પાદક તો હોતીજ નથી પણ આયુર્વેદ કહે છે તેમ જેમ જેમ ઇન્દ્રિયો ઘડાઈને કાર્યશક્તિ માટે વિશિષ્ટ રચના ધારણ કરતી જાય છે તેમ તેમ સમજશક્તિ તેમને સુવ્યવસ્થિત અને સતેજ રાખતી જાય છે.

**મહાભૂતો શું છે?**

પિંડાંઽ બ્રહ્માંઽ વચ્ચે સામાન્ય થઈ પડેલ અને જેની મદદમાત્રથીજ બ્રહ્માંડની ઓળખ પિંડાંડને સહેલાઈથી થઈ શકે છે, તેને તન્માત્રાઓ કહેવામાં આવે છે. તેનો અર્થ ફક્ત તેજ પાંચ તત્ત્વો, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ, જે સર્વવ્યાપી છે. કારણ જીવાણુમાં તેમનું સમવસ્તુ-સ્વરૂપી, ઇન્દ્રિયોત્પાદન-ત્વક્ જહ્નુ રસન શ્રોત ગ્રાણ-અને જે આગળ જતાં કમેન્દ્રિયોમાં પરિણમે છે, તેનું લઘુરૂપ છે. તન્માત્રાઓ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે છે. તેના સમવસ્તુરૂપે ભૌતિક જગત છે. આ પાંચેયમાં, પંચતત્ત્વો સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે અને જગતમાં એ પંચતત્ત્વો પંચમહાભૂતના રૂપમાં વિવિધ કક્ષાના સંગ્રહરૂપે સ્થૂળ સ્વરૂપમાં હોય છે. સાંખ્ય કહે છે કે વિવિધ ભૌતિક પદાર્થો વિવિધ ભૌતિક તત્ત્વોના સમન્વયને લીધે રચાય છે. પ્રતિ પ્રતિ ગુણવૈશેષ્યાત્ વૈદમ્યમ્ ॥ ક્રોટયાવધિ વિશિષ્ટ રચનાવાળા આ ભૌતિક પદાર્થો મૂળ પંચતત્ત્વોના આધારે રચાયલા હોવાથી એકમેક પર અસર કરી રહે છે, કેમકે મન

પરંતુ જેના મૂળમાં સાંખ્ય પદ્ધતિ છે તે આયુર્વેદિક સિધ્ધાંત તો કહે છે કે ઇન્દ્રિયો તેમની જડ રચના માનથી નહિ પરંતુ તેમની અને વિશ્વ સમસ્તની વચ્ચેના સમાન ધોરણે કામ કરનારા એક અગત્યના સિધ્ધાંત મુજબ કાર્ય કરી રહી છે. આંખો પ્રકાશ જોઈ શકે છે કારણ બંનેમાં તેજસ્ સિદ્ધાંત સમાન ધોરણે છે. નાક વાસ લઈ શકે છે કારણ પૃથિવી તત્વનો સિદ્ધાંત બંનેમાં સમાન છે. એમ ખીજી શક્તિઓ વિશે પણ સમજવું. સંક્ષેપમાં કહીએ તો ઇન્દ્રિયોની ભૌતિક રચનાનો આધિભૌતિક સિધ્ધાંતજ્ઞ જ્ઞાનપ્રાપ્તિની શક્યતાની સાક્ષી આપે છે.

તો પછી સમજશક્તિની ઇન્દ્રિયો શું કરે છે? તેઓ ચોક્કસ કાર્યોત્પાદક તો હોતીજ નથી પણ આયુર્વેદ કહે છે તેમ જેમ જેમ ઇન્દ્રિયો ધ્યાનને કાર્યશક્તિ માટે વિશિષ્ટ રચના ધારણ કરતી જાય છે તેમ તેમ સમજશક્તિ તેમને મુખ્યવસ્થિત અને સતેજ રાખતી જાય છે.

**મહાભૂતો શું છે?**

પિંડાંડ ઘઠાંડ વચ્ચે સામાન્ય ઘર્ષ પડેલ અને જેની મદદમાનથીજ ઘઠાંડની ઓળખ પિંડાંડને સહેલાઈથી થઈ શકે છે, તેને તન્માત્રાઓ કહેવામાં આવે છે. તેનો અર્થ ફક્ત તેજ પાંચ તત્ત્વો, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ, જે સર્વવ્યાપી છે. કોઈ જીવાણુમાં તેમનું સમવસ્તુ-સ્વરૂપી, ઇન્દ્રિયોનાણું-ત્વજ્ઞ ચક્ષુ રસન શ્રોત્ર પ્રાણ-અને જે આગળ જતાં ઈર્મેન્દ્રિયોમાં પરિણમે છે, તેનું લઘુરૂપ છે. તન્માત્રાઓ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે છે. તેના સમવસ્તુરૂપે ભૌતિક જગત્ છે. આ પાંચેયમાં, પંચતત્ત્વો સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે અને જગતમાં એ પંચતત્ત્વો પંચમહાભૂતના રૂપમાં વિવિધ કક્ષાના સંગ્રહરૂપે સ્પૃશ્ સ્વરૂપમાં હોય છે. સાંખ્ય કહે છે કે વિવિધ ભૌતિક પદાર્થો વિવિધ ભૌતિક તત્ત્વોના સમન્વયને લીધે રચાય છે. પ્રતિ પ્રતિ ગુણવંશેષ્યાત્ વૈવમ્યમ્ ॥ કોટ્યાવધિ વિશિષ્ટ રચનાવાળા આ ભૌતિક પદાર્થો મૂળ પંચતત્ત્વોના આધારે રચાયલા હોવાથી એકમેક પર અસર કરી રહે છે, કેમકે મન

અને ભૌતિક પદાર્થોમાં પણ આજ પાંચ તત્ત્વો છે. આઠાશ પવન દહન  
તોય મૂમિપુ યથા સંખ્ય મેકોત્ત પરિકૃષ્ણાઃ શબ્દ સ્પર્શ દ્ય રસ ગંધાઃ, વિગેરે,  
વિગેરે, મહર્ષિ સુશ્રુતાચાર્ય (૧૫૪) આયુર્વેદની વ્યાપ્તિ સમજાવતાં  
કહી ગયેલ છે.

૨સો.

ઉપરોક્ત ક્રોટયાવધિ ભૌતિક પદાર્થો મનુષ્યના મન ઉપર તેની  
ઇન્દ્રિયોદ્ધારા જે અસર નીપજાવે તે વડે પંચતન્માત્રા અને પંચેન્દ્રિયની  
ભૂમિકા મુજબ વર્ગીકરણથી પાંચ વિભાગે વહેંચી શકાય. એ પાંચમાંના  
દરેકની છવાત્મા પર સારી-માઠી અસર થાય છે. આઘ મહર્ષિઓ આ  
સત્ય સમજતા હતા, અને તેથીજ એ દરેક તત્ત્વ ઉપર તાર્કિક અને  
પ્રાયોગિક શાસ્ત્ર તેઓ રચી શક્યા. સાદા સ્વર અને રાગનું પૃથક્કરણ  
કરવામાં આવ્યું, તેની શરીર અને મન ઉપરની અસર નોંધવામાં આવી  
અને વર્ગીકરણ રૂપે જુદી પાડવામાં આવી અને તે ઉપરથી ભાષાના  
ખીજાક્ષરો ઉત્પન્ન થયા તેમજ સંગીતની સ્વર (સ્વર) રચના હસ્તીમાં આવી.  
એમના વિવિધ પ્રકારના સમન્વય વડે, તેમની મન અને શરીર ઉપરની  
વિવિધ પ્રકારની અસરોની નોંધ ઉપરથી, જુદા જુદા મત્રો પરિણમ્યા  
તેમજ સંગીતની મેળદૃતિઓ-સ્કેષ્ઠ્સ-રચાઈ. એની અનુરૂપ યોગના  
વડે પણ વિવિધ રાગોનું નિવારણ થઈ શકે છે એમ શાસ્ત્રો પોષ્ટક કરી  
કરીને કહે છે-એજ પ્રમાણે, વિવિધ સુગંધ, સાદી કે મિશ્ર, શરીરરચના  
ઉપર જે વિવિધ અસર કરે છે તે આધારે વર્ગીકૃત કરવામાં આવેલ છે.  
નૃત્ય અને શિષ્ટની કળાકૃતિઓની પણ એ પ્રમાણે વર્ગીકૃત યાદી તૈયાર  
થયેલી છે. પ્રખ્યાત કામશાસ્ત્ર પણ સ્પર્શ અને તેની વિવિધ અસર  
દિધે એક મહાસાગર જેટલી વિશાળ જ્ઞાનનિધિ જેવી નોંધ ધરાવે છે.  
છતાં પણ, કર્મેન્દ્રિયવિષયક જ્ઞાનવારિધિનો એટલાથી કાંઈ પાર આવતો  
નથી. ઉપરાંત, પરદેશી વિજેતાઓનાં આક્રમણોને લઈ ધણાખરા જ્ઞાનનો  
લોપ થયેલો છે. કેમકે, તેઓ આપણી સંસ્કૃતિનાં છૂપાં મહાર્થરત્નો  
જીરવી શકે તેવાં વિદ્વાન નહોતા, તેમજ ખીજા બાલુએ આપણા લોકો  
પણ સ્થૂલ સ્વરૂપે ઢિંદુ, પણ માનસ સ્વરૂપે વિજેતાઓના ભાકુતી

ગુલામો હોઈ, એ સંસ્કૃતિનું મૂલ્ય ઓછું ઝાંકવા લાગ્યા. આવા ગુલામો મનોદશાવાળા અધવધરાઓ એમ માને છે કે વિજેતાઓ હ મેશ ઉચ્ચ સંસ્કૃતિવાળા હોવાનું જોઈએ, નહિ તો તેઓ આવા વિદ્યાળ દેશને શે કબ્જે રાખી શકે ? તેઓ સંસ્કૃતિનો સાચો અર્થ સમજે છે જ ક્યારે ? મારે તેમને સ્વામી વિવેકાનંદનું એક વાક્ય ટાંકી બતાવવું જોઈશે કે “એ વિજેતાઓ પાસે સંસ્કૃતિ કરતાં તો શેતાનિયતન વધુ પ્રમાણમાં હતી.” પરંતુ આ તો આડકથા થઈ ગઈ.

શાસ્ત્રો તરફ વળતાં, હિંદી સંસ્કૃતિમાં દરેક કળા માટે દરેક ધન્દિય નિશ્ચિત થઈ ગઈ છે, અને તે કેન્દ્રદ્વારા તે આખા શરીરમાં વ્યાપ્ત થઈ તેની અસરથી આખું જીવન રંગી દે છે. આ અસરનેજ આપણે રસ તરીકે ઓળખીશું. સંગીત નૃત્ય વિગેરેને પોતાપોતાના રસો હોય છે જે માત્ર બાહ્ય દેખાવ કરતાં ઉંડેજ લાઇ જાય છે. જોકે આયુર્વેદમાં આ રસ વિશે અહિં તહિં વર્ણનો આપેલાં જોવામાં આવે છે. તોપણ આયુર્વેદ તેમાં વિશિષ્ટ લાવના કૃણવતો નથીજ. આયુર્વેદમાં રસ સ્વાદને વિશે જોવાય છે જે વિશે હજી મેં કંઈ નિર્દેશ કર્યો નથી. એ રસ તો વાપ્—જળ તન્માત્રા સાથે સંબંધ ધરાવે છે, જે બીજાં વિવિધ મહાભૂતોના સમન્વય સદિન વડૂસ અથવા છ રસો બનાવે છે, તે પૈકી દરેકને વિશિષ્ટ પ્રકારની રચના અને ગુણધર્મો, ઉપર જણાવેલા પંચતત્ત્વોને આધારે મળે છે. મહર્ષિ સુશ્રુત (૧૫૪-૫૫ મા) તેમને સર્વેને સંપૂર્ણપણે સમજાવે છે, અને કાંઈ પણ વિદ્યાર્થી જે એ છ રસોની રચના તથા ગુણધર્મો જાણતો ન હોય તો તેની નામના નહિ જોવીજ ગણાય. વાસ્તવિક રીતે, રસો એ આયુર્વેદ આયુધિસંમહનું પ્રારંભનું પ્રકરણ ગણી શકાય, કેમકે તે પંચ મહાભૂતના સિદ્ધાંતને અનુસરી રસોના ગુણધર્મો શરીરમાં કેટકેટલી માત્રામાં શી શી ક્રિયાવિક્રિયા કરે છે તે સમજાવે છે. શરીર અને મનની પેઠે આ છ રસો, પંચ મહાભૂતમાંથી બનેલા હોઈ, તે જન્ને ઉપર ચોક્કસ અસર કરે છે. એકના ગુણ બીજાના ગુણ ઉપર અસર નીપજાવે છે. શરીર અને મન ઉપર તેમના સૌક્ય અને સ્થાવ્ય મુજબ તેઓ અસર કરે છે. દાખલા તરીકે, સુશ્રુતાચાર્ય

મધુર રસ વિશે તે મનોમય ક્રાશને-પરિતોષમુત્પાદયતિ ગ્રાહ્યદયતિ-સંતોષ અને આનંદ આપે છે એમ દર્શાવ્યું છે. તે ઉપરથી દ્વિતિ ધાય છે કે મનોમય ક્રાશ ઉપર રસોની અસરથીજ વંદક્રાશની શરૂઆત મળી છે.

રસો પછી વીર્ય, વિપાક, પ્રભાવ વગેરે સમજવા પડે છે. જુઓ મુશ્રુત ૧૫૪-૧૫૮ અને બીજા મંથમાંના શ્લોક. હવે વીર્ય વિશે હું થોડીક વાત કરી લઉં. સ્વર્ચ અંદની અસર પૃથ્વી પર થાય છે એ તો નિર્વિવાદ છે. પદાર્થો તેમના ગુણ મુજબ ઉપ્પન્ન કે શીત હોય છે. અનુભવથી આ વિશે આપણે ઘણું જાણીએ છીએ; પરંતુ પાશ્ચાત્ય ડૉક્ટરો આ વિશે ઘણી પરવા કરતાજ નથી. કેમકે, તેમનાં કારખાનાંમાં આ વિશે કાંઈ પ્રમાણ માનવામાં આવતું નથી, અને ઔષધ ચિકિત્સામાં આ બેપરવાઈથી લયંકર પરિણમો આવી ચૂક્યાં છે. દરદીની પ્રકૃતિ અને રોગની પરિસ્થિતિ સમજી શીતોષ્ણના સિદ્ધાંત મુજબ ચિકિત્સા એવી કરવી જોઈએ કે શીતોષ્ણ એક બીજાની વિપક્ષતા દબાવે. ખોરાક, સ્નાન, ઔષધ, પદ્યાપથ્ય, ઋતુઓ વિગેરે સર્વે વીર્ય ઉપર ફવી અસર કરે છે તે મુજબ વર્ગીકૃત કરવામાં આવેલાં છે. એ વિશે ધ્યાન ન આપવું એ ઉંટવૈદ્યું કરવા બરાબર છે.

રસો અને વીર્યના ચિકિત્સાગુણ વિશે હું આપને જે કાંઈ કહી ગયો તેજ પ્રમાણે વિપાક અને પ્રભાવ વિશે પણ સંભાળ લેવાની હોય છે. એ બંને પણ પદાર્થના ઉત્કૃષ્ટ અને વિશિષ્ટ પ્રકારના ગુણધર્મો છે. પણ યાદ રાખજો કે સર્વે દ્રવ્યો પંચ મહાભૂતોના વિવિધ પ્રમાણનાં સંમિશ્રણ હોઈ, દરેક દ્રવ્ય જે મહાભૂત પ્રધાન હોય તે પ્રમાણે ગુણ ધર્મો બળાવે છે. રસના ગુણધર્મો કરતાં આ ગુણધર્મો સાદા પ્રકારના હોવા છતાં, તેમજ વધુ અસરકારક ન હોવા છતાં, અભ્યાસ પરત્વે તે ઝીણવટથી સમજી જવાં જોઈએ. તે ૨૦ પ્રકારના છે-દ્રવ્યાથ્રયા વિસતિ ગુણા મુશ્રુત ૨૪૦-૪૧. રોગ સારો થવો એ પસંદ કરેલા દ્રવ્યગુણથીજ શક્ય છે. રોગીની સામાન્ય ચિકિત્સા પદ્ધતિમાં રસો અને વીર્ય, જે પૈકી બે વિશે હું ઉપર કહી ગયો તે, પ્રથમની મહત્વપૂર્ણ જગ્યા લે છે. છતાં, તે તમામને સમજીને કરેલી ચિકિત્સાજ સર્વાંગ સંપૂર્ણ ચિકિત્સા કહી



ચમત્કૃતિ સમજાવી, બદલે ચિકિત્સા પ્રયોગ વડે ધારેલી અસર નીચળતરીએ તો શું કાંઈ એવો પ્રતિપ્રશ્ન કરનાર નીકળશે કે જો, પોતાની ખોપરીમાં અવિકૃત મગજ હોવા છતાં, એવું કહેવાની હિંમત કરશે કે આ માન્યતા તો અજ્ઞાન જ્ઞાનિન અથવા પરંપરાગત વહેમી વિચારો શિવાય, બીજું કાંઈજ નથી !!

આયુર્વેદના નિર્દક્ષને ખરેખરો ગભરાવવો હોય તો નિષ્પક્ષપાત અવલોકન કરવા તેને કહેવું. ક્ષ દિરણુ, સહમદચક્ર યંત્ર કે રાસાયનિક પદ્ધતિઓ અજ્ઞમાન્યા છતાં પાશ્ચાત્ય ડૉક્ટરો રોગની સાચી પરીક્ષા માટે કાંઈ પણ આધાર શોધી શકતા નથી એવું શું આપણે નથી અનુભવતાં? મેં સ્વતઃ એવા બારેક લાખલા જોયા છે ને દશ વધુ જોતો આવું છું. પરીક્ષામાં કાંઈ રોગ ઓળખાતો નથી છતાં દર્દી દુઃખ ભોગવે છે, ધસાનો જાય છે, અને મરે છે, એ શું બતાવે છે? કેવળ રચનાત્મક ઇન્દ્રિય વિજ્ઞાન કે રોગનિદાન ચિકિત્સા આપણને નિદાન માટે પૂરતું સાધન નથી આપતાં. માનસશાસ્ત્રના અધરા શબ્દો—યુરોસિઝ—હિસ્ટીરીયા (ફેફસું) વિગેરે આપણને કાંઈ વધુ માહિતી આપતાજ નથી, તેઓ મુશ્કેલીને ઉકેલવાને બદલે કોંકરું વધારે ગુંચવી મૂકે છે, કારણ, એ નામની પાછળ ઇન્દ્રિય વિજ્ઞાન કે રોગનિદાનદ્વારા—રચનાત્મક કિંવા જીવન—રાસાયનિક પદ્ધતિ મુજબ શું રહેલું છે તે નક્કી થઈ શક્યું નથી.

ગુણકર્મપ્રધાન દૃષ્ટિ કિંવા રચનાઆપારપ્રધાન પૈકી કઈ સાચી છે એ અસકમ વાત હું સિધ્ધ કરવા માગતો નથી. હું પુરેપુરું સમજું છું કે એક સિવાય બીજું હોઈ શકેજ નહિ. બીજવૃદ્ધન્યાયના પ્રતિપાદનમાં ખરેખર બીજ કે દક્ષ એ ચર્ચામાં ઉતરવાની મારી મુદ્દલ ઈચ્છાએ નથી. પરંતુ, હું ભારપૂર્વક કહું છું કે કાંઈપણ સિધ્ધાંતની સચ્ચાઈ તેની પ્રાયોગિક ઉપયોગિતા અને તેમાંએ ક્રિયાત્મક ઉપયોગિતા ઉપરજ અગ્રસ્થાન ભોગવે છે. આયુર્વેદ તે સિધ્ધાંત ઉપર પોતાની ઈમારત રચી છે અને તે માટે કાંઈ ચરમાવાતું કારણ નથી. કેટલાક આયુર્વેદ વિજ્ઞાતાઓને, લાલના રસાયન ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન વગેરે શાસ્ત્રોની પરિભાષામાં ત્રિદોષને સમજાવવાનો શોખ થઈ આવે છે, પણ તેઓ પોતાનું ઉચ્ચ



ધ્યેય યુક્તિ ઔતિક ધ્યેય ઉપરજ ચિકિત્સા કરવા લાગે છે. કેટલાક આગળ વધી, ત્રિદોષ જેવું કાંઈ વેચકમાં છેજ નહિ એમ કહેવા નીકળી પડ્યા છે. ભણે ભણે, ધૂવડના વિરૂધ્ધ મત માટે સૂર્યે શરમાવાની જરૂર છેજ ક્યાં ?

પિંડાંડ અને પ્રત્યાંડમાં એકસરખા બાપી રહેલાં વિરિધ્ધ કુદરતી સત્યો ત્રિદોષરૂપે એકત્ર કરવામાં આવ્યાં છે જેને વાત, પિત્ત, અને કફ કહેવામાં આવે છે. સમગ્ર વિશ્વ પણ તેજ કુદરતી સંત્યરૂપે પંચમહા-ભૂતનું બનેલું છે, અને ત્રિદોષો પણ એ પંચમહાભૂતો ઉપરથીજ રચાઈ રહેલાં હોવાંજ જોઈએ. દરેકમાં પંચમહાભૂતો છે અને તે ગુણકર્મથી પ્રધાનતત્ત્વને વ્યક્ત કરે છે. આયુર્વેદમાં જે તત્ત્વો ખાસ ઉપયાગી છે તે તત્ત્વોનું વર્ગીકરણ, વિગેરે આપેલું છે. દરેક દોષ તેનાં મહાભૂતો અને સમાયેલાં ગુણકર્મ બરાબર હોય છે. જ્યાં સુધી ત્રિદોષ સમતામાં હોય છે ત્યાં સુધી આરોગ્ય જારી રહે છે (ચરક-૬૭). જો કાંઈ એક દોષ વિકૃત થયો તો તેને લગતાં ગુણકર્મોમાં તુરત વિક્રિયા જણાઈ આવે છે, અને તે વિક્રિયા વડેજ રોગપરીક્ષાની સાચી ચાવી-વિકૃતદોષ-શુષ્કતા જડે છે. યાદ રાખવું કે આવો દોષ કાંઈ કર્મેન્દ્રિયને અવલંબીને રહેતોજ નથી. પરંતુ આખી શરીર રચનામાં રહે છે, અને તેદ્વારા કર્મેન્દ્રિયોમાં પણ ક્રિયાવિક્રિયા જણાવે છે. અમુક ભાગમાં તેઓ આશ્રય કરી રહે છે તેને તે તે દોષનું આશ્રયસ્થાન કહેવામાં આવે છે. જ્યારે કાંઈ એક દોષવિકૃત થાય છે ત્યારે તેના આશ્રયસ્થાનમાં પણ વિકૃતિ પેદા થાય છે. આ વિકૃતિ, અંદરનાં કારણો, જેવાં કે લાગણી, વિચાર, ખોશક, જાતિય વિક્રિયા, વિગેરે, અથવા બાહ્ય કારણો, જેવાં કે ઝડપુકાન્તિ, વાતાવરણના શિતોષ્ણમાનના ફેરફાર, વિગેરેથી થાય છે. આયુર્વેદિક પ્રયકારોએ વિસ્તૃત વર્ણન વડે આ બધી ચર્ચા કરી છે, છતાં પણ, તેઓએ પોતાના સામ્ય સ્વભાવને લઈ કહી દીધું છે કે “હજી પણ, અમેએ, આ વિષયની યોગ્ય સંપૂર્ણતાએ પહોંચે તેવી, છણવટ કરી નથી.” પરસ્પરના સમન્વયથી જેમ દોષ અસંખ્ય પ્રમાણમાં રહી શકે તેમ રોગો પણ તે તે પ્રમાણમાં રહી શકે. આમ વિકૃત થયેલા દોષો

આપી શરીર રચનામાં રહીને દાઇ ને દાઇ કર્મેન્દ્રિયમાં જઇને નવા પ્રકારની અસરવાળો વ્યાધિ નીપજાવી શકે. “કુપિતાનાં હિ દોષાણામ્ શરીરે પરિવાયતામ્ । યત્રસંગઃ સ્વર્વગુણ્યાદ્ વ્યાધિસ્ત્રોપજાયતે ॥”

આ બધું જોતાં રોગનું અમુક નામ નક્કી કરવું અને તે છેવટનું અને તમામ વિદ્યુતિનું બોધક છે એમ જાહેર કરવું, એ બધું મુરદેહી-ભયું છે. ખરું છે કે આયુર્વેદમાં દાઇ દાઇ નામ અમુક સ્થાન કે ગુણ દર્શાવનાર મળી આવે છે. દાખલા તરીકે, વક્ત્રપાંકુ, મિત્રકુખ, વિગેરે આ પ્રકારનાં છે; પરંતુ તેઓ જે કાંઈ દર્શાવે છે તે તો એક વા ખીજા પ્રકારનો રોગજ છે. તેથી દોષ અને દુષ્યનો અભ્યાસ સંપૂર્ણ કરવો જોઇએ. કેમકે, દાઇ પણ વખત બધા વિકારોની એકજ પ્રકારની નકકી પરિસ્થિતિ હોતીજ નથી. ન હિ સર્વ વિકારાણાં નામતોઽસ્તિ ધ્રુવા સ્થિતિઃ ।

બધા રોગનાં નામ આપી શકાય તેમ હેજ નહિ. નામ આપવાની ધુન રોગનાં ચિકિત્સી તમને વિમુખ રાખી કાર્ય-સિધ્ધિ કરવા દેશે નહિ. મારા લેખમાં, દોષ દુષ્યનું આથી વધુ વિવરણ કરવા જેટલી જગ્યા પણ મળી શકે તેમ નથી, તેથી હું તો આપ સર્વેને આપના ગ્રંથો તરફ વળવા કહું છું, અને તેમનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવા જણાવું છું. કારણ કે પ્રિય ભાઈઓ, યાદ રાખજો કે એમના યથાસ્થિત જ્ઞાન સિવાયનું વૈદ્ય એ ઉંટવૈદ્ય છે. આપનામાંના કેટલાક, પાશ્ચાત્ય ડાક્ટરોના મત મુજબ રોગનાં નામ આપી આયુર્વેદમાં જણાવેલી ચિકિત્સા કરનાર પણ હશેજ. આયુર્વેદિક ઔષધો અસરકારક અને નિરપદ્ધતી હોવાથી તમને કોતહ મળશે તો ખરી. છતાં પણ, આવી ચિકિત્સા કરનાર ઉંટવૈદ્ય તો હેજ. આપણા પૂર્વજ ગ્રંથકારો અને દર્શનિકો લખી ગયા છે કે “સિધ્ધાંત અને પ્રયોગ સમતાનમાં હોવાજ જોઇએ, તોજ સાચી ચિકિત્સા યથ શકે. તેમ ન બની શકે તો, તેઓ કહે છે તેમ, આપણી ચિકિત્સાપદ્ધતિમાં પ્રસ્થાન વ્યભિચારનો દોષ આવે ને આવે.

એક દર્દીની આયુર્વેદિક પદ્ધતિએ ચિકિત્સા.

હવે વ્યવહારીક વાત લખું. આયુર્વેદમાં રોગનિદાન ચિકિત્સાની અનિશ્ચય વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરેલી તો છેજ, અત્ર્યત્, ભૂત-દોષ-દૂષ્યના સિધ્ધાંત પરત્વે. પરંતુ આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીએ અમુક નિશ્ચિત લેખન-પદ્ધતિ પણ સ્વીકારવી ધટે છે. સહેલામાં સહેલી રીત તો આવી હોઈ શકે.

(૧) રોગીનું શું શું કહેવું છે તે જાણી લેવું.

(૨) રોગનું અમુક સ્થાનમાન હોવા વિષે નિર્ણય ઉપર આવવું, પછી

(૩) માનસિક પરિસ્થિતિ, ખોરાક, વ્યસન, ઋતુમાન, વાતાવરણ, અત્માંશરેખાંશની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ, ઉપરના દર્દને માફક છે કે અતિક્રૂણ છે તે સમજી લેવું, પછી

(૪) પોતાની ચિકિત્સાપદ્ધતિ વડે, દષ્ટિ સ્પર્શાદિ વડે, આયુ દ્વીધીઆરો વડે અને ખીન્ન મદદગાર સાધનો વડે સ્વતઃ તપાસ કરી જોવી.

તમારા દર્દીનો કેસ જુદે જુદે નામે પ્રચલિત હોવાનું જોને સમજાય, પરંતુ આ એક ચીજ ખાસ યાદ રાખવી કે દોષ દૂષ્યનું પદ્ધતિસર વર્ગીકરણ કર્યું તો પછી નામ આપનાર બધા જખ મારે છે. આવો એક પ્રસંગ મારી ચિકિત્સામાં ઉપસ્થિત થયો, જે નીચે પ્રમાણે:

“કાનમંડળ ગણ અવગળ, નસોદારાં સુકાં અથે ઉત્તેજીત, છાતીએ (વચ્ચે વચ્ચે) દુઃખાવે, સણકા ધડી જણાવ ધડી બંધ રહે, શરીરમાં અમુક અમુક ભાગ ઝલાઈ જાય અને અમળાઈ જાય, ધૂંટણમાં સ ધીવા જેવો દુઃખાવો. બંધકાશ, કાળા સખ્ત ઝાડા, ઉત્સાહ અને યકપાટના એકાએક આવતા ધસારા, વિગેરે, વિગેરે.”

હવે, વિવિધ વિકૃતિવાળાં અંગ પ્રત્યંગો જોતાં, શું તમે તેમની જુદી જુદી ચિકિત્સા કરશો ? જુદી જુદી દવાઓ આપશો ? કાનને માટે આ સારું, નાક માટે પેણું સારું, છાતી માટે ફલાણું, સંધીવા માટે ઢીંગણું એમ કરશો કે તેની પાછળ કયા દર્દની ઐક્યતા છે તે

પરથી અંતર્ગત, આયુર્વેદ સંહિતાની જુની પોથીઓ જોઈ જવાનો પણ ઉત્સાહ ગુમાવી જોઈ છે. કાર્ત્ત કાર્ત્ત તે વળી આયુર્વેદમાં યોગ્ય શારીરતંત્રનો અભાવ આગળ કરી, શાસ્ત્રસાધકો આદિનું સંશોધન શક્ય નથી એવો સ્પષ્ટ નિર્ણય આપી દે છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે કાર્ત્ત કાર્ત્ત વિદ્યાલયમાં, જરાતરા પણ ફેરફાર વિનાજ, પશ્ચિમમાં રચાએલું શારીરશાસ્ત્ર શીખવવામાં આવે છે, તે બીજાં તેનો સંસ્કૃતાનુવાદ પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે મુકરર કરવામાં આવેલો છે. તેમજ, વિદ્યાલય સાથેના રૂઝાણાઓમાં રોગીઓના રોગ મટાડવા વિશેષે કરીને પાશ્ચાત્ય ચિકિત્સા વડેજ કામ લેવાય છે. આ પ્રમાણે, પાઠ્ય પુસ્તકોમાં પાશ્ચાત્યતંત્રની વિપુલતા તથા ચિકિત્સા પદ્ધતિમાં પાશ્ચાત્ય પ્રમાણ વધુ વપરાશને લઈ. સર્વ કાર્ત્ત એમ માની જોઈ છે કે સર્વે પ્રકારના વ્યાધિ મટાડવા માટે આયુર્વેદની યોગ્યતા હોજ નહિ. આ પ્રકારે, જનતાની આયુર્વેદ પ્રત્યેની, શ્રદ્ધા ઓછી ને ઓછી થતી જાય છે અને એ જોઈ જાણીને, આ લેખમાં શાસ્ત્રતંત્રની શિક્ષા પ્રણાલી વિશેની ગેરસમજ દૂર કરવાનો કાંઈક પ્રયત્ન કરવામાં આવેલો છે. આશા રાખવામાં આવે છે કે તમામ આયુર્વેદ હિતૈષીઓ તથા અનુયાયીઓ આ લેખમાં દશવિદ્યા વિચારો વિશે કાંઈ દૃઢ સંકલ્પ ઉપર આવશેજ.

વળી, કેટલાક કહે છે કે હાલની આવી ઉચ્ચ કક્ષાએ પરોવેલા પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રતંત્ર વડે ગામડાં, હ્રદયા, શહેર વિગેરેમાં તેમાં પારંગત થયેલા ડૉક્ટરો ચિકિત્સા કરવા ફરતા હોવાથી પ્રાચ્ય શાસ્ત્ર આદિ તંત્રના શિક્ષણ માટે કાર્ત્ત જરૂરીયાત નથી. આવો વિચાર દુઃસાધજ છે. પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રવૈદ્યોની મંડયા રહેવાની ટેવ, વધુ યોગ્યતા, ઘડાયેલી હયોટી તથા મુખ્ય બાબતોમાં જોઈવેલી કુશળતાને લઈ તેઓ પ્રશંસાને સર્વ રીતે લાયક છે. એ નિઃસંશય છે. યત્ર અને શસ્ત્ર આદિના પ્રયોગોની ચતુરાઈ વડે સારાં સારાં વાઢકાપ તથા જોડકામ કરી, તેઓ પોતાની ક્રિયાને અપૂર્વ બતાવી શક્યા છે, પરંતુ બધાય કેસોને સારા કરીજ શકતા નથી. કાર્ત્ત કાર્ત્ત વાર તે પ્રાણહાનિ પણ થઈ જાય છે. તેથી શસ્ત્રોપચાર ન કરાવવા ઇચ્છનારાઓએ પ્રાચ્યતંત્રનોજ આશ્રય લેવો જોઈએ, એમ, જન્મે તંત્રની

સરખામણી કરી, સાબિત કરી આપવાનો આ લેખનો હેતુ છે. જેમાં પ્રાચ્ય અને પાશ્ચાત્ય પ્રભુચિકિત્સાની સરખામણી કરી જોતાં એકબીજાને કરબદરન્યાયવેત્ સમજી શકાયે.

આયુર્વેદનો ગડગૂમડને આભાવસ્થામાંજ અપતર્પણ, વિગેરે અગ્નીઆર જુદી જુદી ચિકિત્સા વડે મટાડવા પત્ન કરે છે. દોષવિકૃતિ નક્ષી કરી, વમન, વિરેચન, અપતર્પણ, વિશ્લાપન, વિસ્રવણ, વિગેરે, ચિકિત્સા કામે લગાડતાં બધાજ શાય આભાવસ્થામાંજ મટી શકે છે. કેટલાક એવા બ્યાધિઓ પણ હોય છે, -દા.ત. અંતર્વિદ્રધિ-કેન્સર-ગ્લેન્ડિન્ય, વિગેરે, જે પાક્યા પછી મટવા મુશ્કેલ થઈ જાય છે, અથવા દર્દી નક્કરી મરીજ જાય છે, જેમકે આંતરડાં અને બસ્તિ ઉપરનાં કેન્સરો. તેમાં વંદોએ એવા ઉપાય લેવા જોઈએ કે તે કાષ્ઠિણ પ્રકારે પાક ઉપર ચઢે નહિ. પાશ્ચાત્ય શસ્ત્રવેદો આવા વિદ્રધિઓને અપકવ દશામાંજ મટાડી શકતા નથી, કારણ, તેમની પાસે તેવી ચિકિત્સા કરવાની યોગ્ય અને જરૂરી ઔષધિઓ હોતીજ નથી. આયુર્વેદનો વિવિધ પ્રકારની, દોષ બેદને પારખીને કરેલી, વિવિધ ચિકિત્સા વડે દરેક રોગ સફળતાપૂર્વક મટાડી શકે છે. પાશ્ચાત્ય ડૉક્ટરો જેને તદ્દન અસાધ્ય માને છે એવા દુંડીના વિદ્રધિ-પેરીટોનાઇટીસ-માંરોગીને પ્રથમાવસ્થામાંજ આપણે પૂર્વના વંદો બહારની અને અંદરની ઉપચાર પદ્ધતિ વડે ધણા ખરા કેસોમાં સંપૂર્ણ આરામ કરી શકીએ છીએ. મહર્ષિ સુશ્રુતના બાબકર પ્રાણાચાર્ય વૈષરાજ હારણચંદ્રે દર્શાવેલી ચિકિત્સા વડે સુશ્રુતોક્ત પદ્ધતિએ અનેક પ્રણરોગીઓને પ્રણની અપકવ દશામાં આરામ થઇ ગયાના ધણા દાખલા આપણે જોયા છે, વધારામાં, લોહી વહેવડાવવાના માત્ર એકના એકજ ઉપાયથી કેટલાક કેસોમાં પ્રણ પાડી જતા નથી. સુશ્રુતાચાર્યે કહ્યું છે કે “एकत्रक्रिया.सर्वाः रक्तमोक्षणमेकतः। रक्तां हि व्यम्लतां याप्ति त्वेनास्ति नचास्तिक् ॥” અર્થાત્ એક જાણુ સર્વ ઉપચારપદ્ધતિ અને બીજી જાણુ લોહી વહેતું કરવાની ક્રિયા, એથી પ્રણ અપકવ દશામાં પણ શુદ્ધ થઇ જાય છે અને એમ થતાં રોગ મટે છે. પાશ્ચાત્ય ડૉક્ટરોનાં ભૌરિક ડામ્પ્રેસ, બેલાડોના પ્લાસ્ટર, વિગેરે ઉપચારો વડે બધા કેસોમાં

વળો યાન્ત યતા નથી, ઉલ્લસ રવેદાદિ વડે તે પાકીજ નય છે તેથી આભાવરથામાં આયુર્વેદિક ચિકિત્સાજ ખાસ ચરિયાતી હોવાનું સમગ્રતય છે.

ત્યાર પછીની પદ્ય દશામાં, જ્યારે દાહ, નોદ, ભેદ, વિગેરે વિવિધ વિકૃતિ વડે રોગીને અસહ્ય વેદના દાગ છે, ત્યારે આયુર્વેદ જાણનાર વૈદ્ય, યોગ્ય પ્રકારે દોષ પ્રકાષને રામાવે તેવા સિન્ધ, રૂક્ષ અથવા રવેદસ ઉપાયોથી અથવા ઠંડા કે ગરમ ઉપચાર વડે વેદના યાન્ત વડે અને વળુ જલદી પાકે એવા જે ઉપચારો કરી શકે છે, તેવા ઉપચારો પાશ્ચાત્ય ડૉક્ટરો કરી શક્તા નથી. તેમની પદ્ધતિમાં, દોષોના ભેદ મુજબ ચિકિત્સા પદ્ધતિ નહિ હોવાના સમજે, વાત વળુમાં પણ બોરીક ડ્રાગ્રેસ જેવા રૂક્ષ રવેદોપચારથી અને સ્નેહિતક વળુમાં કુમાદિ સિન્ધોપચારથી દોષ વધતાં વેદના વધે તો વધે પણ વળુ પાકતા ઘણી વેદના થાય તે જુદી.

પાઠેલા વળોમાં તો યોગ્ય ઉપચાર તરીકે સિદ્ધહસ્ત યજ્ઞેશ પાશ્ચાત્ય ડૉક્ટરોની રાસ્ટ્રોપચાર પદ્ધતિ વખાણવા લાયકજ હોય છે. ત્યારે વળુશુદ્ધિ માટે તો દોષ ભેદ મુજબની આયુર્વેદ ચિકિત્સા યથાર્થ હોઈ, સર્વમાન્ય પાશ્ચાત્ય શોધનપદ્ધતિ કરનાં વધારે સફળ નીવડીજ શકે. આપણી દરિદ્ર જનતાને બહોળા ખર્ચે મોંઘી ચિકિત્સા પરવડી શકે તેમ છેજ વહિ. હું માનું છું કે થોડા પ્રયત્ને, ઓછા ખર્ચે મળતાં ઘી, તેલ, મધ, વિગેરે વાપરીને આયુર્વેદજો જેવું કામ કાઢી શકે છે, તેવું કામ પાશ્ચાત્ય ડૉક્ટરો સંશોધન કરનાર શ્રેષ્ઠ ઔષધો મેળવીને પણ કાઢી શક્તા નથી. જુદાં જુદાં-સેપીક બેસીલાઇ-ચેપી જંતુઓના અવરોધમાંથી જયવા માટે જલદ દાર-એનસોફ્યુટ આલકોહોલ-સિવાય પાશ્ચાત્ય ડૉક્ટરો પાસે એવું કાંઈ નથી કે જે ઘી, મધ, વિગેરેને પાછાં પાડી શકે. રામાવળુની કયા ઉપરથી સર્વે જાણે છે કે રાગ દશરથના દેહને તેલકૂપમાં રાખીને જેવો ને તેવો સાચવી રાખવામાં આવ્યો હતો. હાલ પણ, અછદેશવાસીઓ અન્ત્યેષ્ટિકર્મની રજા મળવા સારૂ મરણથી પંદર દિવસ કે તેથી વધારે સમય સુધી મૃત્યુદેહને મધમાંજ સાચવી રાખે

છે. આથી, અહિંના ઉચ્ચપ્રધાન અનેવલ્લા દરિદ્ર દેશમાં સંશોધન માટે તો ઘી, મધજ ઉત્તમ મનાયાં છે. ઓછા ખર્ચે મધ્ય સંશુદ્ધિ જલદી થવા સાડ, પ્રાચ્ય મત પ્રમાણે આ બધું પ્રત્યક્ષસિધ્ધ મનાય છે, છતાં પાશ્ચાત્ય મત પ્રમાણેના કેાષ મધ્ય પિલાજથી તેટલા ઓછા સમયમાં કે ઓછા ખર્ચે તેમ થઇ શકતું નથી.

શુધ્ધ થયેલો મધ્ય પોતાની મેળેજ સારો થાય છે, એટલે મધ્ય-રોપણ માટે કેાષ આસ ક્રમની અપેક્ષા રહેતીજ નથી. આમ મધ્ય તરી ન આવે તો શસ્ત્રોપચાર-રૂકેપીંગ-કરીને તેને ખૂંચો કરવો એમ પાશ્ચાત્ય ડૉક્ટરો કહે છે. પ્રાચ્ય મત મુજબ, સંશોધન થવા પછીજ રોપણ માટે ચલ કરવો એવી માન્યતા છે, ઉપરાંત, દોષભેદ મુજબ હળવો રોપક યોગો હોય છે, તેમજ મધ્યને હિત્સાદન તથા અવસાદન માટે અનેક પ્રકારની ક્રિયાપ્રક્રિયા હોય છે. તેથી, પ્રાચ્ય વૈદ્યો મધ્ય સંશોધન થવા પછી થોડાજ સમયમાં મધ્ય મડાડવામાં સફલ થઇ શકે છે. જે નાડી મધ્ય-સામનસ-માં પાશ્ચાત્ય ડૉક્ટરોને શસ્ત્ર વાપર્યો વિના આણતુંજ નથી, તેમાં પ્રાચ્ય વૈદ્યોના કટકટલા યોગ એવા છે કે તેઓની મદદ વડે ૨૪ કલાકમાંજ સંશોધિત થયેલો નાડીમધ્ય આપણે મટાડી શકીએ. આ કાંઇ આપણી બહાઇ નથી, પરંતુ, આયુર્વેદનો મહિમાજ એવો છે કે જેની આપણને અનેક વાર પ્રતીતિ થઈ ચૂકી છે. તદુપરાંત, સુકાઇ ગયેલા મધ્યમાં મધ્ય આયુર્વેદમાં જે વિવિધ ક્રિયાઓ દર્શાવી છે, જેવી કે-મધ્ય ગ્રંથિમાં ગ્રંથિ મટાડવી, વિવલ્લ મધ્યભૂમિમાં વલ્લુ લાવવો, રૂવાં ધસાઇ ગયાં હોય ત્યાં રૂવાં સર્જવવાં, વિગેરે ક્રિયાઓ પાશ્ચાત્ય ડૉક્ટરોના તંત્રમાં લગભગ શરૂઆતથી તે આજ લગી જાણીતી હોય એવો પુરાવો નથી. તેથીજ, આયુર્વેદોની શસ્ત્રોપચાર પદ્ધતિમાં આ દરિદ્ર દેશમાં, થોડા ખર્ચમાં, વિવિધ સામગ્રીની લાવ લઈ જવ કરવાની ખટપટ વગર, પરદેશથી આયાત થતાં ઔષધની કડાકટભરી મદદ વગર, હેદન ભેદન ચિકિત્સાનો સારો પ્રચાર થઇ શકે તેમ છે, એમ વિચારી, દેશાભિમાની વૈદ્યોએ એવો પ્રયત્ન કરવો કે આપણા દેશમાં ફરીવાર આપણી સર્વાંગ સંપૂર્ણ શસ્ત્રોપચાર પદ્ધતિનો ફેલાવો થાય.





ઘણાજ જુજ કેસોમાં સ્થાન મળી શકે તેમ છે. આયુર્વેદિક વૈદોમાં શલ્યતંત્રની આલોચના કરવા જેવું અને જેટલું કાંઈ નહિ હોવાથી ઘણા બાપડા રોગીઓ ગ્રાણુ ત્યજે છે, પરંતુ વૈદોની દવા કરતા નથી. તેથી આયુર્વેદના અધ્યાપનમાં મારા મત મુજબ શલ્યતંત્રની ચર્ચા કરી જોવાનું સ્પષ્ટ પ્રયોજન હવે સમજાયુંજ દશે. આયુર્વેદને લગતાં જે જે રૂઝુલયો હિંદુસ્તાનમાં છે, તેમાં જે [તે રોગોમાં કાયચિકિત્સા વડે થતા ફાયદા કે ગેરફાયદા જાણી લઇ, પ્રચાર વિગેરે કરવામાં આવેલો હોત તો આટલા વખતમાં જનતાની અતિશય અધ્યા કે જનતાનું વલણ તૈયાર કરી લેવામાં ઠંક સફળતા મળી ગઇ હોત !

વૈદ્યતંત્રમાં બતાવેલી પદ્ધતિએ શસ્ત્રોપચાર પદ્ધતિ શીખવવામાં ૪ ચાર મુખ્ય વિભાગ રખાવા જોઇએ. ૧. કાયચિકિત્સાથી મટી શકે તેવા રોગોમાં તેની સહાય, ૨. શાસ્ત્રાક્ય વિધિમાં સહાય. ૩. કૌમાર જૂલ્યચિકિત્સામાં તેની જરૂર. ૪. શસ્ત્રસાધ્ય રોગોમાં તેની મુખ્ય આવ-સ્થકતા. લોહી કાઢી લેવું, ક્ષારપ્રયોગ, અગ્નિકર્મ, વિગેરે, શલ્યતંત્રમાંજ સમાઇ જાય છે. કાયચિકિત્સા વડે મટે તેવા અનેક રોગોમાં લોહી કાઢી લેવાની તાત્કાલિક જરૂર પડે છે. ખાસ કરીને, કાટના તમામ પ્રકારોમાં, કોબ્ડકર્શીપમાં, વાતરક્ત વ્યાધિમાં, શ્લીપદની પ્રથમ અવસ્થામાં જે આજકાલ પાશ્ચાત્ય યંત્ર પરીક્ષામાં લોહીના દબાણ—પ્રેક્ષક—ના નામથી ઓળખાય છે, તેમાં, મદ, મૂર્છા, સન્યાસ આદિ લોહીના વ્યાધિમાં, લોહી કાઢી લીધા સિવાય રોગ મટવાની નહીં આશા હોતીજ નથી. જલોદર, મૂત્ર વૃદ્ધિ, વિગેરેમાં શસ્ત્રોપચાર વડેજ બેગું થયેલું પાણી કાઢી લેવું પડે છે. કાયચિકિત્સા ઉપરજ આધાર રાખનારા વૈદો, આવા નાના નાના શસ્ત્રોપચારવિધિ નહિ જાણતા હોવાને લીધે, આવા રોગોમાં પોતાની ચિકિત્સા વડે વિશેષ લાભ બતાવી શકતા નથી. પાશ્ચાત્ય ડોક્ટરો જલસ્રાવ કરવામાં નિપુણ છતાં જળસંચય રોકે એવા આપદોથી માહિતગાર નહિ હોવાથી સફળ થઇ શકતા નથી. ફક્ત કાયચિકિત્સાનોજ પ્રચાર કરનારા અગ્નિવેશ, બેલ, વિગેરે અથકારો પોતપોતાના અંધોમાં, કાયચિકિત્સાથી ન મટે તેવા રોગોમાં, શસ્ત્રોપચાર માટે ઉપદેશ આપી

ચૂક્યા છે, એ પ્રમાણે દારણસર જલસ્નાવ કરીને કાયચિકિત્સા વડેજ આપણે જલોદરના ઘણા રોગીઓને સારું કરી શકીએ છીએ. દુઃમાનું છું કે કેટલાય જલોદરના રોગીઓ આ ચિકિત્સાપદ્ધતિ વડે પથ્ય આદિ સાચવતાં સાવધાનીથી મૃત્યુના મુખમાંથી ઉગરી જશે. માટેજ કાયચિકિત્સાપરાયણુ વૈદ્યોએ જલસ્નાવ આદિ શસ્ત્રોપચાર પદ્ધતિ પણ જાણવીજ જોઈએ.

શાસ્ત્રાક્યતંત્ર જાણવાની ધૃષ્ટિવાળાએ શિરાછેદ સાથે દૂપિત લોહી કાઢી નાખવાની પદ્ધતિ જાણી લેવી જોઈએ, અને શલ્યતંત્રમાં કહેલાં છેદન, બેદન, લેખન, આહરણ, સીવન, વિગેરે કાર્યો શીખી લેવાં. મદ્યનિ મુશ્કુતના કહેવા પ્રમાણે, ૬૭ નેત્રવ્યાધિ પૈકી ૪૦ વ્યાધિ શસ્ત્રોપચારથી મટે તેવા છે. દાંત, ઓઠ, તાળવું, ગળું, વિગેરેના રોગો પૈકી અનેકમાં કાંઈને કાંઈ શસ્ત્રોપચાર જરૂરનો થઈ પડે છે. કાન, નાક અને માથાના રોગોની ચિકિત્સામાં છેદન બેદનની તેટલી જરૂર નથી, તોપણ શિરાછેદ અનેકમાં વપરાય છે ખરે. કાંઈ કાંઈમાં ક્ષારપ્રયોગથી દામ લેવાય છે. શસ્ત્રપાતથીજ સ્ત્રેણિક લિંગ-કેટરેકટ-મટે છે. પાશ્વાત્મતંત્રની જાણ ન હોય તોપણ, અનેક રોગોમાં, શસ્ત્રક્રિયાથી આવી સફળ ચિકિત્સા થવાથી શસ્ત્ર કુશળતામાંજ તેઓની મહત્તા આવી રહે છે. શાસ્ત્રાક્યમાં નાના શસ્ત્રોપચારો (અંપરેશનો) ઘાય છે. તેથી, યોગ્યજ્ઞ ત્રવાસથી શીખી લેવાય એવા છે. આમ વસ્તુરિચિતિ હોવાથી, આયુર્વેદિક વૈદ્યો કાંઈ સારા શસ્ત્રવૈદ્ય ન થઈ શકે એવું છેજ નહિ. તેમાં પ્રવીણતા મેળવવા માટે બહુ મહેનત પડે એવું પણ કાંઈ નથી. વળી રોગીનું તેથી દુઃખ ઓછું થાય છે તેમજ કાંઈ વિશેષ પ્રકારનું તુલકશાન થતું નથી. એવાં અંપરેશન નાનાં-માનનેાર-કહેવાય છે. યોગ્ય વિદ્યાસપ્તમાં શાસ્ત્રાક્યતંત્ર વિશે બાપણ તથા પ્રયોગો હંમેશ રાખવા જોઈએ; પરંતુ હિંદમાં અનેક વિદ્યાસયો હોવા છતાં કાંઈ પણ જગ્યાએ આયુર્વેદોક્ત શાસ્ત્રાક્યતંત્ર વિધિપુરઃસર શીખવવામાં આવતું હોય એવું સાંભળવામાં આવતું નથી એ જાણી આપણને ધણીજ દિલગીરી ઉપજે છે.

નેત્રરોગોમાં તિમિર નામનો વ્યાધિ ધણો, ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓમાં, ફેલાયલો મળી આવે છે. આયુર્વેદમાં તિમિરનાશક કેટકેટલા

સિદ્ધ ઉપાયો છે. શસ્ત્રોપચારથી કરતા આયુર્વેદજ્ઞો શસ્ત્રોપચાર પરાંપર કરી શક્તા નથી એમ સમજી, રોગીઓ પાશ્ચાત્ય ડૉક્ટરો પાસેજ ચિકિત્સા કરાવે છે. પાશ્ચાત્યતંત્રમાં, આં વ્યાધિ માટે નેત્ર બદલી ઉપનેત્રની સહાય સિવાય બીજો કોઇ ઉપાય નથી, અને તે પણ ધીરે ધીરે રોગ વધતાં દૃષ્ટિશક્તિના નાશમાં પરિણમે છે. ઉપનેત્ર પાણુ રોગિષ્ઠ નેત્ર જેવાં યર્ષજન્ય છે. આથી શાસ્ત્રકૃતંત્ર જાણનારે શસ્ત્ર-તંત્રનો અભ્યાસ ખાસ કરવો ઘટે છે.

કૌમારભૂત્યમાં, મૃદ ગર્ભ, વિગેરેમાં યંત્ર, શસ્ત્ર આદિનો વપરાશ શીખવવા યોગ્ય છતાં યોગ્ય વિદ્યાલયમાં પ્રવેશ મેળવેલા વિદ્યાર્થીઓજ તે મેળવી શકે છે. બની શકે ત્યાં સુધી, સ્ત્રીઓનેજ આ કામ શીખવવું. પાશ્ચાત્ય ડૉક્ટરો તરફનું કાંઈક વિશેષ અર્થિ સંક્ષેપમાં ક્ષીણું. પાશ્ચાત્ય ડૉક્ટરો મૃદ ગર્ભમાં સચેતન ગર્ભને પણ તોડી નાખવાનો ઉપદેશ કરે છે. વૈદ્યકમાં પ્રસૂતિને પ્રાણહાનિ થાય માટે તેમ કરવાની મના કરેલી છે. આયુર્વેદના અધ્યાપકે આ વસ્તુ ખ્યાનમાં રાખવી. આયુર્વેદમાં યોનિ વ્યાધિ માટે શસ્ત્રકર્મની મનાઇ છે. એ કાયચિકિત્સા સાધ્ય મનાય છે. પાશ્ચાત્ય ડૉક્ટરો, દવાઓ ઓછી જાણતા હોવાથી, શસ્ત્રપ્રયોગની કુશળતા આગળ કરીને શસ્ત્ર વાપરી, કોઇ કોઇ જગાએ ગર્ભાશયને પણ કાઢી નાખી, રોગી સ્ત્રીને આરામ કરવાને બદલે કાંઈકને મહાવ્યાધિવાળી તો કાંઈને મૃત્યુમાર્ગાભિની કરી મૂકે છે. ઢીલી પડેલી યોનિ-ગ્રાસ્ત્રેષ્ઠ-પાશ્ચાત્યોની-પેસરી-બન્ધિની વડે જોઈએ તેવી સારી સ્થિતિમાં સહેલા-ધથી લાવી શકાય છે, એમાં શંકા નથી, પરંતુ રોગને લઇને ઢીલી પડેલી યોનિ ઔપધોપચારના અભાવે બન્ધિનીના પ્રયોગમાત્રથી સારી યદ્ શકેજ નહિ. આયુર્વેદમાં કલ્ક, ર્નેહ આદિના ઉપયોગથી બન્ધિની વડે ગર્ભાશયને યોગ્ય સ્થાનમાં મૂકી દેવું એવો ઉપદેશ છે. તેથી આપણે તેમનીજ બન્ધિની સાથે ર્નેહ આદિ ઔપધો વાપરી, પણા કેસોમાં મહામુશીબતે મટી શકે તેવા આ રોગમાં સંપૂર્ણ આરામ કરી શકીએ છીએ. રક્ત ગ્રુદ્મ નામનો વ્યાધિ પણ કાયચિકિત્સા વડે મટે તેવો છે. તેમાં પણ શસ્ત્રકુશળ ડૉક્ટરોની અકુશળ ચિકિત્સા વડે

અનેકનાં મરણ નીપજ્યાં છે, એટલા માટે કૌમાર ભૂત્યમાં પણ આપ-  
લેજ શસ્ત્રોપચાર ચિકિત્સા કરવી જોઈએ.

શસ્ત્ર સાધ્ય વ્યાધિઓના બે પ્રકાર છે. (૧) સઘોમણ અને (૨) શારીર પ્રણુ. પહેલાં સ્વતંત્ર ભારતમાં લગાઈ વિગેરેમાં આયુર્વેદિક શલ્યતાન્ત્રિકોનો એક મુખ્ય વર્ગ હતો. શરણાપચાર સૂતેલા ભિન્ન-પિતામહને આરામ કરવા સારૂ શલ્ય પદ્યો જઈ પહોંચ્યા હતા એવી મહાભારતમાં કથા છે. યુધ્ધોમાં પેટ ચીરાઈ જાય, આંતરડાં બહાર નીકળી પડે, તેનો ઇલાજ કરવાનું હાલના પાશ્ચાત્ય તંત્રોમાં જેમ જોવામાં આવે છે, તેમ સૂર્યકિરણ વિગેરે વડે સંશુષ્ક, લિન્ન ધૂલ કચરા વડે લપેડાયલા પ્રણોમાં હાલના કોઈ નવા ઇલાજ થયેલા નથી. સુશ્રુત સંદિતા-કારે તેના પણ ઇલાજ બતાવ્યા છે અને પાશ્ચાત્ય તંત્ર કરતાં આવ્ય શલ્ય તંત્ર ઉન્નત હતું એવો પ્રખ્યાત શસ્ત્રોપચારી ડાક્ટર સર્વા-ધિકારીનો મત હતોજ. હાલમાં તો આ પરતંત્ર દેશમાં યુધ્ધ વિગેરેની સ્વતંત્રતા નહિ હોવાથી વૈદ્યશિક્ષા શલ્યતંત્ર-વૈદ્ય સર્જરી—ની સમીક્ષા કરવી નકામી છે. આકસ્મિક ઘિપત્તિ આવી પડે ત્યાં સઘોમણની વિધિવત્ ચિકિત્સા વિદ્યાર્થીએ કરતાં શીખી જવું જોઈએ.

ભાંગનોડના કેસોમાં પાશ્ચાત્ય ડાક્ટરોની કુશા-સ્થિતિ-પદ્ધતિ સંપૂર્ણ વ્યવસ્થિત, પ્રમાણમાં જોઈએ તેવી અને પ્રયોગમાં બંધબેસતી જણાય છે. તે વડે પાટા બાંધવાનું માફક આવે તેવું થઈ પડે છે. છતાં પણ ભાંગેલાં અસ્થિને જોડે તેવાં ઔપધોના અભાવે તેઓને જોડતાં ઘણો વખત લાગે છે. આયુર્વેદોક્ત ઔપધોની સાથે અગર પાશ્ચાત્ય કુશ પદ્ધતિ લાગુ કર્યાથી થોડાજ વખતમાં ૧ માસને સ્થાને ૭ દિવસમાંજ અસ્થિ જોડાઈ જાય, એવું ઘણા કેસોમાં આપણે પરીક્ષા કરી અનુભવેલું છે. તેથી આયુર્વેદમાં કહેલો ભગ્નસંધાનવિધિ હંમેશાં વેદ્ય વિદ્યાલયમાં તેમજ રાજ્યાલયમાં પ્રયોગાત્મક રીતે નિરીક્ષણ પદ્ધતિસહ અભ્યાસક્રમમાં રાખવો જરૂરનો છે.

આગત્તુક પ્રણો પૈકી વિદ્ધ, ક્ષત, પિચ્ચિત, ધૂલ પ્રણોની ચિકિત્સાવિધિ તાત્કાલિક અભ્યાસક્રમમાં લેવાવી જોઈએ. હિનલિન

થયેલા પ્રશ્નોમાં સામાન્ય ક્રમે કામ લેવું. ફક્ત, પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનમાં બદલાવાળાઓ, આ મત સહન ન થઈ શકવાથી કહેશે કે આ પ્રકારની અર્થશાસ્ત્રિક ક્રિયા વડે તુર્તના પ્રશ્નો દૂષિત-સેપ્ટીક-થશે. એને જવાબ આપણે અગાઉ આપી ચૂક્યા છીએ. પ્રશ્ન વિશુદ્ધિ માટે-એન્ટીસેપ્ટીક પ્રેમિક્સ-અશુદ્ધિ અટકાવવા માટે આયુર્વેદજ સૌથી સારો રસ્તો બતાવે છે. ઘી, મધથી જે અશુદ્ધિ અટકે છે તેતો આયોડીન વિગેરે હળવે બનાવટોથી અટકતી નથી. હું માનું છું કે ઘી, મધથી અશુદ્ધિ અટકાવવાની વાતનો જે સારો પ્રચાર કરવામાં આવે તો-સેપ્ટીક પોષજન-એથી વિપતે આટલો લ્હવંદર ફેલાવો, હંમેશ માટે જરૂર કાશુમાં આવી જાય.

શારીર પ્રશ્નચિકિત્સામાં નાનાં ઓપરેશન-માઇનોર ઓપરેશન-થી વ્યાધિ મટી જાય એવાં શસ્ત્રકર્મો, પ્રથમ સપ્રયોગ શીખી શકાય તેવી વ્યવસ્થા વડે શીખી લઇ, મોટાં શસ્ત્રકર્મો-મેજર ઓપરેશન-થી વ્યાધિ મટે તેવાં શીખવા માટે મનાઇ છતાં અવસર મળી આવે શીખી લેવામાં હરકત નથી. શલ્યતંત્ર ખાસ શીખવાની ઇચ્છાવાળા ઘેઘોએજ મોટાં ઓપરેશન શીખવાની તૈયારી કરવી. સામાન્ય રીતે, જે આયુર્વેદિક શસ્ત્રોપચાર પદ્ધતિમાં નાનાં ઓપરેશન કરવાની યોગ્યતા સમાર્પ જાય તો જગતનું મોટું કલ્યાણ સંધાય. નાના રોગોની ચિકિત્સા શસ્ત્રપ્રયોગ વડે કરતાં આવડી ગયા પછી, અર્શરોગનાં મન્ત્રો વાપરવાની નિપુણતા, ગાંઠ તથા અર્શમાં ક્ષારાગ્નિપ્રયોગ, લગ્નંદર, નાડીપ્રશ્ન વિગેરેમાં, બહારના વિદ્રધિ, રતનવિદ્રધિ, વિગેરેમાં, શસ્ત્રપ્રયોગકુશળતા પ્રથમ અવસર મળ્યે શીખવાં, અને લોહી કાઢી લેવાનો વિધિ ખાસ કરીને શીખી લેવો.

હાલમાં આયુર્વેદ વિધિ ક્રાઇપલ રીતે છોડી દીધા સિવાયજ શલ્ય-તંત્રને અભ્યાસ થવો ઘટે છે, એવો અચારો મત છે. પ્રાચ્ય મનને અનુસરી શિક્ષણમાં પાશ્ચાત્ય શારીરતંત્ર, રસાયન વિદ્યા, વિગેરે તંત્રો શિખવવાનું પ્રયોજન નથી એમ અમને તો લાગે છે. અશ્રુત, આદિમાં શારીરતંત્ર સંપૂર્ણ બતાવવામાં આવેલ છે. ફક્ત તેનાજ જ્ઞાન વડે

શલ્યતંત્રની ચર્ચા થઇ શકે નહિ એવો મતવાદ આધાર વિનાનો છે. શારીરતંત્રનું નિદાન, ચિકિત્સા, વિગેરેમાં બતાવેલાં સંજ્ઞા, સ્થાન, સંસ્થાન આદિ પરિચયથીજ ઉત્પન્ન થયેલું છે. આયુર્વેદના નિદાન ભાગ તથા ચિકિત્સાવિભાગમાં જે જે અંગપ્રત્યંગો બતાવ્યાં છે તે સર્વેનાં વર્ણન સુશ્રુત આદિ ગ્રંથોમાં આવી જાય છેજ, નહિ તો નિદાન આદિ જાણનારને તેમાં ખામી માલુમ પડીજ જાત. દાઢપણુ વિદ્વાનને નિદાન, વિગેરેમાં શારીરજ્ઞાનના અભાવે અધ્યયન કે અધ્યાપન માટે કાંઇ હરકત જણાતી નથી. ધણુ રાષ્ટ્રત્રિપ્લવોને લીધે શારીરસ્થાનના જ્ઞાનનો ભોપ થયો છે એમ કહેવું એ અતિશયોકિત જેવું છે. સુશ્રુત સંહિતામાં જેવો અંગપ્રત્યંગ વિભાગ હાલ મળી આવે છે, તેવોજ સ્મૃતિ, પુરાણ, નાટ્ય, સંગીત આદિ શાસ્ત્રોમાં મળી આવે છે. તેથી એમ માનવાને કારણુ મળે છે કે ધણુ પુરાણા જમાનાથી એજ શારીરશાસ્ત્ર વૈદ્યકમાં પ્રચલિત છે. તેઓનાજ શબ્દોદ્ભવ જ્ઞાન વડે શરીરના જુદા જુદા ભાગો ને પ્રત્યંગોનો પરિચય, આયુર્વેદમાં શલ્ય તંત્ર ચર્ચા માટે સાધનભૂત થઇ પડે તેમ છે. પાશ્ચાત્ય શારીરતંત્રનાં હઝારો નામો જાણવામાં વિદ્યાર્થીની છુદ્ધિનો નિર્ચયક અપ્રત્યય થવા જેવું અમને તો લાગે છે. વૈદ્યક શારીર તંત્રનો મર્મધ્યાય, શિરાહેદાધ્યાય, જેનો પાશ્ચાત્ય શારીરતંત્રમાં નામ નિર્દેશ તો શું પણ ગંધ સરખીએ જણાતી નથી, તે જાન્નેની સમજુતિ વિદ્યાર્થીઓને હંમેશ ઉપયોગની સમજાતી. મર્મજ્ઞાન વિનાના રૂધિરાલિસરણના પ્રયોગ નહિ સમજનારથી શલ્યતંત્રનું શિક્ષણ લઇ શકાયજ નહિ. આયુર્વેદ શિક્ષણનાં ખીનજરૂરી એવાં પાશ્ચાત્ય શારીર, ઉદ્ધિજ્જ, રસાયન, વિગેરે તંત્રો આયુર્વેદ સિદ્ધાન્ત વિરૂદ્ધ મતવાદ અનેક પ્રકારે ફેલાવે છે. તેથી તેમનો ફરજિયાત અભ્યાસ કરાવવો હીક થઈ પડશે નહિ એવી મારી દેઢ માન્યતા છે. પોતાના તંત્રનું ફરી ફરીને અવલોકન કરી દેઢ વિશ્વાસ સંપાદન કરેલો હોય, તેવાનેજ પરતંત્રનું અવલોકન કરવું શોભે. નહિ તો પોતાના તંત્રનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવ્યા સિવાય પરતંત્રના આડઅરથી અંગ્રાજ જાજ પોતાના તંત્ર ઉપર દેઢ વિશ્વાસ ખેસતો નથી. તેથીજ આયુર્વેદના શલ્યશાસ્ત્રકપતંત્રનું સંપૂર્ણ અધ્યયન કરી રહીનેજ પરતંત્રનું અવલોકન કરવું યોગ્ય જણારો.

આયુર્વેદ પદ્ધતિએ શારીરજ્ઞાન મેળવ્યા પછી, વિદ્યાર્થીએ શોણિતમોક્ષણ, શોણિતરચાપન, અગ્નિક્ષારપ્રયોગ, વિગેરે સમગ્ર લેવા વલ્ન કરવો. શલ્યતંત્રમાં શિરાછેદ ઘણું ખર્ચ કામ પતાવી દે છે. તે સિધ્ધ ન થયું હોય તો, કાયશાલાક્યતંત્રમાં કહેલા રોગો મટાડવાનું બની શકતું નથી. તો પછી શલ્યતંત્રમાં કહેલા રોગોનું તો પૂછવું જ શું? લોહી વહેતું રોકવાના ધણા ઉપાયો આયુર્વેદમાં બતાવેલા છે. ફાલે ત્યાં શિરા કાપી, ધમનીને ચીપીયા ચઢાવી, શિરામુખ બાંધવાનો પ્રયોગ આયુર્વેદમાં બતાવેલો નથી. તેમાં તો મર્મ, શિરા, સ્નાયુ, ધમની છોડીને સત્ત્વપાત કરવાનો નિર્દેશ કર્યો છે. એ ખાસ કરીને, લોહી ઘણું વહી જાય એવા ભયને લીધે નહિ. શિરાસ્નાયુ છેદન વડે ઘણી વેદનાઅને ઘણી જલહીમણુ-ઉત્પત્તિ અને માંસકન્દ થઇ આવે છે. મર્મ કપાયાથી બેહોરાપણું અથવા મરણ થઇ જાય છે, તેથીજ તે તે અંગપ્રત્યંગ જુદાં જુદાં બતાવી જુદાં જુદાં નિપમો સત્ત્વસંચાર માટે આપેલા છે. પાશ્ચાત્ય ડૉક્ટરો તો પ્રણુને મોટા, સારી રીતે ભાગ પાડેલો કરવા સાર, શિરા, વિગેરે કાપવાથી બે ભાગ છૂટા ન પડી જાય માટે તેઓએ શિરામુખ બાંધવા એક ખાસ યંત્ર બનાવ્યું છે. જરૂર પડે આપણે પણ તે યંત્ર વાપરશું. બને ત્યાં સુધી શિરા આદિ છોડીનેજ સત્ત્વ ચલાવવાનો અમારો ઉપદેશ છે.

શલ્યતંત્રના શિક્ષણમાં, અભ્યસન સાથે કર્માભ્યાસ-પ્રેક્ટીસ-પણ કરવી જોઇએ. આયુર્વેદમાં કર્માભ્યાસ માટે મનુષ્યશરીર ઉપર કર્માભ્યાસ કરવા કહેવામાં આવ્યું નથી. જુદાં જુદાં વેલક્ષણ, ઉદકપૂર્ણ-આકૃતિઓ, વાળવાળાં ચામડાં, મૃતપશુ શરીર, પુસ્તકમાંની પ્રતિકૃતિ, વિગેરેથી કર્માભ્યાસ કરવો એવો ઉપદેશ છે. પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં મનુષ્ય શરીર વડેજ કર્માભ્યાસ શીખવે છે. તે શરીર, લાંબા વખતના રોગથી પીડાએલું, માંસ તદ્દન ઝાણું થઇ ગએલું, મંધાઈ ડેકેડું હોય, તે કરતાં તો સરતના ખારેલા પશુશરીરને આપણે વધુ યોગ્ય ઘણી શકીએ. વિદ્યાલય સાથે જોડેલા રૂઝાલયમાં શલ્યશાલાક્ય વેગેરેમાં જે જે કામ કરવા જેવું હોય તે વિદ્યાર્થીની આગળ ઉપદેશ-પદ્ધતિ બતાવવું જોઇએ. શિરાછેદ, ક્ષારાગ્નિપ્રયોગ, જળોનો સંચાર, વિગેરે,

છવતા મનુષ્ય ઉપર વારંવાર બતાવીને કર્માભ્યાસની કુશળતાની તાલીમ આપવી. લોહી કાઢી નાખવા શૂંગ, વિગેરે, વર્તમાન યુગમાં ન વાપરતાં, તેના પ્રતિનિધિરૂપે પાશ્ચાત્યોના કર્પોગ અને સકચન ઑપેરેટસ નામનાં યંત્રો કામે લગાડવાં.

આયુર્વેદનું શસ્ત્રતંત્ર જ્ઞેતાં, પાશ્ચાત્યોનાં જે શસ્ત્ર આદિ જોવામાં આવે છે તે વડે સર્વ કામ વિના હરકતે પાર પડે તેમ છે. શિરાછેદ માટે કુહારિકા નામનું શસ્ત્ર, તેમને તેનું કામ ન પડવાથી હાલ પાશ્ચાત્યોએ દાખલ કર્યું નથી, તે કોઈ કારીગર પાસે તૈયાર કરાવવું. મેં ભોજ-તંત્રમાં બતાવેલા વર્ણન મુજબ કુહારિકા બનાવરાવેલી છે, તેને અનુસરી કોઈ પણ કારીગર તે બનાવી શકે તેમ છે. આયુર્વેદમાં જે યંત્રશસ્ત્રો બતાવ્યાં છે, તેના પાશ્ચાત્યોએ કર્મકુશલતા માટે ઘણા પ્રકાર બનાવી દઈ જુદાં જુદાં અનેક અવનવાં યંત્રશસ્ત્રો તૈયાર કરાવી દીધાં છે. પોતાના અભ્યાસ વિષયમાં તે સર્વ કોઈ વાપરી શકે છે. પ્રાચ્યોનાં કાંઈ કાંઈ યંત્રશસ્ત્રો પાશ્ચાત્યોનાં ક્યાં ક્યાં સાથે મળતાં આવે છે, શેના શેનાથી ક્યું ક્યું કામ થઈ શકે, તે પછીથી પ્રસંગાનુસાર જણાવવામાં આવશે.

પ્રાચ્ય શસ્ત્રતંત્રના શિક્ષણ માટે, પાશ્ચાત્ય શસ્ત્રતાંત્રિકોની કેટકેટલી સહાયતા લેવી એનો આપણે હવે વિચાર કરીએ. શરૂઆતની યંત્ર-શસ્ત્રોની ઓળખ માટે તેઓનીજ સાહાય્ય થોડું થશે. તેમાં પણ પ્રાચ્ય નામો વડેજ ઓળખ કરવી વધારે ઠીક થઈ પડશે. પાશ્ચાત્ય નામ વડે ઓળખ કરવાથી કાંઈ હરકત નડવાની નથી. જે વહાડકાપમાં વપરાય તેનેજ યંત્ર કે શસ્ત્ર કહે છે, એમ બતાવી, સમજાવી ને યથાર્થ શિક્ષણ આપી શકાય. અંગપ્રત્યંગ પ્રમાણે એકજ કામ પૂરું કરવા જુદાં જુદાં યંત્ર શસ્ત્રો વાપરવાં પડે છે, એ ખાસ કરીને જાણવું જોઈએ. એ પ્રમાણે, સંહિતામાં કહેલાં શસ્ત્રોના ઉપયોગમાં પારંગત થયેલા વિદ્યાર્થી-ઓએ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની મદદથી ઉદ્ભેદનાં કામોનો મહાવરો કરવો. શસ્ત્ર ચલાવવામાં આયુર્વેદમાં નીચેનો ક્રમ બતાવ્યો છે. શિરા, મર્મ, સ્નાયુ, ધમની ઊડીને અનુલોમ ભાવે શસ્ત્ર વાપરવું, એ હંમેશા યાદ



રાખવું. શલ્યતંત્રોક્ત મુખ્ય કામોમાં પાશ્ચાત્યોની સહાય છોડી શકાય એવી નહિ હોવાથી, પૂર્વ અને પશ્ચિમની કાર્ય પદ્ધતિ પૈકી, આયુર્વેદ પદ્ધતિએજ કર્મભ્યાસ કરવો. પાટાપિંડીનાં કામો, પુતળાંએ ઉપર, પ્રયોગો વડે પાશ્ચાત્ય ઉપદેશ મુજબ કરવાં. કેવળ પાશ્ચાત્યોનું અનુકરણ કરી, શસ્ત્ર ચલાવી, બીજેજ દિવસે ઉતારવા યથા પાટા છોડવા નહિ. પણ ત્રીજે દિવસે પાટા છોડી બેઘ, દોષબેદને લીધે, જુદા જુદા કપાયકલ્ક આદિ ઉપચાર કરી પાટા બાંધવા અને દોષ વિશેષ વિસ્તૃત થતાં બન્ધિની પરિવર્તન કરવું.

પાશ્ચાત્યોનાં જે યંત્રશસ્ત્ર આપણે લઇએ તે યોગ્ય વિધિ મુજબજ વાપરવાં. કુશયંત્ર વડે બસ્તિકર્મ કરવું. વાતવ્યાધિમાં, વિજળીના પાશ્ચાત્ય સ્વેદાગારમાં, પોતેજ તેજના માલીશ કરેલા રોગીને ઉપચાર માટે દાખલ કરવા. જલોદર અને શૂત્રવ્યાધિમાં ત્રીદિ-મુખ-ટ્રાકાર-વડે જળ કાઢી નાખી, કાયચિકિત્સા કરી, ફરી બરાતું જળ અટકાવવું. રક્તજઘ્નિમાં ચોક્કસપણે વ્યાધિને બરાબર ઓળખીને પછીજ લોહી કાઢી લેવું, તે સિવાય નહિ. કાયચિકિત્સા વડે મટી શકે તેવા રોગોમાં શસ્ત્ર ચલાવવાની મના કરવી એવો અમારો ઉપદેશ છે. આન્ત્રવિદ્રધિમાં આમાવસ્થામાંજ વહાડકાપની વ્યવસ્થા કરવી. જાસિની, વિનતા, નાડીમણ, વિગેરેમાં ઔષધિપ્રયોગોથીજ રોગ મટાડવા યત્ન કરવો. કાયચિકિત્સા વડે મટવાનું દુર્ઘટ ન હોય, ત્યાં સુધી કોષ્ટ પણ કેસમાં, શસ્ત્રકર્મની હેંશીયારી બતાવવા કોઇનું પણ મરણ નીપજન-વવાના હેતુરૂપ યથા પડવું નહિ.

આ દેશમાં હાલ અનેક રજીસ્ટ્રાલયો સહિત વિવિધ સામગ્રી સાથેનાં વિદ્યાલયો થયાં છે. એટલે આજ અવસરે આયુર્વેદ ચર્ચા તથા શિક્ષાને પ્રચાર કરવાનેજ છે. આવું શુભ મુહૂર્ત જતું કરીને, વિદ્યાર્થીઓને આયુર્વેદના સંશોધન કરનાર અને સુશિક્ષિત ધન્વન્તરીઓ નહિ બનાવીએ. અથવા તેની તૈયારી પણ નહિ કરીએ તો આ અપૂર્વ સર્વોગપૂર્ણ ચિકિત્સાવિધિને દૂનિયાનાર આપણેજ લેખાઇશું.\*

\* લેખકના મૂળ સંસ્કૃત લેખનો તર્જી ખાતા તરફથી ચએલો ગુજરાતી અનુવાદ.

કેબશરૂ દારાબજી છલા

## પ્રાચીન દંતવિદ્યામાં એક ડાકીયું

પશ્ચિમની આજે નવી જણાતી દંતવિદ્યા ભારતની  
હજારો વર્ષની જુનો દંતવિદ્યાનો પૂનર્જન્મ છે.

જેવી રીતે હિંદી તેમજ અંગ્રેજી પ્રજા મને આંધળાની માફક એમ માને છે કે દરેક ચીજ અંગ્રેજી અને યુરોપની બનાવેલી તે સારી અને હિંદુસ્થાનની તે ખરાબ, તેવીજ રીતે અંગ્રેજ તેમજ હિંદી દાકતરોનો એવોજ ધખારો છે કે હિંદી દવા એ તો એક જાતનું 'ઉંટવૈદ્ય' (Quackery) છે, પણ જેઓ અસલી હિંદી રીતભાતથી વાકેફ છે કે, જ્યારે હિંદુસ્થાન સુધરેલું હતું ત્યારે યુરોપ એટલું જંગલી હાલતમાં હતું કે તેની પ્રજા નમે હાલતમાં ફરતી હતી—તેઓનું હિંદી દવા ઉંટવૈદ્ય છે, એમ માનવું બેઠું લાગે છે. પ્રાચીન જમાનાની દંતવિદ્યા (Dentistry) એ, અમારી માફક ખીજા ઘણાક અભ્યાસીઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે, અને જ્યારે તેઓ સઘળાઓ એવા અનુમાનપર આઘ્યા કે દંતવિદ્યાનું મૂળ ગ્રીસ (Greece) અને મીસર (Egypt) માં હતું, અને એ વિદ્યા તે દેશોમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ માં શરૂ થઈ હતી, ત્યારે હાલના અભ્યાસીઓએ એ બાબદોના ઉંડા અભ્યાસ સાથે ઘણી ખંતીલી શોધખોળોથી પૂરવાર કર્યું છે કે દંતવિદ્યાનું મૂળ આપણા ભારત દેશમાંજ હતું અને નહિ કે ગ્રીસ તેમજ મીસરમાં. વળી એમ પણ સાબીત થયું છે કે એ જ્ઞાન મીસર (મીસર) માં જન્મીતું થયું, તેની સેંકડો વર્ષ આગળજ આપણા હિંદી દાકતરો એ વિદ્યા જાણતા હતા.

પશ્ચિમના મુલકોમાં હાલ જણાયેલી દંતવિદ્યા હજારો વર્ષ  
પર ભારતમાં જાણીતી હતી

દંતવિદ્યાના વિષયપર આવતાં, હિંદી દંતવિદ્યાને લગતી થોડીક જાણવાનું હકીકત જુદાં જુદાં સાધનોપરથી અને રજુ કરવી પ્રસંગોપાત થઇ પડશે. હિંદી વૈદ્યશાસ્ત્રમાં નજર નાખતાં માલમ પડે છે કે હિંદી વૈદ્યક ઉત્તવૈદ્ય નથી, એટલુંજ નહિ, પણ આજે જેટલું પશ્ચિમનું વૈદ્યક પ્રખ્યાત છે, તેટલુંજ તે પ્રખ્યાત હતું અને જે દંતવૈદ્ય આજે માત્ર ૭૫-૧૦૦ વર્ષથી પશ્ચિમના દેશોને જાણીતું છે, તે હજારો વર્ષથી અસલી હિંદી દાક્તરોને જાણીતું હતું, અને તેઓ તેનો ખાસ અભ્યાસ પણ કરતા હતા. અસલી હિંદી વૈદ્યક કળા એટલી પુરાતન હતી કે તે વિષયનો અભ્યાસી, મનુષ્યનું શુદ્ધ અને પુરાતનપણું જાણી, અભયજ થયા વિના ગહે નહિ. હિંદુઓનાં શાસ્ત્ર પ્રમાણે મનુષ્યો આળીસ લાખ વર્ષની વાત પર ઉત્પન્ન થયા હતા, જ્યારે યુરોપીઅન ગણતરી પ્રમાણે માત્ર ક્રાઇસ્ટની પૂર્વે ૩૦૦૦ વર્ષ પર ઉત્પન્ન થયાં હતાં; પણ સને ૧૯૧૧ માં જ્યારથી એક ચોક્કસ માથાની ખોપરી-Pittdown skull-પીટડાઉન ખોપરી હાથ લાગી ત્યારથી પ્રોફેસર કીથ-Prof. Keith-ને હાલના સર આરથર કીથે પોતાની હોંશિયારી અને ખારીક તપાસથી આગલા મતની અંદર ફેરફાર કરી નાખ્યો હતો. પ્રોફેસર કીથે દાંત અને જડખાંની ઉત્પત્તિ પરથી તેમજ ભૂસ્તરવિદ્યાના પુરાવાઓ પરથી સાબિત કર્યું છે કે મનુષ્યગત આસરે આળીસ લાખ વર્ષપૂર્વે ઉત્પન્ન થઇ હતી અને એવી રીતે હિંદુઓ જે ધણાં વર્ષોથી માનતા આવ્યા છે, તેઓના મતને મજબૂત ટેકા મળ્યો.

હિંદમાંથી દંતવિદ્યાની હસ્તી નાણુદ થવાનાં કેટલાંક કારણો

પ્રાચીન સમયની દંતવિદ્યા હિંદમાંથી કેવી રીતે નાણુદ થઇ, એ બાબે હિંદી વૈદ્યની કેટલીક તપાસ કરતાં માલમ પડે છે કે દશમા સદ્દમાં મુસલમાન હુમલા વખતે હિંદી વૈદ્યક પોતાની પૂર જાહે-

કેબશરૂ દારાબજી જીલા

## પ્રાચીન દંતવિદ્યામાં એક ડાકીયું

પશ્ચિમની આજે નવી જણાતી દંતવિદ્યા ભારતની  
હજારો વર્ષની જુનો દંતવિદ્યાનો પૂનર્જન્મ છે.

જેવી રીતે હિંદી તેમજ અંગ્રેજી પ્રજા ખંતે અંધજાની માફક એમ માને છે કે દરેક ચીજ અંગ્રેજી અને યુરોપની બનાવેલી તે સારી અને હિંદુસ્થાનની તે ખરાબ, તેવીજ રીતે અંગ્રેજ તેમજ હિંદી દાકતરોનો એવોજ ધખારો છે કે હિંદી દવા એ તો એક જાતનું 'ઉંટવૈદ્ય' (Quackery) છે, પણ જેઓ અસલી હિંદી રીતભાતથી વાકેફ છે કે, જ્યારે હિંદુસ્થાન સુધરેલું હતું ત્યારે યુરોપ એટલું જંગલી હાલતમાં હતું કે તેની પ્રજા નમ્મ હાલતમાં ફરતી હતી-તેઓનું હિંદી દવા ઉંટવૈદ્ય છે, એમ માનવું બેહુકું લાગે છે. પ્રાચીન જમાનાની દંતવિદ્યા (Dentistry) એ, અમારી માફક ખીજા ધણાક અભ્યાસીઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે, અને જ્યારે તેઓ સધળાઓ એવા અનુમાનપર આવ્યા કે દંતવિદ્યાનું મૂળ ગ્રીસ (Greece) અને મીસર (Egypt) માં હતું, અને એ વિદ્યા તે દેશોમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ માં શરૂ થઈ હતી, ત્યારે હાલના અભ્યાસીઓએ એ બાબદોના ઉંડા અભ્યાસ સાથે ધણી ખંતીલી શોધખોળોથી પુરવાર કર્યું છે કે દંતવિદ્યાનું મૂળ આપણા ભારત દેશમાંજ હતું અને નહિ કે ગ્રીસ તેમજ મીસરમાં. વળી એમ પણ સાબીત થયું છે કે એ જ્ઞાન મીસર (મજાપત) માં જન્મીતું થયું, તેની સેંકડો વર્ષ આગળજ આપણા હિંદી દાકતરો એ વિદ્યા જાણતા હતા.

પશ્ચિમના મુલકોમાં હાલ જણાયેલી દંતવિદ્યા હજારો વર્ષ  
પર ભારતમાં જણીતી હતી

દંતવિદ્યાના વિષયપર આવતાં, હિંદી દંતવિદ્યાને લગતી થોડીક જાણવાનું જરૂર છે. હિંદી દંતવિદ્યાને લગતી સાધનોપરથી અને રજુ કરવી પ્રસંગોપાત થઈ પડશે. હિંદી વૈદ્યશાસ્ત્રમાં નજર નાખતાં માલમ પડે છે કે હિંદી વૈદ્યક ઉંટવૈદ્ય નથી, એટલું જ નહિ, પણ આજે જેટલું પશ્ચિમનું વૈદ્યક પ્રખ્યાત છે, તેટલું જ તે પ્રખ્યાત હતું અને જે દંતવૈદ્ય આજે માત્ર ૭૫-૧૦૦ વર્ષથી પશ્ચિમના દેશોને જણીતું છે, તે હજારો વર્ષથી અસહી હિંદી દાક્તરોને જણીતું હતું, અને તેઓ તેના ખાસ અભ્યાસ પણ કરતા હતા. અસહી હિંદી વૈદ્યક કળા એટલી પુરાતન હતી કે તે વિષયને અભ્યાસી, મનુષ્યનું મૂળ અને પુરાતનપણું જણી, અજાણ થયા પિના રહે નહિ. હિંદુઓનાં શાસ્ત્ર પ્રમાણે મનુષ્યો આગળ લાખ વર્ષની વાત પર ઉત્પન્ન થયા હતા, જ્યારે યુરોપીયન ગણતરી પ્રમાણે માત્ર ક્રાઈસ્ટની પૂર્વે ૩૦૦૦ વર્ષ પર ઉત્પન્ન થયાં હતાં; પણ સને ૧૯૧૧ માં જ્યારથી એક ચોક્કસ માથાની ખોપરી-Piltown skull-પીલ્ટાઉન ખોપરી હાથ લાગી ત્યારથી પ્રોફેસર કીથ-Prof. Keith-તે હાલના સર આરથર કીથે પોતાની હોંશિયારી અને ખારીક તપાસથી આગલા મતની અંદર ફેરફાર કરી નાખ્યો હતો. પ્રોફેસર કીથે દાંત અને જડખાંની ઉત્પત્તિ પરથી તેમજ ભૂસ્તરવિદ્યાના પૂરાવાઓ પરથી સાબિત કર્યું છે કે મનુષ્યજાત આસરે આગળ લાખ વર્ષ પૂર્વે ઉત્પન્ન થઈ હતી અને એવી રીતે હિંદુઓ જે ધણાં વર્ષોથી માનતા આવ્યા છે, તેઓના મતને મજબૂત ટેકા મળ્યો.

હિંદમાંથી દંતવિદ્યાની હસ્તી નાબુદ થવાનાં કેટલાંક કારણો

પ્રાચીન સમયની દંતવિદ્યા હિંદમાંથી કેવી રીતે નાબુદ થઈ, એ બાબે હિંદી વૈદ્યની કેટલીક તપાસ કરતાં માલમ પડે છે કે દશમાં સદીમાં મુસલમાન હુમલા વખતે હિંદી વૈદ્યક પોતાની પૂર જાહે-

જલાલીમાં હતું, પણ એ સદીમાં હિંદુસ્થાન દેશ પર આવેલા મુસલમાન હુમલાએ એને સખત આંચકા લગાડ્યો, અને ત્યાર પછી ચાલુ થયેલા મુસલમાન અમલ (૧૦૦૧-૧૭૦૩) દરમ્યાન, હિંદી વૈદાની પડતી શરૂ થઈ, કારણ કે મુસ્લીમ રાજ્યની મદદ અને ટેકા તેને મળતાં અટકી ગયાં અને સરકારી ટેકા વિના કાઈ પણ દુનર યા વિદ્યા સહયન રહી શકેજ શાની? મુસ્લીમ અમલ પછી પેશ્વાનો અમલ (૧૭૧૫-૧૮૧૮) શરૂ થયો અને તે દરમ્યાન હિંદી વૈદું પાછું પગભર થવાની કાશિય કરતું હતું. તેટલામાં પેશ્વાઓનો પરાજય થયો અને અંગ્રેજી અમલ ઇ. સ. ૧૮ મી સદીથી શરૂ થયો અને અંગ્રેજોના આવ્યા પછી તો હિંદી વૈદું જે એક વખતે પ્રખ્યાત અને સંપૂર્ણ કળા હતી, તેનો છેડો આવતો ગયો, કારણ કે અંગ્રેજો આગમજથીજ જલાનું દાઢીને આવ્યા હતા, કે હિંદી વૈદ્ય એક ઉંટવૈદું છે અને હિંદુઓનું એ કાર્ય એ એક લડકડતા જુઠાણુનું ભંડાર છે.

આ મત ખાંધવાનું મુખ્ય કારણ તેમનો અંગત સ્વાર્થ હતો, કારણ કે જો તેઓ હિંદી વૈદાને ઉત્તેજન આપે તો તેઓ સાથે આવેલા પશ્ચિમના દાકતરો છુએ મરે. તેઓને તો પોતાની સાથેલાવેલા દાકતરોનો પ્રચાર કરવાની ખાસ ચિંતા હતી, અને તેથીજ હિંદી વૈદ્યને ઉંટવૈદાનું નામ આપી, પોતાના વૈદ્યો અને રહીનો પ્રચાર કર્યો અને ખાસ સંજ્ઞા લીધી કે આ ધખારો મુરોપિયનો ઉપરાંત કેટલાક વાંદરનકલ કરનારા પરતંત્ર હિંદીઓમાં પણ ફેલાય કે જેથી તેઓ હિંદી વૈદું ધીમે ધીમે છોડી અંગ્રેજી વૈદાનો ઉપયોગ કરે. સત્તા અને સમજાવટના જોરે એમાં તેઓ ફાવ્યા અને એમ ધીમે ધીમે હિંદી વૈદું લગભગ તદ્દન મરણ પામ્યું અને તેની સાથે સાથે અસલ દંતવિદ્યા જે તેનો એક અંગત વિભાગ હતો, તે પણ મરણ પામી અને હિંદુસ્થાન દેશમાંથી નાશુદ થઈ ગઈ; કિરતારનો ઉપકાર કે હજી કેટલાક અંગ્રેજો અને હિંદીઓ એવું ઉમદા ખમીર ધરાવતા પડેલા છે કે જેઓ હિંદી વૈદ્યને માન આપે છે. દેશી વૈદાં માટે ધણીકો, જેઓનો પશ્ચિમના વૈદાંમાં સ્વાર્થ સમાયલો છે અને

જેઓ દેશી વૈદાંથી તમામ રીતે બીનમાહિતગાર છે, તેઓ કહે છે કે તે હિંદુવૈદ્ય છે. પણ જેઓ જાણુકાર છે અને આ વૈદાનો અભ્યાસ કરીએ છે, તેઓની ખાતરી થઈ છે કે તે સ્વાર્થી આદમીઓનું કહેવું સત્યાઈથી તદ્દન વિલુપ્ત છે. ત્યારે પશ્ચિમના મુલકો છેલ્લાં ૭૫-૧૦૦ વર્ષોમાંજ દંતવિદ્યા જાણુવા લાગ્યા છે ત્યારે આપણે ભારત દેશ હજારો વર્ષો આગમજ પણ એ ખાખતથી માહિતગાર હતા.

હિંદુસ્થાનના ધણા ધાર્મિક અને સામાજિક રિવાજો શાસ્ત્રીય સત્યોપર આધાર રાખે છે, જે માટે ભારત તેના ઋષિઓનું ઋણી છે. આમાંના એક બહુજ પુરાણો રિવાજ એવો છે કે મોદું સવારે, રાત્રે અને જમ્યા પછી સ્વચ્છ કરવુંજ જોઈએ. આ એકજ રિવાજથી, હાલનાં આગળ વધતાં આરોગ્ય શાસ્ત્રની નજરે જોતાં, સહેજે સમજા અને જોઈ શકાય છે કે એ રિવાજ પાડનારા માણસોએ ધણા સારા વિચારથીજ આ નિયમ રાખ્યો હતો, એટલે કે હાલના મુધરેલા ધૂરોપી-યન દેશોમાં, આરોગ્ય ખાતાંઓ તરફથી આપતે રહી હમણાં આ વિષે જે સચનાઓ બહાર પડે છે, તેવી સચનાઓ તો હજારો વર્ષો પહેલાં ઋષિઓએ શાસ્ત્રોમાં લખી છે અને લોકોના રિવાજમાં ઉતારી છે. આપણા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓ જે આયુર્વેદના પ્રણેતા છે તેઓ પણ આરોગ્ય સચવાય તેવી રીતેજ વર્તવાની આપણને આજા કરે છે અને આજનું વૈદ્યક-એલોપથી-પણ તેઓની આ આજ્ઞાને પુષ્ટિ આપે છે. એમ હોવાથી, હિંદી વિદ્યા ફટલી હિતમ તે કાળમાં વટીક હતી તેનો ખ્યાલ આપણને મળે છે અને તે સિધ્ધ કરે છે કે ‘ધૂરોપીયન કલચર’ એ તો ફક્ત બહારનું ખોખું માત્ર છે, બાકી તેનું શ્રવણ તો હિંદેજ તેમને પ્રૂફ પાડ્યું છે.

**પ્રાચીન દંતવૈદાંની હાલનાં દંતવૈદાંપર અસર.**

પ્રાચીન દંતવૈદાંની હાલનાં દંતવૈદાંપર કેવી અસર થઈ તે બતાવવા માટે હિંદી વૈદાંએ હાલનાં પશ્ચિમનાં વૈદાં—Western Medicine—પર શી અસર કરી છે તે થોડે ઢીસે તપાસવાની જરૂર છે. વૈદાંની

તવારિખ લખનારાઓ જ્યારે વૈદાનાં મૂળ માટે જોયે છે ત્યારે હંમેશાં તેનું મૂળ ઇજિપ્ત અને ગ્રીસમાંથી શરૂ થયેલું માને છે અને હીપોક્રેટીસ—Hippocrates—ને વૈદાનો પિતા ગણે છે. હવે એ તો જાણીતી વાત છે કે આ હીપોક્રેટીસ અને બીજા ગ્રીક, અરબી, અને ઇજિપ્તીયન લેખકોએ પોતાનાં વૈદ્ય જ્ઞાન માટે હિંદી વૈદાનો ધણે દરજ્જે ઉપયોગ કીધો હતો, એટલે કે હાલનું 'વૈદુ', જેની આ લખનારાઓએ શરૂઆત કીધી હતી, તે હાઈન્ડ નદિ પણ હિંદી વૈદાનો પૂનર્જન્મ છે. જે એ સિદ્ધાંત આપણે કબુલ કરીએ તો એમ પણ સિદ્ધ થાય છે કે હાલની દંતવિદ્યા પણ પ્રાચીન દંતવિદ્યાનો પૂનર્જન્મ છે.

હીરોડોટસ—Herodotus—થી ઘણો કાળ અગાઉ દેશી દંતવિદ્યાનો પ્રચાર હતો, એનો સૌથી પ્રાચીન ઉલ્લેખ ઇ. સ. ૧૫૦૦ વર્ષ અગાઉનો મળે છે. કારણ કે તે એબર્સ પેપીરસ—Eber's Papyrus—માં જણાવેલો છે, જે પશ્ચિમનાં વૈદ્યશાસ્ત્રમાં જૂનામાં જૂનો રેકૉર્ડ છે. દંતવિદ્યા તે વખતે હિંદી વૈદાનો ધણોજ અંગત ભાગ હતો, અને નહિ કે આજની માફક તદ્દન અલાદિદો વિભાગ. અસલના વખતમાં દંતવિદ્યા જૂદો વિભાગ—speciality—નહોતી, એમ એ પરથી સાબીત થાય છે, કે દોષપણ અસલ લખાણોમાં 'દંતવૈદ્ય'—Dentist—જેવો શબ્દ મળતો નથી. 'શબ્દકલ્પદ્રુમ' અને 'વાચસ્પત્ય' જેવા જાણીતા સંસ્કૃત શબ્દકોશોમાં પણ એ શબ્દ જડતો નથી.

દુનિયાની સૌથી પ્રાચીન વૈદ્ય વિદ્યા તે હિંદી વિદ્યા છે અને તવારિખ પ્રુવ્ડું જણાવે છે કે પશ્ચિમનું વૈદ્યશાસ્ત્ર હિંદમાંથી લેવાયું છે, એ વિચેના ઉલ્લેખો—Weber—અને—Buck—નાં પુસ્તકોમાંથી મળે છે, જેઓ હિંદી વિદ્યા તરફ કાંઈ ખાસ પક્ષપાત ધરાવતા નથી. હિંદી સુશ્રુત ગ્રીક વૈદ્ય પરથી નીકળ્યું હોય એવા સંભવ વિચેની સ્ટેન્ઝલર—Stenzler—ની સચના પર ટીકા કરતાં ડૉ. વેબર—Dr. Weber—પોતાના History of Indian Literature નામના પુસ્તકના ૨૬૮ માં પૃષ્ઠ પર કહે છે કે "અંદરથી કાંઈ પણ એવો પૂરાવો મળી શકતો નથી. એથી ઉલટું, ગ્રીક અસર નહિજ હોય



એવું સિદ્ધ કરી શકાય છે. સુશ્રુતની સાથે દસ્તી બોગવી ગયલાઓના નામમાંથી કોઈ પણ નામ પરદેથી લાગતું નથી. સુશ્રુત અને ખીજા લખનારાઓ વૈદ્યકવિદ્યાની ખીલવણી કરી અને ખીજા પૂર્વ તરફના પ્રતિભાંથી થયેલી જણાવે છે જે પ્રતિ શીકા જોડે સંબંધમાં આવ્યા હોતા.”

ખંડ, *The Growth of Medicine from the earliest time to 1800* નામના પુસ્તકમાં, પ્રાચીન ગ્રીક વૈદ્ય જે આજના પાશ્ચિમાત્મ વૈદ્યાનું ઉત્પાદક છે, તેની પર હિંદી વૈદ્યાની કાંઈ પણ અસર હોય એમ માનતાં અચકાય છે, પણ એનો ઇતિહાસ વધુ સિદ્ધ કરતાં એણે પોતાનો મત ફેરવ્યો છે, અને એને કહેવું પડ્યું છે એટલે કે, “જો કે સિદ્ધા પૂરાવા મળતા નથી, છતાં પણ એટલું તો ધારવું પડે છે કે હિંદુસ્થાન અને ગ્રીસ વચ્ચેના વેપાર દ્વારા હિંદનાં વૈદ્યાના કાર્યક્રમનું જ્ઞાન ગ્રીક વૈદ્યોને પણ પહોંચ્યું છે. ખીજા હાથ પર, સીકંદરના હિંદુસ્થાન પરના હુમલા પછી આ જાને દેશો વચ્ચેના સંબંધ વધુ ગાઢ થયો અને સોંકડો વર્ષો સુધી તેવોજ આકુ રહ્યો. હીપોક્રેટીસ, ગાયોસ્કોરામીડીસ અને ગેલનના લખાણ પ્રમાણે, આ સમયની શરૂઆતમાં હિંદી વૈદ્યોએ ઉપયોગમાં લીધેલા ઉપચારો અને યસાણાંઓ—*drugs*—નો ઉપયોગ ખુદ ગ્રીક વૈદ્યોએ પણ કરવા માંડ્યો.”

એમ માત્રમ પડે છે કે દંતવિદ્યા, ખાસ વિદ્યા તરીકે, ઇજીપ્ટમાં હીરોડોટસના વખતમાં એટલે ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમી સદી અગાઉ માન પામેલી હતી. હાલની દંતવિદ્યા એ અસલ હિંદી દંતવિદ્યાનો પૂનર્જન્મ છે, એમ આપણે તવારિખને આધારે જોઈએ, પણ હવે જોઈએ કે ગ્રીક, અરબી કે પર્શીયન લેખકોના લેખોમાંથી કાંઈ એવું મળે છે કે જે સાબીત કરી આપે કે તે હિંદી દંતવૈદ્યામાંથી ઉત્પન્ન છે? પહેલાં આપણે હીપોક્રેટીસના ગ્રીક સાહિત્યની તપાસ કરીએ, તે તપાસતાં એમ માત્રમ પડે છે કે તેમાં એવું કાંઈપણ નથી જે અસલ હિંદી વૈદ્યક લખાણોમાં નહિ લખાયું હોય. જ્યારે તેથી ઉલટું, હિંદી વૈદ્યામાં એવી

તવારિખ લખનારાઓ ન્યારે વૈદાનાં મૂળ માટે જોલે છે ત્યારે દંમેશાં તેનું મૂળ ઇજીપ્ટ અને મીસમાંથી શરૂ થયેલું માને છે અને હીપોક્રેટીસ—Hippocrates—ને વૈદાનો પિતા મણે છે. હવે એ તો જાણીતી વાત છે કે આ હીપોક્રેટીસ અને બીજા ગ્રીક, અરબી, અને ઇજીપ્શિયન લેખકોએ પોતાનાં વૈદ્ય જ્ઞાન માટે હિંદી વૈદાનો ધણે દરજ્જે ઉપયોગ કીધો હતો, એટલે કે હાલનું વૈદ્ય, જેની આ લખનારાઓએ શરૂઆત કીધી હતી, તે કાંઈજ નહિ પણ હિંદી વૈદાનો પૂનર્જન્મ છે. જે એ સિદ્ધાંત આપણે ક્યુટ કરીએ તો એમ પણ સિદ્ધ થાય છે કે હાલની દંતવિદ્યા પણ પ્રાચીન દંતવિદ્યાનો પૂનર્જન્મ છે.

હીરોડોટસ—Herodotus—થી ઘણો કાળ અગાઉ દેશી દંતવિદ્યાનો પ્રચાર હતો, એનો સૌથી પ્રાચીન ઉલ્લેખ ઇ. સ. ૧૫૦૦ વર્ષ અગાઉનો મળે છે. કારણ કે તે એબર્સ પેપીરસ—Eber's Papyrus—માં જણાયતો છે, જે પશ્ચિમનાં વૈદ્યશાસ્ત્રમાં જૂનામાં જૂનો રેકૉર્ડ છે. દંતવિદ્યા તે વખતે હિંદી વૈદાનો ધણેજ અંગત ભાગ હતો, અને નહિ કે આજની માફક તદન અલાદિદો વિભાગ. અસલના વખતમાં દંતવિદ્યા જુદો વિભાગ—speciality—નહોતી, એમ એ પરથી સાબીત થાય છે, કે કાંઈપણ અસલ લખાણોમાં ‘દંતવૈદ્ય’—Dentist—જેવો શબ્દ મળતો નથી. ‘શબ્દકસ્પદ્રુમ’ અને ‘વાચસ્પત્ય’ જેવા જાણીતા સંસ્કૃત શબ્દકોશોમાં પણ એ શબ્દ જડતો નથી.

દુનિયાની સૌથી પ્રાચીન વૈદ્ય વિદ્યા તે હિંદી વિદ્યા છે અને તવારિખ ખુદ્દુ જણાવે છે કે પશ્ચિમનું વૈદ્યશાસ્ત્ર હિંદમાંથી લેવાયું છે, એ વિષેના ઉલ્લેખો—Weber—અને—Buck—નાં પુસ્તકોમાંથી મળે છે, જેઓ હિંદી વિદ્યા તરફ કાંઈ ખાસ પક્ષપાત ધરાવતા નથી. હિંદી સુશ્રુત ગ્રીક વૈદ્ય પરથી નીકળ્યું હોય એવા સંભવ વિષેની સ્ટેન્ઝલર—Stenzler—ની સૂચના પર ટીકા કરતાં ડૉ. વેબર—Dr. Weber—પોતાના History of Indian Literature નામના પુસ્તકના ૨૬૮ માં પૃષ્ઠ પર કહે છે કે “અંદરથી કાઢી પણ એવો પૂરાવો મળી શકતો નથી. એથી ઉલટું, ગ્રીક અસર નહિજ હોય

એવું સિધ્ધ કરી શકાય છે. સુશ્રુતની સાથે દસ્તી બોગવી મયલાએના નામમાંથી કોઈ પણ નામ પરદેશી લાગતું નથી. સુશ્રુત અને ખીજ લખનારાઓ વૈદ્યકવિદ્યાની ખીલવણી કરી અને ખીજ પૂર્વ તરફના પ્રતિમાંથી થયેલી જાણાવે છે જે પ્રતિ ગ્રીકો જોડે સંબંધમાં આવ્યા હોતા.”

બક, *The Growth of Medicine from the earliest time to 1800* નામના પુસ્તકમાં, પ્રાચીન ગ્રીક વૈદ્ય જે આજના પાશ્વિમાત્ય વૈદ્યોનું ઉત્પાદક છે, તેની પર હિંદી વૈદ્યોની કાંઈ પણ અસર હોય એમ માનતાં અચકાય છે, પણ એનો ઇતિહાસ વધુ સિધ્ધ કરતાં એણે પોતાનો મત ફેરવ્યો છે, અને એને કહેવું પડ્યું છે એટલે કે, “જો કે સિધ્ધા પૂરાવા મળતા નથી, છતાં પણ એટલું તો ધારવું પડે છે કે હિંદુસ્થાન અને ગ્રીસ વચ્ચેના વેપાર દ્વારા હિંદનાં વૈદ્યોના કાર્યક્રમનું જ્ઞાન ગ્રીક વૈદ્યોને પણ પહોંચ્યું છે. ખીજ હાથ પર, સીકંદરના હિંદુસ્થાન પરના હુમલા પછી આ જાને દેશો વચ્ચેના સંબંધ વધુ મજબૂત થયો અને સેંકડો વર્ષો સુધી તેવોજ ચાલુ રહ્યો. હીપોક્રેટીસ, ગાયોસકોરાઇડીસ અને ગેલનના લખાણ પ્રમાણે, આ સમયની શરૂઆતમાં હિંદી વૈદ્યોએ ઉપયોગમાં લીધેલા ઉપચારો અને વસ્તુઓ—*drugs*—નો ઉપયોગ ખુદ ગ્રીક વૈદ્યોએ પણ કરવા માંડ્યો.”

એમ માલમ પડે છે કે દંતવિદ્યા, ખાસ વિદ્યા તરીકે, ઇજીપ્ટમાં હીરોડોટસના વખતમાં એટલે ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમી સદી અગાઉ માન પામેલી હતી. હાલની દંતવિદ્યા એ અસલ હિંદી દંતવિદ્યાનો પૂનર્જન્મ છે, એમ આપણે તવારિખને આધારે જોઈએ, પણ હવે જોઈએ કે ગ્રીક, અરબી કે પરશીયન લેખકોના લેખોમાંથી કાંઈ એવું મળે છે કે જે સાબીત કરી આપે કે તે હિંદી દંતવૈદ્યોમાંથી ઉત્પાનું છે? પહેલાં આપણે હીપોક્રેટીસના ગ્રીક સાહિત્યની તપાસ કરીએ. તે તપાસતાં એમ માલમ પડે છે કે તેમાં એવું કાંઈપણ નથી જે અસલ હિંદી વૈદ્યક લખાણોમાં નહિ લખાયું હોય. જ્યારે તેથી ઉલટું, હિંદી વૈદ્યોમાં એવી

ધણીક બાબદો છે જેથી કે મોઢાની આરોગ્યતા-oral hygiene-જે હીપોક્રેટીસના લખાણોમાં મળતી નથી.

હિંદી વૈદાંતી ગ્રીક વૈદાં પરની અસર, ઉપર જણાવ્યા મુજબ અર્ધેમને કથુલવામાં આવે છે, છતાં પણ આ લેખક ગ્રીસ અને હિંદુ-સ્થાન વચ્ચેના સિદ્ધા સંબંધનો ઉલ્લેખ કરે છે, પણ હિંદી વૈદાંતો ઇશ્વર, ધર્મ અને અરબસ્તાનને માર્ગે ચલેા ગ્રીક વૈદાં નેડેનો આડકતરો સંબંધ આ લખનાર ભૂલીજ નતો લાગે છે. હવે એટલું તો સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે ગ્રીક વૈદાંતું જ્ઞાન ધણું ખરું આ દેશો મારફતે લેવામાં આવ્યું હતું, અને આ દેશોએ તે જ્ઞાન હિંદુસ્થાનમાંથી ઉછીનું લીધું હતું. હીપોક્રેટીસ અને પીથાગોરસ, જેઓ આજના પાશ્ચિમાત્ય વૈદાંતો સ્થાપક જેવા ગણાય છે, તેમનાં એ ઉછીનાં જ્ઞાન વિશે, ડૉ. વાઇઝ પોતાના પુસ્તક *Hindu System of Medicine* માં ઉલ્લેખ કરતાં કહે છે કે: “આ સધળી વચક વિદ્યાઓ એકજ મૂળમાંથી નીકળી છે અને અસદ્ય હીપોક્રેટીસના કુટુંબમાંથી ઉતરી આવી છે. માણસજાતના એ પ્રખ્યાત દિનચિંતકોએ પહેલાં દરદોની ખાસિયત અને ઉપચાર વિશે સમજ આપી અને પછી માણસના શરીરની જુદી જુદી વિકૃતિઓ પરથી સિદ્ધાંતો ઉપજાવ્યાં. ગ્રીક દિલ-સુદેને ઇશ્વરશ્રીઅન પંડિતોની મદદ હતી અને તેઓએ વળતામાં ધણુંખરું પોતાનું જ્ઞાન પૂર્વ તરફની કાષ્ઠ ભેદી પ્રજા તરફથી મેળવ્યું હતું. ઇશ્વરની વિજ્ઞાન સંસ્થાઓનો જ્યારે તત્ત્વવારથી નાશ કરવામાં આવ્યો ત્યારે ત્યાં ગ્રીક જ્ઞાનની સ્થાપના થઈ અને તે જ્ઞાન પાછળથી પૂર્વ તરફના દેશોમાં વહેતું ગયું. ત્યાં બગદાદના ખલીફોની બહિષ્કારી હુકમ ઉદ્યોગ અને કૃતેહથી વૈદ્યક વિદ્યા આગળ વધી. પૂર્વ તરફથી તેને બીજી પણ મદદ મળતાં મુસત્રમાન વિજ્ઞેતાઓ તેને પોતાની સાથે સ્પેનમાં લઇ ગયા, જ્યાંથી તે યૂરોપના બીજા ભાગોમાં ફેલાયું અને ત્યાં તેને ધણા મહાપુરુષોએ અપનાવી જનસમાજને ફાયદો કર્યો.”

ડૉ. વાઇઝના ઉપજ્ઞા કરકામાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘પૂર્વ તરફના દેશોમાંથી એને વધુ મદદ મળી.’ આ બીજાને ટેકા આપતાં સેરાપિયન-Serapion-Ebu Serabi-રાઝીસ-Rhazes-Al

Rasi-અને એવીસીના-Avicenna-Ebu Sina-જેવા અરબી વૈદ્ય લેખકાના લખાણથી તે સાચી જણાય છે. એએ પ્રુદ્ધુ જાહેર કરી દે છે કે એમની વૈદ્ય વિદ્યા હિંદી ઉપરથીજ ઉપજાવેલી છે. હવે જો હાલની પ્રાચીન વૈદ્ય વિદ્યા પ્રાચીન હિંદી વૈદ્યપરથી નિકળા હોય એ સત્ય સ્વીકારીએ, તો આપણે એટલું પણ સ્વીકારવું પડે કે હાલનું દંતશાસ્ત્ર પણ પ્રાચીન હિંદી દંતશાસ્ત્ર, જે વૈદ્ય વિદ્યાનું મૂળ અંગ હતું, તેમાંથીજ નીકળેલું હોવું જોઈએ. પૂરાતન હિંદી, ગ્રીક, ઇજીપ્શીઅન અને અરબી વૈદ્ય વિદ્યાના સાહિત્યના અભ્યાસ પરથી આપણે આ અનુમાન પર આવવાથી, હવે બીજા પ્રજ્ઞાઓનાં દંતશાસ્ત્રના સાહિત્ય અને હિંદી દંતવિદ્યાના સાહિત્યની વચ્ચેનો મુકાબલો તપાસીએ. બીજા પ્રજ્ઞાઓનાં એવા સાહિત્યની અમારી શોધમાં નેપલસની યુનિવર્સિટીના ડૉ. પીનસેનઝો ગેરીની રચિત History of Dentistry નામના પુસ્તકથી અમોને ઘણી મદદ મળ્યા. હિંદી દંતશાસ્ત્રની ગ્રીક દંતવિદ્યાની ઉપરની અસર વિશે આપણે તપાસ કરીએ તો ગ્રીક દંતશાસ્ત્રના સાહિત્યમાં હીપોક્રેટીસનાં લખાણો પ્રધાનપણે છે. એનાં લખાણો જોતાં જણાય છે કે દંતવિદ્યાને લગતા લેખોમાં એ કંઈ ખાસ નવું કહેતો નથી, એટલુંજ નહિ પણ હિંદી મુખગુહાના આરોગ્ય વિશે હીપોક્રેટીસ લગભગ ચૂપ છે, હીપોક્રેટીસ "સ્ત્રીઓનાં દુઃખ દરદો" Diseases of Women-De Morbis Mulierum lib ii p. 666-નામના પોતાના નિબંધના બીજા પુસ્તકમાં વાસ માશતાં મોઢાં માટે એક દવા ફરમાવે છે અને પ્રમાણિકપણે તેને હિંદી ધ્યાન-Indian Medicament-ની ઉપમા આપે છે. એ સાબીત કરે છે કે આજ એનો હિંદી દંતવિદ્યા તરફનો પ્રુદ્ધો નજરુવીકાર છે. પોતાની એક બીજી ચોપડી De Affectionibus માં સુજેલા પારા-spongy gums-વિશે જોણતાં તે કહે છે કે, "પારાનો સોજો પિત્તના એકદમ ચવાથી થાય છે, અને આવા બનાવોમાં થુંક ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થો બહુ ઉપયોગી છે, કેમકે આ ઉપાયોથી થુંકનું વહેવું ચાલુ થાય છે."

આ પિત્ત શબ્દ પ્રાચીન હિંદી વૈદાનો છે. એ તો જાણીતું જ છે કે હિંદી વૈદું વાયુ, પિત્ત અને કફ, એ ત્રણના સિધ્ધાંતની આસપાસ વણાયેલું છે અને એ સિધ્ધાંત દરદોના ખુલાસા માટે પાશ્ચાત્ય વૈદાના સ્થાપક હીપોક્રેટીસે અપનાવ્યો છે. ત્યારે પારાના સોગ્ગતું પિત્તથી થતું એ પણ તેણે અસત્ય હિંદી દંતવૈદાં પરથી જ લીધું હોય એ તદ્દન ખનવાળું છે. કારણ કે ખરાબર તેવું જ લખાણ અસત્ય હિંદી દંતવિદ્યામાંથી મળે છે કે જે લખાણે હીપોક્રેટીસની સેંકડો વર્ષ આગમજ લખવામાં આવ્યાં હતાં.

ગ્રીક સાહિત્ય પછી અરબી સાહિત્યની તપાસ લઈએ. તેમાંથી પણ કંઈ એવી સાબીતીઓ મળે છે, કે જેમ ગ્રીક વૈદક સાહિત્યમાં હીપોક્રેટીસનું નામ જાણીતું છે તેમ અરબીયન વૈદકશાસ્ત્રમાં એવીસીના -Avicenna-નું નામ મરાહુર છે. અરબી વૈદકશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતાં આપણને લાગે છે કે પ્રાચીન હિંદી દંતશાસ્ત્ર અને અરબી શિક્ષણોની વચ્ચે બહુ સરખાપણું છે. આ સરખાપણું ખાસ કરીને સૌથી મહાન અરબી વૈદક લેખક એવીસીનાનાં પુસ્તકોમાં દેખાય છે. ઉપર લખવા પ્રમાણે, હીપોક્રેટીસની માફક એવીસીનાએ પણ હિંદી દંતવિદ્યા અને હિંદી વૈદક વિદ્યાનો છુટથી ઉપયોગ કર્યો છે. દાંતનું દુઃખ—Odontalgia i. e. Tooth-ache—માટે લખતાં એવીસીના લખે છે કે, “ચોક્કસ કીડાને સખએ દાંત ખવાઈ જાય છે અને તેથી દાંત દુઃખે છે.” આ વિચાર એણે હિંદી દંતશાસ્ત્ર પરથી લીધેલો લાગે છે, તે લખાણોમાં દાંતના સડાને ‘ફૂમિદંત’ કહે છે અને સમજાવ્યું છે કે એક ચોક્કસ જાતના ‘ફૂમિ’ઓને સખએ એ સડો લાગે અને તેથી ‘દાલન’ એટલે દાંતનું દુઃખ થાય છે. હીપોક્રેટીસની માફક એવીસીના પણ ધારે છે, કે દાંતમાં ધુન્નરીની લાગણી સાધેલું અત્યંત દુઃખ, દાંતનાં ધૂળમાંથી પિત્તના પુષ્કળ જથ્થાને લીધે છે. હવે એ તો જગજાણીતી વાત છે કે એવીસીનાએ પોતાનું સઘળું વૈદક જ્ઞાન હિંદી વૈદાં પરથી લીધું હતું. તો અજબ થવા જેવું નથી કે ઉપર જણાવેલી બાબત પણ તેણે હિંદી દંતવિદ્યા પરથી લીધી હોય. એવીસીનાનાં લખાણોમાંથી બીજી પણ બાબતો એવી મળે છે કે જે પૂરવાર

કરે છે કે એણે પોતાનું દંતવિદ્યાનું જ્ઞાન અસલ હિંદી દંતવિદ્યા પરથી સંપાદન કર્યું હતું. અમોએ ઉપર કહ્યું તેમ આ પણ હિંદી દંત-શાસ્ત્રમાં જણાવેલો વિચાર છે. હિંદી વૈદ્યક વિદ્યામાંથી બીજા વિચારોની સાથે એ લોકોએ આ વિચાર પણ છુટ્ટી લીધો હતો. આ જણીતા અરબી દાકતર એવીસીના ઉપર, Dental Cosmos નામના અમેરિકાના એક જણીતા માસિકના સને ૧૯૧૫ ના જુન માસના અંકમાં, Dental Medicines of Dioscorides નામના લેખમાં પેનમીક્ષવેન્સા યુનિવર્સિટીના પ્રખ્યાત દાકતર હરમન પ્રીઝે નમોજો ક્રમસો કરીધો છે, અને એવીસીનાને ચળવ્યોર-plagiarist ની હાકલી ઉપમા આપી છે, કારણ કે ડૉ. પ્રીઝે એમ કહે છે કે એવીસીનાએ ડાયોસ્કોરાઇડીસનાં લખાણોમાંથી ગુપ્તગુપ્ત ઉતારો કરી લીધો છે; કારણ કે એ બંનેના લખાણમાં ઘણું મળતાપણું છે. 'પણ' ડૉ. પ્રીઝે જણાવતા નહિ હશે અને જણાવતા હશે તો ભૂલી ગમેલા લાગે છે કે એ બંનેનાં લખાણોના મળતાપણાનું કારણ એ છે કે, એક બીજાની જાણ વગર, એ બંને જણે અસલ હિંદી વૈદ્યમાંથી પોતાનાં લખાણો ઉતાર્યા છે.

અબુલ કાસીસ-Abulcasis-Abulcasi-m-chalaf-ben-Abbas નામના બીજા જણીતા અરબી વૈદ્યક લખનાર લખે છે કે "જે લોકો બાંધ કરવાના ઉપચારો કારગત ન લાગે તો એવા દંતોને સોનેરી અથવા રૂપેરી તારથી બાંધવા લાલકારક છે." દંતને બાંધવાની આ પ્રથા, કદાચ, અબુલકાસીસે હિંદી પરથી લીધી હોવી જોઈએ. કારણ કે હિંદી દંતોને આવી રીતે બાંધવાનું સદીઓ પહેલાંનું હિંદમાં ચાલુ હતું અને હાલ પણ હિંદી ઝવેરીઓ તેમ કરે છે, જે કે આ ક્રિયા વૈદ્યના હાથમાંથી ઝવેરીઓના હાથમાં કેમ ગઈ તે સમજવું મુશ્કેલ છે. દરદીઓના મોઢામાં અમોએ ઘણીવાર આ કામ જોયું છે, અને એક વેળાની પ્રખ્યાત દંતકળાની નિશાની તરીકે અમોએ આ કામને હમેશાં વખાણ્યું છે. આવી રીતે સોનેરી તારથી બાંધેલાં નીચલા જડબાના આગલા છ દંતોનો નમુનો પેરીસમાં લુવ્રમાં મળે છે. ડૉ. ગેઇલોર્ડોટ-Dr. Gaillordot-જેઓ Revan's

Mission de Phenicie ના એક સલાસદ છે, તેમણે આ નમુનો સમઢા-The Ancient Sidon of old Phoenicia-અસલ ફિનિસ્યાનું સિદોન-ના કથસ્તાનમાંથી મેળવ્યો હતો. એની નોંધ આપણને ડૉ. ગેરીનીની History of Dentistryના ૨૯ મા પૃષ્ઠપર મળે છે. અમારા મત પ્રમાણે આ નમુનો ફિનિસ્યનોની દંતકળા ઉપર હિંદની અસરની એક સાખીતી છે. આ અસર કદાચ સીધી રીતે ફિનિસ્યનોપર થઇ હોય, પણ ચોક્કસપણે તો ઇજીપ્શીયનો મારફતેજ થયેલી છે, કારણ કે ફિનિસ્યનોનાં ઇવન અને રિવાજોપર ઇજીપ્તે ખરેખર મોટી અસર દેલાલી છે.

### પરદેશીઓએ હિંદની વિદ્યા હુંડી

હિંદમાં હજારો વર્ષ પહેલાં દંતવિદ્યાનું વિજ્ઞાન બહોળું દેલાયત્તું હતું. પ્રાચીન કાળમાં હિંદુસ્તાન આખી દુનિયામાં સર્વથ્રેષ્ઠ દેશ હતો. હિંદ પરદેશીઓના હાથમાં પરાધીન થયા પછી તેની અનેક વિદ્યાઓના અસ્ત થવા સાથે દાંતને લગતી વિદ્યા પણ નાશ પામી. રાજ્યાશ્રય વગર કોઇ પણ વિદ્યા સજીવન રહી શકે નહિ. હિંદ પોતાનો રાજઅમલ ખોયો અને તે સાથે રાજવકતાઓનો આશ્રય પણ ખોયો અને વિદ્યાઓની કુબાકુબ થઇ. વળી ઉપર જણાવેલી સઘળી બાબતો પરથી જણાય છે કે હાલની દંતવિદ્યા એ હિંદનીજ પ્રાચીન દંતવિદ્યાનો પૂનર્જન્મ છે, અને દંતવિદ્યાની જન્મભૂમિ જેમ સાધારણ રીતે ધારવામાં આવે છે તેમ ઇજીપ્ત અને ગ્રીસ નહિ પણ આપણો ભારત દેશજ છે, અને હિંદ દેશ એ દંતવિદ્યામાં ઇજીપ્ત અને ગ્રીસ કરતાં હજારો વર્ષ આગમજ પ્રવીણ હતો એમ ખુસ્તેખુસ્તું સાખીત થાય છે.

આપણા ધંધાના વડીલો અને મુરજીઓ જેવા પુરૂષો તરફ આપણે બેદરકાર રહેવું જોઇએ નહિ, કારણ કે તેઓએ બનાવેલા ધોરી રસ્તા પર આપણે ચાલીએ છીએ, તે માટે આપણે તેમની મહેનત તરફ ઉપકારવૃત્તિથી જોવું જોઇએ, અને આ રસ્તામાં નવા નવા મુધારાઓ દાખલ કરી એક સુંદર અને માનભરેલો ધંધો આપણા વારસોં માટે છોડી જવો જોઇએ.



સુદરલાલ નાથાલાલ જોષી

## આયુર્વેદ અને વિજ્ઞાન

બંનેયના મતે સગોત્ર સંબંધ અનિષ્ટ છે

**૨**ક સંહિતાના શારીર સ્થાનના બીજા અધ્યાયના પ્રારંભમાં જ  
“અષાતોડતુલ્ય ગોત્રીયં શારીરં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥” ક્ષતિ દ્વ સ્માદ્  
ભગવાનાન્નયઃ ॥ ૨ ॥” આ વચનો આવે છે. ત્યાર બાદ મહર્ષિ અગ્નિવેશે  
ભગવાન આન્નયને કરેલા પ્રશ્નમાં અતુલ્ય ગોત્રવાળાં સ્ત્રી પુરૂષોએ દાંપત્ય  
ધર્મમાં જોડાવું કહ્યું છે એ ધર્મપૂર્વક પ્રશ્નની શરૂઆત કરી છે.  
અગ્નિવેશેનો પ્રશ્ન નીચે પ્રમાણે શરૂ થાય છે :-

“અતુલ્ય ગોત્રસ્ય રજઃ સ્થાનંતે રહો વિષ્ટં મિથુની કૃતસ્ય ॥  
કિંસ્યાચતુષ્પાત્રમર્ધં ચ પદ્મ્યો ચત્સ્રીષુ ગર્ભત્વમુપૈતિ પુનઃ ॥ ૩ ॥

હે ભગવન, રજો ધર્મ આવી ગયા બાદ એકાન્તમાં અતુલ્ય  
ગોત્રીય પુરૂષની સાથે રમણ કરવાથી જ વસ્તુઓમાંથી એવી કંઈ  
ચતુષ્પાદાત્મક વસ્તુ સ્ત્રીમાં ગર્ભાવને પામે છે ?”

**શ્રી ચક્રપાણિદત્તની સ્પષ્ટતા**

શ્રી ચક્રપાણિદત્ત પોતાની ટીકામાં સ્પષ્ટ જણાવે છે કે (અતુલ્ય  
ગોત્રસ્યેતિ ક્ષિયા અતુલ્ય ગોત્રસ્ય પુનઃ । તુલ્ય ગોત્રીયકે દિ મૈથુનેઽધર્મો  
ભવતિ ધર્મશાસ્ત્રેષુ નિષિદ્ધત્વાત્ ।) તુલ્ય ગોત્રીય સ્ત્રી પુરૂષના સંબંધથી  
અધર્મ થાય છે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં આ વસ્તુ નિષિદ્ધ માનેલી છે.

## ધર્મશાસ્ત્રની દૃષ્ટિ

ભગવાન યાજ્ઞવલ્ક્ય આ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે આજ્ઞા કરે છે :

અવિપ્લુત વ્રત્તવર્ચો લક્ષ્ણ્યો ક્રિયમુદ્રેહત્ ॥

વનન્યપૂર્વિકાં કાન્તામસપિન્દાં ચવીર્યામ્ ॥

અરોગિણીં માતૃમતીમસમાનાપે ગોવ્રજામ્ ॥

અખંડિન અભયર્થ જેનું છે એવા અભયારીએ,

અ સારાં લક્ષણવાળી,

અ કૃષ્ણ કુમારી,

અ અસપિંડ,

અ પોતાના કરતાં નાની,

અ નીરાગી,

અ જેને ભાષ્યો છે એવી,

અ અસમાન આર્પગોત્રમાં ઉત્પન્ન થએલી,

એવી કન્યા સાથે વિવાહ કરી શુદ્ધસ્થાવરમાં પ્રવેશ કરવો. અસપિંડનો અર્થ (સમાન: एक: पिंड: पिंडदान क्रिया मूलपुरुषशरीरं वा यस्यां न सा, सा, तां असपिंडाम्) સમાન પિંડદાન ક્રિયા જેઓમાં લાગુ ન પડતી હોય અથવા મૂળ પુરુષ જેમનો એક ન હોય તે. આ સાપિંડ્ય માતૃપક્ષે પાંચ પેઢી પછી અને પિતૃપક્ષે સાત પેઢી પછી નિવૃત્ત થાય છે. પરંતુ આર્પગોત્રવાળાઓએ તો ગોત્ર જાળવવું જ જોઈએ. સગોત્ર વિવાહ આર્પગોત્રવાળાઓ માટે નિષિદ્ધ છે. જેમને આર્પગોત્ર નથી તેમણે સાપિંડ્ય બેઠે તો જાળવવો જ.

સાપિંડ્યનો સંબંધ સગોત્રની ચર્ચાના અંગને હોવાથી તેને સંક્ષિપ્તમાં અત્રે આપી પતાવીશું. જે જે જ્ઞાતિઓમાં કે જનકુળોમાં આર્પગોત્રો નથી, તેમજ જે જે જ્ઞાતિઓમાં આર્પગોત્રો હોવા છતાં ગોત્રભંગની કુખ્યા પડી ગઈ છે તે જ્ઞાતિઓ અને જનકુળોમાં સાપિંડ્ય તો જાળવવું જ ઘટે છે. સુપ્રજનન, સુસંવર્ધન કે આનુવંશીય લક્ષણ શાસ્ત્રની અદ્વિતીય દૃષ્ટિએ આ ઉપદેશ કેટલો હિતકર છે તે “જેનેટીક્સ”, “હેરીડિટી”, “યુનેનિક્સ” નામનાં નવ્યશાસ્ત્રોના મર્મજો

સારી પેટે સમજી શકશે. ધર્મશાસ્ત્રોએ નિર્ધિષ્ટ માનેલા સંબંધો ત્યજવાથી એકેજ લોહીદ્વારા લાપિ પ્રજામાં ઉતરી આવતાં અનેક અનિષ્ટ લક્ષણો અને વ્યાધિઓની પરંપરાથી બચી શકાય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ પ્રજાતંત્રને વિશુદ્ધ સ્વરૂપે અવિચ્છિન્ન રક્ષી શકાય છે.

(અ) પિતાના પક્ષની સાપિંડ્યની ગણના

૧ પરણુનાર વ્યક્તિ.		} આ રીતે સાત પેઢીમાં $૧૬ \times ૨ = ૩૨$ દંપતી થાય છે. — જ
૨ પરણુનારનાં માતાપિતા.		
૩ પરણુનારના પિતાનાં માતાપિતા—૧		
૪ તે બન્નેનાં માતાપિતા	—૨	
૫ તે પ્રત્યેકનાં માતાપિતા	—૪	
૬ તે પ્રત્યેકનાં માતાપિતા	—૮	
૭ તે પ્રત્યેકનાં માતાપિતા	—૧૬	

(બ) ૧ પરણુનારના પિતાનાં માતાપિતા = એક દંપતી.

૨ આ દંપતીનાં પુત્ર અને કન્યા	—૧
૩ તે બન્નેનાં પુત્ર અને કન્યા	—૨
૪ તે પ્રત્યેકનાં પુત્ર અને કન્યા	—૪
૫ તે પ્રત્યેકનાં પુત્ર અને કન્યા	—૮
૬ તે પ્રત્યેકનાં પુત્ર અને કન્યા	—૧૬
૭ તે પ્રત્યેકનાં પુત્ર અને કન્યા	—૩૨

એવી રીતે પિતાના વંશમાં એક દંપતીથી સાત પેઢીમાં ૬૩ કન્યાઓ થાય છે. તેને હિપર (બ) કહેલાં ૩૨ દંપતીઓ ગુણવાથી  $૬૩ \times ૩૨ = ૨૦૧૬$  કન્યાઓ પિતૃકુળમાં સાપિંડ્યવતી છે.

અરોતર પ્રદેશમાં સાપિંડ્ય સંબંધ સમજવાની એક હિતમ પ્રણાલિના અવશેષરૂપે એકજ “કુટુંબની” જુદી જુદી દીકરીઓને “રૂપિયા વહેંચવાનો” રિવાજ થાય છે, એજ વૃદ્ધોની વાતચીત હિપરથી સમજાય છે કુટુંબ એટલે Family Stock ના અર્થમાં સૌંદ વપરાયો છે. પાટીદાર કુટુંબોમાં લગ્નપ્રસંગે તેમજ મરણપ્રસંગે આ પ્રકારે રૂપિયાની વહેંચણી થાય છે.

(ક) માતૃપક્ષના સાપિંડયની ગણના.

૧ પરણુનાર	}	એવી રીતે માતાના કુળ- માં પાંચ પેઢીમાં સાત દંપતી થાય છે.—(ક)
૨ તેની માતા		
૩ માતાનાં માતાપિતા		
૪ તે દરેકનાં માતાપિતા		
૫ તે દરેકનાં માતાપિતા		

(ઢ) (૧) ઉપરના (ક) વિભાગમાં દર્શાવેલું એક દંપતી—

- (૨) તેનાં પુત્ર અને કન્યા—(૧)
- (૩) તે પ્રત્યેકનાં પુત્ર અને કન્યા—(૨)
- (૪) તે પ્રત્યેકનાં પુત્ર અને કન્યા—(૪)
- (૫) તે પ્રત્યેકનાં પુત્ર અને કન્યા—(૮)

આવી રીતે માતૃવંશમાં એક દંપતીથી પાંચ પેઢીમાં ૧૫ કન્યાઓ થાય છે, તેને ઉપર જણાવેલી (ક) સાત દંપતીઓ ગુણવાથી  $15 \times 5 = 105$  કન્યા માતૃકુળમાં સાપિંડયવાળી છે.

ઉપર મુજબ બંને કુળમાંથી એકંદર ૨૦૧૬+૧૦૫=૨૧૨૧ કન્યાઓ પરસ્પર સાપિંડયવતી છે. તે દરેકને વિવાહ કર્મમાં વળ્યા ગણેલી છે. આધુનિક જીવવિદ્યાવિશારદોએ સુમજનન, સુસંવર્દન અને આનુવંશીય લક્ષણસાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિચારવા જોવો આ સુંદર પ્રશ્ન છે. આર્થ સ્મૃતિકારોની આર્થદૃષ્ટિ કેવી વેધક અને પારગામી હતી તે આ ઉપરથી સમજાશે.

સાપિંડયમાં સમાન ગોત્રીય લોકોનો અંશ વિશેષતઃ પ્રવર્તેલો હોવાથી આનુવંશીય ગુણલક્ષણ વિકાસમાં તે બાધક છે, સાધક નથી. આથીજ સાપિંડયની માતૃપક્ષે પાંચ અને પિતૃપક્ષે સાત પેઢીની મર્યાદા ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ બાંધી છે.

સગોત્ર સંબંધ અનિષ્ટ શાથી? વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ

પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકો વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓ ઉપર સગોત્ર સંબંધ (Breeding between individuals of the same

stock i. e. inbreeding) અર્થાત્ એકજ વર્ગની ધણી નિકટ સંબંધવાળી વનસ્પતિઓ તેમજ તેવાં પ્રાણીઓ વચ્ચે સંબંધ કરાવી જોયો છે. ધણી પ્રયોગો બાદ તેઓ એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે સગોત્ર સંબંધ-inbreeding-મુદ્દા નથી.

સગોત્ર સંબંધથી નીચેનાં દુષ્પરિણામો આવે છે એમ વિજ્ઞાન કહે છે :—

- (૧) Deterioration ઉત્તરોત્તર વિનાશ,
- (૨) Diminished resistance to disease રોગોની સામે થવાની શક્તિનો ક્રમે ક્રમે થતો અભાવ, અને—
- (૩) Sterility-વંધ્યતા.

હાલની બંને બાબતુ : વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો : તુલનાત્મક નિર્ણય

સગોત્ર સંબંધથી હાનિ નથી થતી એમ સ્વચરતા દાખલાઓ :—

(૧) ડૉ. હુલન ડીગે ધોળા ઉંદરોની ચાળાશ પેઢી સુધી એકજ લોહીના સંબંધો બંધાવી ૨૦,૦૦૦ ઉંદરો ઉત્પન્ન કરાવ્યા. પરિણામે સંતતિ કદમાં મોટી અને શક્તિશાળી નીવડી.

(૨) કેસલ નામના વિદ્વાને પ્રોસોફિલા નામની મક્ષિકાના સંબંધમાં સગોત્ર સંબંધથી તેમની કુળદ્રુપતામાં કશોય વાંધો આવતો નથી એવો નિર્ણય બાંધ્યો છે.

(૩) હુરનાડે નામના વિદ્વાને વોડસરમાં ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં ન્યુ ઝીલેન્ડથી લાવવામાં આવેલાં એક હરણ અને બે હરિણીઓના સંબંધથી પ્રજોત્પત્તિ કરાવી જોઇ. આજ તેમનું ટોળું ૨૦,૦૦૦ ની સંખ્યા સુધી વધી ગયું છે. સંતતિનો ઘટાડો નથી જણાયો.

સામે મુદ્દો

(૧) ડાર્વિને દશ વર્ષ સુધી “મોર્નાંગ ઝોરીઝ” નામની પુષ્પવતી વનસ્પતિ ઉપર પ્રયોગો કર્યા. આ છોડના વાવેતરના તેણે બે

વિભાગ કર્યાં. એક ભાગને સ્વયં ફલિત (self-pollinated) યવા દીધો. બીજા વિભાગને વિગોત્ર સંબંધથી ફલિત (cross pollinated) યવા દીધો. બન્ને જાતના છોડમાંથી કયો ઉત્પન્ન નીવડે છે તેનું ધોરણુ તેણે (અ) છોડની જીવનશક્તિ જેમાં વધારે દીડી અને (બ) પથરાવાની શક્તિ જેમાં વધારે દીડી તે ઉપર રાખ્યું. આ શક્તિ વિગોત્ર સંબંધમાં વધુ પ્રકટીકૃત હોઇ, વિગોત્ર સંબંધની તુલનામાં સગોત્ર સંબંધનું શક્તિ પ્રમાણુ ૧૦૦:૫૩ હતું. આથી તેણે નિશ્ચય કર્યો કે, વિગોત્ર સંબંધજ ઘણું છે.

(૨) રીઝેમા બોસ (Ritzema-Bos) નામના વિદ્વાને ઉંદરમાં એકજ લોહીના સગોત્ર સંબંધો (inbred) વીસ પેઢી સુધી કરાવી જોયા. પરિણામે સંતતિની સંખ્યાનું પરિણામ પહેલી દશ પેઢી બાદ બીજી દશ પેઢીમાં લગભગ અર્ધોઅર્ધું ઘટવા માંડ્યું.

(૩) વેઇઝમેન (Weismann) ઉંદરો ઉપર, ઉપર પ્રમાણેજ, ઉંદરોની ઓગણીસ પેઢી સુધી પ્રયોગ નાણી જોયો. પરિણામ ઉપર મુજબજ ધરાડામાં આવ્યું.

(૪) શાલ નામના વિદ્વાનને “ઇન્ડિયન ટર્ન” = સંબંધમાં સગોત્ર સંબંધથી નુકશાનજ માલુમ પડ્યું છે.

(૫) અમેરિકામાં “લેગ્ગેન” નામના પ્રાણીઓના સંબંધમાં સગોત્ર સંબંધી નુકશાનજ માલુમ પડ્યું છે.

અમે ઉપર pros and cons-દાલની બન્ને બાજુ-પ્રશ્નની ચોક્કસ જણવટ પ્રવર્તી રજુ કરી છે. સગોત્ર સંબંધની તરફથી અને વિરોધના દાખલાઓ ટાંક્યા છે.

આ ઉપરથી શું નિષ્કર્ષ બાંધવો? આવાં પરસ્પર વિરોધાત્મક પરિણામોથી શું સમન્વય સાધવો?

આપણામાં પણ શ્રુતયો વિભિન્નાઃ સ્મૃતયો વિભિન્નાઃ। નેકો ઋષિર્યસ્ય મતં પ્રમાણમ્ કહી મુન્યવાડામાં પડેલા વિદ્વાનોના વિસંવાદી પોઝરો

નથી સંભળાતા? છતાં તેને માટે પણ નિર્ણયિક સિદ્ધાન્તો શાસ્ત્ર-કારોએ સંભાળપૂર્વક રજૂ કરી એવા શુભવાડા દૂર કર્યા છે.

પ્રસ્તુત વિષયમાં પણ નિર્ણયિક સિદ્ધાન્તોની જરૂર છે અને વિદ્વાનોએ તેવા નિર્ણયિક સિદ્ધાન્તો આપ્યા પણ છે.

ઉપરિસ્થિત પ્રશ્નો નિર્ણય નીચેની ચર્ચામાંથી મળશે. યાહુદીઓ, મુસલમાનો અને શેમનોમાં અમુક હદ સુધી સગોત્ર વિવાહની તેમનાં ધર્મશાસ્ત્રથી મનાઇ કરવામાં આવી છે. જ્યારે ઇરાનીઓ, ગ્રીકો, શીનીશીયનો અને આરબોમાં સગોત્ર સંબંધો ખૂબ ચાલુ છે, હિન્દુઓમાં તદ્દન નિષેધ છે.

ત્યારે સમજાવું શું? આધુનિક વિજ્ઞાન આ પ્રશ્નનો શું નિર્ણય આપે છે?

## વૈજ્ઞાનિક નિર્ણય

વિજ્ઞાન કહે છે કે વિગોત્ર સંબંધોથી અનિષ્ટ લક્ષણો દ્વારા જન્મ શ્રેષ્ઠ લક્ષણોના બહાર આવે છે અને તેથી તે જાતિ જગતને વધુ કલ્યાણકારી બને છે.

સગોત્ર સંબંધમાં બન્ને પક્ષની નબળાઇઓ, બન્ને પક્ષનાં અનિષ્ટ લક્ષણો પણ—પૂરતા પ્રમાણમાં પ્રકટ થાય છે અને તેથીજ સમસ્ત જાતિને દાનિકારક છે.

મેંડેલનો સિદ્ધાન્ત આ ચરતુ સ્પષ્ટપણે કહે છે :—

“The consequences of inbreeding as shown by the working of Mendelian laws is that latent or recessive characters tend to become homozygous and so brought to the surface, while out-crossing brings about the formation of heterozygous traits which mask recessive characters and render them ineffective.”

—Walter

આનો લાભાર્થ ઉપરના ક્રકરામાં આવી ગયો છે.

આ ઉપરથી સાપિંડ્ય સંબંધો કેમ નિષિધ્ધ ગણ્યા છે તેનો પણ ખ્યાલ આવશે. સાપિંડ્ય અને સગોત્ર સંબંધો આર્થ વિચારકાએ ઉંઠી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ-શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી કેવળ નિષિધ્ધ માન્યા છે.

આધુનિક આનુવંશીય લક્ષણશાસ્ત્ર, સુસંવર્ધનશાસ્ત્ર, સુપ્રજનન શાસ્ત્ર જેવાં નવ્યશાસ્ત્રોની વિચારસરણિ આશ્ચર્યકારક રીતે આર્થ વિચાર-સરણિને અનુકૂળ બનતી આવી છે.

આનુવંશીય લક્ષણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોતાં સગોત્ર સંબંધોમાં પરિણામે કેવળ ગુણોન્ન-Dominant-બહાર પડતા રહે છે એમ નથી બનતું. ઘણા પ્રસંગોમાં આનંદ ગુણુલક્ષણો બહાર પડી આખા વંશની કારકિર્દીને બદલી નાખે છે. ગુણુલક્ષણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કેવળ ગુણુ પ્રકટન વૃત્તિ-શક્તિ સગોત્ર સંબંધમાં રહેતી નથી. બીજી બધીય દૃષ્ટિઓમાં નુકશાન હોય કે ન હોય; પરંતુ, આ દૃષ્ટિએ તો સ્પષ્ટ રીતે નુકશાન છેજ.

ઓસબોર્ન કહે છે કે, "To know the worst as well as the best in heredity, to preserve and select the best-these are the most essential forces in the future evolution of human Society."

—Osborn.

"વંશધનમાં જળવાઈ રહેલાં ઉત્કૃષ્ટ અને નિકૃષ્ટ બન્ને તરવોને જાણી લેવાં અને તેમાંથી ઉત્કૃષ્ટ તરવોને શોધી શોધીને તેનું સંરક્ષણ કરવું એજ માનવ સમાજના લાભ વિકાસમાં કામમાં આવતાં મહત્વનાં બળો છે."

આર્યોના "સંસ્કારો"માં પણ આજ રહસ્ય રહેલું છે.

એચ. વોલટર કહે છે કે—"Race preservation, not self-preservation is the first law of nature."

"નૈસર્ગિક દૃષ્ટિએ આત્મરક્ષા કરતાં "જાતિરક્ષા" વધુ મહત્વની છે."



આનુવંશીયલક્ષણશાસ્ત્રના વિદ્વાનોમાં પ્રો. એચ. વોલ્ટરનું સ્થાન ઉંચું છે. આ વિદ્વાન સગેવ્ર સંબંધ અનિષ્ટ છે એમ માને છે અને તેના સમર્થનમાં સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે :

“Cousin-marriages, although producing a high percentage of defects, do not necessarily produce undesirable traits. They simply bring out latent or recessive characters for the reason that under these conditions defect meets defect instead of the opposite normal condition which would dominate the defect and cause it not to appear.

“Since a recessive trait may be properly regarded as the absence of a positive dominant character, it more frequently stands for an undesirable feature than otherwise. Thus it comes about that inbreeding, by combining negative features, may “produce” a defective strain.

“Out crossing always increases heterozygous combinations in the germ-plasm and covers up undesirable recessive traits through the introduction of additional dominant traits. In-breeding, on the contrary, tends to simplify the germplasm, that is to make it more homozygous, and so to bring recessive defects to the surface.”

ભાવાર્થ : પિતરાઇઓ વચ્ચે (સપિંડી અને સગોત્રીય જનો વચ્ચે) લગ્ન સંબંધ એટલા માટે નિષિધ છે કે તેવા સંબંધોમાં ગુપ્ત રહેલાં અનિષ્ટ લક્ષણો જન્મે તરફથી સમાન રીતે બહાર આવે છે. પરિણામે એ લક્ષણોની અનિષ્ટતા સ્ત્રીખીજ કે પુંખીજમાં દાખલ થઇ પેઢીઓગત એક નુકશાનકારક લક્ષણ પરંપરા ચાલુ રહે એવો સંભવ ઉભો થાય છે. એકજ લોહીનાં નિકટનાં સંબંધીઓમાં—જેમકે, પિતરાઇ ભાઇ બહેનોમાં પણ—આ પ્રકારનું અનિષ્ટ તત્વ રહે છેજ. વિગોત્ર સંબંધથી એવાં અનિષ્ટ લક્ષણો દબાઇ જાય જન્મે પક્ષે જે શ્રેષ્ઠ હોય તેજ લક્ષણ પ્રકટ બને છે અને એ રીતે ઘણે ભાગે વારસામાં ઇષ્ટ લક્ષણોજ ઉતરે છે.”

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે સપિંડ અને સગોત્ર વિવાહો (inbreeding) આપ દૃષ્ટિએ જે અનિષ્ટ મનાયાં છે તે સહેતુક છે અને માનવજાતિને માટે કેવળ હિતપ્રદ છે. ઇતિ ચમ્



ભવાનરાવ પંડિત પ્રતિનિધિ

## મૂર્ચા નમસ્કાર

**આ** જમાનામાં આપણી જિંદગી ઘણી ટાપટીપીઆ થઇ પડી છે. મનુષ્ય જ્યારે જંગલી અવસ્થામાં હતો ત્યારે બગતે બપોરે કે કકડતી ટાઢમાં અથવા મૃશ્નગધાર વર્ષતા વરસાદમાં ઠેકઠેકાણે ખોરાકની શોધમાં જતો અને અમ-શારીરિક અમ-એટલે બધો તો વેડતો કે કોઈ કોઈ વાર અનેક દિવસો ભૂખે કાઢવા પડે છતાં શારીરિક અમ કરવામાં તે પાછો પડતો નહિ. આથી તે સદનરીત, મુશીબતોનો સામનો કરવામાં સમર્થ અને તંદુરસ્ત બનતો. પરંતુ, હવે તો ઘણાખરા લોકોને પોત-પોતાનું કામ, ધરની રીંળા હાંથમાં, શારીરિક અમ વિના, ખૂરશી ટેબલ પર કરવા મળે છે, તેમજ તમામ બબરૂ આપ લે પૈસા વડે થઈ સફે છે, એટલે ખોરાક મેળવવા ધર બહાર દોડાદોડ કરવી પડતી નથી. આમ એક પ્રકારે આપણું હૃદય આરામભર્યું તેમજ બીજો પ્રકારે આળસભર્યું બન્યું છે.

શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માએ ગીતામાં કહ્યું છે કે મનુષ્યોને દુન્યવી સુખાકારી માટે પાંચ બાબતો-યોગ્ય ખોરાક, યોગ્ય વ્યાયામ, યોગ્ય કામકાજ, યોગ્ય શુદ્ધિ અને પૂરતો આરામ જોઈએજ છે. આ કહેવાતા સુધરેલા જમાનામાં યોગ્ય ખોરાક એટલે શું, તે લોકોને સમજવું મુશ્કેલ થઇ પડ્યું છે. આપણા સ્વાદ છેક બગડી ગયા છે. શું, ક્યારે, કેમ, કેટલી વાર ખાવું તે આપણે જાણતાજ નથી. જો કે આ એક તદ્દન જુદોજ વિષય છે છતાં તેની આછી પાતળી રૂપરેખા અહિં આપી રાકાય. આપણને અમુક વખતે કુદરતી ભૂખ લાગી હોય અથવા નહિ લાગી હોય છતાં ખા. ખા, કરવાની ટેવજ પડી ગઇ છે. જરૂર

આપણે ખાધએ તે લેવા અને પચાવવા તૈયાર હોય. યા નહિ  
છતાં ઠરાવેતો વખત થયો કે આપણે દાખી દાખીને ખોરાક  
દાંડે જમએ છીએ ! કેમકે, એ પ્રમાણે, એટલે વાગ્યે ખાવાની માત્ર  
રૂઠી પડી ગયેલી છે. મુંબઈમંદિરા અથવા ખીજન મોટાં શહેરોમાં વસતા,  
અને ટ્રેન કે ટ્રામનો ઉપયોગ કરતા લોકોના મોટા ભાગને પૂછીશું તો  
જણાશે કે સાચી રચી કે ભૂખ એ કંઈ વસ્તુ છે, તે તેઓ ભાળેજ  
સમજતા હશે ! તેજ પ્રમાણે, આપણે અનેકવાર અનેક કુપથ ખોરાક  
ખાધએ છીએ. આપણે શાકભાજી વધારે આગળ પડતા મસાલા અને  
મરચાં નાખી બગાડીએ છીએ. ભાત અને ઘઉં આપણે છડી, ચાળીને  
તથા સંચે ફળાવીને, કસ વિનાનાં કરી ખાધએ છીએ. સંભાર અને  
મરચાં આપણા શરીરને નુકશાનકારક છે. આપણો ખોરાક ખાસ  
બનાવટવાળા કુકરમાં વરાળથી રાંધવો જોઈએ કે જેથી ખોરાકનાં  
ઉપયોગી તત્વ જળવાઈ રહે. તેજ પ્રમાણે, આપણે ભૂખ્યા થયા છીએ  
એમ જણાય ત્યારેજ આપણે ખાવું જોઈએ. આ એકજ નિયમ નહિ  
પાળવાથી બંધકાય અને અપચાથી આપણે બિમાર પડીએ છીએ.

હાલના મુધરેલ મનુષ્યો અપવાસને બુના જમાનાની માન્યતા  
બદલે ધર્માધતા જેવુંજ કંઈક જાણે છે. પરંતુ, તેઓ સમજતા નથી  
કે ઉપવાસ અને ધર્મને ભાળેજ કાંઈ સંબંધ હોઈ શકે ! ઉપવાસ તો  
આંતરડાંને આરામ આપવા માટે છે ! અલ્પજાત, ચાલુ જમાનાની, ઉપ-  
વાસને મિજબાની જેવું કરી નાખવાની પ્રણાલી તદ્દન અયોગ્ય, બદલે  
ખાઉધરાપણાનીજ નિશાની છે ! અપવાસ એટલે માત્ર પાણી પીવા  
સિવાય કાંઈપણ ખાવુંજ નહિ તે. જહરને તો દિન રાતનો શ્રમ પડે છે.  
આપણે ત્યારે કામ કરતા હોઈએ ત્યારે અલ્પજાત શરીરના બધા ભાગોને  
કામ પડે છે. પણ રાત્રે ત્યારે શરીરના બધા ભાગ મગજ સાથે સર્વ  
પ્રકારની વિશ્રાંતિ લે છે અને મગજ પણ આરામ લઈ રહ્યું હોય છે,  
ત્યારે જહરને તો જાગૃત રહી પોતાની નોકરી બગાડેજ રાખવી પડે છે.  
માટેજ તેને પખવાડીએ એકવારનો આરામ મળવો ઘટે છે.

ખૂંટી હવા, તડકો, અને ચોગ્ય કસરત સારા આરોગ્ય માટે  
ચોક્કસ જરૂરનાં છે ખરાં. મુંબાઈ જેવાં ભરચક વસ્તીવાળાં શહેરોમાં

સામાન્ય મનુષ્યો તો આકાશ પણ જાણેજ નેવા પામે છે. એટલે, ખૂંટી હવા દરેકને મળવાની તો વાતજ ક્યાંથી ? પરંતુ ગામડાંમાં પણ આ કુદરતી બક્ષિસનો લાભ બહુ થોડા લોકોજ લે છે. ઘણાજ થોડા લોકો ખૂંટી હવાનો લાભ સમજે છે. તડકાની પણ એવીજ વાત છે. હાલના સુધરેલા કહેવાતા મનુષ્યનું વલણજ એવા પ્રકારનું છે કે તે પોતાને બને ત્યાં સુધી લગભગ નાખશિખ ઢાંકવા ઢબ્બડવા તૈયાર રહે છે. પરંતુ વિજ્ઞાને તડકાના ફાયદા ખૂંટી ક્યાં છે—સમજાવ્યા છે—, એટલેજ તો જમીની અને અમેરિકામાં એવાં મંડળો રચાયાં છે કે જેના સભ્યો નખાવશ્યામાંજ રહે છે. આ અતિક્રમને બાબુએ રાખીએ પણ આખી સૃષ્ટિ, વનસ્પતિ. પક્ષીઓ, વિગેરે તડકાથી પુષ્કળ ફાયદા મેળવે છે, અને આખો દિવસ તડકે કામ કરતા ગ્રામ્યજનો, વજ્રકાય બનેલા, આપણે ક્યાં નથી જોતા ?

હવે વ્યાયામની જરૂર તો દરેક મનુષ્યને, બધે સુધરેલા મનુષ્યને તો,—કલાકના કલાક સુધી ઓરડીમાં ગોંધાઈ રહી ખૂંટી, ટેબલ પર કામ કરતા રહેવાથી—વધારે આવશ્યક છે. મનુષ્ય, શરીરના સંવર્ધન, ખીસવટ અને ટકાવ માટે જે ખોરાક લે છે તે સારી રીતે પચે અને પચીને લોહી તૈયાર થાય એ જરૂરી છે. હવે પાચનતંત્ર અને આંતરડાં સારી રીતે કામ કરી શકે, તે માટે તેમને થોડાક આંચકા અને ગતિ મળવાં જરૂરી છે. વૈદ્યકીય વિજ્ઞાન આપણને કહે છે કે હૃદય અને ફેફસાં, જઠર અને મગજ તથા કરોડરજ્જુ, એમ ત્રણ મુખ્ય ભાગ શરીર રચનામાં ચમત્કારિક ભાગ ભજવે છે અને તેમને તણેયને પૂરતી ગતિ મળે તેવો વ્યાયામ મનુષ્યે કરવો એ અતિ આવશ્યક છે.

હાતી પહોળી કરવાના સેન્ડોના વ્યાયામ અને શરીર સંવર્ધનની મુક્તરતી કસરતો અમે કરી જોઈ છે. એક પ્રખ્યાત પંજાબી પહેલવાન પાસે કુસ્તીના દાવ પણ અમે શીખ્યા છીએ. પરંતુ ૩૯ વર્ષની ઉંમરથી આજ સુધી એટલે કે છેલ્લાં ૨૯ વર્ષ સતત, એક પણ દિવસના શેકાણુ સિવાય સૂર્ય નમસ્કારનો વ્યાયામ, અમે કરેલ છે, અને અમે એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છીએ કે સૂર્ય નમસ્કાર એ વિશ્વવ્યાપી કસરતોમાંનો એક સૌથી વધુ સુપરિયુગમવાહી વ્યાયામ છે અને તમામ

વયની તમામ વ્યક્તિઓ, તમામ સમયે અને તમામ સ્થળે, ટાઇ પણ જનતાની સાધન સામગ્રીની જરા સરખી પણ મદદ સિવાય, ઇચ્છા મુજબ તે વ્યાયામ કરી શકે છે. ઉપરની મુખ્ય બાબનો ઉપર, આ વ્યાયામની ઉપયોગિતા અવલંબી રહેલ છે અને તે ખીજી કોઇ પૌર્વાત્મ કે પાશ્ચાત્ય વ્યાયામ પદ્ધતિ સાથે સરખાવી શકાય તેમ છેજ નહિ. અમારા પદ્ધતિ-સરના સ્વર્પ નમસ્કારના વ્યાયામમાં દશ લુદાં લુદાં આસનો, યુક્તિ પુરઃસર ગોઠવેલાં છે, તેથી શરીરના ત્રણેય મુખ્ય ભાગોને જોડતી કસરત મળી રહે છે. ખીજા બધા વ્યાયામ કરતાં સ્વર્પ નમસ્કારના વ્યાયામની વિશેષતા એ છે કે મનુષ્ય તેની ઉંમર અને બળ મુજબ, તેને માફક આવે તેવી અને તેટલી રીતે, તે કરી શકે છે. વ્યાયામ લીધા પછી ઉત્સાહી લાગણી ઉત્પન્ન કરે તેજ ખરે વ્યાયામ. કૂટખોલ કે ક્રિકેટને આ નિયમ લાગુ કરીએ તો થોડાજ રમનારા તેનો આનંદ લઇ શકે, જ્યારે ખીજા બાકીનાને તો માત્ર દુરથી જોવાનોજ હોય છે. વળી જોએ સૌથી આગળ વધીને રમ્યે જાય છે તે થોડાજ વખતમાં કંટાળીને, થાકીને ઢાંકવા માટે છે. પરંતુ સ્વર્પ નમસ્કાર તો શરીરથી લઇ શકાય તેટલાજ પ્રમાણમાં મનુષ્ય લઇ શકે છે. વળી, અમારી સ્વર્પ નમસ્કારની ખાસ પ્રણાલીમાં તો ખીજાદરે સાથે કેટલાક મંત્રો બોલવાના હોય છે. જેથી જે નમસ્કારની વચ્ચે આપોઆપ જોડતો આરામ પણ મળી રહે છે. ઉપરાંત, શરીરના કેટલાક ભાગને ચડકાવપણુ આપે છે, જેથી પદ્ધતિસરના સ્વર્પ નમસ્કારના ખીજાદર અને મંત્રો સાથેના વ્યાયામ, કોઇપણ મનુષ્ય ૨૦ થી ૨૫ મિનિટમાં ૧૦૦ થી વધુ વારે કરી શકેજ નહિ. આટલો વ્યાયામ સામાન્ય બળવાળા મનુષ્યને થોડા યઘ પડે અને એટલો વ્યાયામ કરતાં તેને થાક પણ જણાય નહિ.

હવે અમે એમ કહેવા નથી માંગતા કે એટલો સંતોષ આપનાર ખીજા કોઇ વ્યાયામના પ્રયોગો છેજ નહિ! પરંતુ વીસમી સદીના મનુષ્યની અશક્તિઓ ધ્યાનમાં લેતાં અમે હિંમતથી કહી શકીએ કે સ્વર્પ નમસ્કારનો વ્યાયામ એકલોજ તેને સરળ યઘ પડે તેમ છે. દાખલા તરીકે, ફરવા જવું એ પણ એક સારો વ્યાયામ છે. પરંતુ, પુરતા વ્યાયામ

માટે મનુષ્યે ૮ માસ લઈ રહ્યાં છે અને તેટલું કરવા સારું બાબતે કસાક નય. સામાન્ય મનુષ્ય એટલો વખત ફાળવ પાડી શકે પણ નહિ. વળી બધી ઋતુઓમાં એ વ્યાયામ લઈ શકાય પણ નહિ. થોડેસ્વારી પણ એટલીજ સારી કસરત છે પણ દરેક માણસ થોડો લાવે પણ ક્યાંથી ? પરંતુ ૯ થી ૯૦ વર્ષની ઉંમરની કેટલાક વ્યક્તિ, સ્ત્રી હોય કે પુરુષ, સ્વર્ગ નમસ્કાર પોતપોતાની શક્તિ મુજબ લઈ શકે છે. ૬ x ૩ ચોરસ ફુટની નાની સરખી ખુલ્લી જગા તેને માટે પૂરતી ગણાય. બીજી રમતો કે વ્યાયામ બધી ઋતુઓમાં અને વયમાં લઈ શકાતાં નથી.

વરસાદમાં તમે ફૂટબોલ કે ટેનિસ રમી શકો નહિ; પરંતુ તમે તમારી એરડીમાં બારીઓ વાસી દબને, વરસતા વરસાદમાં પણ, સ્વર્ગ નમસ્કાર કરી શકો. વ્યોવૃદ્ધ સ્ત્રી કે પુરુષ મેદાની રમતો રમી શકે નહિ, પરંતુ રસોડામાં તો ઘરડી ડોશી પણ નમસ્કાર કરી શકે. પૂનાની એક ફાલેજના મિન્સીપાલના ઘરડાં માણ અમારા પરિચયમાં આવ્યાં ત્યારથીજ સંધિવાને લઈ પથારી વશ રહેતાં. અમારા સ્વર્ગ નમસ્કારને લગતા સાહિત્યના વાંચન પછીથી તેમણે ગૂંપગૂંપ સ્વર્ગ નમસ્કાર કરવા શરૂ કરી દીધા. સૌની અજાણ્ય પચ્ચે, માત્ર ૭ માસ જેટલી થોડી સરખી મુદતમાં, ડોશી પગપાળે સિંહગઢ ચઢ્યાં છે. હવે ૩૦ વર્ષના અમારા સ્વર્ગ નમસ્કારના મહાવરને લઈ અમને સામાન્ય ખાંસી કે તાવની બિમારી પણ થઈ નથી. મારો સૌથી જ્યેષ્ઠ પુત્ર, ઇન્સાંડના ૪ વર્ષના તેના વસવાટ દરમ્યાન, એક પણ દિવસ સ્વર્ગ નમસ્કાર લીધા વિના રહ્યો નથી અને તેનું શરીર સૌમ્ય બુના જમાનાના પહેલવાને જેવુંજ છે. મુ'બદ્ધ મુનિવર્સિટીનો તે બી. એ. (ઓનર્સ) છે, ઓક્સફર્ડનો બી. એ. થઈ બેરીસ્ટર થયો છે. ઇન્સાંડ હતો ત્યારે તેણે મને એક વાર લખેલું કે બાબા ! મારી આસપાસના તમામ ઇન્ડિયન એન્ડ્રી બિમાર અને પથારી વશ છે. પણ મને કાંઈ દરકત નથી, હું તો સાબે તાજે છું. કારણ હું સ્વર્ગ નમસ્કાર કરી ચૂક્યો નથી. મારી પાત્રી બર્મિંગહામની એક ફાલેજમાં અભ્યાસ કરે છે. તેણે એક પત્રમાં લખ્યું છે કે તેની આસપાસની તમામ સાહેલીઓ જરૂર પડવાથી ખાંસી અને તાવથી બિમાર હતી, પણ પોતે સ્વર્ગ નમસ્કાર લેતી હોવાથી સાજી તાજી હતી. મારી

દિહરીઓ પણ શરીર સૌખ્યમાં હાલપુષ્ટ છે કેમકે તેઓ બિનચૂક સ્વર્ગ નમસ્કાર કર્યો બાક છે. અમે આગગાડીમાં, આગબોટમાં કે કોઈ પણ જગાએ આ વ્યાયામ ચૂકતા નથી. અમારી ગઈ યુરોપયાત્રામાં એક વાર પણ અમે સ્વર્ગ નમસ્કાર ચૂક્યા નથી અને એ વ્યાયામની ઉત્તમતાની ખાતરી થવાથી અમારા રાજ્યની તમામ શાળાઓમાં અમે તે કસરત ફરજિયાત દાખલ કરી છે. અમારા બાળકો તો સ્વર્ગ નમસ્કાર કર્યા સિવાય દૂધ કે મલાઈનો નાસ્તો પણ લેતાં નથી.

આ વ્યાયામના ફાયદા અનેક ગણા છે. મનુષ્યને તે તંદુરસ્ત અને દૃઢ બનાવે છે એ તો દેખીતો ફાયદોજ છે. પરંતુ એ વ્યાયામની આધ્યાત્મિક ઉપયોગીતા પણ છેજ. દેખાતા પ્રકાશમય દેવની એ પૂજા છે. સ્વર્ગ એ સૌથી પ્રથમ અધ્યક્ષ દેવ ગણાય છે. એના વડે સજીવ-નિર્જીવ સર્જિત ઉભી છે. એ ન હોય તો કાંઈએ ન હોય! એ વિચાર આપણને વિશ્વપિતા પાસે નમ્ર બનાવે છે, અને નમસ્કાર મંત્રો, આપણી શુદ્ધિને આગળ વધારી, તેને સંપૂર્ણતાએ પહોંચાડવા તેને પ્રાર્થના કરવા રૂપે છે. ઉપરાંત, મંત્રો અને બીજાંકરો સ્વર નળીને વધુ તંદુરસ્ત બનાવે છે કેમકે તે જઠરમાંથી શરૂ થઈ સ્વર નળી આગળ કાંઈક સંચાર સાધે છે. આ વ્યાયામનો આધ્યાત્મિક ફાયદો એ છે કે એ વ્યાયામ લેનાર પવિત્ર વિચારવાળો અને કદિ અપવિત્ર ચીજ નહિ ખાનાર થાય છે. પવિત્રતા માટેનો તે શોખ ઉત્પન્ન કરે છે. અમે એ વ્યાયામમાં યોગ્ય શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા પણ દાખલ કરેલી હોવાથી તે ફેફસાંને મજબૂત બનાવે છે. એટલા માટેજ અમેરિકાથી એક ગૃહસ્થે અમને લખ્યું હતું કે આ વ્યાયામ બીજા કોઈ પણ વ્યાયામ કરતાં ખ્રિસ્તી ધર્મના મત મુજબ વધુ ખ્રિસ્તીયુગમય છે.

હિંદમાં આપણે દિનપરદિન શરીર સૌખ્ય ગૂમાવતા જઈએ છીએ. આર્થિક સ્થિતિમાં આપણે છેક નાદાર બની ગયેલા જેવા છીએ. શુદ્ધિ બળમાં પણ આપણી કક્ષા ઘણી ઊંચી નથી તો પછી, બીજું કાંઈ નહિ તો આપણાં બાળકોને સારું શરીર આપી, શા માટે તેમને રોજની તીવ્રતર ચતી, જીવનની રસાકસીમાં ઉતરવા સમર્થ ન બનાવવાં!\*

\* દેખકના મૂળ અંગ્રેજ લેખકો તંત્રીખાતા તરફથી થએલો સુલ્લસવી અનુવાદ.



## ત્રિદોષવાદ

[પ્રથમ દષ્ટિબિંદુ]

આયુર્વેદનો મુળ આધારજ, બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આયુર્વેદનો સાચો પાયો, ત્રિદોષ, વાયુ, પિત્ત અને કફના સિદ્ધાન્ત ઉપર રચાયેલો છે. દરેક સમજણા હિંદુને વાયુ, પિત્ત અને કફ વિશે આછી આછી માહિતી હોય છેજ; એ પરિભાષાથી તેઓ પરંપરાથી વાકેફ હોય છે એટલુંજ નહિ પણ સામાન્ય વાતચીતમાં પણ તેઓ એ શબ્દો વાપરે છે. પરંતુ, મોટા ભાગના દાખલાઓમાં જનતાના આમવર્ગની સમજ વૈજ્ઞાનિક અને વૈદ્યક સિદ્ધાન્તથી તફાવત નિરાળી છે.

હિંદુ વૈદ્યક શાસ્ત્રના દન્દ્રિયવિજ્ઞાનમાં સૌથી મહત્વનું ધન્દ્રિય-વિજ્ઞાન વાયુ, પિત્ત અને કફ ત્રિપુટીનું છે. આયુર્વેદની આછી આછી સમજણવાળા મનુષ્યના જાણવામાં પણ એ પારિભાષિક શબ્દો અનેક વાર આવી ચૂક્યા હશે. વાયુ, પિત્ત અને કફની ખાસિયતો અને જ્વદા જ્વદા ગુણધર્મો—સમ અને વિપ્રમ જન્ને અવરથા પરત્વેના—વિશે આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં અનેક અવતરણો નોંધાઇ આવેલાં મળી આવે છે. પરંતુ એ ત્રણેય પદાર્થોના મુજબત સ્વભાવ વિશે ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવી શકાય એવાં પ્રમાણભૂત પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણો આપણને શોધ્યાં જડતાં નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં આપણે માત્ર એટલુંજ કરી શકીએ કે—ચરક, સુશ્રુત, પાણ્ડિત અને બીજા અંચકરોના મુજબ અંધોને સ્પર્શ-ખાતી તથા વૈદ્યકીય કક્ષાની બહારનાં પ્રમાણોથી મળી આવતી વિશેષ માહિતી ઉમેરી એક કાલ્પનિક સમર્થન ધડી કાઢીએ. છતાં પણ, આયુર્વેદના અભ્યાસમાં આપણને શ્રી ગણેશાય નમઃથી તે છતિથી સુધી

વાયુ, પિત્ત અને કફ વિગે વારંવાર કાંઈને કાંઈ સમજવાનું આગ્યાજ્ઞ કરશે. તે ત્રણેયની યોગ્ય સમજણ વગર, આયુર્વેદિક ચિકિત્સા પદ્ધતિ મુજબ, રોગના સફળ ઉપચાર કરવાની સિદ્ધિ છેક અશક્યજ છે. માટેજ એ વિષયનો વધુ ઝીણવટથી અભ્યાસ કરવાની અને વાયુ, પિત્ત અને કફનાં લક્ષણો વિગે જૌદિક સમજૂતી ઉપર આવી શકાય એવી સંપૂર્ણ ચર્ચાપરંપરા ગોઠવવાની અતિ અગત્ય સકારણ છે.

હવે તો દરેક વૈદ્યક શાસ્ત્રને મળતું આધારભૂત પદાર્થ વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર હોય છે અને હાલના પાશ્ચાત્ય વૈદ્યક શાસ્ત્રને હાલના પદાર્થ વિજ્ઞાન તથા રસાયન શાસ્ત્રોનો આધાર છેજ. રિંદુ વૈદ્યક શાસ્ત્ર પણ તેજ પ્રમાણે, પુરાતન મદર્પિઓને સદ્ગ્ર મુલભ પદાર્થ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના આધાર ઉપરજ રચાએલું છે. તેથીજ આયુર્વેદને સંપૂર્ણ સમજવા માટે પુરાતન મદર્પિઓના સમયના ભૌતિક વિજ્ઞાન વિગેનો આપણને કાંઈક ખ્યાલ હોવો જરૂરનો છે. આ સિદ્ધાંતને આયુર્વેદજો પદાર્થોના પંચભૌતિકવાદ તરીકે ઓળખે-ઓળખાવે છે. આજના આવા સંક્ષિપ્ત પ્રવચનમાં પંચભૌતિક વાદને ઝીણવટથી જણવાની મારી શક્તિ તો નથીજ. એ કાર્ય તો, મદ્રાસ યુનિવર્સિટીએ હાલ તુર્ત પોતાના સર જગદિશચંદ્ર વસુ પારિતોષિક તરીકે પસંદ કરેલા, મારા નિર્બંધમાં મેં યથાયોગ્ય સિધ્ધ કરી રાખ્યું છે અને આપને સહર્ષ જણાવવા રજા લઉં છું કે તે હાલમાં જાપાનામાંથી પસાર થઈ થોડાજ વખતમાં આપ સર્વની સેવામાં પુસ્તકાકારે રજુ થશે.

મદર્પિ ચરક કહે છે કે આયુર્વેદ માટે તો તમામ પદાર્થો પંચ-ભૌતિક સમજવામાં આવેલ છે. સર્વદ્રવ્યં વાષ્પમૌત્તિમ્સ્મિન્નયે (ચ. સં. ૧. ૨૬. ૧૧) ચક્રપાણીની ટીકા મુજબ અસ્મિન્નયે એટલે અસ્મિન્ તન્ત્રે-એટલે કે આ સંદર્ભમાં, શરીર પંચભૌતિક છે. પણ એ પંચભૌતિક શરીર સાથે જન્મથી મૃત્યુ પર્વત વાયુ, પિત્ત અને કફની ત્રિપુરી જોડાયેલી છે. શરીર પંચભૂતથી ઉત્પન્ન થયેલું છે, અને તેમ છતાં પણ શરીરની ઉત્પત્તિનું આદિ કારણ વાયુ, પિત્ત અને કફ છે. (વાતપિત્ત શ્લેન્માષા एव देह संभव हेतवः-સુશ્રુત સ્વચર્યાન-૨૧.)

આ પ્રકારની વાયુ, પિત્ત અને કફમાંથી શરીરની ઉત્પત્તિ થવા વિષેની સમજ, આયુર્વેદની વાક્ષણિક સમજૂતી છે અને એ મૌલિક સિદ્ધાંત વડેજ હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનની હરકેઈ જીજ્ઞાસાનાયતાથી આયુર્વેદ જુદો પડે છે.

અત્રે એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે, કે જો પંચભૌતિક વાસ્તી સર્વ પ્રત્યે ઉકેલી શકાતા હતા તો આયુર્વેદમાં આ ત્રિપુટી દાખલ કરવાની શી જરૂર પડી? એ ત્રણ તત્ત્વોને અલગ અલગ તત્ત્વો તરીકે સ્વીકારવાની ઉપયોગીતા શી છે? શું ખરેખર તેઓ અલગ છે? એટલે કે પંચમૂર્તથી તદ્દન નિરાજા છે?

આયુર્વેદનું કર્તવ્ય એવડું છે. તદ્દુરસ્ત વ્યક્તિનું આરોગ્ય સાચવવું અને રોગીને રોગમુક્ત કરવો. પંચભૂતોના સમ પ્રમાણમાં કાંઈક ન્યૂનાધિકતા રોગની ઉત્પત્તિનું કારણ બને છે, કેમકે શરીર સમ પ્રમાણથીજ ઉત્પન્ન થયેલું છે. પરંતુ આ ન્યૂનાધિક્ય અસંખ્ય પ્રકારે થઈ શકે છે અને અસંખ્ય પ્રકારના રોગોનું આદિકારણ બને છે. ખીજા બાજુએ, પંચભૌતિક પદાર્થોના પણ વિવિધ, નિરાજા અને અસંખ્ય પ્રકારો છે. તેથી આપણે અમુક પ્રકારના રોગને દૂર કરવા અમુક પ્રકારનો પદાર્થ પસંદ કરી શકીએ એ નિશ્ચિત છે, કારણ કે, શરીરમાંના પંચભૂતોના કાંઈ વિષમ પ્રમાણ માટે આપણે કાંઈ અમુક પદાર્થ એવો શોધી શકીએ જેમાં તેનાથી વિરુદ્ધ પ્રમાણ સમામેલું હોય. આવા પ્રકારનો પદાર્થ ઔષધિ તરીકે વાપરવાથી સમ પ્રમાણ લાવી શારીરિક આરોગ્ય સિદ્ધ કરી શકાય. આ પ્રમાણે આપણે સમજી શકીએ કે આ વિશ્વમાં એવો કાંઈ પણ પદાર્થ નથી કે જે ઔષધ તરીકે ન વાપરી શકાય. આપણે એક પ્રત્યક્ષ દાખલો લઈએ. માનો કે લોહી વિષમ-દૂષિત થયેલું છે. હવે લોહી પંચભૌતિક છે. સમજો કે લોહી=પૃથ્વી ૧ ભાગ + આપ ૩ ભાગ + તેજસ્ ૪ ભાગ + વાયુ ૧ ભાગ + આકાશ ૧ ભાગનું બનેલું છે. એક અથવા બીજા કારણે આ પ્રમાણ સમને બદલે વિષમ થયું છે અને તેજસ્ ૨ ભાગ અને આપ ૫ ભાગ થવાથી, પરિણામે લોહી દૂષિત થયું છે. ફરીથી ધારીએ કે લોહ=પૃથ્વી ૪ ભાગ + આપ

૧ ભાગ + તેજ ૪ ભાગ + વાયુ ૧ ભાગ + આકાશ ૧ ભાગ છે. જે આપણે લોહને દૂધિત રક્તનો રોગ મટાડવા વાપરીએ તો તેજસ તત્ત્વ વધારશે અને પૃથિવી તત્ત્વનો વધારો. આપ તત્ત્વને ઘટાડશે અને આ પ્રમાણે ભૂતોનું સમ પ્રમાણ ધનઃસ્થાપિત કરી લોહી સુધારી દેશે.

સિધ્ધાંત રૂપે તો ઉપરનો દાખલો જરોજર છે. પરંતુ, વ્યવહારમાં જીનોની સમતાવિષમતાવાળાં પ્રમાણો શરીરમાં થયે જાય છે તે નક્કી કરવાનું કાર્ય તદ્દન અશક્ય છે. ઉપરાંત, જે અસંખ્ય આક્રમક કારણોથી રોગોત્પત્તિ થાય છે તે નક્કી કરવાં એ પણ લગભગ અશક્ય જેવું છે. તેથી આયુર્વેદજોએ એક વધારે સહેલી રીત પસંદ કરી છે. તેઓએ માન્યું કે શરીર દોષ, ધાતુ અને મલનું જોખું છે. દોષધાતુમલમૂલ દિ શરીરમ્ । મુશ્રુત સં. ૧. ૧૫. ૩ (જુઓ અ. ૬ ૧. ૧૧) દોષ ત્રણ પ્રકારના છે, વાયુ, પિત્ત અને કફ. તેમના સંપર્કે સિવાય કાંઈપણ રોગ સંભવતો નથી. વાસ્તવિક રીતે તેઓ રોગના પ્રત્યક્ષ કારણરૂપે છે. વાયુ, પિત્ત અને કફ એ શરીરની ઉત્પત્તિ, સંરક્ષણ અને વિનાશનાં મુખ્ય કારણો છે.

હવે વાયુ, પિત્ત અને કફનો ગમે તે અર્થ થતો હોય, પરંતુ વૈજ્ઞેયિક દર્શનના ૬ પદાર્થોમાં તેમનો સમાવેશ થવોજ જોઈએ, જેવા કે:- દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય. નહિ તો હિંદુ મહર્ષિઓના લોકિક વિજ્ઞાનનો સમસ્ત પાયો, જેના ઉપર આયુર્વેદજોની પસંદગી ઉતરી છે, તે વડી પડે. હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનમાં દશવિધી સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાયની વ્યાખ્યાએ મુજબ, તેમજ અરક સંહિતામાં (સં. ય. ૧) જણાવ્યા મુજબ, આપણને સમજશે કે ત્રિદોષનો તેમાં સમાવેશ થઈ શકે તેમ નથી. વળી, આપ સર્વે જાણો છો તેમ, વાયુ, પિત્ત અને કફના અમુક ચોક્કસ ગુણો અને કર્મો નક્કી થયેલાં છે. તેથી તેઓ ગુણો થઈ શકે નહિ કેમકે ગુણમાં બીજા ગુણો હોઈ શકેજ નહિ. તેજ કારણે ત્રિદોષ એ કર્મ પણ હોઈ શકે નહિ. એટલે તેઓ દ્રવ્ય હોવાંજ જોઈએ. દ્રવ્યો નવ પ્રકારનાં છે. પાંચ પાંચભૂતો, આત્મા, મન,

દાગ ને અવકાશ, એટલે છેવટે બાકી રહેતાં પંચભૂતોની સાથે આપણે ત્રિદોષોનો સમાવેશ કરવાનો રહે છે.

વાયુ, પિત્ત અને કફ એ અલગ તત્ત્વો નથી, પણ તેમનો સમાવેશ અથવા મળતાપણું પંચતત્ત્વો પૈકીના એક કે બીજા તત્ત્વ સાથે છે, એમ સામાન્ય રીતે કહેવું બરાબર નહિ થાય-કારણ કે મહર્ષિ કણ્વાદ, જ્ઞાતમ અને બીજાઓએ પંચભૂતો વિષે પ્રકળ વિવેચન કરેલું છે; જે કે વાયુ શબ્દ દરેક જણે લીધો છે, છતાં પિત્ત અને કફ વિષે તો આજો સરખો પણ નિર્દેશ કાંઈએ કર્યો જણાતો નથી.

વળી, પિત્તમાં તેજસ્ તત્ત્વના ખાસ ગુણ હોવાથી-એટલે કે સ્પર્શમાં ગરમ જણાવાથી-તેને તેજસ્ તત્ત્વમાં ગણવું એમ કહેવું યોગ્ય ગણાશે નહિ. તેજ પ્રમાણે, કફમાં આપ તત્ત્વના સામાન્ય ગુણ હોવાથી તેને આપ તત્ત્વથી જુદું માનવું યોગ્ય થશે નહિ. કેમકે આયુર્વેદના વાયુમાં, કણ્વાદના વૈશિષ્ટિક વાયુ તત્ત્વને કાંઈક મળતા આવતા ગુણો હોવા છતાં, તેને વાયુનું જ નામ આપવામાં આવ્યું છે અને તેને જુદા પારિભાષિક શબ્દથી ઓળખવામાં આવેલ નથી, તો પછી, પિત્ત અને કફ, તેજ અને આપ તત્ત્વને મળતા આવતા હોવા છતાં, તેમને બન્નેને ઓળખાવવા માટે નવી પરિભાષા શા માટે વાપરવી ?

આપણે જોયું છે તેમ આયુર્વેદ માટે તમામ પદાર્થોને પંચ-ભૌતિક ગણવામાં આવ્યા છે. કારણ કે, શરીરમાંનું પિત્ત, ગરમી અને પાચનક્રિયા ઉપર અસર કરે છે અને તેજસ તત્ત્વવાળા પદાર્થોના પણ ધર્મ તેવો જ હોય છે, તેથી સુશ્રુતાચાર્યે તેને તેજસ્ અર્થાત તેજ તત્ત્વના ગુણવાળું ગણાવ્યું છે. પરંતુ તે કક્ત તેજસજ નથી; પિત્ત, એ શરીરનાં આઘ નૈસર્ગિક કારણોનાં સંમિશ્રણ વડે ઉત્પન્ન થયેલો એક પદાર્થ છે, જેમાં તેજસભૂત વધુ પ્રમાણમાં મળી આવે છે. તેથી ચરક સંહિતાની ટીકામાં ગંગાધર કહે છે કે :-

પિત્તં શરીરાત્મક તેજપ્રધાન પંચમૂત વિકારાત્મકમ્ તેજસ્વરૂપમ-મિતંગમ્ (ચ. સ. ૧. ૧.) તેજસ્ સિવાયનાં બાકીનાં ૪ ભૂતોના સંસ-

ગંથી પિત્તમાં પોતાના કેટલાક જુદા ગુણો (તેજસ્ના સામાન્ય ગુણોથી વધારે) જેવા કે દ્રવ્ય, કટુત્વ, ચક્ષુત્વ, વિગેરે મળી આવે છે. આ કારણે અને શરીરમાંના તેના વિશેષ પ્રકારના સ્વરૂપને લઈ, શરીરના આ તેજસ્ કિંવા અગ્નિ સ્વરૂપને નવું લાક્ષણિક નામ આપવામાં આવ્યું છે, જેની રીતે બહારની અમરને લઈ કલ્પાદ મુનિએ તેજસ્ પદાર્થમાં ગણી લીધેલું સોનું, તેજસ્ તત્ત્વ છતાં, જુદા ઉપનામથી ઝોળખાવવામાં આવેલું છે, તે રીતે તેજ પ્રમાણે શરીરમાંનું કદ અથવા શ્લેષ્મ તત્ત્વ પંચભૂતોના સંસર્ગથી બનેલું એક જુદું તત્ત્વ છે, જેમાં જલભૂત વધુ પ્રમાણમાં છે. કફઃ શરીરાત્મક સોમપ્રવાન પંચમૂલ વિકાર વિશેષઃ (ચરક. સૂત્ર. ખં. ૧.)

આપ, ભેજ અને ચીકણાવાળા ગુણોને મળતા ધર્મવાળું હોવાને લીધે, તેને જલીય અથવા આપ્ય કહી શકાય. પરંતુ બીજાં ૪ ભૂતોના સંસર્ગને લઈ, તેમાં નવા અને જુદાજ પ્રકારના ગુણધર્મો હોવાને લીધે, તેમજ શરીરમાં તેનું જુદાજ પ્રકારનું સ્વરૂપ હોવાથી, તેને કદ એવું જુદું નામ આપવામાં આવ્યું છે. તેજ પ્રમાણે જલ નામનો પદાર્થ જુદાં જુદાં કારણો અને જુદા જુદા પદાર્થોના સંસર્ગથી જુદાં સ્વરૂપો ધારણ કરતાં જુદાં નામો વડે ઝોળખાય છે જેમકે તુપાર (ગર)-હીમ (ઝાકળ) અને કરકાઃ (કરા-ખરક) વિગેરે.

અત્રે એક ગુંચવાડાભર્યો પ્રશ્ન એવો લાવી શકાય કે પિત્ત અને કફની પેઠે શરીરમાંના વાયુને પણ પંચભૌતિક ગણી શકાય, તો પછી આગલા બેની પેઠે તેને જુદુંજ નામ કેમ આપવામાં આવતું નથી. ઉલ્લેખ તેને તો બન્ને શાસ્ત્રોમાં સર્વસામાન્ય વાયુ એવા જગજહર નામેજ કેમ ઝોળખાવવામાં આવે છે ?

અમે ભારપૂર્વક કહી શકીએ કે શરીરમાંના વાયુ એ વાયુભૂત-પ્રધાન પંચભૌતિક તત્ત્વ તો છેજ. વાતાવરણમાંની હવા પણ પંચભૌતિક ગણાય છે. આપણા રોગના અનુભવે આપણે હવાને પૃથિવી, પાણીનાં રજકણો, તેજસ્વરૂપે સૂર્યકિરણો અને સર્વવ્યાપી આકાશ સાથે સંકલિત બોધએ છીએ, છતાં પણ હવા અદૃશ્ય તો

રહેજ છે. કારણ કે બીજાં ૪ ભૂતો એવી સ્વદ્ભૂત પૃથક્કરણીય ઘિતિમાં હોય છે કે તેઓ હવા સાથે ભળ્યા છતાં હવાને ઘન અને લાક્ષણિક સ્વરૂપ આપી શકતાં નથી. એમ તો લગભગ દરેક વાયુ અદૃશ્ય હોય છે અને એકથી બીજાં પરબી શકાય એવું તો ખું સ્વરૂપ કાઢવું એ હોતું નથી. પ્રાચીન હિંદુ શાસ્ત્રીઓએ બુદ્ધિ બુદ્ધ પ્રકારના વાયુઓ જણાવ્યા નથી. તેઓ તો માત્ર એક વાયુ સ્વરૂપને જ ઓળખતા હતા અને તેથી કાંઈ પણ વાસ્ત્વાત્મક પદાર્થને તે વાયુ તરીકે જ ઓળખતા. વાતાવરણમાંની હવા જે વાસ્ત્વાત્મક પદાર્થનું સર્વ-સંમાન્ય સ્વરૂપ છે તેને માત્ર એક વાયુ રૂપે જ તેઓ ઓળખતા અને તેઓ એમ સમજતા કે તે એક પંચભૂતિક પદાર્થ છે અને તેમાં વાયુભૂત પ્રધાન અંશે રહેલું છે. આયુર્વેદજોએ પણ, જ્યારે તેમણે શરીર માટે વાયુ વિશેની ચર્ચા શરૂ કરી ત્યારે એજ ભૂમિકા પસંદ કરી. શરીરનો વાયુ પંચભૂતોના સંસર્ગ વડે બનેલું એક મિશ્રણ છે, જેમાં વાયુભૂત પ્રાધાન્ય ધરાવે છે અને બીજાં ચાર ભૂતો અતિ સ્વદ્ભૂત પ્રમાણમાં છે. શરીરના વાયુને બહારની હવાથી જુદો ઓળખાવવા કાંઈ ખાસ સ્વરૂપ નથી અને તેથી તે વાયુ એવા પારિભાષિક શબ્દ વડે જ ઓળખવામાં આવ્યો છે. સુશ્રુતાચાર્યના સૂચન મુજબ બહારની હવાજ શરીરમાંના વાયુના કારણરૂપે છે. “વાયોરાત્મવાત્મા” (સુશ્રુત સં. ૧-૪૨-૫) શરીરનો વાયુ, એક રીતે કહીએ તો, વાયુભૂતનું નવું સ્વરૂપ છે. ગંગાધર પણ કહે છે કે વાયુઃ શરીરાત્મકેષુ પંચસુ મૃતેષુ વદ્ દ્વિતીયમૃતં તત્પરિણામ વિશેષઃ સ एव (ચરક સં. ૧.)

અહીં આપણે સ્પષ્ટ દર્શાવવું જોઈશે કે શરીરમાંનો વાયુ અને અને બહારની હવા, એ બન્ને, વાયુ એવા પારિભાષિક શબ્દ વડે ઓળખવામાં આવે છે. આયુર્વેદજોએ તે બન્નેનો તફાવત પ્રથમ સ્પષ્ટ દર્શાવ્યો હતો. જુઓ ચરક સંહિતા (સૂત્ર ૧૨) જ્યાં વાયુનું નીચે મુજબ વર્ગીકરણ કરવામાં આવેલું છે. (૧) શરીરચર, શરીરની અંદર અને બહાર વ્યાપ્તિ ઓળવતો અને (૨) બહિષ્ચર, બહાર વહેતો. બહારની હવા કરતાં શરીરમાંના વાયુની ક્રિયા તદ્દન અલગ પ્રકારની છે અને

શરીરચર અને બહિઃશર વાયુની ભુદી ભુદી ક્રિયાઓ વિશે ચરક મહર્ષિએ અલગ અલગ સ્પષ્ટીકરણ કરેલ છે.

**શરીરની ઉત્પત્તિ, સંરક્ષણ અને વિનાશના કારણરૂપે ત્રિદોષવાદનું સમર્થન.**

હવે આપણે એવા નિર્ણય ઉપર આવી પહોંચ્યા છીએ કે પિત્ત અને કફને ભુદાં પારિભાષિક નામે વડે ઝોગખવામાં આવે છે, કારણ તેઓ શરીરના બીજા પદાર્થોના સંસર્ગમાં આવી નવાં સ્વરૂપો ધારણ કરે છે. આમ હોવા છતાં તેઓ તેજસ્ અને આપ તત્ત્વનાં ક્રમાનુસાર પર્યાય સ્વરૂપોજ છે અને તેથી તે બન્ને તેજસ્ અને આપ ભૂતોમાં, શરીરના પ્રાથમિક પાંચમહાભૂત પૈકીના બે તરીકે સમાવેશ થવા યોગ્ય છે. વાયુ પણ, આપણે કહી ગયા તેમ, શરીરના પાંચ મહત્ત્વ પૈકીના એક ભૂત વાયુમાં સમાવેશ થવા યોગ્ય છે. સંક્ષેપમાં, શરીરમાંના વાત-પિત્ત-કફ, એ ત્રણે, વાયુ, તેજસ્ અને આપ ભૂતનાં અમુક વિશિષ્ટ સ્વરૂપોજ છે.

આ ત્રણ પદાર્થો શરીરની ઉત્પત્તિ, સંરક્ષણ અને વિનાશના કારણભૂત છે એવું આપણા રૈશ્ચંદા અનુભવ વડે અનુમાન કરી શકીએ. હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનીઓના પ્રખ્યાત ધ્યાના ઉદાહરણોના આપણે દાખલો લઈએ. તેને પુરેપુરે તૈયાર કરવાને આપણે માટી પલાળવા પાણી, સૂકવવા માટે તથા તેને નિમાડમાં પકવવા માટે હવા અને પકવવા માટે અને રંગ બદલવા માટે અગ્નિની સહાય લેવી પડે છે. એક છોડની ઉત્પત્તિ માટે કુદરતને પણ આ ત્રણેય તત્ત્વોની સહાય લેવી પડે છે. પાણી વગર છોડ સૂકાઈ જાય, હવા વગર તે ઉગીજ શકે નહિ. ચરક મહર્ષિ કહે છે કે બહારની હવા છોડનો ફળુગો ફૂટવાના કારણ રૂપ છે. (ચ. સં. ૧-૧૨-૮૭) અગ્નિ અથવા તેજસ્ વિના પાંદડાંનો અને ફૂલ ફળનો રંગ આવી શકશે નહિ, તેજ પ્રમાણે ફલિત ગર્ભાંબીજ-માંથી મનુષ્ય પ્રાણીની ઉત્પત્તિ, ગર્ભાંબીજ અને સર્પાંબીજ સંપૂર્ણ આળક રૂપેની ઉત્પત્તિ, કફ રૂપી આપ તત્ત્વ, પિત્તરૂપી અગ્નિ તત્ત્વ અને શરીરમાંના વાયુરૂપી હવા તત્ત્વની સહાય વડેજ થઈ શકે છે.



વળી વાયુ શરીરની ઉત્પત્તિ માટે જરૂરનો છે એ તેની સર્વતોમુખગતિના કારણે સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેમ છે. એ શક્તિ વડેજ તે વીર્યના પુંખીજને રજના સ્ત્રીખીજ સાથે સંમિશ્ર કરી શકે છે. વાયુનીજ શક્તિ વડે કલિત રજોખીજમાંથી અંકુર ઉત્પન્ન થઇ, તેનીજ અદ્ભુત શક્તિ વડે ગર્ભને અમુક નિશ્ચિત પ્રકારનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થઇ, સંપૂર્ણ બાળસ્વરૂપે તેનું સંવર્ધન થયે જાય છે.

સ્પર્શેન્દ્રિયની શક્તિ પણ વાયુસંપ્રેરિત હોય છે.

શરીરમાં પચનક્રિયા હંમેશા ચાલુ કરે છે, કારણ પચનક્રિયા વિના કાંઈપણ ફેરફાર થઈ શકે નહિ. પણ પચનક્રિયા અગ્નિના સંસર્ગ વિના થઇ શકે નહિ. અગ્નિ આપી શકે એવું એકજ તત્ત્વ તેજસ્ તત્ત્વ છે. એટલે પિત્ત સ્વરૂપી તેજસ્ તત્ત્વ વિના શરીરની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી.

દર્શનશક્તિ પણ તેજસ્ તત્ત્વ વડે તે એટલે કે શરીરમાંના પિત્ત તત્ત્વ વડેજ ઉપજેલી હોય છે.

હવે કહી વિશે આપણે સમજી શકીએ કે કાંઈએક લેજવાળા પ્રવાહી તત્ત્વ વિના, તેજોગ્નિ સ્વરૂપી પિત્તના પ્રભાવે, શરીર ભસ્મવત્ થઇ જાય. એટલે શરીરને હુષ્ટપુષ્ટ રાખવા માટે કદની આપણને અતિ અગત્ય છે.

શરીરમાંની સ્વાદશક્તિ પણ આપ તત્ત્વ સંપ્રેરિત હોય છે. કદ અથવા રૂપાન્તર પામેલ આપણને, શરીરના જુદા જુદા ભાગોને એક સાથે જોડી, આપું શરીર નિર્માણ કરવામાં અતિ અગત્યનું તત્ત્વ છે. શરીરમાં ગરમી ટકાવવા માટે તેજસ્તત્ત્વ પિત્ત હોય છે અને હંમેશા ગતિમાન વાયુ, સર્વતોમુખીશક્તિ વડે, શરીરનાં જુદાં જુદાં રન્ધ્રોને યોગ્ય ક્રિયાન્વિત રાખી, ખીજાં એ તત્ત્વોને શરીરમાં વિશાસ્યવન કરી માર્ગગામી કરે છે.

આ પ્રમાણે આપણે ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવીએ છીએ કે વાયુ, પિત્ત અને કદ સિવાય શરીરની ઉત્પત્તિ સંભવતીજ નથી.

હવે ત્રિદોષ શરીર સંવર્ધન માટે જરૂરના છે એ દ્રષ્ટીકત સુશ્રુત જણાવે છે—શરીરમાં ત્રિદોષનું સમપ્રમાણ સચવાય ત્યાં સુધી શરીર ટકી રહે છે. (સુશ્રુત સં. ૧-૨૬-૩) બાળકના જન્મ અગાઉ, ગર્ભસ્થ બાળક માતાના લોહીમાંથી પોષણ મેળવતું. જન્મ પછી તો તેને પોતાની સ્વતંત્ર ક્રિયા શરૂ કરવી પડે છે.

ત્યાર પછી શ્વાસોચ્છવાસ અને શારીરિક ક્રિયાઓની ગતિનું સુક્રાન વાયુ ક્યજે કરે છે. શરીરમાંનાં પચન ચએજ પ્રવાહીઓ, લોહી અને બીજાં ધાતુઓને સ્વતંત્ર ગતિ હોતી નથી. તેથી વાયુ સર્વને શરીરમાં ગતિસંચાર આપીએક ધાતુથી બીજા ધાતુને પોષણ આપવાનું કાર્ય સિદ્ધ કરે છે અને એ પ્રમાણે આખા શરીરની પુષ્ટિ સાધે છે.

પિત્ત પચન ચએજ પ્રવાહીનું લોહી બનાવે છે, લુધ્ધિ અને યાદદારનને સતેજ રાખે છે, શરીરની ગરમી સાચવે છે અને આખા શરીરને યોગ્ય વ્યવસ્થામાં રાખે છે.

કફ શરીરને છુટ્પુટ રાખે છે, શરીરના જુદા જુદા સાંધાઓને સંયોજિત રાખે છે, તેમને દૃઢ કરે છે, હૃદયને મજબૂત બનાવે છે અને એવી બીજાં પોષક ક્રિયાઓ સાધી શરીર સંરક્ષણ કરે છે.

વળી ક્ષુધા તૃપ્તિ વડે, શારીરિક અને માનસિક વ્યાયામ વડે, શારીરિક ધાતુઓના નિરંતર આક્રમક વિસ્તર વડે, મનશોધન, પ્રસ્વેદ, મૂત્ર, પુરિષ્કાદિ પ્રક્રિયા વડે, શરીર હંમેશા ધસાતું જાય છે. આ ધસારો ખોરાક વડે પ્રથમથીજ પૂરો પાડવામાં આવે છે. ખોરાકનું જ્યારે યોગ્ય પચન થાય છે, ત્યારે તે શરીરની જુદી જુદી ધાતુઓને પુષ્ટ કરવા માટે તથા મનશુદ્ધિ માટે જઈ શરીરનું પ્રમાણ સાચવે છે. પરંતુ પચનક્રિયા યોગ્ય રીતે થવા સારૂ વાયુ, પિત્ત અને કફ તેમનો અગત્યનો ભાગ ભજવેજ છે.

જેવી રીતે સામાન્ય અગ્નિ, હવા અને પાણીની મદદથી ખોરાક પકાવી શકે છે, તેવી રીતે શરીરમાંનો અગ્નિ, એટલે કે પિત્ત, આપણે આરોગ્યેલો કાઈપણ ખોરાક વાયુ અને કફની મદદ વડે પચાવી શકે છે.

ખોરાકના કોષ્ટપણ પદાર્થને આપણા મોઢામાં વાયુની મદદ વિના રાખી શકીએ નહિ એ સદૃશ સમજી શકાય તેવી આખત છે. કારણ કે, શ્વાસને સીધા સિવાય કોષ્ટપણ વ્યક્તિ માત્ર જીવનની મદદથી મોઢામાં ખોરાક રાખી શકે નહિ. વાયુજ ખોરાકને અન્ન નળીદ્વારા નીચે ઉતારે છે અને જઠર સુંધી પહોંચાડે છે. આ હકીકત આપણે સમજી શકીએ તેવી છે. જો તમે મોઢાની બળોક્ષમાંથી હવા બહાર કાઢી નાખો તો પછી તમે અસખત કોષ્ટપણ વસ્તુ ગળી શકો નહિ. ખોરાક નીચે ઉતારવા સાથે તમારે શ્વાસ લેવોજ પડે છે. વાયુ, શરીરની અંદરની ગરમીને સતોજ રાખવામાં મદદ કરે છે, એ આપણે આગળ કહી ગયા છીએ. કદ, શરીરમાં પાણીનો ભાગ લજવી, નક્કર ખોરાકને છૂટે પાડી તેને ભીંજવે છે, જેથી પિત્ત તેના ઉપર પોતાની અસર સહેલાઈથી કરી શકે.

આ એક પચનક્રિયાનુંજ એકલું ઉદાહરણ આપણને સ્પષ્ટ ખાતરી આપી શકે છે કે ત્રિદોષ એ શરીર સંરક્ષણનું સાધન છે.

શરીરની સમતાવાળી સ્થિતિમાં જે કાંઈ શરીર સંરક્ષણ કરી શકે છે, તેજ શરીરની વિષમ પ્રમાણવાળી સ્થિતિમાં વિનાશનું કારણ બની શકે છે, એ હવે સ્પષ્ટ સમજી શકારો. જ્યારે કારણ યોગ્ય કાર્યશક્તિથી રહિત હોય ત્યારે કાર્ય પણ સત્યહીન હોવાનુંજ, અર્થાત્ તે નાશ પામવાનુંજ. આ પ્રમાણે વાયુ, પિત્ત અને કફ શરીર વિનાશનાં કારણ થઈ શકે છે એ વાત હવે નિશ્ચિત થઈ જાય છે.

પૃથિવી અને આકાશભૂતોને કેમ કારણભૂત માનવામાં આવ્યાં નથી ?

આપણે સાગિત કરી ચૂક્યા કે વાયુ, તેજસ્ અને આપભૂતો, તેમના વાયુ, પિત્ત અને કફનાં લાક્ષણિક સ્વરૂપે શરીરની ઉત્પત્તિ, સંવર્ધન અને વિનાશનાં કારણો બની શકે છે. પરંતુ આ ત્રણ તત્ત્વો સિવાય, પૃથિવી અને આકાશ તત્ત્વ પણ શરીરની ઉત્પત્તિનાં કાર્યસાધક તો છેજ. તો પછી ત્રિદોષ વિષેના સિદ્ધાંત ધડનાં શા માટે એ બન્નેને બાકાત રાખવામાં આવ્યાં છે ?

સુશુતાચાર્ય, જુદી જુદી પ્રકૃતિઓનું વર્ણન આપતાં કહે છે કે 'કેટલાક આચાર્યોના મત મુજબ પૃથ્વીનો પ્રમાણે પ્રકૃતિઓનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવેલું છે. ત્રણ પ્રકારની પ્રકૃતિઓ, વાયુ, તેજસ્ અને આપ ભૂનો મુજબ, વાત પિત્ત અને કફને મળતીજ આવે છે. પૃથિવી પ્રકૃતિનાં મનુષ્યો સ્થૂલકાય, ઘણાજ દૃઢ બાંધાવાળાં અને ક્ષમાશીલ સ્વભાવવાળાં હોય છે. આકાશ પ્રકૃતિનાં મનુષ્યો દીર્ઘજીવી, નાક, કાનનાં લાંબા રત્ન-વાળાં, કઠાવર અને પવિત્ર જીવન ગાળનારાં હોય છે.' (સુ સં. ૩-૪-૮૦.)

આ પ્રમાણે આપણે જોઈએ છીએ કે પૃથિવી અને આકાશ ભૂનો શરીરની ઉત્પત્તિનાંજ કારણો છે, એટલુંજ નહિ, પરંતુ ભૌતિક પ્રકૃતિને લગતા ફેરફાર ઘડવામાં પણ સાધનભૂત થઈ શકે તેમ છે. પરંતુ આ બે અને પેલાં ત્રણના જૂથમાં એવો તફાવત છે કે વાયુ, આપ અને તેજસ્ની પેઠે પૃથિવી ને આકાશ તત્ત્વોને પોતાની સ્વતંત્ર ક્રિયા હોઈ શકતી નથી, અને તેથી, તેઓ જન્મે કાંઈ રોગનાં પ્રત્યક્ષ કારણો ઠરી શકતાં નથી. એ બેની ક્રિયા માત્ર ખીન્ન ત્રણ પૈકી ગમે તે એકની સાથે સંસર્ગ સાધીને પ્રવર્તી શકે. ખીજી તરફ વાયુ, પિત્ત અને કફ, અકેક થઈને પણ કાંઈ પણ પદાર્થથી સ્વતંત્ર રીતે કાંઈક અસર નીપજવી શકે.

વાયુ, પિત્ત અને કફ, એ દરેક જુદાં જુદાં નિદાનો વડે, એટલે કે અવ્યવસ્થાનાં કારણો વડે છિન્નલિન્ન થઈ શકે અને એ અવ્યવસ્થા ખીન્ન-ઓની અવ્યવસ્થા થયા વિના તેઓમાંના એકને માટે સ્વતંત્ર નિર્માણ થઈ શકે. શરીરના પાર્થિવ ભાગો તો, વાયુ, પિત્ત અને કફ પૈકી ગમે તે એક વિકૃત થયે વિપરીત અસર પામે છે, તેથી પૃથિવી શરીરનું એક ઘટક હોવા છતાં, બલકે મુખ્ય આધાર હોવા છતાં, તેની ગણના એક હોય તરીકે કરવામાં આવતી નથી, કારણ કે શરીરના સંરક્ષણ અને વિનાશ થવામાં તેનો કાંઈ સ્વતંત્ર ફાળ છેજ નહિ.

તેજ પ્રમાણે, આપણે આકાશ અથવા પરમાણુઓ વચ્ચેની ખાલી જગ્યા, સૌથી નકકર અને સઘન પૃથ્વરમાં પણ હોવાનું સ્વીકારવું પડે, કારણ કે તે સિવાય બે પદાર્થો વચ્ચે થતી રાસાયનિક ક્રિયાની (દાખલા

તરીકે પથરના બે પરમાણુઓ વચ્ચેની અસર માને।) અત્ર સંલવ-  
તીજ નથી. હતા પણ, આકાશને તેની સ્વતંત્ર ક્રિયા હેજ નહિ. વળી  
આકાશ, વાયુની પેઠે જુદા જુદા ઘટકોનું બનેલું હોતું નથી એટલે  
આકાશમાં વિગતતા અથવા વિકૃતિ થતી સંલવતી નથી અને તેથી  
બીજા પદાર્થોના નાશ કે વિકૃતિ આકાશ વડે થતી શક્ય નથી.

આપણે તેથી એવા નિર્ણય ઉપર આવીએ છીએ કે શરીરનો  
વિનાશ થવામાં પૃથિવી કે આકાશ તત્ત્વની કાંઈ પણ અસર થઈ  
શકતી નથી.

આ કારણે આયુર્વેદજોએ માત્ર ત્રણ જ દોષો સિદ્ધાંતરૂપે નક્કી  
કર્પા છે. વાયુ, પિત્ત અને કફ જે વાયુ, તેજસ અને આપ એવા ત્રણ  
ભૂતોને મળતા જણાયા છે.

ઉપરના વિવેચનથી, વાયુ, પિત્ત અને કફના ગુણધર્મો વિશે  
આપણને કાંઈક ખ્યાલ આવે છે, કે વાયુ એ એક પ્રકારનો  
હવા જેવો પદાર્થ છે, પિત્ત એ કાંઈક અગ્નિ જેવા ગુણધર્મવાળો,  
જલદ તેજશ જેવો પદાર્થ છે અને કફ જલના ગુણધર્મવાળો,  
કાંઈક પાતળો, પારદર્શક મુરખ્ખ જેવો ઘટક પદાર્થ છે. આ હકીકત  
સુશ્રુતાચાર્યના તત્ત્વવાયુરાગ્નેવાત્મા, પિત્તમાગ્નેયમ્ શ્લેષ્મા સૌમ્ય ઇતિ (સુશ્રુત  
સૂત્ર ખં. ૪૨) વડે સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. હતાં પણ વૃદ્ધ વાગ્બલાય  
એમ માને છે કે વાયુ એ વાયુ અને આકાશ ભૂતો વડે ઉત્પન્ન થયેલો,  
પિત્ત એ આગ્નેય અને ક્ષેપ્ત એ આપ અને પૃથિવી ભૂતોમાંથી  
ઉદ્ભવેલા પદાર્થો છે. વાચ્ચાકાશ ઘાતુમ્યાં વાયુ । આગ્નેયં પિત્તમ્ ।  
જળૃથિવીમ્યા શ્લેષ્મા (અષ્ટાંગ સંગ્રહ સૂત્ર મ. ૨૦). આ ઉપરથી વાયુ,  
પિત્ત અને કફ ત્રણેય પંચભૂતિકે છે, હતાં વાયુ, ખાસ કરીને હવા  
જેવા પદાર્થનું આકાશ તત્ત્વની ઘોડીકે માત્રા વડે સંઘટિત થયેલું તત્ત્વ  
છે, પિત્ત, ખાસ કરીને ગરમી આપતું અને પચનક્રિયાની શક્તિ ધરાવતું  
તત્ત્વ હોવાથી તેને તેજસ અથવા આગ્નેય માનવામાં આવે છે. કફમાં  
તો ખાસ કરીને આપ અને પૃથિવી તત્ત્વો સાથે મુકાબલો કરતા ગુણ  
ધર્મો હોય છે.

આ ઉપરથી એટલું તો જોઇ શકાશેજ કે વાયુ, પિત્ત અને કફ, એ હાલની વૈજ્ઞાનિક પરિભાષામાં જોને દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે એવા પદાર્થરૂપ છે. ચરકાચાર્યે તો શરીરમાંના સમગ્રમાણુવાળા પિત્ત અને કફની માત્રા પણ જંજીરથી દીધી છે અને તે ૫ અને ૬ અંજલી જેટલી અનુક્રમે કહેવામાં આવે છે.

વાયુ વિશે હવે થોડુંક વિવેચન કરીએ. હાલના અનેક પ્રયોગશીલ વાયુનું એક બલ તરીકે વર્ણન કર્યું છે. કેટલાકે ક્રાપનળ અથવા જીવનબળ તરીકે વર્ણવ્યું છે. હું આ વિશે સાફ સાફ નિર્ણય કરવા તૈયાર છું. વાયુ એ બલ છેજ નહિ. એ તો સરળ સાદું એક તત્ત્વજ છે. મહર્ષિ ચરક કહે છે કે વાયુ આપણું જીવન છે. વાયુ આપણું બળ છે. વાયુજ શરીરને નિરામય રાખે છે અને વાયુજ દરેક વસ્તુને નિયમમાં રાખે છે. (સૂત્ર પ્ર. ૧૨ અને ચિકિત્સા પ્ર. ૨૮) સુશ્રુતાચાર્ય પણ કહે છે કે વાયુ સર્વવ્યાપી છે અને વાયુજ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું આદિ કારણ છે. (નિદાન પ્ર. ૧) આ રીતે સમજી શકીએ કે આ વર્ણન વાતાવરણની હવા પરત્વેનું હોતું જોઇએ. આપણે જ્યારે શ્વાસ લઇએ છીએ ત્યારે તે શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. શરીરમાં ઉત્પન્ન થતો એક બીજો વાયુ આંતરડામાં ચાલતો પ્રયન ક્રિયામાં તૈયાર થાય છે. આ બન્ને વાયુ એકમેક થઇ શરીરમાં વાયુરૂપી ધાતુ પૈદા કરે છે. આ ધાતુરૂપ વાયુ, શરીરની આઘ ઉત્પત્તિનું સાધન બનનાર મુળ વાયુભૂતને પોષણ આપે છે. માતાના વાયુધાતુ વડે ગર્ભના આ મુળ વાયુનું ગર્ભાવસ્થામાં પોષણ થાય છે. ઉપરોક્ત બન્ને પ્રકારના વાયુ, એક બીજા સાથે વાઘના સંવાદી સૂરની પેઠે મળી જઇને શરીર સંરક્ષણ સાધે છે. કારણ કે બહારની હવા વિના આપણે જીવી શકીએ નહિ એ વાત યોક્ષ્મી છે. બીજી બાલુ, બહારની હવા આપણે ગમે તેટલી લઇએ, જતાં શરીરની અંદરના વાયુની નવી ઉત્પત્તિની સહાય વિના—આપણે ખોરાક લઇએ નહિ તો તે સહાય મળવી મુશ્કેલ હોવાથી—આપણે ઝાઝો વખત જીવતા રહી શકીએ નહિ. આ પ્રમાણે વાયુધાતુ, એ બહારના વાયુ ને શરીરની અંદરના વાયુના સંમિશ્રણથી બનતો

હોવાથી, એ વાયુમાં કાંઈ નરીન પ્રકારના, અને હિંદુ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓના મહત્વાયુના અર્થાત્ વાતાવરણની હવાના સામાન્ય ગુણોથી નિરાળા ગુણોવાળું તત્ત્વ હોવું જોઈએ એ તદ્દન શક્ય છે.

શરીરમાંના વાયુ અને બહિરવાયુ વચ્ચે નિરંતર મળતાપણું છેજ એ ચરક સિદ્ધાંતના અભ્યાસથી પણ સ્પષ્ટ સમજાય છે, કેમકે શરીરમાંના વાયુના સમપ્રમાણ તથા વિપમ પ્રમાણની અસરોનું વર્ણન તેમાં આપવામાં આવેલ છે. સાથે સાથે, બદારના વાયુના સમ અને વિપમ ગુણધર્મો પણ તેમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા છે. (ચરક સ્ત્ર. પ્ર. ૧૨) ચરક સંહિતાના આ પ્રકરણમાં આપવામાં આવેલ આ ચર્ચા ઉપરથી આપણે નિશ્ચયપૂર્વક માની શકીએ કે અંદરનો વાયુ અર્થાત્ શરીરનો વાયુધાતુ હવાના સર્વગુણ સાથે સામ્ય ધરાવે છે, એટલે કલ્પનાના કાષ્ઠ પણ એકાન્તિક પ્રદેશમાં તેને બળ કે વેગ-‘ફાસ’-કહી શકાય તેમ નથી. અંગ્રેજી વિજ્ઞાન સાહિત્યમાં ‘ફાસ’-શબ્દ અમુક નિશ્ચિતાર્થ દર્શાવે છે. બળ પદાર્થ વડે સંપ્રેરિત થાય છે. જ્ઞાનતંતુક્રાશમાંથી તેને લાક્ષણિક થકા કે તેટલુંજ લાક્ષણિક બળ ઉદ્ભવે છે અને જ્ઞાનતંતુ વાટે નિશ્ચિત સ્થાને પહોંચે છે અને એટલેજ જ્ઞાનતંતુક્રાશ અને તેને લાક્ષણિક થકા કે બળ એ બે તદ્દન જુદી અને એક બીજાથી નિરાળા વસ્તુઓ છે. આ કારણથી જોઓ વાયુને જ્ઞાનતંતુના બળ કે થકા તરીકે ઓળખાવવા માગે છે તેઓ તે બળ અને બળના ઉદ્ભવકર્તા વચ્ચે ગુન્થવાય છે અને ભૂલ કરે છે.

વાયુ, પિત્ત અને કફના વિવિધ ગુણધર્મ, તેમના વિભાગ, શરીરમાં તેમનાં સ્થાન, વિગેરે વિષે મેં મારા પુસ્તકમાં સંપૂર્ણ વિગત આપી છે. તમે સર્વ પિદ્ધાનો તે જાણો છો એટલે અત્રે મારે તે વિષે લંબાણથી વિવેચન કરવાનું રહેતું નથી.

હવે એક પ્રશ્ન એવો પૂછવામાં આવે છે કે ત્રણેય દોષો પદાર્થરૂપે છે તો આપણે તેમને શરીરમાં પ્રત્યક્ષ જોઈ વા જાણી શકીએ? મારું એવું દૃઢ માનવું છે કે આયુર્વેદજ્ઞો ત્રિધાતુને પ્રત્યક્ષ જોયા સિવાય પણ

આન્તર્દષ્ટિ વડે તેમને જાણી શકતા હતા. ઝીણવટભર્યા અવલોકન અને સ્પષ્ટ તર્કશક્તિ વડે, અવિત અને મૃત શરીરની સંપૂર્ણ તપાસ વડે તેઓએ વાયુ, પિત્ત અને કફ વિષેની તદ્દન સ્પષ્ટ અને નિશ્ચિત સમજૂતિ મેળવી લીધી હતી, નહિ તો પદાર્થવિજ્ઞાન તથા રસાયનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ, ત્રિધાતુની વિવિધ ગુણધર્મોની માહિતી (જેવી કે રંગ, ગંધ, સ્વાદ, ક્રિયા, શક્તિ, વિગેરે વિષેની) તેઓ કેવી રીતે દર્શાવી શકત ?

પાશ્ચાત્ય વૈદ્યક શાસ્ત્રથી માહિતગાર વિદ્વાનોના લાભાર્થે, શરીર-માંનાં કોષ તત્ત્વો જે હાલના શરીર શાસ્ત્રજ્ઞોના જાણવામાં હોય અને વાયુ, પિત્ત અને કફને ગુણધર્મો વડે લગભગ મળતા આવે, તે તત્ત્વો શોધવાનું મને મન છે, પણ આપને શરૂઆતથીજ ચેતવણી આપવી જોઈએ કે જૂના વિચારોને નવા સાથે મેળવવાની કાશિય કરવી હર-હંમેશ કાયદાકારક નથી. કોષ કોષ વાર તે ચોક્કસ ગેરસમજ ઉભી કરે છે. વાયુ, પિત્ત અને કફ હાલના કોષ પણ જાણીતા પદાર્થ સાથે કદીપણ તદ્દન મળતા કે બરાબરી કરતા હોઈ શકે નહિ. કારણ કે જૂના વૈદ્યોની ચિકિત્સા પદ્ધતિ હાલના વૈજ્ઞાનિકથી તદ્દન નિરાળા હતી. ઉપરાંત, પદાર્થ તરીકેના ગુણધર્મને બાજુએ રાખીએ તો ત્રિદોષોમાં કોષ ખીન્નેજ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનો ગુણ મળી આવે છે, કારણ તેમની અને સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં દહેલા સત્ય, રજમ્ અને તમસ્ ગુણો વચ્ચે સંબંધ રહેતો છે.

હાલના વિજ્ઞાન મુજબ દુનિયામાં દર પ્રકારનાં મૂળ દ્રવ્યો મળી આવે છે. એ પૈકીનાં બે કે ત્રણ દ્રવ્યોના વિવિધ પ્રમાણના સંસર્ગથી આપણી આસપાસ મળી આવતા અસંખ્ય પ્રકારના પદાર્થો ઉત્પન્ન થએલા હોય છે. હિંદુ પદાર્થવિજ્ઞાન મુજબ પંચમહાભૂતોના વિવિધ પ્રમાણના સંસર્ગથી સર્વલૌકિક પદાર્થો થયેલા જણાય છે. શરીર પણ પંચલૌકિક છે. શરીરનો મુખ્ય આધાર પૃથિવીભૂત છે. શરીરમાંનો વાયુ ધાતુ વાયવ્ય છે, પિત્ત તૈજસ્ય અને કફ આપ્ય છે. આકાશ આખા શરીરની અંદર વ્યાપી રહેલું છે. હાલનું ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર દહે છે કે શરીરમાં ૨૦ મૂળ દ્રવ્યો મળી આવે છે. શરીર પંચતત્ત્વોનું બનેલું છે.



નત્રિલ દ્રવ્યો (C. O. H. N. S.), તૈલી પદાર્થો (C. O. H.), પાણી (H. O.), ખનિજદારો (Fe, Ca, K, Na વગેરે) અને કાર્બોદિત પદાર્થો, ઉપરાંત સૂર્યની શક્તિમાંથી મુખ્યત્વે મળતો શક્તિ સંદર્ભ. વળી શરીર જુદા જુદા પ્રાણુકોશોનું બનેલું છે, અને એક કોશમાંથી અનેક અવનના કોશો થયે જાય છે. આયુર્વેદ મુજબ તો શરીર દોષ, ધાતુ અને મળનું બનેલું છે, અને ધાતુઓમાંથી ધાતુઓ રચાતી જાય છે. દોષ, ધાતુ અને મળ એ સર્વે, શરીરને સમપ્રમાણમાં રાખે ત્યાં સુધી ધાતુ-ઓજ ગણવાનાં છે)

હવે કોશ શાના બને છે, તે જોઈએ. જીવાણુઓના એક પ્રકારના ધણા અદપ્તા દ્રવ્યના તે બને છે. જીવનશક્તિ વ્યક્ત કરવા જીવાણુ પાણીથી ભીંજાએલો હોવો જોઈએ (કફ?), પ્રાણુવાયુના સંસર્ગ-વાળો હોવો જોઈએ (વાયુ?) અને સૂર્યની ગરમીથી અત્યુક અંશની માત્રામાં તપતો હોવો જોઈએ (પિત્ત?). શરીરમાં કોશો સર્વત્ર મળી આવે છે, અને તેજ પ્રમાણે વાયુ, પિત્ત અને કફ મળે છે. તેથી આપણે વાયુ, પિત્ત અને કફ તો કોશમાંજ સોધવા રહ્યા, એટલે કે જીવાણુમાંજ. સજીવ જીવાણુના અણુએ અણુની રાસાયણિક ધરના આપણને વ્યક્ત થઈ નથી, કેમકે જીવાણુનું પૃથક્કરણ કરવા જતાં તે નિર્જીવ થઈ રહે છે, અને સાદા દ્રવ્ય રવરૂપે છિન્ન હિન્ન દશામાં આવી રહે છે. તે નિર્જીવ જીવાણુ માત્ર નત્રિલ દ્રવ્યજ આપી શકે છે.

નત્રિલ દ્રવ્યો-પ્રોટી-સ-જીવાણુમાં હોવાનું જરૂરનાં છે. તેઓ જીવા-ત્માના અંતરંગ દર્શન સાથે ખીંજ કાઢી પણ નજીકના સિદ્ધાંત કરતાં વધુ સંકળાએલા છે. તેમના સિવાય સજીવ પદાર્થનું અવલોકન મળતું કદી શક્ય નથી અને કાર્બોદિત, તૈલી, ખનિજ દાર કે પાણી, વિગેરે પદાર્થોમાં એકલામાં કે એકમેકના સંસર્ગમાં પણ સજીવ પદાર્થનું અવલોકન સંભવતું નથી. નત્રિલ દ્રવ્યો હંમેશાં ચીકણાં ઘટ્ટ હોય છે—colloid. ચીકણા ઘટ્ટ પદાર્થોનું ખીંજ કાઢી સાથે—solution—વાસ્તવિક ચોક્કસ સંમિશ્રણ બનતું નથી, પણ કાઢી પણ પ્રવાહીમાં તે ઝીણા ઝીણા અંશ અથવા રજકણો, જે પ્રવાહીમાં ઓગળી શકતા નથી, તેનું

એક પ્રકારનું ચાટણ-લેણ-emulsion-બની રહે છે. આવા પ્રકારનું સંમિશ્રિત લેણ-Gel-કહેવાય છે, પરંતુ એથીયે વધુ ઝીણું રજકણો-વાળાં ધટ્ટ ચીકણા પદાર્થ પણ મળી આવે છે અને તેમના ગુણધર્મો પણ જુદાજ હોય છે. એમને-Sols-કહેવામાં આવે છે. સજીવ જીવાણુ, એ ખરું કહીએ તો-Sol-ને ધણે અંશે મળતા આવતા હશે.

હું ધારું છું કે સજીવ જીવાણુના નવિજ્ઞ તત્ત્વમાં, જેને આપણે આયુર્વેદમાં કંક કહીએ છીએ તે પદાર્થ બહુધા હશેજ.

કેશોમાં છુદ્ધજીવ-cuzymes-યથા આવે છે. કેશ ઠરી ગએલા હોય છે અને તેમને ખાંડીને ભૂકા પણ કહી શકાય. આમ થવાથી છુદ્ધજીવ છુટા પડે છે અને ચોચ માત્રામાં ગરમી મળતાં તેઓ તેમની હંમેશની ક્રિયાશક્તિઓ વ્યક્ત કરશેજ. બધા કેશોમાં છુદ્ધજીવ હોય છેજ એટલે તેઓ કેશોના જીવાણુઓમાં અથવા કેશમાં રહેલાં દ્રવ્યોમાં શક્ય તે ફેરફારો રચવામાં મધ્યસ્થ રહી શરીર સંવર્ધનના પોષણ કાર્યમાં અગત્યનો ભાગ લેજવે છે, એ નિઃસંશય છે. આ પ્રમાણે કેશજીવનની મર્યાદામાં તેઓ સેન્દ્રિય ફેરફાર રચ્યાંજ કરે છે. ત્યારે શું પિત્ત એ કેશનું છુદ્ધજીવ બનાવનારું, રચનારું દ્રવ્ય હશે કે ?

આ નવાઈભર્યા કેશસમૂહમાંના દરેક કેશ અટપટી રાસાયનિક ક્રિયાપ્રક્રિયાનું કેન્દ્ર હોય છે, તેનું સ્વરૂપ, અર્ધપ્રવાહી અને ધટ્ટ ચીકણ-વાળું હોય છે. પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયનશાસ્ત્રના નિયમો પરત્વેની ક્રિયાપરંપરા વડે તે હંમેશ વૂટે છે અને ફરી રચાતો જાય છે, અને આ ક્રિયાપ્રક્રિયા સાથે પુનરુત્પત્તિ અને વિશિષ્ટ પ્રકારની અનુકૂળ હીલચાલ વડે એકબીજા સાથે સહકારિતા સાચવે છે.

બીજી એક વાત એવી છે કે, કેશ એ ભૌતિક (ફેઝિક ?), રાસાયનિક (કૈમિક ?) અને જીવનીય (વાતિક ?) શક્તિઓનું વિકાસ-ગૃહ છે અને જીવનની બધી મહત્વની બાબતો એક કેશજીવનમાંથી સામાન્ય રીતે મળી આવે છે. આ શક્તિઓ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં એક કેન્દ્ર-nucleus-વડે ગતિમાન અને નિયમબદ્ધ ચાલે છે. જે કેશને

એવી રીતે જુદા પાડવામાં આવે કે એક ભાગમાં કેન્દ્ર રહે તથા બીજા ભાગમાં કેન્દ્ર ન રહે તો બીજા ભાગ જરૂર મરી જશે. પરંતુ પહેલો ભાગ જીવંત રહેશે અને તે મોટો થઇ પૂર્વવત્ પોતાનું કાર્ય કરતો રહેશે.

તેથી એ વાત તો ચોક્કસ છે કે કોશના કેન્દ્રમાં આયુર્વેદમાં કહેલા વાયુધાતુનો કાંઈક ગુણધર્મ હોવો જોઈએ. કેન્દ્રમાં રહેતો વાયુજ કોશને તોડીને તેની વિભાગ ક્ષમતામાં મદદ કરે છે. જ્યાંજ્યાંની ગતિમાં આ અગત્ય વાયુતત્ત્વ કારણભૂત છે. જ્ઞાનતંત્રીઓના કોશમાંની જ્ઞાનતંત્રીઓની ક્રિયાપ્રક્રિયાને વ્યવસ્થિત નિયમમાં રાખી જે ગતિસંચાર સાધે છે તે પણ આ વાયુજ છે.

અતિ ધણા શક્તિશાળી સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રના વપરાશ સાથે સજીવ-કોશોનું દિવસોના દિવસો સુખી સૂક્ષ્મતમ અવલોકન કરવાનું શક્ય બન્યું છે. કાણુ જાણે છે કે કોશવિજ્ઞાનના ઝડપી પ્રચાર સાથે અને કોશની ગુણતમ ક્રિયાપ્રક્રિયાના વધતા જતા જ્ઞાન સાથે ભવિષ્યમાં વાયુ, પિત્ત અને કફના ગુણધર્મ વિષે આપણે આખરે કાંઈ નિશ્ચિત જ્ઞાન મેળવી પણ શકીએ.

છતાં પણ મને કહેવા હો કે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની શક્તિ મર્યાદિત છે. સર આલિવર લોન્ગે કહ્યું છે કે “જ્યારે આપણે છેવટનાં મૂળ તત્ત્વો ઉપર આવીએ છીએ ત્યારે વિજ્ઞાન મૌન ધારણ કરે છે. આપણે આધિ-ભૌતિક પ્રશ્નોથી શુશ્ચવાઈ ગયા હોઈએ અને તેનું કાંઈ નિરાકરણ શોધવા માગીએ તો આપણે તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ તરફ દૃષ્ટિ દારવવી જોઈએ અને વિજ્ઞાન તરફથી વાળા લેવી જોઈએ.”

જીવનનાં રહસ્યો સમજાવવા માટે ભૌતિક અવલોકન બિલકુલ પર્યાપ્ત નથી એ વાત આયુર્વેદજ્ઞો લાંબા સમયથી જાણતા આવ્યા છે. તેથીજ ચરકસંહિતામાં જીવનના પ્રશ્નો સાથે તત્ત્વજ્ઞાનના પણ પ્રશ્નો વિસ્તારથી ચર્ચવામાં આવેલા છે. આયુર્વેદ તો જીવનના પ્રશ્નોની જીવન, મન અને આત્માની એકતારપેજ વ્યાખ્યા કરે છે.

ઉપરની દમ્બીકતથી એટલું તો સ્પષ્ટ સમજાય છે કે વાયુ, પિત્ત અને કફ એટલે શરીરમાંના સામાન્ય વાયુ, પિત્ત અને કફ, જે આયુર્વેદ નહિ જાણનાર લોકો ભૂલથી માની લે છે તે નથીજ. કાશ એ સ્વદમ્બ-દર્શક યંત્રથી જોઈ શકાય એવો પદાર્થ છે. આપણી ખૂટલી આંખે આપણે તે જોઈ શકીએજ નહિ. આપણે જે જોઈએ છીએ તે તો કાશોનો એક ભાગજ છે. જે કફ કે પિત્ત શરીરમાંની બહાર આવે છે તે તો નિર્જીવ કાશોનો એક જથ્થોજ છે. તેમાં તો સાતીભૂત, કફ અને પિત્ત હોય છે. પિત્ત અને કફ જ્યારે વાયુ સાથે સજીવાવસ્થામાં હોય છે ત્યારે હંમેશા બળવત્તમ હોય છે. તેમની ક્રિયાપ્રક્રિયા એ તો સજીવ માનવશરીર બનેલા વિવિધ કાશોનીજ ક્રિયાપ્રક્રિયા છે. વાયુ, પિત્ત અને કફની વ્યક્ત ક્રિયાઓ વડેજ આપણને શરીરમાં તેમની હસ્તીનું જ્ઞાન થાય છે.

આપણને વારંવાર પાશ્ચાત્ય ચિકિત્સાકે તેમજ હાલના આયુર્વેદ-ખાપકો કહે છે કે હાલની વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ આપણે હિંદુ વૈદ્યકશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. આયુર્વેદના દરેક વિષયોએ શારીરશાસ્ત્રનાં મૂળ તરવોનો અભ્યાસ કરવો ઉપયોગી નહિ થાય એમ હું કહેતોજ નથી. સુશ્રુતાચાર્ય કહે છે કે માનવશરીરરચનાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન નિપુણ શસ્ત્રવૈદ્ય ધનારે અવશ્ય સિદ્ધ કરવું જોઈએ, પરંતુ ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર વિશે શું ? પાશ્ચાત્ય ચિકિત્સાપદ્ધતિનું ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર હિંદુ વૈદ્યક-શાસ્ત્રથી તદ્દન નિરાશું છે. કેમકે હિંદુ વૈદ્યકમાં તો વાયુ, પિત્ત અને કફને લાગતું વિજ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે. કાષ્ઠપણ ચિકિત્સાપદ્ધતિને અનુસરી ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો ખાસ જરૂરી છે, બધકે તે પદ્ધતિ મુજબ રોગનિદાનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હોય તોજ રોગ પરિચર્યામાં સફળતા મળે, તેથી હિંદુ વૈદ્યકશાસ્ત્ર મુજબ ચિકિત્સા કરનારે તો ત્રિદોષ સમજવા ખાસ કાળજી લેવીજ જોઈએ. પણ ત્રિદોષ સમજવા હાલની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ વડે પ્રયત્ન કરવો એ તદ્દન નિરર્થક છે. વાયુ, પિત્ત અને કફ વિશે જુના જમાનાના આયુર્વેદજ્ઞોએ આપણને જે કંઈ કહ્યું હોય તે પુરેપુરું સમજવા, તેમણે દર્શાવેલી દૃષ્ટિએ આપણે જોઈ જવું રહ્યું. આ કાર્ય ધણું અગ્રહ છે. આયુર્વેદ શીખતી વખતે મને પોતાને

પણ એવી મુશ્કેલી નહીં હતી. જ્યારે પૃથ્વી આપણે પાશ્ચાત્ય વિચારોમાં હુમેલા હોવાથી-હાલના વૈજ્ઞાનિક વિચારોથી મગજ ખીચીખીચ કરાઈ ગયેલું હોવાથી-આપણી જ્ઞાનદૃષ્ટિ ઉન્માર્ગગામી થઈ ગયેલી હોય છે. જૂના આયુર્વેદજ્ઞો અને હિંદુ તત્ત્વજ્ઞોનાં વિશાસ્ત્રયનો અગમ્ય જણાય છે, અને તેમનાં લખાણોના ખરેખરા અર્થ આપણે સમજી શકતા નથી. આ પ્રકારની મુશ્કેલીને લઈને નવા જમાનાના આપણે વાયુ, પિત્ત અને કફ વિશે મહર્ષિ ચરક, સુશ્રુત કે વાગ્ભટ જે સમજી શકતા તે બિલકુલ સમજી શકતા નથી. આમાં આયુર્વેદવિદ્વાનો મુદ્દલ દોષ નથી, દોષ માત્ર આપણોજ છે. તેથી હું તો આપણી ટીકા કરનાર લોકોને કહીશ કે “આયુર્વેદને તમે હાલના આયુર્વેદિક ચિકિત્સકોને જોઈ વગોવશો નહિ.” એમ તો મીશન ડૉક્ટરોના એક યુરોપિયન પ્રોફેસરે પણ એક વાર અમને કહ્યું હતું કે, “ખ્રિસ્તી ધર્મને તેના હાલના અનુયાયીઓને જોઈ વગોવશો નહિ.”

આયુર્વેદ સામે એવો પણ આક્ષેપ વારંવાર કરવામાં આવે છે કે તે વૈજ્ઞાનિક નથી. આવો આક્ષેપ આયુર્વેદ વિશે કાંઈ પણ જાણના સિવાય જ કરવામાં આવે છે. એ આક્ષેપ ખોટો દરાવી શકાય તેવી પુષ્ટિ સાબિતી હું આગળ આપી ચૂક્યો છું. પદાર્થના પૃથ્વીભૌતિક સિદ્ધાંતના પાયા ઉપર વાયુ, પિત્ત અને કફના ક્રમિક સિદ્ધાંતને કેવી રીતે ખીલવવામાં આવ્યો છે તે પણ હું બતાવી રહ્યો છું. એક વાર આયુર્વેદજ્ઞોએ એ સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો, ત્યાર પછી તો તેમણે શરીરની તમામ ક્રિયાઓ, વાયુ, પિત્ત અને કફની પરિભ્રામણમાં બતાવવાનીજ હતી તે સ્વાભાવિકજ છે. આ હકીકત વિસ્તારપૂર્વક બતાવી, આયુર્વેદનું ઇન્દ્રિય-વિજ્ઞાન અને રોગનિદાન તેઓએ રચ્યાં છે, જે વડે તેઓ રોગની સાચેસાચી પરખ કરી શકે. માત્ર એટલુંજ નહિ, માનવશરીરનાં વિવિધ દર્દોની સારવાર માટે તેઓએ વિવિધ ઔષધો શોધી રાખ્યાં છે અને આ પ્રમાણે ત્રિદોષોના સિદ્ધાંત સમજાવી, ક્રમિક ન્યાયે અનેક વનસ્પતિ, ખનિજ અને પ્રાણીજ ઔષધિઓના ગુણધર્મો શોધી કાઢી, વાયુ, પિત્ત અને કફ ઉપર તેમની ખાસ અસર

તેઓએ સમજાવી રાખી છે. તેટલા માટે આયુર્વેદમાં દરેક પ્રકારના બોરાક અને ઔષધના ગુણધર્મોનું વાયુ, પિત્ત અને કફને અનુસરતું વર્ણન આપવામાં આવેલું છે. અને દરેક પદાર્થનું, રસ, વર્ગ્ય અને વિપાકરૂપે અને પક્વરસ અને ત્રિદોષના પરસ્પર સંબંધ વિશે તેઓએ વિવેચન કર્યું છે.

ધૈર્યશાસ્ત્ર ગણિતશાસ્ત્ર જેવું સંપૂર્ણ શાસ્ત્ર થઈ શકે નહિ. તે તો પ્રયોગાત્મકશાસ્ત્ર છે અને તેથી થોડે ધણે ભાગે તે પ્રયોગાત્મક રહેવાનું જ. વૈદ્યે સજીવ માનવશરીર સાથે કામ લેવાનું છે. સાથે સાથે તેની વિવિધ ગુંથવસ્તુભરી રચના અને સ્વછંદી વર્તણૂક સાથે પણ કામ પાડવાનું છે. તેથી છેવટે, પોતાના પ્રયોગો માટે માનવવિષય ઉપર અને નહિ કે કાષ્ઠ ઉતરતા પ્રાણી ઉપર પ્રયોગો આદરવાના છે. તેથી સૌથી છેલ્લે રૂઝ્યાલયમાનો પ્રાયોગિક અભ્યાસ ખાસ જરૂરનો છે. એ રીતે જ આયુર્વેદની ઉત્તમતા સિધ્ધ થઈ શકે છે. જુના જમાનાના આયુર્વેદજ્ઞોએ વાયુ, પિત્ત અને કફથી રચાયેલા માનવશરીર ઉપર ઔષધિઓના ગુણધર્મોથી થતી અસરની નોંધ અસંખ્ય રૂઝુશખ્યાઓના પ્રયોગો પછી જ કરી હતી. કારણ કે તેમને પોતાની શોધખોળ માટે વિશાળ ક્ષેત્ર અને વિપુલ સમય હતો. આયુર્વેદમાં આપણે જે શીખીએ છીએ તે થોડાંક વર્ષો કે દશકાઓના અનુભવ ઉપરથી નક્કી કરેલાં પરિણામો નથી. તે તો સૈકાઓના સૈકાઓનો પ્રાયોગિક વિજ્ઞાનનો એક વિશાળ સંગ્રહ છે. આયુર્વેદની શ્રેષ્ઠતા, માત્ર એકાદ અમોઘ જડીભૂટી જેવા ઔષધ ઉપર નહિ, પરંતુ તે દવાનો વાયુ, પિત્ત અને કફના સિધ્ધાંત મુજબ થોડા ઉપયોગ કરવામાં છે. હવે તો જરૂરની વાત એટલી છે કે ત્રિદોષના વિષયમાં ઉંડું અવગાહન કરવું અને તે પણ હાલના વિજ્ઞાનની રીતે અંધપરંપરાન્યાયે નહિ, પરંતુ જુના આયુર્વેદજ્ઞોની પદ્ધતિને ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકા ઉપર લાવીને કરવું જોઈએ. કારણ કે એ પ્રકારે જ વાયુ, પિત્ત અને કફનો ખરો અર્થ આપણે જાણી શકીએ.\*

\* હંપી (કર્ણાટક) માં ભરાયેલા ત્રિદોષ સંમેલનના (૨૬ ડિસેમ્બર ૧૯૩૬) પ્રમુખ તરીકેના મૂળ અગ્રેજી ભાષણને વર્તીખાતા તરફથી થયેલા ગુજરાતી અનુવાદ. જમાનગ્યાવ માટે પ્રારંભિક વિવેકવાક્યો છે. હાલ દેશમાં આબ્યા છે.

## ત્રિદોષવાદ

[બીજું દષ્ટિબિંદુ]

**સૌ** થી અમર્યાદિત વૈદક વિષયમાં છે, તે ત્રિદોષ સિદ્ધાંત વિષે લેખ લખવો તે સર્વથી મુશ્કેલ કામ છે. થોડાં વર્ષો પહેલાં તો પરદેશી કેળવણીથી રંગાયેલા દાકતરો અને આપણા વૈદો વચ્ચે જ્યારે ચર્ચા ચાલતી ત્યારે ત્રિદોષવાદ માટે “એવું કંઈ છે નહિ” એમ દાકતરો કહેતા, અને આપણા વૈદો એમ માની બેસતા, એવાં પ્રમાણ જડે છે ખરાં, પણ ધગશવાળા વૈદોએ ને મમતાળુ દાકતરોએ એને સમજવા, સમજાવવા પ્રયત્નો કર્યાં કર્યાં.

આંતરજ્ઞાની ગ્રંથીઓ—ડક્ટલેસ ઝેન્ડસ—ને તેના શરીરની રચના વિગેરેમાં અમર્યાદિત જાણ લખે છે, તે જ્યારે વધુ પ્રકાશમાં આવ્યું, ત્યારે પણ તે વાત-જુમરલ થીઅરી—ત્રિદોષસિદ્ધાંતને વધુ અનુકૂળ લાગી. ત્રિદોષવાદ ને પંચમહાભૂતને શાસ્ત્રીય તો ઠરાવવાં રહ્યાં, કેમકે તેના પર આયુર્વેદનો પાયો છે. આયુર્વેદને શાસ્ત્રીય ઠરાવતાં તેનો તો મોટો પાયો છે. ખરું જોતાં એક્ષોપેથી યાને દાકતરી વિદ્યામાં ત્રિદોષ સિદ્ધાંત જેવો કેઈ સમૃદ્ધ સિદ્ધાંત સ્થાપિત થયેલો જણવામાં નથી જણાતો, અને એટલા દોષે એમની ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્રના અને વિદ્યુતેન્દ્રિયવિજ્ઞાન શાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં ઘણી કડીઓ ખુટતી માલમ પડે છે. તમે જ્યારે એ વિષયોનું એક પુસ્તક વાંચો ને મનન કરો, તો જાહે થય્યાર પાનાં વાંચતાં, “આ કેમ સમજાવું નથી, આની શોધ કેમ પુરી થઈ નથી.” એવાં વાક્યો કે લાવ માલમ પડશે. જો ત્યાં આયુર્વેદ—

ત્રિદોષવાદ લાગુ કરશે તો તે સમજવાં સહેલાં પડશે, અથવા કાંઈક ખામી છે એમ જણાયા કરશે. એલોપેથીમાં જંતુવાદ, વીટામીનવાદ, ઓરગેનોથીરપી, ક્રોમોથીરપી, વિગેરે વૈદકનાં મુખ્ય અંગો સ્વતંત્ર રીતેજ વર્તતાં જણાય છે. રોગ થવાની સર્વસાધારણ કે વ્યાપક લાવના નથી.

આપણે ત્યાં રોગની આવી વ્યાપક લાવના, તે “વાત-પિત્ત-કફ” થીયરી. આ થીયરી યુનાનમાં ગમ્, અને યુનાનીઓ તે માને છે. તે “થીયરી” ન સમજતાં પરદેશી વૈદો આપમેળે પ્રયોગોથી “નયું” શાસ્ત્ર” સર્જવા માંડ્યા.

આમ છતાં વાતપિત્તકફની થીયરી પરદેશી હોયે ધટાવવી રહી. વાયુનો, વૈદકીય દૃષ્ટિએ, “નર્વસ સીસ્ટમ” અર્થ થયો છે. વાયુના રોગો નર્વસ સીસ્ટમના રોગોને મળતા થાય છે. પેટમાં વા વછુટ થતાં પવનને—“અપાન”ને—વાયુ થવાનો મુખ્ય પ્રકાર માનવાની ભૂલ થયેલી છે. પણ વાયુ એટલે Cell force પ્રાણ; ને વાયુતંત્ર એટલે “નર્વસ સીસ્ટમ” એમ છેલ્લો મત છે. પછી બીજી વાત પિત્તની આવી. પિત્ત એટલે સરકયુલેટરી સીસ્ટમ અને કફ એટલે લીમ્ફેટીક સીસ્ટમ એમ માનવામાં પહેલ કરવામાં આવી, જો કે આ દલીલ સર્વવ્યાપક ન હતી. શ્રી. અમૃતલાલભાઈ પટ્ટણી કહેતા કે વાયુ જેમ નર્વસ સીસ્ટમમાં છે, તેમ પિત્ત ને કફનાં સેંટરો કે તંતુઓ તેમાં હોવાં જોઈએ.

વસ્તુતઃ આ અર્થ એવો વ્યાપક હોવો જોઈએ કે વાયુ, પિત્ત અને કફનાં સ્થાનો ને ગુણધર્મોનાં એમાં સમાવેશ થઈ જતો હોવો જોઈએ, તેમજ સ્થૂલ પિત્ત અને સ્થૂલ કફ બનાવનાર ને ધારણ કરનાર, અવયવો તથા સ્રોતોને ધારણ કરનાર અને તેના ઉપર કાણુ રાખનાર હોવો જોઈએ. રસ, રક્ત, વિગેરે સાત ધાતુઓને પેદા કરનાર આ ત્રણ છુપાં બળો છે, જે ધાતુઓને ટકાવે છે અને તેમાં જોતપ્રોત છે. કાંઈપણ નીરોગી અવયવમાં એકલો કફ, કે એકલો પિત્ત કે એકલો વાયુ જણાતો નથી, પણ તેઓ ત્રણે જોછાવતા પ્રમાણમાં હોય છે.

આ ત્રણ શક્તિઓમાં વાયુ સ્વતંત્ર મનાયો છે વાયુ તંત્ર યંત્ર ધરઃ (ચરક સ્વત્રસ્થાન વાતકલા દલીલ અધ્યાય) પણ તેને કફ અને પિત્તના



સહકાર વડે નિભાવ કરવો પડે છે. આ ત્રિદોષ થીયરી, ચિન્હોથી વેદો સમજે છે. છતાં એની એલોપેથીની જેનીજ શાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિ સમજાવટ થાય, એ વધુ સારું છે. વાયુ એટલે મધ્યનાડીમંડળ એમ તેનાં કાર્યોથી સમજાય છે. વિસર્ગાદાન વિશેષ: સોમસ્દર્યાનિલ્લ યયા, ધારયન્તિ જગદ્દેહં કફપિત્તનિલાસ્તથા।” (સુશ્રુત સૂત્ર. ૮ અધ્યાય)

વાયુનું મુખ્ય કામ વિશેષ: વિશેષ. = શીતોષ્ણાદીનાં વિવિધ પ્રકારેણ પ્રેરણે (ડહલન ટીકા, સુશ્રુત), ધાતુઓ ને ધાતુઓ ધારણ કરનાર યત્રોને ગતિમાન રાખવાં, મીકેનીક કામ સાધવામાં પ્રેરણા કરવી તે. ઠંડી ગરમીને યથાર્થ સ્વરૂપમાં વ્યવસ્થિત રાખવી, એ કામ. મધ્યસ્થ નાડી તંત્ર બળવે છે. તે કંડકરીખીલીરી-વાહક શક્તિ, વાતિ ક્ષિતિ વાયુ બહી બળ-બધ બળ તે, “વાગ્મૌ.”

આરે પિત્ત અધિક પ્રમાણમાં બને તો પિત્તને વહન કરી ગરમીનાં ચિન્હો બતાવે અને કફ વધેલો હોય ત્યારે ગુરતા, વિગેરે ચિન્હો બતાવી આપે. આ નાડીતંત્રમાં કફની સ્નિગ્ધતા અને પિત્તની વિજળી શક્તિ રહેલી છે. આ બેમાં એકનો કે બન્ને ગુણોનો ક્ષય થતાં “વાયુ”નાં ચિન્હો ને રોગો થાય છે.

વાયુના આવા ૮૦ રોગો ગણાયા છે. ન્યુરેસ્થેનીઆ, ધડપણ, ક્રાંધ અવયવનું ધસાઇ જવું, દુટી જવું-લુખા પડી જવું, એ વાયુના ફેરફારો છે. એકલા પ્રાણવાયુ-ઓક્સીજન-થી પણ આ નાડીતંત્ર ફીપી દેહ વાયુને પોપણ મળવાનો પૂરો સંભવ છે.

પિત્ત એટલે ઉષ્ણતાપ્રધાન દેહતત્ત્વ, જેમજગતમાં સૂર્ય છે, તેમ પિત્ત સૂર્યના પ્રતિનિધિરૂપે દેહમાં છે. આ વિજળીક તત્ત્વનું પિંગલા નાડી વહન કરે છે, જે કે સામાન્ય રીતે તો તે આહુત્ત્વ આપ્યા દેહમાં વ્યાપેલું છે. પિત્ત પદાર્થ પણ છે અને શક્તિ પણ છે. તેનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ સકલ નાડીઓ અને મોસપેશીઓમાં જણાયા કરે છે.

૧ મધ્યનાડી મંડળ = સેંદ્રક નર્વસ સીસ્ટમ = મગજ ને કરોડરજ્જુ.

૨ એટોનોમિક નર્વસ સીસ્ટમ = મનોવહસ્તોતમા દ્વા (પેરાસીમ્પેથેટીક) અને પિંગલા (સીમ્પેથેટીક) સમાવેલી છે.

પિંગલા નાડી તે “સીમ્પેથેટીક નર્વ” સ રીસ્ટમ અને તેની ઉપર પણ દોર ચલાવનાર મગજમાં સાધક પિત્તનાં કેન્દ્રો આવે છે, જે વાગ્રોમોટર એરીયા-વાગ્રોમોટર સેન્ટર તરીકે, હીલ્ડેન્બુલેન્ડ્રીંગ સેન્ટર (ગરમી નિયમક) ઓળખાય છે.

આ પિત્તપ્રધાન આદમીઓની લાગણી અતિ ક્રામળ હોય છે, એટલે તેમનાં દીલમાં દયા, ક્રોધ કે ધિક્કાર એવી ક્રામ પણ લાગણી, જલદી વસી જાય છે અને આવી લાગણી ચાલી પણ જલદી જાય છે.

તેનું કાર્પ આદાન છે. આદાન એટલે લેવું. દેહ ધાતુઓને ઉપયોગમાં લેવા, કામ કરવું, ચૈતન્ય શક્તિ વાપરવી, તે છે, દેહમાં ગરમી પેદા કરવી અને ટકાવી રાખવી, દેહને તેજ આપવું અને પચન-પાચન કરવું, તે છે.

શરીરનાં જે જે અવયવો-ઓરગન્સ-ઉપર આપણો સ્વનઃ કાંશુ નથી, તે તે જાગને એ જાતના નાડીતંતુઓ સીમ્પેથેટીક (પિંગલા) અને પેરેસીમ્પેથેટીક (ધડા) જોડાયેલાં છે. આ એ તંતુઓનાં કાર્યો એકબીજાથી વિરુદ્ધ હોય છે. આ શોધ શ્રી. ગાર્કેસ અને શ્રી. લેગ્રે સાહેબોએ કરેલી છે.

શ્રી. ગાર્કેસ કહે છે કે સીમ્પેથેટીક કે તેજોધર્મા (એકસીલીરેટર) નાડીઓ કેટાબોલિક (ઉષ્મકૃત=આદાન કરનાર) છે. ક્રમકે સર્વ સાધારણ કામ કરવાની પ્રવૃત્તિ, અને એવી પ્રવૃત્તિનો વધારો (જનરલ ઇન્ક્રીઝ ઓફ વર્ક) અને એવી ઉત્પન્ન થતી શક્તિનો ઉપયોગ (યુટીલીઝેશન ઓફ એનર્જી), એવાં બંધાં શરીરનાં કામો સાથે તેને સંબંધ છે.

અને પેરેસીમ્પેથેટીક સમૂહ એનાબોલિક-પૌષક-ગણાય છે. ક્રમકે શરીર આરામ લેતું હોય ત્યારે જે ક્રિયાઓ ચાલે છે, તેની સાથે તેને વધુ ગાદો સંબંધ છે, -as it is more intimately concerned with processes which take place during bodily rest. જ્યારે આ હકીકત છે ત્યારે એમ કહેવું બહેતર છે કે સીમ્પેથેટીક આજના કામ માટે પૂરતી જોગવાઈ કરે છે

અને પેરાસીમ્પેથેટીક આવતી કાલ માટે જોગવાઈ કરે છે. જેમકે પિત્ત ચાલુ એનજી છે, ને કફમાં પેદા થનાર પિત્ત આવતી કાલની એનજી છે. એક, એક્ટીવ એનજી કે ડાયનેમીક એનજી પેદા કરે છે. ખીલું કફ, પોટેન્સિયલ કે લેટન્ટ એનજી છે, જે રૂપાંતરે એક્ટીવ એનજી થાય છે. કફ અને પિત્ત પદાર્થો, દેખાવે જુદા છતાં, શક્તિરૂપે રૂપાંતર પામી શકે છે. દાખલા તરીકે હૃદયનું ઉદાહરણ લો, તો એમ બતાવી શકાય કે, શારીરિક તાલીમ, જે હૃદયની પેશીની દૃઢતા (મસ્ક્યુલર કન્ડીશનરિ) વધારે છે, તે પેરાસીમ્પેથેટીકનું કાર્ય છે.

Process of physical training which promotes muscular efficiency of heart increases parasympathetic activity, but during the performance of exercise, the sympathetic action is increased while parasympathetic action is decreased. શરીરને પોષણ કરવું એ કફનો ગુણ છે. શક્તિના સમયને કફ વધારનાર, પોષક અને મેદને વધારનાર કહે છે.

હયું છે કે “અર્ચિતનાન્ વ કાર્યાણાં ધુવં સંતર્પણેન ચ, સ્વપ્ન પ્રસંગાઘ નતે વરાહ દ્વ પુણ્યતિ (ચરક. અધ્યાય ૨૧). કેમપણુ કામની ચિંતા કે વસવસો મનમાં નહિ લાવવાથી, સંતર્પણ કરનાર પદાર્થો સાકર, ઘી, અંજીર, દરાખ વિગેરે લેવાથી, અને આરામ કે નિદ્રાના સેવનથી માથુસ, હુકરની જેમ પોષાય છે. આરામના વખતમાં કફનો સંચય કરવાનું કામ ચાલે છે. શરીરનો બાધા સુધારીને વધારનાર ક્રિયાઓ પણ કફક્રિયાઓ છે, ને તે ઇડા નાડી સાથે સંબંધ રાખે છે. કસરત કરવાથી હૃદય જેવાં અવયવો શક્તિશાળી થાય કે પોષાય તે કફકાર્ય અને કસરત કરતાં, ગરમી પેદા કરવામાં અને કામ કરવામાં જોટલી ઉર્જા (એનજી) થાય એ પિત્તક્રિયા ચાલે છે એમ કહેવાય છે. જેમ હૃદયને કુદરતી આરામ આપો ત્યારે કણુ એક જાતનો આપ જરૂર છે. તે આપમાં ખીમ જોશથી થડકા લેતા હૃદયને મૂકો તો તે હૃદય પણ આરામ લેવા માંડે છે, એ વાત અનુભવીઓ લખે છે. માથુસ ગુસ્સે થાય છે ત્યારે તેના

લોહીમાં એક ભતનું કાળરૂપી ઝેર ઉત્પન્ન થાય છે. તે માણસના લોહીનું ઇન્જેક્શન થીજી માણસને આપતાં દર્દી મરી ગયાના પલ્લુ દાખલા બન્યા છે.

શરીરનાં અવયવોની સીમ્પેથેટીક, શરીરને જરૂરિયાતો પુરી પાડવા વર્તન ચલાવવા ગોઠવે છે. Sympathetic may be looked upon as adopting the body to the needs of muscular activity. જેમકે—હાર્ટબીટ વધારવાનું, બ્લડ પ્રેશર વધારવાનું, મહાસ્ત્રોત (એલીમેન્ટરી ફેનાલ) ની પ્રવૃત્તિ બંધ પાડી દેવાનું અને ગ્લુકોઝને ચક્ષિત કરવાનું છે.

તે ઉપરાંત સીમ્પેથેટીક મસ્ક્યુલર કામ માટેની ફોસ્ફોરી (ઉર્ગ) વધારે છે, કોફીને પહોળા કરે છે, શ્વાસનલિક્ષણને પહોળા કરે છે, રક્ત-નલિકાઓને સંકોચે છે, પરસ્પેશ લાવે છે અને વાળને ઉભા કરે છે.

છડા—(અંદ્ર નાડી-પેરાસીમ્પેથેટીક)—નું કાર્ય, જેમકે કેટલુંક વેગસ દ્વારા હૃદયને ધીમું કરે છે અને મહાસ્ત્રોતની મોટરૂં અને સ્ત્રાવક—સીક્રીટરી—શક્તિઓને ઉત્તેજન આપવાનું છે અને તે સંબંધીની ગાંઠો (glands) ને કાર્યશીલ બનાવવાનું છે.

એસીનલીનફ અને એસીટીલકોલીનફ (acetylcholine) જે શરીરમાં પેદા થાય છે, તે શરીરની ક્રિયાઓની સાધકતામાં ધણું અગત્યનાં છે અને ખરેખર એવા પુરાવા વધતા જાય છે કે સીમ્પેથેટીક અને પેરાસીમ્પેથેટીક પોતપોતાનાં ઇન્ટ કાર્ગો, આવા પદાર્થો ઝરાવીને, તેઓની માર્ફત કરે છે. આ પદાર્થો તે તે જ્ઞાનતંત્રુઓના છેડા (નર્વ એન્ડીન્ગ્સ

\* જ્યારે બીજે પ્રવૃત્તિ કરવાની હોય ત્યારે આંતરદર્શ ને હોજરીમાં પ્રવૃત્તિ બંધ કરે છે. † કચેલમાં સાકર રહે છે, તે સાકર વાજોમોટર કેંદ્ર ઉરકેરાય ત્યારે લોહીમાં વધુ પ્રમાણમાં જવા માર્ગ છે. ને વાજોમોટર કેંદ્ર સ્વસ્થ હોય ત્યારે નોંધતા પ્રમાણમાં જાય છે. ‡ કચેનો સાવ, ને કચેલાનોનાં કચેઈ માટે નોંધતી ગતિશક્તિ ધરાવના કાણુમાં છે. § એસીનલીન = પિત્ત ભતનું દ્રવ્ય. ¶ એસીટીલકોલીન, કંઈ ભતનું દ્રવ્ય.

Nerve-endings) માંથી કરે છે. (જુઓ ૧૦૨ પાનું, હેલીગર્ટન) ત્યારે રક્તનલિકાઓ, નાડીઓના કાણુ દ્વારા સંદેશાય છે, ત્યારે એક પદાર્થ પેદા થાય છે, જે હૃદય પર એડ્રીનલીન જેવું કાર્ય કરે છે. (૧૦૩ પાનું, હેલીગર્ટન) આ પિત્તનું કેન્દ્ર બ્રહ્મહૃદયમાં છે. સાધક પિત્ત ત્યાં છે. આ વાસોમોટર પ્રદેશ પોતાના હુકમ પિંગ્લા નાડી માર્ફેત મફત, વિગેરે ઠેકાણે મોકલે છે.

ગીફનીઝમ ઓફ મેગ્નીલાઇઝેશન-સંવહન ક્રિયા-જેમકે લીવર-માંથી આખા શરીરમાં સાકરને વહેવરાવવી અને ખીજાં ધાતુઓને શક્તિ ઉત્પન્ન કરવા વહેવરાવવા, તે સીમ્પેથેટીકના કાણુમાં છે, અને આના ફેટલાક પુરાવા છે. જયું વેંટ્રીકલ છેલ્લાથી પિસાબમાં સાકર જવા મડિ છે, અને તે એવા વેંટ્રીકલ અને લીવર વચ્ચેની સીમ્પેથેટીકને કાપી નાંખતા સાકર બંધ થાય છે. એટલે જયાં વેંટ્રીકલમાં આ સંસ્થાનું મુખ્યસ્થાન “સાધકપિત્ત” હોય એમ જણાય છે. હુંકમાં પિત્ત એટલે દેહની વીજળી, તેનાં કેન્દ્રો, જયું વેંટ્રીકલ, સીમ્પેથેટીક કે પિંગ્લા નાડી, મોઢાના ધુંકથી માંડીને લીવરનું પિત્ત, પેંક્રીઆઝનું પાચકપિત્ત તથા શર્કરાપાચક પિત્ત (ઇન્સુલીન), આંતરડાનો પાચકરસ (સકસ એન્ડેરીકસ), હોજરીનાં પાચક રસ, દેહમાં ચાલતી ક્રિયાનું સંચાલન કરનાર આધારભૂત ગરમી, પરસેવા અને શ્વાસોચ્છવાસ માર્ફેત નિકળતી ગરમી, એ બધાં છે. તેના ધર્મ-આદાનધર્મ-વધી જાય તો દેહનો તેટલા પ્રમાણમાં ક્ષય થાય છે. રાગવશિ ઓજતેજ મેષાઢવ્માહત પિત્ત પંચથા વિગત્તં કમિર્ધમેણા બનુવ્રહ્મં કરોતિ। લોહીને રંગ આપનાર હિમોગ્લોબીન, પિત્તપ્રધાન છે. પાચન કરનાર હોજરી, વિગેરેના રસો ને ધાતુઓમાંના અંતરજિઓ (euzymes) જે ધાતુઓનાં રૂપાંતર કરવા સમર્થ હોય છે, ઉર્ધાતેમજ માંસ તંતુઓ, અત્યક્ષ દેખાતી વીજળી, અને શરીરની ગરમી-એ પિત્તનાં અંશો છે.

પિત્તં તીક્ષ્ણં દ્રવં પૃત્તિનીલં ધીતં તયંવ।

રજ્જં ચતુર્સં ચેવ વિદ્યમં ચામ્લમેવ ચ॥

પિત્ત તીક્ષ્ણ છે, રાઇ કે મરી જેવું, દ્રવ-liquid, પ્રવાહી,

॥ બ્રહ્મહૃદય, કાર્ક વેંટ્રીકલ ઓફ મેગ્ની

like liquid fire or flowing electricity, ને રંગે નીકું કે પીકું છે. સ્વભાવે ગરમ છે, તીખું અને બગડે ત્યારે ખાકું છે.

આંખમાં જે રાશની છે, તેને આલોચક પિત્ત કહેલ છે તે છેલ્લા દર્શનપટલ (રેટીની)માં રહેલું છે ને રંગીન કલોરપે ત્યાં જવાપલું છે. કેમેરાની માફક તે દૃશ્ય વસ્તુના ફોટોનું ભાન કરાવી મગજને દૃષ્ટિ નાડી માફત મોકલાવે છે. આમડીમાં રહેલું આગક પિત્ત દેહમાં સુંદરતા અને આમડીનો રંગ બતાવે છે. આમડી પર ચોપડેલા ભેષ, મક્કમ, વિગેરે બે પોષક ગુણુવાળા, જેમકે ઘી હોય તો તે પચાવવાથી આગક અગ્નિ વધુ બલવાન બની સુંદરતા વધે છે.

કફ એટલે પોષણ આપનાર પદાર્થ. તે ધન (સોલીડ) હોય છે કે સાંદ્ર—semi-solid—હોય છે. પરંતુ નિરંતર ચોકું થઈ પિત્ત તો તેમાં હોય છે, એટલે જરા પ્રવાહી પણ કદથી શકવામાં હરકત નથી. મોઢાના યુક્ટો કાંઈક અંશ, રસ (લીમ્ફ), લોહીમાંનું સીરમ, મગજ-માંનો સેરીબ્રા સ્પાઇનલ ફ્લ્યુઇડ, હોજરીમનો રસ\*, લીમ્ફોઇડ ગ્લાન્ડ ને રસાયનીઓ, સાંધામાં ને કલાઓમાં રહેલાં સ્ત્રીકાશદાર તેલો, હાડકામાં રહેલી મજ્જા, ચરબી, વીર્ય, મગજ ને કરોડના તંતુઓ, ગુદાં અને ઇંડા નાડી, આ બધાં કફધર્મી છે. કફનું કામ ઇંદ્રિયોને તર્પણુ—પોષણ આપવાનું છે. જેમ જલમાં અગ્નિ છે, તેમ કફમાં જોઇતી ગરમી રહેલી છે. છતાં કફ શરીરને ઠંડું રાખનાર દ્રવ્ય (પ્રીન્સીપલ) છે. તેનામાં પોટેન્સિયલ એનર્જી—છુપું તેજ રહેલું છે, ને બ્યારે જોઇએ ત્યારે તેમાંથી ગરમી પેદા થઇ શકે છે. જેમ ઘી ગરમી પેદા કરે છે એમ કહીએ છીએ તેમ. એટલે ઊર્જા પેદા કરવાનું તે સાફ બળતણ (fuel) છે, છતાં તે ગરમ નથી, તે ખર્ચામિ છે અને તેને પરિણામે પિત્તક્રિયા ચાલી શકે છે. જેથી શરીરનું એનજીન ચાલે છે. જ્યાં જ્યાં કોઇ અવયવ (organ) કામ કરે છે, મહેનત ચાલે છે, વીજળી દેખાય છે, ત્યાં પિત્તક્રિયા ચાલે છે. જ્યાં જ્યાં પોષણ મળે છે, શાંતિ ભોગવાય છે, વજન વધે છે, ઉંઘ આવે છે, આરામ મળે છે કે કોઇ અવયવમાં સમાર-કામ (રીપેર) થાય છે, ત્યાં કફ કાર્ય ચાલે છે.†

\* હોજરીના રસમાં કફગુણ ને પિત્તગુણ સાથે હોય છે. † આ લેખ માટે શ્રી. લેક્ષીબર્ટન રચિત રીઝીઓલોજીના ગ્રંથનો આધાર પણ લીધો છે.

## ત્રિદાષવાદ

[ત્રીભુવં દષ્ટિખિંદુ]

ચોડાક વિચારણીય મુદ્દાઓ.

૧. મનુષ્યશરીર વિવિધ પ્રકારના અસંખ્ય કોશોનું બનેલું છે. આ કોશો વિવિધ ક્રિયા કરી રહ્યા છે.

૨. કોશો સિવાય, ભૌતિક પરમાણુઓના મોટા જથ્થાઓમાં સંખ્યાવધિ રજકણોથી શરીર ભરપૂર છે જે ચોડાં ધણાં બ્યવસ્થિત થઈ કોશરચના કરી રહ્યાં છે અને તેમને વિવિધ પ્રકારની ક્રિયાઓ માટે શક્તિઓ પૂરી પાડે છે.

૩. વળી શરીરમાં ખીલ પ્રકારનાં રજકણો અથવા ભૌતિક પરમાણુઓના જથ્થા છે જે કોશોની ક્રિયાઓ વડે ઉત્પન્ન થાય છે અથવા કોશો વિચિત્ર જડતાં રચાયે જાય છે.

૪. આ પ્રમાણે શરીર ત્રણ પ્રકારના ભૌતિક પરમાણુઓનું બનેલું છે. (૧) શરીરમાં દાખલ થતા ખોરાકમાંથી ઉત્પન્ન થતા પરમાણુઓ, જેઓ શરીરઘટનાની વિવિધ કોશરચના કરવા માટે તૈયાર રહે છે તે, અર્થાત્ પોષક ક્રિયા વડે—એનાબોલીઝમ—ઉત્પન્ન થતાં પરમાણુઓ (૨) જે ભૌતિક પરમાણુઓ આખા શરીરના અંશેઅંશના કોશ બને છે અને તેમની સ્વનિયત ક્રિયાપ્રક્રિયામાં ભાગ લે છે તે અને (૩) જે ભૌતિક પરમાણુઓના જથ્થાની આખા શરીરના ભુદા ભુદા કોશોની ક્રિયાપ્રક્રિયામાંથી અને તેમની વિચિત્રતામાંથી જન્મે છે, અર્થાત્ શરીરમાં થતા ત્રોટક ફેરફારો—કેટાબોલીઝમ—માંથી તૈયાર થાય છે અને શરીરમાંથી બહાર નીકળી જવા તૈયાર હોય છે.

૫. પ્રથમવર્ગના પરમાણુઓને આયુર્વેદ્યો, દોષો કહે છે, ખીજને ધાતુ અને ત્રીજને મગ્ન કહે છે. તેઓ કહે છે કે શરીર આ ત્રણ પ્રકારના પદાર્થોનું બનેલું છે.

૬. જે પ્રથમવર્ગના પદાર્થ શરીરને યોગ્ય પ્રમાણમાં અને ઉત્તમ પ્રકારના મળે તે શારીરિક આરોગ્ય ઉત્તમ પ્રકારનું રહે. તે પ્રકાર કે પ્રમાણમાં જે કોઇ ન્યૂનાધિકતા થઇ તે શરીર રોગિષ્ટ અથવા રોગનો ભોગ થઈ પડે.

૭. પ્રથમ વર્ગના પરમાણુ કે પદાર્થનો જથ્થો (દોષો) શરીરમાં સર્વત્ર વ્યાપેલા હોય છે. યોગ્ય ગુણ પ્રમાણમાં (સામ્યાવસ્થા) માં તે હશે તો શરીર નીરોગી અને ન્યૂનાધિકતા (વિકૃતાવસ્થા) હશે તો રોગનો દુઃખનો થવાનોજ.

૮. આ પ્રથમ વર્ગના પરમાણુઓ કે વ્યવસ્થિત રજકણોનું -દોષો-નું આયુર્વેદ ગ્રંથ પ્રણેતાઓ ત્રણ વર્ગોમાં વર્ગીકરણ કરે છે. જ-ઉચ્ચતમ વ્યવસ્થાવાળા અને સ્થિરપ્રાય નહિ એવા, અર્થાત્ વિઘટના જેવા ચપળ પદાર્થો, જે મગજ, સ્નાયુ અને મજ્જાતંતુના કોશોનું ધડતર કરે છે અને ભુદ્ધિ, લાગણી અને ગતિનું તંત્ર વ્યક્ત કરવામાં લાગ લે છે. જ-ઉચ્ચતરવ્યવસ્થાવાળા પરંતુ જરા ઓછા ચક્ષુ-માન, અર્થાત્ રાસાયનિક શક્તિવાળા પદાર્થો જે ગ્રંથિઓના કોશની ઘટના કરે છે; ઉપરાંત, પાચનક્રિયાના રસો વહેવડાવી વપરાય ગયેલા કોશોને ઓગાળી એકરસ કરી શકે છે અને ક-ઉચ્ચ વ્યવસ્થાવાળા અને વધુ સ્થિરપ્રાય પદાર્થો, જે હાડકાં અને તેની સાથે સંકળાયેલા સ્નાયુઓના કોશો રચી શરીરના વધુ નિશ્ચળ ભાગોની ઘટનામાં લાગ લે છે.

૯. આ ભૌતિક પદાર્થો ત્રણ પ્રકારના (દોષો) છે જે શરીરના દરેક ભાગમાં હસ્તી ધરાવે છે અને યોગ્ય ગુણપ્રમાણમાં રહી આરોગ્ય બક્ષે છે અને વિકૃતાવસ્થામાં રોગ લાવે છે.

૧૦. આ પ્રમાણે શારીરિક રોગનાં અથવા માનવ શરીરની વિવિધ બિમારીઓનાં મૂળ કારણ, શરીરમાં રહેલા આ ભૌતિક પદાર્થોની વિકૃતાવસ્થામાંથી હંમેશ મળી આવશે.



૧૧. લૌકિક પદાર્થો અથવા વ્યવસ્થિત પરમાણુઓના જથ્થાના પ્રકારને જ, વ, ક એવાં અનુક્રમે નામ આપીએ અથવા આયુર્વેદ પ્રણેતાઓ મુજબ વાત, પિત્ત અને કફ કહીએ તો નબી શકે, કેમકે વાત એ ઉચ્ચ ગતિ બતાવે છે, પિત્ત એ રાસાયનિક-શુદ્ધિ દ્વારા લાવનારી ક્રિયા બતાવે છે અને કફ દૃઢતા અથવા તુલનાત્મક અચલતા વ્યક્ત કરે છે.

આટલો તો સિદ્ધાંત થયો. હવે આશુ વ્યવહારમાં આપણે તેની ઉપયોગિતાનું અવલોકન કરીએ.

૧. બધા રોગ કે બિમારી આણુનાર સ્થિતિ શરીર ધટનાની વિકૃતાવસ્થામાંથી ઉદ્ભવે છે.

૨. ધટનાની વિકૃતાવસ્થા, શરીરમાં નિરૂપયોગી પદાર્થોના જમાવ, જેને આયુર્વેદમાં મળ સંચય કહેવામાં આવે છે તેથી ઉત્પન્ન થાય છે, અથવા શરીરના વિભાગના કાશોની, એટલે કે આયુર્વેદમાં કહેવામાં આવે છે તે ધાતુની વિક્રિયાથી થાય છે.

૩. પરંતુ આ બન્ને પ્રકારની શારીરિક વિક્રિયા, આયુર્વેદ પદ્ધતિ મુજબ, શારીરિક ધટનાનાં દ્રવ્યોમાં રહેલ વધઘટ કે ગુણાવગુણ (આયુર્વેદ પ્રણેતાઓ કહેલી દોષોની વિકૃતાવસ્થા) ઉપર અવલંબે છે.

૪. બહારનાં દ્રવ્યો, શરીરમાં દાખલ થઈ રોગ કે બિમારી આણુનાર પરિસ્થિતિ અમુક સંજોગોમાં ધટી શકે, પરંતુ તેનો દેખાવ કે ખીલવણી શારીરિક વિક્રિયા ઉપર આધાર રાખે છે.

૫. તેથી દરેક રોગની ચિકિત્સા માટે આયુર્વેદ પદ્ધતિ દોષોની વિકૃતાવસ્થાની યોગ્ય ધુનર્ધટના ઉપરજ મુખ્યત્વે ધ્યાન દોરે છે.

૬. શરીરના જે કોઈ અમુક ભાગને લગતી ચિકિત્સા કરવાની હોય છે, તે ખાસ તેજ જગ્યાએ થતાં દુઃખ દર્દીમાં આરામ આપવા માટેજ હોય છે. જેમકે બરફ, પોટીસ, ફોડ ઉઠાડવું, શસ્ત્રક્રિયા, મૂત્ર-નલિકા અથવા સીરીજના ઉપયોગ, જેથી તાત્કાળિક અને ખાસ જરૂરી આરામ મળી શકે, પરંતુ મુખ્ય લક્ષ્ય તો મૂળ કારણને દૂર કરવા એટલે કે દોષોની વિકૃતાવસ્થા તરફજ દોરવાનું હોય છે.

૭. રોગી શરીરને યતી અસરોના અવલોકન ઉપરથી દોષોની વિકૃતાવસ્થા જાણી શકાય; આયુર્વેદ પ્રણેતાઓએ તેનો સફળતર અભ્યાસ

હરી વિસ્તારથી નોંધ લીધી છે. તેઓ આ અસરોને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી નાખે છે, જે દરેક એક એક દોષને આધીન હોય છે.

૮. દરેક રોગને, તેમાં રહેલા શારીર વિભાગને લગતી દંદ્રિયા-દિક્તી વિક્રિયા ઉપરથી નામ આપવામાં આવે છે, અને તેનું સંપ્રભુ જ્ઞાન તે વિભાગની દંદ્રિયાદિક વિક્રિયાને લગતી ચિકિત્સાનો નિર્દેશ કરી શકે, પરંતુ તે વિક્રિયા સાથે હોય વિક્રિયાનાં પણ કટલાંક ચિન્હો મળી આવશે અથવા તેથી વધુ દોષોની વિક્રિયા દર્શાવશે, જે રોગ ઉત્પન્ન થવાના મૂળ કારણરૂપે હરી. આયુર્વેદ પ્રણેતાઓ તે બાબત ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવા વૈદ્યને સૂચન કરે છે.

૯. હોય શરીરને ગળતી ખોરાકની વિવિધ વાનિઓમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને આયુર્વેદ પ્રણેતાઓ ખોરાકની દરેક વાનિ એક કે બીજી હોય પરંતુ અસર કરે છે તે સ્પષ્ટ નોંધે છે. આ ઉપરથી પથ્યા પથ્ય વિચારપૂર્વક ગોઠવવાની ઉપયોગિતા સ્પષ્ટ થાય છે.

૧૦. ઔષધિવિજ્ઞાનની દરેક દરેક વસ્તુ, તેની દોષો પરત્વેની વિવિધ ક્રિયા વિક્રિયા મુજબ નોંધાઈ, રોગમાં જે હોય વિકૃતિ પામ્યા હોય, તદનુસાર દરેક રોગની ચિકિત્સામાં આપવામાં આવે છે.

૧૧. આ પ્રમાણે રોગવિજ્ઞાન અને પથ્યાપથ્યની ગોઠવણ આયુર્વેદ ચિકિત્સામાં અતિ મહત્વની છે અને વૈદ્યકીય ચિકિત્સા માટે ઔષધિની પસંદગી, ત્રિદોષ સિદ્ધાન્ત ઉપરજી અવલંબે છે, અને મોટા રજાગ્રાસમાં જુદા જુદા અનુભવ પરત્વે સૌહાર્દશાળી અને ક્રીજાવટહરી તપાસથી એ વિધાનું અનુધીક્ષન થયું જોઈએ. આ પ્રમાણે મહર્ષિઓના અનુભવોમાં સત્યશોધન, ખામી સુધારણા અને નિરૂપયોગી તત્ત્વોનો પરિત્યાગ નવીન અને સંભાળપૂર્વકની શોધમુજબ થઈ શકે છે.\*

\* ૧. લેખકના મૂળ અંગ્રેજી લેખનો તંત્રીખાતા તરફથી ચએલે સુજરાતી અનુવાદ.

૨. આ લેખ સ્વ. ડૉ. મેરેશ્વર ગોપાળ દેશમુખ તરફથી મારા પિતા ઉપર નિગાહ અને ચર્ચા માટે મોકલવામાં આવ્યો હતો. ૧૯૨૬ માં મારે હાથ આવતાં, મેં તે 'આરોગ્ય'માં અંગ્રેજી લખામાં પ્રસિધ્ધ કર્યો હતો. આ ચર્ચામાં તે સ્વપ્રદ બનશે તેમ મારી ખાતરી હોવાથી આલે સુજરાતીમાં રજુ કરાવું છું. તેના લેખકની ભાષા બાબત કંઈ પત્તો લાગ્યો નથી એ એલજનક છે.—પ્રતાપકુમાર વૈય.

*Ushobhijee Ranjice.*

ગાપીનાથ ગુપ્ત

## આયુર્વેદિક નચરોપથી

**એ** કે દષ્ટિએ તો આયુર્વેદ શબ્દ અત્યંત વિશાળ અને અર્થસૂચક છે. સર્વ ચિકિત્સા પદ્ધતિઓ તથા શરીર સંરક્ષણ અને સંવર્ધન શાસ્ત્રોનો એમાં સમાવેશ થઈ જાય છે, પરંતુ આ લેખમાં 'આયુર્વેદ' શબ્દ મેં ફક્ત એ આયુર્વેદને માટે વાપર્યો છે જે વેદ સંહિતાની પેઠે અનાદિ છે, જેના સૌથી પહેલા આચાર્ય શ્રી બ્રહ્માજી હતા, મહર્ષિ આત્રેય તથા જગવાન ધનવન્તરી આદિ મહર્ષિઓએ પોત પોતાની સંહિતાઓ મારફત જેનો પ્રચાર આપણામાં ફેલાવ્યો હતો અને જે હિન્દુસ્તાનનો આયુર્વેદ-ભારતીય આયુર્વેદ-એ નામથી પ્રખ્યાત છે.

નચરોપથી-અથવા નૈસર્ગિક ઉપચાર પદ્ધતિ-એ નામથી હાલમાં અનેક ચિકિત્સા પદ્ધતિઓ આશુ વપરાયમાં છે. પરંતુ 'ત્યાં સુધી મારા જાણવામાં છે ત્યાં સુધી કોઈ પદ્ધતિમાં કુદગતી ઉપચારોની અવગણિત કે અતિ વ્યાપ્તિનો આધ ન નડે એવી પરિભાષા ઘડાઈ નથી કે જેને કસોટી રૂપ માનીને કોઈ પણ પદ્ધતિને માટે આપણે એવો નિર્ણય કરી શકીએ કે તેમાં કેટલી નૈસર્ગિકતા છે? તો પણ નચરોપાય કહેવાતા ચિકિત્સકોના વ્યવહારથી એ તો સ્પષ્ટ થાય છે કે જે પદ્ધતિઓમાં દવા ખવરાવ્યા વિના ઉપચાર ચાય છે તેને તેઓ 'નૈસર્ગિક' તરીકે ઓળખાવે છે.

સૌથી પ્રથમ તો આપણે તેઓના આવા વિશ્વાસની તપાસ કરવાની છે અને જોવાનું છે કે તેમાં કેટલું સચ્ચ સમાયેલું છે.

સંસારમાં એવો કોઈ પદાર્થ નથી કે જે ઔષધ ન હોય. પાણી, માટી, લવા, પથ્થર, વનસ્પતિ, ધાતુઓ, ઝેર. ઝેરી માણી, વિગેરે સર્વે ઔષધિઓ છે.

સામાં કોઈ ને કોઈ ગુણ હાજર હશે, કોઈ ને કોઈ શારીરિક વિકારને શમાવવાની શક્તિ હશે. તે પછી નેચરોપધીના ઇન્નરદારો અમુક યોગ્ય પદાર્થોને ઔષધ તરીકે ગ્રાહ્ય અને બીજા મોટા ભાગને ત્યાજ્ય સાથી સમજે છે ?

તે એમ કહેવામાં આવે કે નૈસર્ગિક ઉપચારોમાં ફક્ત નૈસર્ગિક અથવા પ્રાકૃતિક દ્રવ્યોજ્ઞ ઉપયોગમાં લેવાય છે તો પછી કહેનારને એવો કોઈ પદાર્થ બતાવવા કહેવું કે જે નૈસર્ગિક ન હોય. નેચરોપાય સામાન્ય માટીનો ઉપયોગ છૂટે હાથે કરે છે તો પછી તેઓએ મુક્તતાની માટી, ગેર, ચાક, પક્ષાબેલી અરમતી, વિગેરેને ત્યાજ્ય સમજવાં નહિ કેમકે એ બધા માટીઓના પ્રકારજ છે.

નેચરોપાય ફોનોના અત્યન્ત પક્ષપાતી હોય છે. પરંતુ જ્યારે તેઓ નારંગી, ફળાં, ખજૂર, વિગેરેનો વપરાશ કરે છે, ત્યારે ઇન્દ્રાયણનું ફળ, કટેલી, વિગેરે ફોનોને શા માટે ત્યાજ્ય માને છે ? કારણ કે તેઓ એમ કહે કે જે ફોનો મનુષ્ય આરોગ્યાવસ્થામાં વાપરી શકે તેજ રોગી અવસ્થામાં વાપરે, પણ આ તો ભયંકર ભૂલ છે. સર્વ પદાર્થોના ત્રણ પ્રકાર છે. કિંચિદ્વોષ પ્રશમનં કિંચિદ્વાતુ પ્રત્યુષણમ્ । સ્વસ્થવૃત્તૌ મતં કિંચિન્નિર્વિષં દ્રવ્ય મુચ્યતે ॥ અર્થાત્ કોઈ દ્રવ્ય શરીરમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે, કોઈ શારીરિક વિકારનો નાશ કરે છે અને કોઈ આરોગ્ય સ્થિર રાખી શકે છે. જે દ્રવ્યો આરોગ્ય સ્થિર કરે છે તે આરોગ્યાવસ્થામાં વાપરવાં અને વિકાર ઉત્પન્ન કરનારાં દ્રવ્યો હંમેશાં માટે વપરાશમાંથી દૂર કરવાં.

આપણા નિત્ય વપરાશનાં ફોનોની પસંદગી અગે એ દૃષ્ટિએ કરી છે, એક સ્વાદની દૃષ્ટિએ, બીજી દ્રવ્યગુણ ઉપર વિચાર કરીને. તેમાં બીજું કારણજ વધારે મહત્વનું છે, એટલે કે આપણા નિત્ય વપરાશમાં

આવતાં ફોની આરોગ્ય બક્ષવાની શક્તિના કારણે નેચરોપાય તેમની  
જેર શોરથી સીફારસ કરે છે. જે આમ બાબત છે તો ફોની પેટે  
બીજા પદાર્થો અને નિત્ય વપરાશમાં ન આવનારાં ફોના ગુણ પ્રભાવની  
પણ પરીક્ષા આપણે કેમ ન કરવી? પરીક્ષા કર્યા પછી જે પદાર્થ  
ઉપયોગી સિધ્ધ થાય તે ગ્રહણ કરી બીજા વર્જ્ય ગણવા.

આ પરીક્ષા ભારતીય મહર્ષિઓએ કાઢી પણ દેશના વિજ્ઞાન-  
શાસ્ત્રીઓથી વધારે સારી રીતે અને વધારે સંખ્યાના પદાર્થોની કરી છે  
અને એજ કારણે આયુર્વેદનો ઔષધિ ભંડાર સર્વ ચિકિત્સા પદ્ધતિ-  
ઓમાં વિશાળ, બદ્ધે અત્યંત વિશાળ છે. જે વિદ્વાન આયુર્વેદની  
ઔષધિઓને અપ્રાકૃતિક સમજે છે તેઓ ખરી રીતે જોતાં એક મોટો  
અન્યાય કરે છે. તેઓનું કર્તવ્ય છે કે તેઓ આયુર્વેદનાં ઔષધોની  
પરીક્ષા કરે અને તેમાં આયુર્વેદમાં કહેલા ગુણો ન મળી આવે અને  
સર્વ પ્રકારે તેમાં અવગુણો ને અવગુણોજ સાબીત થાય તો બેશક તેને  
ત્યાગ કરે. પરંતુ પરીક્ષા કરતાં સંસારની કાષ્ઠ પણ વસ્તુ એવી નહિ  
મળે કે જે માત્ર લાભદાયકજ હોય અથવા સર્વ પ્રકારે નુકશાનકારકજ  
હોય. સર્વ પદાર્થ અમુક અમુક ખાસ અવસ્થામાં લાભ યા નુકશાન  
કરનાર મળી આવે છે. જન સમાજનાં પ્રિય ફોલ, ફોળાં, નારંગી,  
દાડમ, વિગેરે, સર્વ ઋતુઓમાં, સર્વ માણસોને, સર્વ અવસ્થાઓમાં,  
એક સરખાં લાભદાયક કે નુકશાનકારક નથી હોતાં. તેથીજ ચિકિત્સા-  
શાસ્ત્રમાં કાષ્ઠ પણ પદાર્થને ત્યાજ્ય સમજવો એ લખકર ભૂલ માન-  
વામાં આવી છે. સર્વ પદાર્થ પોત પોતાના સમય પરત્વે લાભદાયક  
સિધ્ધ થાય છે, તેટલાજ માટે તો મહર્ષિ આત્રેયે કહ્યું છે કે યોગ  
માસાંતુયો વિચાદ્વકાલો પપાદિતમ્ । પુર્યં પુર્યં વીક્ષ્ય સ વિત્તેયો મિપક્તમઃ ॥  
એટલે કે જે વૈષ્ઠ્ય અત્યેક દર્દીની જુદી જુદી તપાસ કરી, દેશકાલને  
અનુસરી ઔષધિઓ વાપરી બાજુ છે તેજ સર્વગ્રેષ્ઠ વૈષ્ઠ્ય યદ શકે છે.  
ખરી રીતે જોતાં નેચરોપથીના પાશ્ર્વત્ય આચાર્યોને ખબર પણ નથી કે  
ભારતીય આયુર્વેદશાસ્ત્રીઓએ કેવી ઉત્તમ રીતે હજારો દ્રવ્યોની ગુણ  
પરીક્ષા કરી છે અને તેમની પ્રયોગવિધિ કેવી નૈસર્ગિક છે. તેઓને તો

ફક્ત એલોપથીની સિદ્ધાન્તરહિત ચિકિત્સાપદ્ધતિનો કડવો અનુભવ થયેલો છે અને તેનાજ આધાર ઉપર તેઓ ઔષધ વડે કરવાની ચિકિત્સાઓનો નિષેધ કરે છે. તેમનાજ સુરમાં સુર મેળવીને ભારતીય વિદ્વાનો અને નેતાઓ પણ આયુર્વેદિક ચિકિત્સાઓને અપ્રાકૃતિક ઠરાવતાં અચકાતા નથી. આ એક મોટા દુઃખની વાત છે અને હું તો તેને લાંબા સમયની માનસિક ગુલામીનુંજ પરિણામ કહીશ.

આ વિવેચન કરીને મેં એ બાબત સિદ્ધ કરી છે કે ગુણ અવ-ગુણનું વિવેચન કરીને યુક્તિપૂર્વક યથાવસર વાપરેલો કોઈપણ પદાર્થ નુકશાનકારક થઈ શકતો નથી. સર્વ પદાર્થ ઔષધોપયોગી છે અને માત્ર ઔષધો વપરાય છે અથવા જરૂર પડતાં ઔષધો વપરાય છે એવા કારણે કોઈપણ ચિકિત્સાપદ્ધતિને આપણે અપ્રાકૃતિક નહિ કહી શકીએ. યોગદાપિ વિપ્ લીક્ષ્ણમુક્તમ્ મેપજં મવેત્ । મેપજં ચાપિ દુર્લુકં લીક્ષ્ણ સંપચતે વિપમ્ ॥ નેચરોપાય કહેવાતા ચિકિત્સકો થોડાક દ્રવ્યોનોજ પ્રયોગ કરે છે, તેનું એક મુખ્ય કારણ એ છે કે તેઓને ખીજાં દ્રવ્યોના ગુણદોષોનું જ્ઞાનજ નથી. હું નકકી માનું છું કે જો તેઓ આયુર્વેદનો અભ્યાસ કરે તો પોતાની ચિકિત્સાપદ્ધતિમાં ખીજાં ધણાં ઔષધિ દ્રવ્યોનો સમાવેશ કરી લેશે. પરંતુ જો થોડાંક દ્રવ્યોથી કાર્યસિદ્ધ થઈ શકતી હોય તો અધિક દ્રવ્યો લેવાની કોઈ જરૂર નથી અને આયુર્વેદ તે મતથી વિરૂધ્ધ નથી, પરંતુ જેટલાં વધુ દ્રવ્યોના ગુણદોષોનું જ્ઞાન હોય તેટલું વધારે સારું. પ્રકૃતિનો કોઈ પદાર્થ નિરૂપયોગી છેજ નહિ. જે ચિકિત્સા પ્રણાલીઓ હકૂપૂર્વક થોડાક પદાર્થો સિવાય ખીજા સમસ્ત પ્રકૃતિની સંપત્તિને નિરૂપયોગી સમજે છે તે પ્રકૃતિનો અનાદર કરે છે અને વાસ્તવિક પ્રાકૃતિક ચિકિત્સા જેવું કદી કરી શકતી નથી. હવે પાછા પોતાની મેળેજ વિચારી શકશે કે આયુર્વેદ નૈસર્ગિક ચિકિત્સાપદ્ધતિ છે કે નહિ ?

હવે આપણે એ જોવાનું છે કે આયુર્વેદ પદ્ધતિ દ્વારા ઔષધિ દ્રવ્યોનો પ્રયોગ નૈસર્ગિક નિયમોને અનુકૂલ છે કે પ્રતિકૂલ ! આયુર્વેદનો સિદ્ધાન્ત છે કે કોઈ પણ દ્રવ્યનો ઉપયોગ કર્યા પહેલાં રોગીના શરીરની પ્રકૃતિ તપાસો, તેના જલની પરીક્ષા કરો, રોગની પ્રકૃતિ જુઓ, તથા

ઔષધની પ્રતિ જુઓ. ક્ષણભરને માટે પણ પ્રતિ જુઓ નહિ. આશ્વર્ષની વાત કે જે આયુર્વેદ પગને પગને અને ક્ષણે ક્ષણે પ્રતિજ્ઞ રમણ કરે કે, જે હ મેશ પ્રતિ સાથે ગહે છે તેને આપણાજ દેશના કેળાનેના માણસો અપ્રાકૃતિક કહી દે છે. અને જે ચિકિત્સાઓ રોગી રોગ, દેહ, કાન વગેરે કાષ્ઠપ્રકારની પ્રતિ ઉપર ધ્યાન આપ્યા વિના જે આવે તેને ઉપવાસ, જે પૂછે તેને ખસિત, કે કાયા ચણા ચાનવાની સનાહ આપે છે તેને નેચરોપથી માને છે. આ સુધિનું દેવાળું નહિ તો બીજું શું ? પાશ્વત્ય વિચારકો ઔષધિ પ્રયોગનાળી ચિકિત્સાઓને અપ્રાકૃતિક કહે તો કીડ પણ છે કેમકે તેમને ત્યાં આયુર્વેદ જેવી પ્રતિભાવ કાષ્ઠ ચિકિત્સાપ્રણાલી છે પણ નહિ. પરંતુ જેઓ જાણે છે કે પ્રતિને ખોળે તો આયુર્વેદનો પ્રાદુર્ભાવ હ મેશ પ્રતિની સમીપ રહેનારા ઋષિઓ દ્વારા થયો છે તેઓ પણ આયુર્વેદને અપ્રાકૃતિક કહે તો તેમને માટે એ શરમાનનારી વાત છે.

આયુર્વેદ તો એટલે સુધી માને છે કે જે પ્રતિ શરીરની બહાર છે તેજ શરીરની અંદર છે જે પ્રાકૃતિક નિયમ શરીરની બહાર કાર્ય કરે છે તેજ શરીરની અંદર પણ કાર્ય કરે છે ‘‘યાવન્તો ભાવા અસ્માનેકે તાવન્ત પુરુષે, યાવન્ત પુરુષે તાવન્તો લોકે ઇતિ વ્રુવાસ્ત્વેન દ્રુદ્ધ અમિ સમ્મિહન્તે ॥’’ જાણ જગતમા સૂર્ય, ચન્દ્ર, અને વાયુ એ ત્રણ પદાર્થ સર્વથી અધિક મહત્વનાળી છે સ સાગના મુખદુ ખ એમના આશ્રયે છે. વખતસર યોગ્ય પ્રમાણમા વરસાદ થવો, અન્ન આદિની ઉત્પત્તિ, પાન, જનની શુદ્ધિ, વનસ્પતિઓની શક્તિ, વિગેરે સ સારની બધી ક્રિયાઓ, મુખ્યત્વે એમના આધાર પર છે, તેજ પ્રારે આપણા શરીરમા પણ પિત્ત, કફ અને વાયુ એ ત્રણ મુખ્ય પદાર્થ છે. તેઓ પ્રતિ મુજબ રહે ત્યાં સુધી શરીર સ્વસ્થ રહે છે અને તેઓ નિષ્કૃત થતા રોગ શરીર પર આક્રમણ કરે છે પિત્તમા સૂર્યના, કફમા ચંદ્રમાના અને વાતમા વાયુના ગુણ વધુ પ્રમાણમા ગહે છે સૂર્યના કિરણોનો શરીર સાથે વધુ સંપર્ક થનાથી પિત્ત વધે છે ચંદ્રમાના કિરણો પિત્તની તીવ્રતા ઓછી કરી કફને વધારે છે વાયુના અધિક સમાગમથી શરીરમા વાત વધે છે

અધ્યાત્મલોકા વાતાઈર્જોઙ્ગો વાત રવીન્દુભિઃ । પીડયતે ધાર્યતે ચૈવ વિઘ્નતા વિઘ્નૈસ્તયા ॥ (ચ. ચિ. અ. ૨૬. ૨૮૯.)

આ તો એમના પ્રત્યક્ષ સમાગમની વાત થઇ પણ એમના પરોક્ષ રૂપથી શરીરમાં એમના પરમાણુઓ કેવી રીતે પહોંચે છે, એની પણ પરીક્ષા અને તપાસ ઋષિઓએ સારી રીતે કરી રાખી છે. એમણે બતાવી આપ્યું છે કે સંસારના દરેક પદાર્થમાં કોઇ કોઈ સ્વાદ કે રસ અવશ્ય મળ્યા આવે છે. એ રસોની સંખ્યા છ-૬-છ. મધુર, ખાટો, ખારો, કડવો, તીખો, તુરો. સંસારના કોઇપણ પદાર્થની પરીક્ષા કરી જોવાથી તેમાં આ ૬ રસોમાંનો કોઈ એક રસ અવશ્ય મળ્યા આવશે. એકજ પદાર્થમાં અનેક રસ પણ હોઇ શકે છે, પરંતુ આ ૬ રસની બહારનો કોઇ રસ નહિ હોય. આ રસોમાંથી

*મધુર રસમાં	ચંદ્રમા અને જલના ગુણુ વધુ પ્રમાણમાં
ખાટા „	અગ્નિ કે સૂર્યના „
ખારા „	અગ્નિ અને પાણી કે ચંદ્રના „
કડવા „	અગ્નિ અને વાયુના „
તીખા „	વાયુના „
તુરો „	વાયુના „ હોય છે.

\*તેવાં ધર્ણાં રસાનાં સોમગુણાતિરેકાન્મધુરઃ ।

પૃથિવ્યમ્નિ મૃયિષ્ટ્વાદમ્લઃ ।

સલિલામ્નિ મૃયિષ્ટ્વાદ્ સ્વળઃ ।

વાયુમ્નિ મૃયિષ્ટ્વાદ્ કટુકઃ ।

માય્વાકાશાતિરેકત્વાદ્ તિષ્ઠઃ ।

પવન પૃથિવિ વ્યતિરેકાત્કથાયઃ । -ચરક

અહીં મૂલ પાઠમાં અગ્નિ અને સલિલ-પાણી મહાભૂતોનાં નામ આપ્યાં છે તેના સ્થાને ઉપર મેં સૂર્ય અને ચંદ્રનાં નામ લખ્યાં છે. ખરી રીતે જોતાં સૂર્ય ચંદ્ર પણ પાંચ લૌતિક પદાર્થ છે, જેમાં ક્રમે ક્રમે અગ્નિ અને જલની પ્રધાનતા હોય છે. જેથી અગ્નિતત્વનું સ્થાન સૂર્ય અને જલતત્વનું સ્થાન ચંદ્રમા સમગ્ર શકાય તેમ છે.



આ રસોના ગુણધર્મ જુદા પાડવાનાં સત્યની પરીક્ષા કરવી હોય તો સહજમાં યદ્ય શકે છે. જુઓ, મધુર પદાર્થના સેવનથી શરીરની ગરમી શાન્ત થાય છે અને કફ અથવા ઠંડક વધે છે. ઠંડક એ ચંદ્રમાનો મુખ્ય ગુણ છે. ખાટા પદાર્થના સેવનથી પાચન કરનાર અગ્નિ વધે છે. તીખા, કડવા કે તુરા પદાર્થોના સેવનથી શરીરમાં વાયુ વધી જાય છે. ઉપરાંત, ખીજ અનેક પ્રકારે પરીક્ષા કરી શકાય છે. પરંતુ અહીં ફક્ત કંગારો કરી આપેલા એટલું જ ખસ ચરો.

આ વિવેચનથી આપણે સહેલાઈથી સમજી શકીએ કે સોમ (ચંદ્રમા) નો ગુણ વધારનાર કફની અને મધુર રસની સરખામણી વધુ પ્રમાણમાં થઈ શકે છે. તેજ પ્રમાણે સૂર્યનો ગુણ વધારનાર પિત્તની ખાટા રસ સાથેની અને તાતની તીખા અને તુરા રસ સાથેની વધુ સમતા છે. આયુર્વેદનો સિદ્ધાન્ત છે કે સર્વદા સર્વભાવાના સામાન્ય વૃદ્ધિ ફારણમ્ । હાસ હેતુર્વિજેયથ..... ॥ અર્થાત્, સામાન્ય ભાવ એકે ખીજને વધારે કરે છે, અને વિપરીત ભાવ ઘટાડે કરે છે. તેથીજ મધુર રસથી કફની, ખાટા રસથી પિત્તની તથા તીખા અને તુરા રસથી વાયુની વૃદ્ધિ થતી એ સહજ સિદ્ધ છે.

રસોની અને શારીરિક વાત, પિત્ત અને કફની ઉત્પત્તિમાં પૃથ્વી, આકાશ, વિગેરે તત્ત્વો સહાયક છે. તેથીજ આ સમતા અને વિપત્તિમાં એ બંનેના ગુણો ભૂતવા નોંધએ નહિ.

આ સિદ્ધાન્તથી આપણે ચિકિત્સાશાસ્ત્રની ચાવી આપી ચૂક્યા છીએ. એના આધાર ઉપર આપણે સહેલાઈથી અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે શરીરના કોઈ દોષનો વધારો થયો હોય તે ઘટાડવા તથા સમતામાં લાવવા સારૂ આપણે કયા રસવાળા પદાર્થોનું સેવન કરવું નોંધએ.

હવે પાઠકગણ વિચાર કરે કે આયુર્વેદિક ચિકિત્સાસિદ્ધાન્ત પ્રકૃતિની સાથે કેટલો ઘનિષ્ઠ સંબંધ ધરાવે છે. જરા નિષ્પક્ષપાતપણે કહીએ તો શું એમ નથી સમજાતું કે ખરી રીતે જોતાં આયુર્વેદિક

ચિકિત્સા નૈસર્ગિક અને સૌથી વધુ પ્રભુપણે નૈસર્ગિક છે? પ્રકૃતિની સાથે આટલી સામ્યતા બીજા કોઈ ચિકિત્સાપ્રણાલીમાં હજી ક્યાં?

મોટા ભાગના નેચરોપાય ડૉક્ટરોનો સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્ત છે કે શરીરમાં વિજ્ઞતીય પદાર્થો બેગા થવાથીજ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે વિજ્ઞતીય દ્રવ્યોને કાઢી નાખવાથી ફરી આરોગ્ય મળી શકે છે, પરંતુ આ એક ભયંકર ભૂલ છે. ખરી રીતે જોતાં, જેવી રીતે શરીરમાં વિજ્ઞતીય દ્રવ્યો એકઠાં થવાથી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવીજ રીતે શારીરિક ધાતુઓનો નાશ થવાથી યા ઘટાડો થવાથી પણ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ધાતુઓનો ઘટાડો શરીરમાં દોષ (વિજ્ઞતીય દ્રવ્યો) એકઠાં થવાથી, કોઈ વાર ઘણી મહેનત લેવાથી, જરૂરી પોષણના અભાવથી અથવા રક્તસ્રાવ આદિ બહારના કારણોથી પણ થઈ શકે છે. અનેક વાર રોગ ઉત્પન્ન કર્યા પછી દોષ શરીરમાં ધર કરી બેસે છે અને અનેક વાર પોતાની મેજે, પ્રકૃતિની સહાયતાથી અથવા ઉપચાર કરવાથી નાશ પામે છે, અથવા દૂર થાય છે, જેવી રીતે કોઈ યંત્રમાં કોઈ બહારનો પદાર્થ દાખલ થતાં કોઈ પુરજાને તોડી તેની વ્યવસ્થા નષ્ટબ્રજ કરી નાખે અને તે પછી તે બહાર નીકળી જાય. બેશક, યંત્રના બગાડનું કારણ તે બહારનો પદાર્થ છે અને તે યંત્રને બગાડ્યા પછી કાયમ અંદર રહીજ રહે એ સંભવિત નથી. તેજ પ્રમાણે વિજ્ઞતીય દ્રવ્યો રોગ ઉત્પન્ન કર્યા પછી શરીરમાં રહે છે પણ ખરાં અને નથી પણ રહેતાં. તેથીજ દરેક રોગમાં ચિકિત્સા કરીને પહેલાં એ તપાસવું જરૂરી છે કે હાલમાં રોગીના શરીરમાં વિજ્ઞતીય પદાર્થ હાજર છે કે નથી. જો શરીરમાં દોષ સંચય ન હોય તો પછી દોષો કાઢી નાખવાના પ્રયત્ન કરવા સર્વથી નિરર્થકજ નહિ બંધે હાનિકારક પણ થશે. પોષણનો અભાવ, વિગેરે કારણે ધાતુક્ષય થવાની દશામાં તો શરીરશોધન-દોષનિષ્કાસનની એટલા કરવી સંપૂર્ણ મુખ્યતા છે. આ પ્રમાણે જો રોગોત્પત્તિનાં બે કારણો-દોષસંચય અને ધાતુક્ષય-ય્યાં તો ચિકિત્સાના પણ બે પ્રકાર હોવાજ જોઈએ. એક દોષહરણ અને બીજો ધાતુવર્ધન. જે ચિકિત્સાપદ્ધતિએ આ બે પ્રકારના બેદની મહત્તાને સમાનરૂપે સ્વીકારી હોય તેજ નૈસર્ગિક પ્રણાલી થઈ શકે છે.

આયુર્વેદના વિષયોમાં પશુ આ વાત સારી રીતે જાણે છે કે આયુર્વેદિક ચિકિત્સાના બે મુખ્ય ભાગ છે: એક લંઘન અને બીજો બૃંહન. દોષસંચયમાં લંઘન ઉપયોગી છે અને ધાતુક્ષયમાં બૃંહન ચિકિત્સા ઉપયોગી થઈ પડે છે. આ બે ભાગ સ્ત્રીકાર્યા વિના કાઈ ચિકિત્સા પૂર્ણ થઈ શકતી નથી.

આયુર્વેદમાં લંઘનનું સાધન પશુ કેવળ એક ઉપવાસ જ નથી, પરંતુ રોગી અને રોગના બળ મુજબ હલકું ભોજન, વિગેરે અનેક ઉપાયો સ્વયંવેદ છે, જેમાં ઉપવાસનો પણ સમાવેશ થાય છે. તેમનો ઉપયોગ જરૂર પ્રમાણે કરવામાં આવે છે.

નેચરોપાય કહેવાતા ડૉક્ટરો ઔષધચિકિત્સા ઉપર એક મોટો આક્ષેપ એવો કરે છે કે ઔષધ વડે રોગ દબાઈ જાય છે પણ મૂળથી રોગ નાશ પામતો નથી. પરંતુ આયુર્વેદિક ચિકિત્સા પર આવા પ્રકારનું લાંછન લગાડવું એ તેમનું પોતાનું અજ્ઞાન ઉઘાડું પાડવા બરાબર છે. રોગોને મૂળથી શરીર બહાર કાઢવાનું અભિમાન કરનારા એ નેચરોપાય ડૉક્ટરો જરા કાન ખૂલ્યા કરી સાંભળે તો આયુર્વેદ ખૂલે ખૂલું કહે છે કે દોષાઃ ક્વાચિત્કુપ્યન્તિ જિતાતંપન પાચનૈઃ । જિતાઃ સંશોષમેષેતુ ન સેવાં પુનરુદ્ભવઃ ॥ અર્થાત્, લંઘન, પાચન, આદિ વડે છતાંએલા દોષ ફરી ફાપી ઉઠવાનો ભય રહે છે, પરંતુ શરીરસંશોધન વડે નાશ પામેલા રોગ ફરી હુમલો કરી શકતા નથી. નેચરોપાય જે ઉપવાસને શરીર શોધનના મહાન્ સાધન તરીકે માને છે તેને આયુર્વેદ પણ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અપૂર્ણ જાહેર કરી આપે છે. આયુર્વેદ તો એથી પણ વધારે સંશોધન કરવાનો પક્ષપાત કરે છે. એટલે તો આયુર્વેદની શોધન વિધિ રોગોને મરણાસન બનાવનારી નહિ, પરંતુ સ્વાભાવિક રીતે શરીરના અંગપ્રત્યંગથી, નસ, નસથી, રેગે, રેગેથી અને ગ્રામગ્રામથી મુખ્યમૂર્ધ રોગોને બહાર કાઢનાર વિધિ છે.

આપણા શરીરમાં મુખ, મલમૂત્રદ્વાર, નાસિકા અને રોમકૂપ પણ એવાં છિદ્રો છે કે જે દ્વારા દોષ બહાર આવે છે. આયુર્વેદ આ બધાં

દ્રારોથી મલને બહાર કાઢવાના વિધિનો ઉપદેશ આપે છે, અને એવું પણ જતાવે છે કે કયા દ્વારથી કયા પ્રકારનો મલ સરલતાથી દૂર થઈ શકે છે. આયુર્વેદિકત પંચકર્મ પદ્ધતિનું ઉપરચોટીયા એક વાર નિરીક્ષણ કરી જઈ કાંઈ એવું કહેવાની દિશત નહિ કરે કે આયુર્વેદિક ચિકિત્સા રોગોને દબાવે છે. નિષ્પક્ષપાત વ્યક્તિ તો એમ કહ્યા વગર નહિ રહે કે આયુર્વેદના જેવી રોગોને મૂળથી કાઢી નાખનારી ખીજ કાંઈ પદ્ધતિ છેજ નહિ.

કહેવા પુરતું તો કાંઈ ગમે તે કહે, કાંઈની છબ પકડી રખાતી નથી. નેચરોપાય કહેવાતા લોકો ઔષધ ચિકિત્સાને પેટ ભરીને ગાળો આપે છે. બલે ખુશીથી તેઓ આપ્યા કરે. કાણુ તેમને શંકા શકે છે? પણ તેમની વાતો સાંભળનાર તથા તેમનાં પુસ્તકો વાંચનાર જડમુ ન હોય તો તેમને એકવાર પૂછે તો ખરા કે શું બધા પ્રકારની ઔષધિ-ઓની ચિકિત્સા રોગને દબાવનારી હોય છે? શું તેમને આયુર્વેદિક પદ્ધતિનો થોડો ધણો અનુભવ તથા તેના સિદ્ધાન્તોની કાંઈ માહિતી છે? શું તેઓની પાસે એવું કાંઈ પ્રમાણ પણ છે કે ઔષધ ચિકિત્સા વડે રોગ દબાઈ જાય છે અને નેચરોપથીની ચિકિત્સા વડે મૂળથી રોગ નાશ પામે છે? જે ચિકિત્સા રોગોને દબાવે છે અને ખીજ રોગોની ઉત્પત્તિનું કારણ બને છે તેને તો આયુર્વેદિક ચિકિત્સાજ કહી શકાય, નહિ. પ્રયોગઃ શમયેદ્વ્યાપિ યોડન્યમન્યમુદીરયેત્. નાસૌ વિશુદ્ધઃ શુદ્ધસ્તુ શમયેદો ન કોપયેત્ ॥

નેચરોપાય ડૉક્ટરોને તેમની ચિકિત્સા વડે સ્વસ્થ થએલા રોગી-ઓની વિશાળ ગાથાઓ અભિમાનપૂર્વક પ્રકટ કરવાનું એક પ્રકારનું બ્યસન થઈ પડ્યું છે અને એ ગાથાઓનેજ તેઓ પોતાની ચિકિત્સાની સફળતાના પ્રમાણ તરીકે સમજે છે. પરંતુ તેઓ એ બાબતનો વિચાર પણ કરતા નથી કે આ પ્રકારનાં ઉદાહરણો તો સૌથી સારી કે ઉત્તરતી દરેક પદ્ધતિ પાસે હાજર હોય છે. આયુર્વેદિક ચિકિત્સા વડે તો નિરાશ થએલા હજારો રોગી રોજ છવિતલાલ મેળવે છે. ફેર માત્ર એટલોજ કે વૈદ્યોને એવા પ્રકારે બાહેરાત મેળવવાનો

લોભ કે શોખ હોતો નથી અથવા તેઓ તેમ કરે પણ શા માટે ? તેમને માટે તો આવી અનેક વાત રોગ મળી આવે. વેદો તો એ સમજેજ છે કે ભયંકર રોગોને મૂળથી મટાડવા એ તો આયુર્વેદનું સામાન્ય કર્તવ્ય છે. તે વિશે અભિમાન કરવું કે વાળં વગડાવવાં એ બીનજરૂરી છે.

નેચરોપાય, વેદો અને ડોક્ટરોને હાંટારા કહે છે. પણ જરા તેઓ ખોતાના હૃદય પર હાથ રાખી જુઓ કે તેમની નાની નાની ચોપડીઓ કેટલી મોંઘી હોય છે. સામાન્યમાં સામાન્ય સલાહ આપવાની તેઓ કેટલી મોટી મોટી શી લે છે ?

આયુર્વેદમાં એવા સેંકડો ઉપાયો છે જે વડે માત્ર પાણી, માટી, ઘઉં, આદિ અનાજ, સાધારણ ધાસ, દૂધ, ઘી, છાશ, દહીં, મધ, વિગેરે રોગ કામમાં આવનાર અને સાધારણ સર્વ સ્થળે મળી શકે તેવા પદાર્થો, સાથે સાથે ઉપવાસ, વ્યાયામ, બ્રહ્મચર્ય, જલધારા પ્રયોગ, વિગેરે સામાન્ય કાર્યો વડે પણ ભયંકરમાં ભયંકર રોગ મૂળથી મટાડી શકાય છે. છતાં પણ કદાચ આયુર્વેદને નૈસર્ગિક ઉપચાર પદ્ધતિ તરીકે ન માને તો તેની મરજી.

## પરેલ

**મા**રા “ધરગથુ વૈદક” (સંવત ૧૯૮૯)ના પ્રવેશકમાં ‘વૈદની પરેલ’ વિશે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:—

“સમાજમાં ‘વૈદની પરેલ’ની ભારે બીક લેવામાં આવે છે. વૈદની હવા સાથે ખાવા પીવાની પરેલ દોષજ એમ કહેવામાં આવી છે. આ વિશે કંઈક ખુલાસો કરવો અત્રે આવશ્યક પાડ્યો છે. જેમ ઘણી વસ્તુઓમાં સાથ મળ્યા અને કોસોટા રહ્યા તેવું થયું છે તેમ આમાં પણ થયું છે. આદારની મહત્ત્વ રોગો મટાડતાં એ પ્રાચીન વૈદની પ્રભુત્વિકાનો આજે અજળ વિપર્યાસ થઈ ગયો છે. અરકે ૨૫૦૮ કલ્પુ છે કે ઘણા ખરા રોગોત્તર કારણ ‘અમ્ય આહાર’ છે એટલે દરેક વૈદને અને અમ્ય રોગ અમ્ય કારણથી થયો છે એમ સમજ લઈ વૈદ તેને અમ્ય ખાવું, અમ્ય ન ખાવું એમ સૂચના આપતો. પરંતુ અત્યારના કેટલાક વૈદો વગર સમજણે પરેલ પગાવતાં લેવામાં આવે છે. પરેલ રોગની હોય, નહિ કે હવાઓની. “એક બાલુ મારી હવા ને બીજી બાલુ તારાં લાકડાં હો! આટલે સાચવજે. હિમત હોય તો હવા ખાજે.” આવા વૈદોનો જમાનો જાદુ પૂરો થાય એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. સોમલ, તાંબુ, હરિતાલ વિગેરે લક્ષ્મી વાપરનારા અતિથય પરેલ પગાવે છે, તેમાં પણ કંઈ તથ્ય લેવામાં આવતું નથી. પરેલનો સામાન્ય અર્થ એ છે કે રોગમાં અમ્ય પચાપચ તરફ ધ્યાન આપવું. ઇત્યાદિ—”

પરેલ સંબંધી કેટલાક સામાન્ય નિયમો નીચે મુજબ મૂકી શકાય ખરા :—

(૧) વ્યાધિની પ્રથમાવસ્થા—એક્યુટ સ્ટેજ—માં ખાસ ખોરાકની યોજના થઈ શકે. વ્યાધિની છલ્લાવસ્થા—ક્રોનિક—માં જે આદાર અથવા જે ખાદ્ય પદાર્થો શરીરને નુકસાનકારક જણાય તે આપવા બંધ કરવા જોઈએ.

(૨) દરદીને ક્યો ખોરાક રૂચે છે-ભાવે છે અને ક્યો ખોરાક તેને માફક આવે છે તે સમજીનેજ પરેજીની યોજના યથા શકે.

(૩) અમુક પદાર્થ આપવાથી નુકશાનજ ઘશે-થાય છે એમ જો લાગે તોજ તે ખાદ્ય પદાર્થ બંધ કરવો.

(૪) વ્યાધિગ્રસ્ત માણસને શું ખાવું ગમે છે તે તરફ ખાસ ધ્યાન દેવું યોગ્ય છે. હીપોક્રેટીસ કહે છે કે “અમુક ખાદ્ય પદાર્થ દરદી માટે હિતાવહ હોય પરંતુ તે દરદીને ગમતોજ ન હોય તો તે આપવા કરતાં, ખોરાક બંને અરૂચ હિતાવહ હોય પરંતુ જો તે દરદીને રૂચતો હોય તો તેજ આપવો.” સીડનહામ કહે છે કે “દરદીની રૂચિ અને લાગણી (જો તે ખૂબજ નુકશાનકારક હોય તો જુદી વાત છે.) તરફ ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ. ચિકિત્સાના સંદિગ્ધ અને આમક નિયમો કરતાં તો દરદીની રૂચિ વિશેષ ધ્યાનાર્હ છે.”

(૫) અહિન ખોરાક લેતો હોય તો તે એકદમ બંધ ન કરતાં ક્રમશઃ ઓછો કરવો અને હિતનું સેવન કરાવવું હોય તો પણ ક્રમશઃ કરાવવું જોઈએ. ચરક કહે છે કે ઇજિપ્તિદહિતાદ્વીમાન્ક્રમશો વિરમેત્રતઃ, હિતં ક્રમેજ સેવેત ક્ષમધાત્રોપદિશ્યતે । પ્રજ્ઞેષાપચયે સામ્યાં ક્રમઃ પાદાંશિકો ભવેત્ ॥ (ચરક. સુ. સ્થા. અ. ૭.) અહિતનો ત્યાગ અને હિતનું સેવન ક્રમશઃ ધીરે ધીરે થવું જોઈએ.

(૬) જે આહારયોજના કરવામાં આવી હોય તે ધડીએ ધડીએ ફેરવવી ન જોઈએ. કેટલો અમુક પદાર્થથી ટેવાતાં અમુક વખત લાગે છે એ ધ્યાન આપવું.

(૭) સ્વસ્થ હાલતમાં દરદીનો આહાર કેટલો અને કપી જાતનો હતો તેમજ તેની વ્યાયામશક્તિ કેટલી હતી તેના બરાબર જ્ઞાન વિના પરેજીની યોજના ન કરવી જોઈએ.

આપણે આ શાંત વિચારણા માગતા વિષયને વિશદ બતાવવા ચોડાક રંગો લઇશું. સૌ પ્રથમ રંગનો રાગત જ્વર જોઈએ, જ્વરની ચરકોક્ત ચિકિત્સા મને શાસ્ત્રીય લાગે છે.

તે ચિકિત્સા ગમે તેટલી શાસ્ત્રીય હોય પરંતુ નવીન જ્ઞાનની જોડે ઝાંખી થયેલી છે તેના મનનું સમાધાન નેથી થતું નથી. જ્વરમાં લંઘન કરાવવું એ જ્વરની પ્રથમાવસ્થા માટે ફીક છે અને આપણેજ નહિ પરંતુ ઓગણીસમી સદીના આર્બક્લાજ સુધી યુરોપમાં પણ જ્વરમાં લંઘન રામચાલ ગણાતું હતું. ઓગણીસમી સદીના વચગાળામાં ગ્રેન્ઝ નામના વિદ્વાને આ લંઘનવાદની સામે પોતાનો પ્રખ્યાત અવાજ ઉઠાવ્યો અને ત્યાર પછીથી આ વાદનું જોર વધતું ચાલ્યું, એટલે સુધી કે હવે તો 'શીર્ડીંગ રીવર્સ' એટલે કે લંઘનને બદલે તર્પણવાદ અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે. આ વિચારોથી અભિન્ન આજનો ચિકિત્સક વર્ગ લંઘનવાદ પર શંકાની દૃષ્ટિથી જુએ તો નવામ્મ નહિ.

જ્વરમાં પોષણ આપવું જોઈએ એવું ગ્રેન્ઝે નક્કી કર્યું, એટલે પછી તેના પછીના વિવિધ શોધકોએ ગ્રેન્ઝના મંતવ્યને પોતાનાં નિરીક્ષણોથી પુષ્ટ કર્યું અને ખોરાક આપ્યાથી તાવ વધતો નથી અને સારી અવસ્થામાં જેમ ખોરાક પચી જાય છે તેમ જ્વરવાળી અવસ્થામાં પણ ખોરાક પચી જાય છે એમ પૂરવાર થયું.

ખોરાક તાવમાં આપી શકાય એમ એક વાર નક્કી થયું એટલે હવે 'તો તાવમાં કેવો આહાર આપવો જોઈએ?' એ સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉઠ્યો. જ્વરમાં નત્રિસ-વિશિષ્ટ કાપસમૂહો (નાઇટ્રોજન કન્ટેઇનિંગ રીસ્યુઝ) નો નાશ થાય છે જ્યારે રેનેલ અને કર્બોહિડ્રેટ ઉપર નહિ જેવીજ અસર થાય છે, એમ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. તો આથી તો આહારમાં નત્રિસ (પ્રોટીન) વિશેષ આપવું એ પૂરવાર થાય. પરંતુ નત્રિસ વિશેષ આપવાથી ટોક્સીન્સ-એરી તરવો-ઉલટાં લોહીમાં વધે છે એ તો આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ. નત્રિસ આહારનો વિપાક અગ્નિ-એસીડ ફામીંગ-છે અને અગ્નિવિપાક જ્વરમાં અદિતકર મનાય છે.

ત્યારે નત્રિસ વિશિષ્ટ તંતુઓનો નાશ અટકાવવા માટે નત્રિસ આહાર આપવાની નહિ પણ નત્રિસને જગ્યાએ એવો આહાર-પ્રોટીન



સ્પેશર-તો કર્બોહિદ્રેટ અને રેનેલજ છે. જ્યારમાં રેનેલવાળા પદાર્થો તો દરદીને લાવતાજ નથી એ સુવિદિત છે-એથી ધૂણા ઉપજે છે. તો પછી હવે એ નિષ્ક્રિય પર આવવું પડે છે કે જ્યારવાળાને કર્બોહિદ્રેટ પદાર્થો આપવા જોઈએ. ચરકની પેવાઓ કર્બોહિદ્રેટ દ્રવ્યોનીજ છે. કાર્બોહિદ્રેટ પદાર્થો સાથે દીપન પાચન દવાઓની પેવાઓ ચરકની વિશેષતા છે.

તાવવાાળાને પ્રવાહી ખોરાકજ આપવો જોઈએ એ આપણે સૌ સારી રીતે જાણીએ છીએ, કારણ કે તૃપ્તાકુલ દરદીની તરસ એથી શાંત થાય છે. તાવમાં લાક્ષણિકતાનો કાસ થયો હોય છે, રૂચિ નષ્ટ થઈ ગઈ હોય છે, આવવાનું આ સ્થિતિમાં ગમતું નથી આથી પ્રવાહી ખોરાકજ જ્યારમાં આપવો જોઈએ વળી એથી (પ્રવાહી ખોરાકથી) શરીરના કાર્બોને પાણી પણ મળે છે અને જ્યારમાં તેની ખાસ જરૂર હોય છે. દૂધ સૌથી સારો, સુખાચ્છ પ્રવાહી ખોરાક છે. ચાર પાઇન્ટ (પાંચગેર દૂધ) દૂધ ૧૭૦૦ કેલોરીઝ જેટલી ઉત્તમાશક્તિ આપી શકે છે. આટલો ખોરાક શરીર માટે પૂરતો તો નથીજ પરંતુ પથારીવશ દરદી માટે તે ઠીક ગણાય ખરો. દૂધમાં ધૂનાનું પાણી કે સોડા અથવા બીજું સોડા એસીડ જનમ ઉભરો લાવે એવું-એક્સરેસીઝ-પાણી નાખીને આપાય. જો દરદી એથી કંટાળતો હોય તો તેમાં કેસર, જાવંત્રી ઇત્યાદિ સુગંધી પદાર્થો નાખીને આપવું, અથવા ઠંડી કાપી અથવા કેરેમલ અથવા માસ્ટ એક્સ્ટ્રેક્ટ નાખી આપવું. દૂધ ઉલટી કે ઝાડા કરે તો તેને પેપ્ટોનાઈઝ કરીને આપવું જોઈએ અથવા સોડા સાઇટ્રેટ નાખી આપવું, મગનો ધૂધ આટલોજ સરસ છે.

જો દૂધ ૩ પાઇન્ટથી ઓછું આખા દિવસમાં લેવાય તો શરીરને યોગ્ય પોષણ ન મળતાં તેને ધસારો લાગે. આવે વખતે દૂધને વિશેષ પોષક બનાવવા તેમાં પ્લાઝ્મન (plasma) જેવી નવિલ બનાવટ નાખીને અથવા થોડો રેનેલ નાખીને આપવું. પરંતુ રેનેલ જ્યારમાં જલદીથી પચતું નથી એટલે રેનેલ કરતાં કર્બોહિદ્રેટ (દુધશર્કરા, શર્કરા ઇત્યાદિ) કંઈક નાખીને આપવું હિતાવહ છે. શીક નામના વિદ્વાને તો

તાવમાં ખાંડની અગત્યપર ઠીક ઠીક ભાર મૂક્યો છે. ખાંડ કરતાં આરાફટ, ઓટનો આટો, મકાઈનો લોટ વિગેરે નાખીને કાંચ બનાવવી એ વધુ હિતાવહ છે. આ જગ્યાએ ખેંજર્સ, નેસલ્સ અથવા મોસ્ટેડ મિલ્ક (દૂધ) ઠીક કામમાં આવી શકે. ધણા દરદીઓને મોસ્ટ એક્સ્ટ્રેક્ટની ઉમેરણી રૂચે પણ છે. આ બધું વારાફરતી ઉપયોગમાં લેવાથી દરદીની રૂચિ પણ જળવાઈ રહેશે. દૂધ ન લાવતું હોય તેને માટે મગનું પાણી અતિ હિતાવહ છે.

દૂધ ઉપરાંત માંસરસ,\* ખીફ-ટી ઇત્યાદિ ગ્રાહિજ પદાર્થો આખા દિવસમાં ૧ થી ૧૧ શેર જેટલાં અપાય તો તે પણ ઠીક. પરંતુ આ ખોરાક દેવળ સ્તુધાવર્ધક છે (ધણા ખરા માંસરસો સ્તુધાવર્ધક છે), યોગ્ય પોષણ આપનાર નથી. અતિસાર હોય તો આ વધુ ન અપાય.

ખીફ બ્યુસીઝ (ગૌમાંસના રસો) જ્વરમાં ઉપયોગી નથી પણ બંધ કરવા યોગ્ય છે. ઈંડાની સફેદી પાણીમાં રવૈયાથી ખરાબર ભાંગી નાંખીને તે પ્રવાહી આપવાથી, જે તાવમાં ઉત્પત્તિઓ થતી હોય અને કંઈપણ ખવાતું ન હોય તેમાં ધણીજ સરસ છે. ત્રિદોષજ્વરમાં પણ આ ઉત્તમ છે.†

જ્વરમાં ઠંડું પાણી ઉત્તમ પીણું છે. પરંતુ પાણી એક સામટું બહુ ન આપતાં થોડું થોડું વારંવાર આપવું અને દરદીએ તે ડ્રાઇ-થ્રસ્ટનું જોઈએ. બહુ સોડાવોટર, લેમોનેડ જેવાં પીણાં બંધ કરવાં; બહુ ગેસ પેટમાં જવાથી પેટનો આક્રમે થવાનો સંભવ રહે છે. દૂધમાં લેમોનેડ, દુધ-શર્કરા કે બાદશાહી આ જેવાં પીણાં ઉમેરીને આપવાં હિતાવહ છે.

\* યાવજ્જુલ્વમશનં દયાન્માંસરસેન તુ ।

ચલં છલં નિપ્રહાય દોષાણાં ચલકુચ્યતત્ ॥

† સિતિકુફુટિકાષ્ઠજલજં પાનામ્સ્યાદપ્યજ્જનાચ્ચ ।

દુઃસાધનસન્નિપાતઃ પ્રવલોડપ્યાશ્ચેવ શમમેતિ ॥

મૈપજ્ય રત્નાવલિ (જ્વરાધિકારે)

સુરાપાન\*—જરમાં મઘ આપવું કે નહિ એ વિષે ઘણો વાદ-વિવાદ થયો છે, પરંતુ હીપોક્રીટએ મઘની ખાસ લલામણ કરી છે અને આ આજ સુધી પ્રચલિત પણ છે.

સુરા હૃદયને ઉત્તેજિત કરે છે, ચામડીમાં રહેલાં રક્તસ્થાનકો—સરફેસ બ્લડ વેસલ્સ—નાં મુખ વિસ્તૃત થાય છે એટલે ઉત્તાપને શાંત કહે છે. સુરા પોતે જને શક્તિ—એનર્જી—નું ઉદ્ગમ સ્થાન છે, શરીરના ધસારાને—ટીસુ વેસ્ટ—તે ઓછો કરે છે. ખાસ કરીને રતેહનો હાસ અટકાવે છે. આ બધાં કારણોને લઈને મઘ તાવમાં ઉપયોગી નિવડવા સંભવ છે પરંતુ એનો અવિચારી—અમર્્યાદિ ઉપયોગ લખાયદ છે. નીચેનાં લક્ષણોવાળા જરમાં એ અપાય :—

(૧) ૧૨૦ ઉપર નાડીના ધમકારા હોય, નાડીનો વેગ ઘણા વખત સુધી કાયમ રહે, રક્તાભિસરણ કમી થાય, નાડી અનિયમિત, ધીમી પડતી જાય તો.

(૨) જરાપણ આંખ ન મીંચાતી હોય અને પરિણામે નાડીઓને થાક—નર્વસ એક્ઝોઝન—લાગેા હોય તો, તંદ્રામાં, લવારામાં, કંપી કંપીને જાયતો હોય તેમાં સુરા આપવી દિતાવદ છે.

(૩) પાચકશક્તિનો સમ્રાજ્યો નાશ થયો હોય (ખાવા પર રૂચિ જરાપણ થતી ન હોય), અતિસાર હોય, બ્રહ્મ સૂકી પડતી જાય તો મઘ આપવું.

(૪) સાધારણ રીતે સ્થિતિ ખરાબ હોય તેવા; તદ્દન દુર્બળ, શ્રમિત, જદ્દ અને મઘપાન કરનારાઓને મઘ આપવું.

\* સ્રોતસાં શોધનં જીર્ણ દીપનં લઘુ રોચનમ્ ।

હર્ષણં પ્રીણનં બલ્યં મયશોકપ્રમાપદમ્ ॥

પ્રાગલ્ભ્ય વીર્યપ્રતિમા તુષ્ટિપુષ્ટિ બલપ્રદમ્ ।

સાત્વિકૈઃ વિધિવદુક્તયા પીતં સ્યાદમૃતં યથા ॥

(ચરક સુ. સ્યા. અ. ૨૭.)

(૫) એક સરખો સખત તાપ રહેતો હોય તો.

ધાન્ડી, ઝીરકી, રટાડિટઃ બધાંજ આ માટે સરસ છે. આપણા સારા આસવો પણ ચાલી શકે.

૦૧ ઓંસ યા ૧ ઓંસ મઘ બમણા પાણીમાં મેળવીને દર બે ત્રણ યા ચાર કલાકે દરદીનું દરદ, બલ અને મઘ યી અસર કરે છે તે બરાબર નેમને આપવું. નાડીની ગતિ ધીમી અને એકસરખી થાય, ચામડી અને જીભ લુખખાં પડ્યાં હોય તે રસમય-મોઠરિટ-બને, લૂખ ઠીક ઉધડે, દરદી શાંત અને બાહોશ લાગે ત્યાં સુધી મઘ આપવું. મઘ સ્ત્રોતોને ખુશ્કા કરી સખત ધાતુઓને પોમે છે\*

ટાઇફોઇડમાં અત્યાર સુધી લંધનપદ્ધતિ પર ખૂબ ભાર મૂકવામાં આવતો. આ તાવમાં આંતરડાંમાં ચાંદાં પડે છે એટલે જરાપણ કઠિન આહાર ન આપવો એવી અત્યાર સુધી સખત પરેશ પળાવવામાં આવતી. આ સખત પરેશ મેં ઘણાંને પળાવી છે અને મને હવે એમ લાગે છે કે આ રોગમાં અતિ લંધન દિતાવહ નથી. દરદીને દૂધ, છાસ અને મેસખીના રસ ઉપર રાખવાનો આશ્ર હોતો. પરંતુ હવે આવી સખત પરેશ પળાવવા સામે સખત વિરોધ ઉઠાવવામાં આવ્યો છે. આંતરડાંમાંથી ખોરાક શેષાંતક (મલિયમ) સુખી પહેંચે છે. ત્યાં સુધીમાં તો આહાર બરાબર દ્રવસ્વરૂપમાં આવી ગયો હોય છે એટલે ચાંદાં પડે છે એ શેષાંતકના લાગમાં તો આખરે પ્રવાહી ખાદ્ય રસજ પહેંચે છે. અતિલંધનવાદ સામે હમણાં અતિતર્પણવાદનો પ્રબલ વાદ ચાલ્યો છે. આનો પ્રખર પ્રચારક રશિયાનો-Bashpyez-હુશુયેઝ નામનો વિદ્વાન છે. એણે ટાઇફોઇડના દરદી માટે જે ખોરાક સૂચવ્યો છે તે નેમને તો આપણને આશ્ચર્યજ થાય છે. આપણા કરતાં, સાધારણ રીતે, એ લોકો વિશેષ ખાય છે—

\* યશ્મોની ચિકિત્સામાં ચરક કહે છે કે “અથ તીક્ષ્ણ. ઉચ્ચ. વિશદ અને સૂક્ષ્મ હોવાથી રોગોથી રૂંધાઈ ગયેલાં સ્ત્રોતોનાં મુખોને નેશથી ખેલવી નાખે છે અને આમ રસ્તો કયાં પછી સાંત ધાતુઓને પોષણ મળવાનું સારૂ થાય છે અને ધાતુઓને પોષણ મળવાથી રોગ શાંત થઈ જાય છે.

ધણી વખત ખાય છે. પરંતુ ટાઇફોઇડ જેવા દરદીને માટે નિમ્નલિખિત આહાર જોઈને આપણી તો મતિજ મુંઝાઈ જાય છે :—

સવારે ૭ વાગે	ચા અને રોલ.*
" ૮ "	ઝોટ, બાર્લી કે ઘઉંની દાંણ ૧૪ ઓંસ.
" ૯ "	૧ યા ૨ બાફેલાં ઇંડાં.
" ૧૦ થી ૧૧ વાગ્યામાં	૧ કપ દૂધ, રોલ, અધુ" કટલેટ અને બાફેલા માંસનો એક ટુકડો.
બપોરે ૧૨ થી ૧૨.૫	સુપનો એક કટોરો અને થોડીક જલી.
" ૩ વાગે	ચા અને રોલ.
" ૬ વાગે	સુપનો એક પ્યાલો, મરઘીનો એકાદ ટુકડો અને મીઠક પુડિંગ.
રાત્રે ૮ વાગે	રોલ અને દૂધ.
રાત વખતે પણ દૂધ, ચા, કોફી અનેક વખત આપી શકાય.	

“૩૧૮ કેસોમાં આ આહારનો અમલ કરવામાં આવ્યો હતો અને મૃત્યુપ્રમાણ કેકત ૮.૨ ટકાજ આવ્યું હતું. આ આહાર પર રાખવામાં આવતાં એક પણ કેસ રક્તસ્રાવ-હેમોરેજ (જે ટાઇફોઇડમાં ગંભીર લક્ષણ મનાય છે) થી મૃત્યુ પામ્યાનો બન્યો નથી, અને જૂની લંઘનપદ્ધતિ પર જે દરદીઓને રાખવામાં આવ્યા હતા તેના કરતાં આ અતિ ઉદાર આહાર પર રાખેલા દરદીઓની સાધારણ સ્થિતિ ધણીજ સરસ રહી હતી. બધા દરદીઓને પથારીમાં બેસવા દેવામાં આવતા હતા જ્યારે કેટલાક તો થોડું થોડું ઉઠીને ચાલતા પણ હતા.”†

આ આહારના સમર્થકો ઓછા નથી. ટાઇફોઇડની મૃત્યુસંખ્યા આ આહારથી ધણી ઓછી થઈ છે એમ ઈંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ, રશિયા,

\* અત્રે અર્થ અને આવડતો નથી (પાંઈ જેવીજ બનાવટ છે-પ.)

† ફ્રેડ એડ ધ ગ્રિન્ડિપ્લેસ ઓફ ડાયેટેટિક્સ-હિગિન્સ અને મીટરામ કૃત આવૃત્તિ ૮ મી-આ પુસ્તક વાચતાં અને આ લખવાની સૂચના થઈ છે.

અમેરિકા, જપાન વિગેરે દેશોના વિદ્વાનો જણાવે છે. અતિવંધનથી દરદી તદ્દન અશક્ત થઈ જતો અને એને પરિણામે હૃદયદર્દી થઈ આવતું. અશક્તિને પરિણામે દરદીને સારો થતાં વાર લાગતી અને સારો થયા પછી પણ અશક્તિ ખૂબ વખત સુધી ટકતી. આ આદારથી પરિણામ ધણું સારાં આપ્યાં છે.

ન્યુમોનિયામાં મધ આપવાથી સારાં પરિણામ જણાયાં છે.

મારો આ લેખ વ્રજવાનો હેતુ આપણે વૈદ્યોએ પરેશ-કાષ્ઠ પણ રોગમાં કેવી યોજવી જોઈએ એ તરફ ધ્યાન ખેંચવાનો છે. આદાર-શાસ્ત્રે ઘણી પ્રગતિ કરી છે-હજી કરી રહ્યું છે. આદારશાસ્ત્રની મદદ સિવાય પરેશનું માદાત્મ્ય આપણાથી ઠીક નજ સમજી શકાય. ચરક અને સુશ્રુતના જ્વર પ્રકરણમાં તેમજ અન્ય રોગોમાં જે આદાર યોજના છે તે ઘણીજ સુંદર છે પરંતુ આ જમાનામાં આપણને એને વળગી રહે પાલવે એમ નથી. અર્ક, નિમ્બ, વિગેરેનાં શાકો આપણે નથીજ ખાવાના. ઘણી વનસ્પતિઓ આપણે ઓળખી પણ શકતા નથી આશા છે કે પ્રગતિશીલ વૈદ્યો આદારશાસ્ત્ર તરફ લક્ષ્ય આપશે અને વૈદ્યોની પરેશ-જેની પાછળ શાસ્ત્રીયતા નહિ પણ પરંપરાગતતા છે-વિશે વૈદ્યો પોતેજ વિચાર કરતા થશે.

ચરકે ચિકિત્સાસ્થાનના ૨૦ મા અધ્યાયના અંત ભાગમાં આ વિશે ઘણી ઉપયોગી સૂચનાઓ કરેલી છે તે તરફ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.

પરેશના નિયમોનું અક્ષરશઃ પાલન શક્ય નથી. એ તો દિશા-સૂચન માત્ર છે. દરદીની પ્રતિક્રિયા બદલાતી જતી સ્થિતિ નજરમાં રાખવી પડે છે. ગમે તેવું પથ્ય ખાઈ હોય પરંતુ તે માફક નથી આવતું; ખીલું ઓછું પથ્ય એવું ખાઈ યોજવું પડે છે. સાતત્યાત્ સ્વાદ્વામાવાદ્વા પચ્યં દ્વેષ્યત્વમાગતમ્ । કલ્પના વિધિમિસ્તૈસ્તૈઃ પ્રિયત્વં ગમયેત્સુનઃ ॥ એકને એક જાતનો ખોરાક સતત ચાલુ રાખવાથી. ખોરાકને બરાબર પકાવતાં ન આવડતું હોય તો સ્વાદના અભાવથી, જે

પથ્ય ખોરાક પણ દરદીને માફક ન આવતો હોય તો વિવિધ જાતની કલ્પનાથી તે ખોરાક દરદીને રૂએ-ત્રિય લાગે એવો બનાવીને આપવો જોઈએ. આ નિયમ લક્ષ્યમાં રાખીને મેઘાતી યૈષ આહારશાસ્ત્રના જ્ઞાનની મદદથી ઘણા ફેરફારો આહારમાં કરી શકે. દૂધના અનેક જાતના ખાદ્યપદાર્થો અત્યારે તૈયાર મળે છે. તે બધા ઓછાવત્તા પોષણપ્રદ પદાર્થો છે. આપણે દરદીઓના ઉપયોગમાં એને લઈ શકીએ.

ગમે તેવું અપથ્ય ખાદ્ય દરદી ખાતો હોય તો તે એકદમ ન છોડાવતાં-ક્રમશઃ છોડાવવું અને લાંબા વખતથી જે અપથ્ય પણ સાત્ત્વ ધન ગુણ હોય અને આ સાત્ત્વ થયેલું અપથ્ય દરદ વખતે અહિતકર લાગતું હોય તો પણ આ તરફ લાંબા વખતની ટેવથી એ સાત્ત્વ થયેલું છે, તે વિગેરે-ધ્યાન આપવું જોઈએ. *औचित्याद्यस्य यत्सात्त्वं वैशस्य पुरुषस्य च। अपथ्यमपि नैकान्तात्तत्तज્જંભતે मुखम्॥\**—(ચરક.)

અંતે હચી-સન અને મોટરામના મનનીય મન્યમાંથી નીચેનો ફકરો ટાંકીને આ લેખ બંધ કરું છું:—

“Put not your faith in printed dietaries or indeed in any general formularies. Above all, remember that the patient has larger and better opportunities of observation than the doctor, and, if he is a person of ordinary intelligence and self control he should be trusted. The doctor who attempts to dictate as an oracle in the matter of diet is like Lord Foppington's boot-maker, who insisted that he knew better than his client whether or not the shoe pinched.” P. 576

હાંસીટ, તા. ૪-૬-૧૯૩૭

\* મદવલસાઈવાળી ચરકની નવી આવૃત્તિમાં આ ઉપર સરસ દીકા છે તે વાંચવા લલામણ છે.

મનીન્દ્ર કુમાર મુખર્જી

## પિત્તાશ્મરીમાં કાકિલાક્ષના ઉપયોગ

**હ**લમાં પિત્તાશ્મરીનો રોગ ઘણો પ્રચલિત થઈ પડ્યો છે, અગાઉ તે જૂન પ્રમાણમાં હતો. તે એટલો તીવ્ર વેદનાભર્યો રોગ છે કે દર્દી મગજની સમતા ખોઈ બેસે છે અને મુસકે રડ્યા કરે છે. આયુર્વેદનો એને સારી પેઠે સમજે છે. આયુર્વેદિક ચિકિત્સાપદ્ધતિ વડે તે સંતોષકારક રીતે સારો થઈ શકે છે. કાકિલાક્ષ-હાઈપ્રોશીસા-સ્પાઇનોઝા-અથવા ઇક્ષુરાકના સામાન્ય વપરાશથી આ રોગ કાણુમાં આવી શકે છે.

પિત્તાશ્મરીને પિત્તકોશાશ્મરી એવું સંજ્ઞાદર્શક નામ આયુર્વેદમાં અપાયલું છે. અંગ્રેજ વૈદ્ય મુજબ આપણે તેને પિત્તાશ્મરી-ગોલ્ડસ્ટોન-કહી શકીએ. પિત્તકોશાશ્મરી કે પિત્તાશ્મરીને, પિત્તચળ માનવા જેવી ભૂલ કરવી નહિ, કારણ તે એક જીવાળ પ્રકારનો રોગ છે અને તેમાં પથરી હોતીજ નથી, માત્ર પિત્તપ્રકાપથી એક પ્રકારનું દર્દ (ચૂંક) આવ્યા કરે છે.

આ દર્દની આવી ભૂલભરી ગેરસમજ માત્ર એટલેથીજ અટકતી નથી, પરંતુ પિત્તાશ્મરીની નિશ્ચિત ઓળખ એ એક કઠિન કાર્ય થઈ પડ્યું છે. કેમકે પરિણામચલ, વૃક્કચલ-રીનલ કોલીક-આન્ત્રકાત (ડ્યુઓડીનલ અલ્સર), ચક્રતાર્ણદ અને ચક્રત કર્કર (ટયુમર ઓર કેન્સર ઇન ધી લીવર), વિગેરેમાં પણ એવાજ પ્રકારનું દર્દ જણાય છે. આથી પિત્તાશ્મરીને કારણે શસ્ત્રક્રિયા કરવાનું નક્કી કરવું મુશ્કેલીભર્યું થઈ પડે છે. “ક્ષ”કિરણોથી તૈયાર કરેલી પ્રતિકૃતિમાં પણ પથરી સ્પષ્ટ



જાણતી નથી. આથી નાસીપાસીમાં કરેલો ખર્ચ નકામો થઇ પડે છે, કેમકે પથરી હજી તૈયાર થતી હોય છે અથવા તો સ્પષ્ટ જણાય નહિ એટલા ઉંડાણમાં ખાઝી હોય છે. જુદે જુદે સમયે લીધેલી પ્રતિકૃતિઓ પણ કોઈ નિશ્ચિત સ્વયન કરી શકતી નથી. આથી સત્ત્વક્રિયા કરવાનું કાર્ય એક સાહસ ખેડવા જેવું થઈ પડે છે, સિવાય કે વૈદ્યકીય સલાહ-કાર મંડળ તરફથી પથરીનોજ નિશ્ચિત પ્રકાર નક્કી થાય નહિ. આથી ખાસ સાવચેતીપૂર્વક રોગનિદાન વડે પિત્તાશ્મરી નક્કી કરી લેવી જોઈએ. ભગતોજ રોગ સમજી ભૂલપૂર્વક કરેલી સારવાર એ સામાન્ય ગેરસમજ કરતાં વધુ નુકસાનકારક થઇ પડે છે. પરંતુ એક અનિશ્ચિત દર્દ માટે સત્ત્વક્રિયા કરવી તે તો ભૂલનો ભયંકર ભોગ વહોરી લેવા ખરાબર છે. આ વિષે તો પુષ્કળ વિચાર કરવાની જરૂર છે. તેથી આ રોગમાં ખાસ કરીને ધ્રુવરકનો ક્ષાર દરેક વૈદ્યે વાપરી જોવો જોઈએ અને ત્યાર પછીજ બીજી ગુંચવણુભરી ઉપચારપદ્ધતિ અજમાવવી જોઈએ અથવા ઔષધસાધ્ય દર્દ નથી એવો નિર્ણય કરવો જોઈએ.

આ દર્દ ખરેખર બિપદ્ભોલકર દર્દજ છે.

આ દર્દ થવાનાં કારણો નીચે મુજબનાં સમજાવી શકાય. વાયુ-પ્રકોપનાં તમામ કારણો આ રોગનાં મૂળ કારણો થઇ શકે. પિત્તકોપ-માંથી આ વાયુપ્રકોપ પિત્તરસ ઝરતો અટકાવે છે. આથી ભેગું થયેલું પિત્ત જામી જઇ પથર જેવું સખ્ત થઇ જાય છે. આથી પિત્તાશય કહણ, મોઢું અને દાદમય જણાય છે. વાયુપ્રકોપનાં કારણો આયુર્વેદજો સમજી શકે છે અને તેથી થયેલ સંપ્રાપ્તિ સહુને સુગમ છે. વાયુ તો શક્તિસંચારનું મૂળ સાધન છે. તેના વડે શરીરની સઘળી ક્રિયાઓ પ્રગતિમાન રહે છે. તેની મદદ વગર પિત્ત કે કફ કાંઇ કાર્ય સાધી શકતાં નથી. આ રોગની અગમચેતીભરી ચેતવણી જમણી બાલુની પાંસળાઓની નીચેના ભાગમાં કાંઇક વધતું જતું ભારેપણું, કુધાનાશ, બંધકોશ અને નળજાખી શરૂ થાય છે. ચૂંક તો છેલ્લે માલુમ પડે છે કે જ્યારે ખરેખર રોગની શંકા સમજમાં આવે છે. મુખ્ય ચિહ્નોમાં તો પિત્તાશયથી શરૂ થતું થળ આગળ પાછળ, ઉપર નીચે, બરડા,

ખભા અને ફૂંટી મુખી થતું જણાય છે. ઉલ્લટી પણ સાથે જણાય છે. પિત્તાશયની નળીનું મુખ વિકાસ પામતાં પથરી આંતરડાંના શરૂ સાગમાં ઉતરે છે. દર્દીને વારંવાર આંકડી આવે છે જેથી તે મૂર્છાવશ અને મૃત્યુશરણુ થઈ જાય છે.

તીવ્ર વેદનાનાં ચિહ્નો નીચે મુજબ છે: દર્દી દુઃખથી આડોઅવળો ફરે છે, દાંત ક્યારે છે, દર્દવાળો ભાગ દબાવે છે, તેને ટાઢ અટ્ટે છે, પુષ્કળ પરસેવો નીકળે છે ને વારંવાર વમન કરે છે, પેશાબે જાય છે, થાકે છે, તરસો થાય છે. ટાઢ ટાઢ વાર તે મૂર્છામાં પડી રહે છે.

**રોગનાં કેટલાંક લક્ષણો**

૧. સ્ત્રીઓને આ દર્દ વધુ પ્રમાણમાં થતું જોવામાં આવે છે. ૩૦ વર્ષ ઉપરની સ્ત્રીઓને એના વિશેષ કુમસા સહન કરવા પડે છે. વંધ્યા કરતાં બાળ્યચ્ચાંવાળી સ્ત્રીઓને આ દર્દ વધુ થાય છે. જેઓ તંગ પોષાક પહેરે છે તેઓ શરીરના છાતીથી પેટના ભાગને બંધનમાં નાખી ઉદર પટલની હીલચાલને અને પિત્તાશયના ઝરતા રસને અગમ્યે અટકાવે છે, કિંવા તે કાર્યને સરળતાપૂર્વક થતું અટકાવે છે. ગરમ પ્રદેશની સ્ત્રીઓના સાદા હીલા પોષાકથી તો આ દર્દ સ્ત્રીઓને ભાગ્યેજ થતું જોઈએ. જેથી આગળના જમાનામાં આ દર્દ સ્ત્રીઓને થતું જણાતું નહોતું. આગલા જમાનાના લોકોમાં અલુગતી તુકસાનકારક રહેણીકરણી અને સ્ત્રીઓને પાશ્વત્વ દળની દીગલીઓ બનાવવાની પ્રથા નહોતી. તેઓને સાદાપજ પ્રિય હતી. આથી ચાલુ જમાનાની પુખ્ત ઉમરની સ્ત્રીઓ તેમની શરીરશક્તિઓના ધસારા સાથે આ દર્દમાં સપડાઈ જાય છે તે સ્વાભાવિકજ છે.

૨. દર્દની આંકડી ઉપડીને અટકે છે અને વળી ફરી આવે છે ને થોડા થોડા દિવસે ચાલુ-બંધ થતી રહી દુઃખ આપે છે.

૩. કમજો થયેલો જણાય છે, જે પિત્તાશયમાં પથરી રોકાઈ જવાથી થાય છે. પથરી નિશ્ચિત કરવાનું આ એક સાધન થઈ પડે છે.

૪. કેમકે વાર જૂટી પડેલી પથરી આંતરડાંમાં ઉતરી તેના કાર્યને રોકે છે. આ ભયંકર રિયતિમાં શસ્ત્રક્રિયા કર્યા સિવાય છૂટકો નથી.

ખોડી શસ્ત્રક્રિયા કરી અણુધાતુ મોત નોતરવા જેવી પરિસ્થિતિ-  
માંથી બચવા ખાસ અગમચેતી રાખવી ઘટે છે. હોંશિયાર વયોવૃધ્ધ  
શસ્ત્રવૈદ્યોએ પણ આ દર્દનો નિર્ણય કરવામાં ગંભીર ભૂલો કરેલી છે.

પથરી થયેલી હોવામાં કેટલાંક માર્ગદર્શક ચિહ્નો.

૧. લાંબે માલે આંકડી આવ્યા કરે અને નીવતામાં વધારે થતો  
જણાય.

૨. થોડી થોડી વારે ઉલટી થાય, ખોરાક, પિત્ત સાથે ઉલટીમાં  
બહાર આવે અને કદિક ઉલટી બંધ પડે.

૩. દર્દ ચાલુ હોય ત્યારે આંખે પીળાશ આવે. દર્દી ક્રિકેટા, લોહી  
વગરનો, સામાન્ય રીતે કમળાના દર્દી જેવો જણાય.

૪. અમ્લવિષાક, અરૂચિ, ખોરાક ભાવે નહિ.

૫. શરીરમાં દાહ જણાયા કરે.

૬. કમકમાટ

૭. માથું દુઃખ્યા કરે.

વાયુવૈગુણ્યથી અજીર્ણ હંમેશ થાય છે. પિત્તાશ્મરીનું વાયુ-  
વૈગુણ્ય એ અબ્યન્તર કે સંનિકૃષ્ટ (અંદરનું અથવા નજીકનું) નિદાન છે  
એ આપણે અગાઉ દર્શાવી ચૂક્યા છીએ. અથવા એક અજીર્ણ માત્રથી  
પણ આ દર્દ શરૂ થઈ શકે છે.

ક્રાકિલાક્ષ એ પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી આવતી વનસ્પતિ છે.  
ખૂંટાં ખેતરો, બેજવાળા જમીન, અને તળાવની પાળ ઉપર એ મળી  
આવે છે. તે (કુપ) કાંટાળી છે. તેને ભૂરાં ફૂલ આવે છે. લાંબા પાન  
હોય છે. ધૂનાનીમાં એને તાસ્મખાના કહે છે. ખેડૂત એને ઓળખે છે.  
તેમજ વનસ્પતિશોધકો પણ તેના જાણકાર હોય છે.

ધક્તરક તેની પિત્તાશય ઉપરની ક્રિયા માટે જાણીતું છે. તે પિત્તા-  
શયની યોગ્ય ક્રિયા શરૂ કરી તેને ચિરસ્થાયી બનાવે છે. સ્વરસ કરતાં  
ક્ષાર તરીકે તે વધુ ફાયદો કરે છે. સૂચિતે કહેલી પાનીયક્ષારની પ્રસ્તુતિ  
વિધિ પ્રમાણે આ ક્ષાર બનાવવામાં આવે છે. કોઇ કોઇ વૈવશાસ્ત્રીઓ  
ક્રાકિલાક્ષની રાખમાંથી અન્તર્ધુમ વિધિ પ્રમાણે તેનો ક્ષાર કરવાની

તરફેલમાં છે. પરંતુ આ પદ્ધતિએ મળેલા અંગાર વડે દાર બનાવવો લગભગ અશક્ય છે. વિષ્ણુપદામૃત (ગ્રાણીવાયુ)ના નિરંતર સ્વતંત્ર પૂરવટાવાળી ખૂંદથી જળ્યામાં ક્રેકિલાક્ષણી દહનક્રિયા પણ સતોષ-દારક પરિણામ આપી શકે.

મહર્ષિ સુશ્રુતાચાર્યની સૂચના મુજબ, આ ઔષધિ, મધ્યાવ-સ્થામાં જ્યારે તેની શક્તિ સંપૂર્ણ ખીલેલી હોય ત્યારે સંમહિત કરવી જોઈએ.

જળ્યા પછી હંડા પાણી સાથે આ દાર ૬ થી ૧૨ ગ્રેન લેવાનો છે. ૧૫ દિવસના સેવનથી તેના ઉત્તમ ગુણ જણાઈ આવે છે. પિત્તા-શયનું હૃદ બહારનું વધવું અને પથરીની આંકડી, એ બંને ચિકિત્સા નરમ પડે છે. પિત્તાશયની તમામ પ્રકારની અવ્યવસ્થામાં આ દાર દિવ્યા-પદ્ધતિની ગરજ સારે છે. શરીરની ખીજાણ દૂર કરે છે, ચેરાની ફિક્કારા દૂર થાય છે. થોડાંક વધુ અટવાડિયાંના વપરાશથી પથરી ઓગળી જઈ દર્દી શસ્ત્રક્રિયાના સંકટમાંથી આત્મા બચી જાય છે. પહેલેજ દિવસે, પિત્તાશયકોશ ઉત્તેજિત થાય છે. પિત્ત ઝરવાની ક્રિયા આદુ થાય છે. શરૂઆતમાં, કદાચ થોડીક ઉલટી થાય પણ તે થોડાજ દિવસમાં શાન્ત પડે છે. પેશાબમાં તથા ઝાડામાં કમળાનાં ચિન્હો જણાતાં બંધ થાય છે. જાણે કોઈ જાદુઈ લાકડીથી દર્દી છૂમંતર થઈ ગયું હોય તેમ લાગે છે. આ દારમાં કોઈ પણ ઝેરી અસર જરા પણ નથી, તેની આ લેખકને ખાતરી છે.

આ દવાના વપરાશ દરમિયાન સખ્ત પરહેજ પળાવી જોઈએ. પિત્તાશયને જેમ બને તેમ ઓછો શ્રમ પડે અને આરામ મળે એ હેતુ તરફ ધ્યાન રાખવું. વળી, શરીરને જોઈતું પોષણ બરાબર મળી રહે તેવી ગોઠવણ પણ રહેવી જોઈએ. વનસ્પતિ-ખોરાક, શાકભાજી વધુ પ્રમાણમાં વપરાવાં જોઈએ. નત્રિલ પદાર્થો પિત્તાશય અને મૂત્રાશયની ક્રિયા વધારે છે, તેથી માંસ, માખણ, તેલ વિગેરે વાપરવાં પણ તે ધણાજ થોડા પ્રમાણમાં વપરાવાં જોઈએ. ફળો થોડાક પ્રમાણમાં લેવાં જરૂરનાં છે. થોડે થોડે આંતરે પાણી પીતા રહેવાથી પિત્તસાવને મદદ થશે.

## સન્ધિગત વાતરોગ

**આ** બેકારીના જમાનામાં ધણાખરાને પોતાના નિર્વાહનો આધાર યંત્રવત નોકરી અગર તો રોજીંદા કામ ઉપર હોય છે. આવી સ્થિતિમાં આ રોગ આક્રમણ કરે છે ત્યારે ઇનસાન બહુ કફેડી સ્થિતિમાં મૂકાઇ જાય છે. કારણ કે “રૂમેટીઝમ” માણસને પોતાનું રોજીંદું કામ કરતો બંધ કરી દે છે. આથી આ રોગ વૈદ્યકીય દ્રષ્ટિએ જોડેલો રસપ્રદ છે, તેના કરતાં પણ વિશેષ કરકસરની દ્રષ્ટિએ મહત્વનો હોય, તેને માટે બે રાખ્દ લખવા પ્રેરાઈ છું.

પ્રથમ તાવના દુમલાથી દર્દી સમજી શકે નથી કે આ પ્રમાણે શાથી થાય છે પરંતુ જ્યારે ક્રમશઃ તાવ વધવા મારે છે, નાડી જલદ બેને છે, જીભ ઉપર છારી વળે છે, તૃષ્ણા લાગે છે, ઝાડો કપ્પળ રહે છે, પેસાળ લાલ રંગ-હાથ કલડ-પકડે છે; ખભો, ઘુંટણને કાણીના હાડકામાં અસહ્ય વેદના થાય છે અને હલન ચલન પણ થઇ શકતું નથી, ત્યારે દર્દી આ રોગની ભયંકરતા સમજી જાય છે. આયુર્વેદજ્ઞો આ રોગને કામવાત ને પાશ્વાત્ય વિદ્વાનો “રૂમેટીઝમ” કહે છે. જ્યારે જનસમાજ આ રોગને ‘સન્ધિગત વાતરોગ’ નામથી ઓળખે છે. અંગમર્દોઽરુચિસ્તુષ્ણા બાલસ્યં ગૌરવં જ્વરઃ। સ્તબ્ધં ચ કુરુતે ગાત્રમામવાતઃ સ ચચ્યતે॥ ઇત્યાદિ લક્ષણો ઉપરથી આમવાત ને રૂમેટીઝમનું સામ્ય જણાઇ આવે છે. જો કે ખિરાદર મણીલાઇએ “વૈદ્ય કલ્પતરુ” મે-૧૯૩૭ ના અંકમાં આમવાતને “ગાઉટ” સાથે સરખાવવાનો ચત્ત કર્યો છે. તેમનો આશય ગાઉટ (નજલો) ને વાતરકતથી જૂદો પાડી, વાતરકતને બીજા કોઈ રોગ સાથે સરખાવવા ફાજલ રાખવાનો છે. શ્રી. મણીલાઇનું યુવાન માનસ છે,

શોધક દૃષ્ટિ છે, અધ્યયનશીલ સ્વભાવ છે. એટલે કંઈક નવું ઉપગતી કાઢશે. પરંતુ આપણે તે ચર્ચામાં નહિ ઉતરતાં આમવાત (સંધિવા-રૂમેટીઝમ)ને આપણી દૃષ્ટિથી જ જોઈશું. “ગાઉટ” (નર્સીસ) એ “મેટાબોલીઝમ”નું દર્દ છે. અને આમવાત એ પોપણ કાર્યની વિરૂતિથી થનારા રોગ જેવો છે, તેમ ઘડીભર માની લઈએ તો પણ આમવાત એ ગાઉટ છે તેમ સિધ્ધ થઈ શકતું નથી. કારણ કે આયુર્વેદજોની નિદાનપ્રણાલી પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની પદ્ધતિથી ભિન્ન પ્રકારની છે. એટલે આયુર્વેદના ઘણા ખરા રોગોમાં વિરુદ્ધાદાર વિદ્યાર ઉપર ભાર મૂકેલો છે. અને જુઓ આમવાતમાં પણ:—

\* વિરુદ્ધાદાર ચેટામ્યાં મંદાગ્નેર્ નિશ્ચલસ્ય ચ ।  
સ્નિગ્ધ મુક્તવતોલ્લભં વ્યાયામ કુર્વતસ્તથા ॥  
વાયુના પ્રેરિતો હ્યામઃ શ્લેષ્મસ્થાનં પ્રધાવતિ ।  
તેનાત્યયં વિદગ્ધાંડસૌ ધમનીઃ પ્રતિપચતે ॥  
વાતપિત્તકફે મૂયોદ્દપિતઃ સોડમ્પ્રજોરસઃ ।  
સોતાંસ્યમિષ્યન્દયતિ નાનાવર્ણોડતિ પિચ્છિલ્લ ॥

વિરૂધ્ધ આહાર વિહાર કરનારનો, મંદાગ્નિવાળાનો, કસરત ન કરનારનો, આમ (કાચો રસ) વાયુથી પ્રેરણા પામી કશ્ચિદાન, મોટા સાંધા વિગેરેમાં જાય છે, તે ત્યાં વાયુથી બગડી ધમનીઓમાં જાય છે. અને પછી તે વાત, પિત્ત, કફથી વધારે દુષ્ટ થઈ બધા માગેતી પુરી દે છે. લોહીમાં લેક્ટીક એસીડ વધે છે, અને તેથી સાંધા પકડે છે. વિરૂધ્ધ આહારવિહારથી રક્તવિકાર થાય છે. અને આમવાત (રૂમેટીઝમ)નું મૂળ કારણ રક્તવિકાર છે.

ડૉ. એન. આર. સેનગુપ્તા, એમ. ડી. નું કથન છે કે :—

“પહેલાં એમ મનાતું કે રોગોના ઉત્પાદક જંતુઓ છે. આજે એમ મનાય છે કે રસગ્રંથીઓ (endocrines) આંતરજડ થવાથી રોગો થાય છે. આવની કાલે કલાય એમ પણ કહેવાશે કે “આક્ટેવીનીટી” (સારત્વ) નો ફેરફાર બધા રોગોમાં

કારણભૂત છે. આવી રીતે આપણે આપણા વિચાર વારંવાર ખદલ્યા કરીએ છીએ, ત્યારે આપુર્વે તે ૨૫૦૮ ને સીધું કહી દીધું છે કે રોગો થવામાં વિરૂધ્ધ આહાર-વિહાર કારણભૂત હોય છે. એટલે વિરુદ્ધાદાર ચેષ્ટામ્યમાં ૨૫૦૬ ઉપરથી આમવાત ને ગાઉટ (Gouta-નજલો) કહેવાનો પરવાનો મળી જતો નથી. કારણ કે એકલા “ગાઉટ”માં જ નહિ પણ અનેક રોગોમાં વિરુદ્ધાદાર વિહાર કારણભૂત હોય છે.”

ઉલટું આમવાતમાં (Rheumatism) પ્રથમ સાંધા પકડાય છે. જ્યારે “ગાઉટ” પ્રથમ અંગુલીમાં ને પછી ન્હાના સાંધામાં ફેલાય છે. ગાઉટમાં હાથપગ દસાવી શકાય છે ત્યારે આમવાત-રૂમેટીઝમમાં હલન ચલન થઈ શકતું નથી અને સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. એટલે નીચેના શબ્દો “રૂમેટીઝમ”ને વધારે લાગુ પડે છે.

युगवत्सुपितावेतौ त्रिकसंधि प्रवेशकौ । स्तब्धं च कुरुते गात्रम् आमवातः  
स उच्यते ॥ અને હવે તેના સમર્થનમાં વ્હીલર અને પીલીઅમ જેકન્નાં વચનો સરખાવો :—

The rheumatic pain begins in one of the larger joints, usually the knees, wrists or ankles. જ્યારે “ગાઉટ”માં The small joints of the toes and fingers are most often affected.

આ ઉપરથી આમવાતનું સામ્ય રૂમેટીઝમ તરફ વધારે દળે છે. “રૂમેટીઝમ”માં તાવનું સ્વરૂપ વિશેષતઃ હોય છે. તાવ ૧૦૧° થી ૧૦૫° સુધી જાય છે અને Salicylate (સોડી. એલીસીલેટ) આપવામાં ન આવ્યું હોય તો તાવ નવથી દસ દિવસ સુધી રહે છે. જ્યારે “ગાઉટ”માં તાવનું જોર તેટલું હોતું નથી. નિદાનકાર માધ્યમ પણ આલસ્યં ગૌરવં જ્વર ધત્વાદિ વચનોથી ઉપરની બાબતનું સમર્થન કરે છે અને સર ફ્રેડ્રીક ટેલર ગાઉટ બાબત લખતાં આ બાબતને ટેકા આપે છે કે :—

There is generally a history of many previous invasions of single joints, and less fever or sweating than in rheumatism.

સ કટઃ સર્વ રોગાનાં	યદા પ્રવૃપિતો ભવેત્ ।
હસ્ત પાદ શિરો ગુલ્ફ	ત્રિક જાનુરુ સન્ધિયુ ॥
કરોતિ સરુજં શોયં	યત્રઃ દોષઃ પ્રપચતે ।
સ વેશો રજતેઽપ્યથ	ન્યાવિદ્વદ્વ ચૃશ્ચિકૈઃ ॥
જનચેન્સોડગ્નિ દૌર્બલ્યં	પ્રમેકાદ્વિ ગૌરવમ્ ।
ઉત્સાહ હાર્નિ વૈરસ્યં	દાહં ચ ચહુમૃતતામ્ ॥
કુક્ષૌ કટિનતાં શૂલં	તયા નિદ્રાવિપર્યયમ્ ।
સૂદ છર્દિ ભ્રમ મુઠ્ઠાંથ	હૃદમહં વિઠ્ઠિવન્ધતામ્ ॥
	(આમવાત નિદાન)

(૧) મ્હેં શરઆતમાં જણાવ્યું તેમ આ રોગને પ્રકાપ બીજા રોગો કરતાં વધારે કષ્ટદાયી હોય છે. (૨) હાથ પગ, મસ્તક, ઘુંટી, ત્રિક, ઘુંટણુ ને સાથગના સાંધામાં પીડા ને સોજો આવે છે અને વીંછીના ડાંખ જેવી વેદના થાય છે. (૩) જઠરાગ્નિ મંદ પડે છે, અરુચિ થાય છે. (૪) મ્હેંમાંથી પાણી છૂટે છે. (૫) હૃદયનું ગૌરવ થાય છે, ઉત્સાહ મંદ થાય છે. (૬) મ્હેં બેસ્વાદ રહે છે, દાહ થાય છે. (૭) પેસાજમાં વધારો થાય છે, કુક્ષિ કઠણુ થાય છે, ઉંઘ આવતી નથી. (૮) “જ્યારે તાવનું જોર વધે છે ત્યારે” તૃષા, ઉલટી ને ચક્ષર આવે છે ને દર્દી બેભાન થાય છે. (૯) હૃદયનાં દર્દ થાય છે. (૧૦) જાડાની કબજીયત રહે છે.

હવે ઉપરનાં લક્ષણો “રમેટીઝમ” સાથે સરખાવો:—

(૧) શરઆતમાં જણાવ્યું તેમ આ રોગ બીજા રોગ કરતાં કષ્ટકારક હોય છે.

(૨) A joint attacked by rheumatic pain is swollen, red, hot, tender to touch, and painful. The swelling is most manifest in the knee, ankle and in the wrist etc.

(૩) The appetite is bad. અને તેથી મંદાગ્નિ ને અરુચિ રહે.



(૪) ટોન્સીલાઇટીસ અને ફેરીન્ગટીસ હોય જેથી મહોંમાંથી પાણી છૂટે.

(૫) હૃદયમાં એન્કોકાર્ડાઇટીસ, પેરીકાર્ડાઇટીસ ને પ્લુરસી વિગેરે થાય, જેથી હૃદયનું ગૌરવ થાય અને હિસાહમંદ રહે.

(૬) Bad appetite ને લઇને મહોં ખેરવાદ રહે અને દાહ થાય.

(૭) પેસાબ લાલ રંગનો ઉતરે ને તેમાં (Acidity) અમ્લતા વધે. દર્દીને દર્દના કારણે સણુકા આવે અને ઉધ આવે નહિ.

(૮) When the temperature exceeds 107° the patient becomes semi-comatose or even quite comatose.

(૯) નં. ૫ માં જણાવ્યા પ્રમાણેનાં હૃદયનાં દર્દ થાય જેથી આ રોગમાં હૃદયની ખાસ સંભાળ રાખવાની જરૂર છે.

(૧૦) The bowels are constipated.

રૂમેટીઝમ એકયુટ ને ક્રોનિક તેમ બે બેદ છે. ઓર્થોના તાવ સાથે સાંધા પકડાઈ જાય તેને એકયુટ (તીવ્ર) કહે છે અને “એકયુટ રૂમેટીઝમ” યર્ષ ગયા પછી ઘણી વાર સાંધાઓમાં કે બીજે ક્યારેક ક્યારેક દર્દ થયા કરે છે અને તે દવાથી જલદી કાણમાં આવતું નથી તેને “ક્રોનિક રૂમેટીઝમ” કહે છે.

આ રોગ ન થાય તે માટે શું કરવું ?

શરદીથી દુર્ભેશા સાવચેત રહેવું. નાક ને ગળાની સંપૂર્ણ સંભાળ રાખવી. ટોન્સીલ્સ કે બીજા ગ્રંથીઓ (Tonsils and adenoids) જે દર કરવા જેવું જણાય તો દૂર કરવી. બીની જગ્યાએ રહેવાની કે નહાવાની ટેવ છોડી દેવી. બાળકોને બીને કપડે રહેવા દેવા નહિ. દહીં, આંખડી, ગોળ, દારૂ, સાકર, અંદ, ભારે ખાણાં-પીણાં ને કઠોળ ખાવાં નહિ તથા રાત્રીનું જાગરણ કરવું નહિ.

ખટાચ ખીસકુલ ન ખાતી. આદાર વિહારમાં નિયમિત રહેવું. શરબતો વિગેરે ખીણુંને બદલે સૉડાવોટરનો ઉપયોગ કરવો.

દર્દી થયા પછી શું કરવું ?

દર્દીને સંપૂર્ણ આરામ આપવો. શરદી ખીસકુલ ન લાગે તેમ કરવું. ગરમ વસ્ત્ર પહેરાવવાં ને ઝોટાડવાં. સાંધાઓનું બહારના આધારોથી રક્ષણ કરવું, દુઃખતા લાગતે ફ્લાસિનથી કે કૉટન-વૂલથી લપેટી રાખવો. ખોરાક સાદો ને દક્ષણે આપવો. મગનું ઝોસામણ, દૂધ, ચોખા, મગની દાગની ખીચડી, સાણ ચોખાની દાંણ, વિગેરે આપી શકાય. પાણીને બદલે સૉડાવોટર ને જવના પાણીનો છૂટથી ઉપયોગ કરવો. કારેલાંનું બાફેલું શાક તથા સરગવતી શીંગોનું શાક આપવું. દરત સાફ આવે છે કે નહિ તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું. દર્દ અટકાવવાનાં તથા થવાનાં જે કારણો બતાવ્યાં તે ખાસ લક્ષમાં રાખવાં.

શરદ્યાતમા ચોક્કસ દીવેલ અટીભાર, સુંકતા ઉઘાળામાં અથવા તો સુંક નાખેલી રહ્યા સાથે લેવું. આ દર્દની ખાસ દવા તો સોડિયમ ક્લોરિસિલેટ છે અને તે અદ્દલુત કામ આવે છે. જો દર્દનો હુમલો સખ્ત હોય તો શરદ્યાતમાં દસ ગ્રેન બ્રુએ કલાકે જ્યાં સુધી દર્દ કમતી ન થાય ત્યાં સુધી આપવું અને ત્યાર બાદ ચચ્ચાર કલાકે તાવ—temperature—ઓછો ન થાય ત્યાં સુધી આપવું. જેમ દર્દનું પ્રમાણ ઘટતું જાય તેમ દવાનું પ્રમાણ ઘટાડતા જવું અને સર્વ પરિસ્થિતિનો બરાબર અભ્યાસ કરી છાંદપૂર્વક આપધ આપવું. આ દવા શરદ્યા પછી બીજા ઉપદ્રવો થવાનો સંભવ ઓછો રહે છે.

મહાયોગરાજ ગુચ્ચુળ તથા મહારસ્નાદિ કવાથ આ દર્દમાં સારી અસર કરે છે. સદ્યારમાં વહેલાં તે કવાથનો અટીભાર ઉકાળો તૈયાર કરી અંદર દીવેલ નાંખી ખી જવું અને સવાર, સાંજ મહાયોગરાજ ગુચ્ચુળની મગ જેવડી બે ગોળીઓ દૂધ સાથે લેવી. જો સાથે શીલાજીતયુક્ત ચંદ્રપ્રભા લેવામાં આવે તો ઘણો સારો ફાયદો બતાવશે.

ને પરમીઓ કે ચાદી (Gonorrhoea and Syphilis) અગાઉ થયેલ હોય તેા ફીચાતાની ચા (Infu-chireta) આથે પોટાસ-આયોડાઇડ આપવું દવા લાગે સમય ચાલુ રાખની. તસલુની કળીઓ ઘીમા તળીને ખાવાથી આગે ફાયદો કરે છે. કેટલાક લોકો લગ્નલુની કળી ગરે જાગમા પવાળી ગળી સનારે તેને સાફ કરી વારી, પછી તેમા અન્ડો, છુડ, મુંદ, પીપર, મરી, ગેરવી લીંગ, સચળ ને રીંખાપુલુ તે મરનુ અમાન ચુલુ લગ્નલુની પાચમા લાગવુ લઈ, પુરૂર મળના કવાય આથે અર્ધો અર્ધો તોળા લે છે. જળથી નેદય હોવાથી તેની ગમ પીસથી પણ ફાયદો થાય છે.

ગાના, ગમ્માળાનો ગોળ, દેવદાન, ગોખરૂ ૫ રૂ મુળ, મુંદ સાગેડી, દુરડે એ આદ વસ્તુનો સમાન ભાગે બનાવેલો કવાય અચ્છુ કામ કરી બતાવે છે

સ્થાનિક લગાડવા માટે લીની બેબેડોના, લીની મેલીમીયેટ, (Lini. of methyl salicylate). લીની કેન્ડ, લીનીમેન્ટ પોટ. આયોડાઇડ, લીની ર્પન્ટાન ઇવાલિ દીક કામ આપે છે. મદાનાગયલુ તેવ અને નિયમલુ તેવ પણ સાફ કામ આપે છે લીની બેબેડોના મિગેરે લીનીમેન્ટ લગાડવા પછી આધા ઉપર ૩ મરી તેને બપેરી દેવો, પુનો ગમ્માલો નહિજ. આ ચોળવાની દવાઓ ઝેરી હોય છે, જેથી તેનો સલાખપૂર્વક ઉપયોગ કરવો એક દર્દીને મોં લાખી ફીટમેન્ટ આપ્યા પછી છેવટે એક પગના ધુટલુનો મોતે ગી ગયેનો, જે આખરે “આયોડાઇડ”નો મયમ લગાડવાથી દુ-થયો હતો દર્દીને સાધામા જાગુજ દર્દ થતુ હોય ત્યારે ધીમા મેકથી ગાલત મજે છે. દગદ

યમા ગુલ્લ્યા શ્યામાકા કોક્ષા રક્ષાત્થયઃ ।  
 વાસ્તુક શિષુ વ્યાંમ્ કારવેન્ધોલક્રમ ॥  
 આર્દ્રકં તપ્તનીરં ચ લગ્ન ત્વચ્ચટ્ટમ્ ।  
 જાક્ષ્ણિકા તથા માંસં સામવાત ગદ દિતમ્ ॥

(આમનાન ચિકિત્સા)

મટયા પછી પણ દરદીને દોઢ લીવર ઓઈલ, લોદ, માખણ વિગેરે જેવાં ટોનિક આપવાં જોઈએ અથવા તો મદાયોગરાજ કે ચંદ્રપ્રભા નં. ૧ આણુ રાખવાં જોઈએ.

## કેટલાક અનુભવો

આજથી જરાજર આઠ વર્ષ પહેલાંની એ વાત છે. એક દર્દીને હાથ પગના સાંધા તદ્દન જસાઇ ગયેલા તેવી સ્થિતિમાં ગાડામાં નાખીને બદારગામથી મ્દારી પાસે લાવેલા. દર્દી તદ્દન પથારીવશ હતો. તેનામાં હાથ પગ દલાવવાની બીજકુલ શક્તિ નહોતી. આવી સ્થિતિમાં દવાથી શી અસર થાય છે તે દરરોજ જોઇ શકાય તે હિંદુશથી મ્દે તેને ગામમાં રાકાવાનું સ્વચ્છ કયું.

શરૂઆતમાં ચોકખું દીવેલ (Castor oil) અઢી રૂપીઆભાર, મુંઠ નાખેલી ચ્દા સાથે આપેલું અને પછી બે ત્રણ દિવસે આપતો. પીવામાં પાણીને બદલે “સોડાવોટર”નો છૂટથી ઉપયોગ કરવા સ્વચ્છ કયું હતું. દરરોજ સ્થવારે બે તોલા મદારાદનાદિ કવાયતો ઉકાળો અને મદાયોગરાજ ગુગ્ગુળ આપતો. ઊગતી જુવાનીના જોમમાં મુખી સાહેબને પરમીઓ (Gonorrhoea) થયેલા તેવી મ્દને શંકા હતી, જેથી ફરીયાતાની ચ્દા (Infu-chireta) સાથે “પોટાસ-આયોડાઈડ” આપતો. યોગવા માટે લીની. કમ્ફર એમોનેટેડ તથા મદાનારાયણ તેલ આપવામાં આવતું. બ્યારે સાંધા ઉપર લીની. એસેડોના લગાડી પારો બાંધવામાં આવતો. દર્દીને ખાવામાં દૂધ, ચ્દા, દોશી, મગનું ઓસામણ ને સોડા ઇન્ડાદિ આપવામાં આવતું. લગલગ બાર દિવસે દર્દીને ઠીક ઠીક અસર થવા લાગી. જરાજર એક માસે પોતાને ઘેર જમ્મ શકે તેવું થયું. ત્યાર પછી સ્વેજસાજ દુઃખાવા માટે ઉપર જણાવેલી દવાઓ યોગવા માટે આપવામાં આવી હતી અને શરીરમાં અમ્લતા (Acidity) ન વધે તે જાતના ખોરાકની છૂટ આપવામાં આવી હતી તેમજ માખણનો છૂટથી ઉપયોગ કરવા સ્વચ્છ કયું હતું. ત્યાર બાદ તે દર્દીનો હુમલો તેને ફરી થયો નથી.

એક વખત એક દસ વર્ષના બાળ ને રાત્રીએ અચાનક સાધા પડ્યાં. એના માનુષ પડ્યા અને રહ્યાગ્યા મરને મોનારી જતા temp 104° માનુષ પડ્યું, જેને Sodium Salicylate—સોડી સેલીસીનેટની ટ્રીટમેન્ટ ઉપર રાખેનો અને ચોળના માટે Lin. Terbinth આપનામા આવતું હતું. ખોરાકમાં મોસળી, દૂધ, રહા ડાંથી, બાર્લી પન્ન વિગેરે આપનામા આનતું. દર્દીના ફેફસા સડો વાનના હોવાથી તેમજ નળગાઇ મધ્ય વધાઈ જણાતી હોવાથી કોલ્ડ વાગ Brandy આપવામા આવતી. દર્દીને સપ્તર્ણુ આગમ આપનાની ફળ પાડવામા આતી હતી. દમ્ન સાફ લાનવા Paraffin અથવા તે Castor oil આપનામા આ યુ હતું. જાતીએ તથા સાધા ઉપર ‘એન્ડ્રોનોજેસ્ટાઇન લગાડવાનો નિયમ રાખ્યો હતો. બગાનર આશ્મે દિવમે ટેમ્પરેચર નોર્મલ થયું હતું અને પદરમે દિનમે દર્દીને સપ્તર્ણુ આગમ થયેનો. દર્દી મટયા પછી લોહસિનાજીતયુ ત ચદ્રગલા તથા મહાયોગરાજ ગુચ્છાનુ મેનન ગાનનાતુ રાખ્યું હતું.

ઉપરના મે લખના વાચ ને માર્ગર્શક થાન ને ઉદ્દેશથી આપના છે બાકી તે ‘નેચરન મેનીસીનેટ સપ્તર્ણુ આગમ અસાધાગ્યુ તન મન ને ધનથી સારનાગ સાદો ખોગ કુન્ ગુચ્છાઝ દૂધ વિગેરે અને નિનમિત દમ્ત દર્દીને આનામ આપનામા મોટો ભાગ લગવે છે.

અતુલ બિહારી દત્ત

## હિંદમાં માનસિક રોગો

“મનુષ્યનું માનસખંડેર બેગિતોનનાં લવંદર કમકમાટી ઉપ-  
ત્તવતાં ખડેરા કરતાં એ વધુ બિદામણું છે” એ કહેલી અક્ષરશઃ  
સાચી છે. આપણા લક્ષ્યાવધિ રોગ અને નળજામ્બોમાં માનસિક રોગ  
અથવા માનસિક નળજામ્બોથીજ દતારા કરનાર નળજામ્બોમાંની એક છે  
એમ કહેવામાં હવે બે મત છેજ નહિ, બદલે આપણે આખોએ સમાજ  
આજે આ પતનકારી રોગની મજબૂત પકડમાં જકડાયેલો છે, અગર બે  
નિર્વિલંબે યોગ્ય પગલાં નહિ લેવાય તો પરિણામે બિંદી જનતાની  
વધતી જતી બેદાશીજ આગળ આવી ખડી થશે એમાં સંશય નથી.

સને ૧૯૩૧ ની ખાનેશુમારી ઉપરથી જણાયું છે કે હિંદભરમાં  
એકંદર ૧,૨૦,૩૦૪ થી વધુ ગાંડા મનુષ્યો દલાત છે. એ ઉપરથી દર  
લાખ માણસો પૈકી ૩.૪ આવે છે આમ છેલ્લા ત્રણ દશકાના આંકડા  
નેતાં હિંદની પ્રજાના આજુ વધારા ઉપર ગાંડા માણસોની સંખ્યા  
વધતીજ જાય છે.

બારીક તપાસ ઉપરથી એમ જણાયું છે કે જે લોકો વધુ  
નશાખાજ હોય છે કિંવા આજસુ છાંદગી ગુમ્ફરે છે અથવા વધુ પડતા  
માનસિક બોજ તબે રહે છે, તેમનામાં ગાંડપણ વધુ સહેલાઈથી વિકાસ  
પામતો ફેલાવ મેળવી શકે છે. જેઓ સખત મહેનત કરે છે કિંવા  
ખૂલ્લા પ્રકાશ અને હવામાં વધુ વખત કાટે છે તેઓ એ રોગની ઝડપ-  
માંથી વધુ બચી શકે છે.

હવે સ્થળે સ્ત્રીઓને ઓછો માનસિક શ્રમ હોનાથી પુરોગામી વધુ રોગના ભોગ થા પડેના મળી આવે છે. વય પ્રમાણે પણ રોગનું પ્રમાણ ઓછુંનું જણાય છે. પુરોમા ૨૫ થી ૩૫ અને સ્ત્રીઓમા ૨૦ થી ૩૫ વર્ષની ઉંમરમા ગાડપણના વધુ કેસો જોનામા આવે છે એ નખતમા નધારે સાસાગિક ચિન્તાઓ, માનસિક ઉત્કેરાટ અને કેટલાક સામાજિક રોગની કપટ ઉપરાત સ્ત્રીઓની પ્રસન પછીની નિર્મળ હાલત પણ રોગનો ફેલાવો કરનામા સાધનભૂત નિનડે છે

વળી આના કેસોમા શારીરિક નિર્મળતા નિનાની પગિપૂર્ણ માનસ-નિર્મળતા વાગવાર સામાન્ય રીતે જોનામા આવે છે વગર તે મન આની અ નવચિત અને વ્યથ સ્થિતિમા હોય તો માન સારી શારીરિક સપત્તિજ ઘાત મનુષ્ય તરીકે તેને સર્વે કાર્ય સારી રીતે બજારના શક્તિમાનુ વરી શકતી નથી પરંતુ અજમ જેરી માન તો એ છે કે વ્યાપણા લોક આ બાબત ઉપર ખરતુ ધ્યાન કે વિચાર આપી શકના નથી શારીરિક રોગો માટે તો અસખ્ય ખાનગી દવાખાના પણ ખૂલ્યા છે કે સ્થપાયા છે વગર માનસિક રોગો મળના, ને કે એ બધાભરેલી રીતે વધતા જન છે છતાં, કાંઈ જુજ જેવા યોગાક ઉપાયોજ યોજવામા આવેન છે.

દુનીઆના બીજા દેશોની સરખામણીમા હિંદ પાસે ખરખર પોતાના ગાડા માણસો માટે જુજ જેવુંજ સાધન છે એમા સશય નથી હિંદ પાસે ૧,૨૦ ૩૦૪ ગાડા માટે ફક્ત ૧૮ સગણાનયો છે અને તેમા નધારમા વધારે સખ્યામા એ ગણીએ તો માત્ર ૧૧,૦૪૦ દર્દીઓ માટેજ સવડ હોઈ, પ્રાતનાર ગણીએ તો એથી એ વધુ અસતોત્કારક પરિસ્થિતિ છે. મગાગ પ્રાત એલો એક પ્રકારે સૌથી જુદોજ પડે છે મુર્બાધમા ૧૦,૬૪૫ દર્દી વચ્ચે પાચ સગણાનયો છે મદ્રાસમા ૧૮,૨૭૧ દર્દીમા ત્રણ સગણાનયો છે, જ્યારે મગાગમા એ મદકિસ્મતી દર્દીઓ માટે એકપણ સગણાનય નથી, ને કે ત્યાં ૨૨,૪૦૨ ગાડા દર્દીઓ છે એટલે કે હિંદના કુન એક દર ગાડાઓની એકપ ચમાશ સખ્યા મગાગમા છે

## હિંદમાં માનસિક રોગો

“મનુષ્યનું માનસજાતર બેગિજોનનાં લયંકર કમકમાટી ઉપ-  
જવતાં ખડેરા કરતાં એ વધુ બિહામણું છે” એ કહેતી અક્ષરશઃ  
સાચી છે. આપણા લક્ષ્યાવધિ રોગ અને નળજામ્ઓમાં માનસિક રોગ  
અથવા માનસિક નળજામ્ ધણીજ હતાશ કરનાર નળજામ્ઓમાંની એક છે  
એમ કહેવામાં હવે એ મત છેજ નહિ, જાહેર આપણે આખોએ સમાજ  
આજે આ પતનકારી રોગની મજબૂત પકડમાં જકડાયેલો છે, અગર જે  
નિર્વિલંબે યોગ્ય ધગલાં નહિ લેવાય તો પરિણામે કિંદી જનતાની  
વધતી જતી બેહાલીજ આગળ આવી ખડી થશે એમાં સંશય નથી.

સને ૧૯૩૧ ની જાનેશુમારી ઉપરથી જણાયું છે કે હિંદભરમાં  
એકંદર ૧,૨૦,૩૦૪ થી વધુ ગાંડા મનુષ્યો હયાત છે. એ ઉપરથી દર  
લાખ માણસો પૈકી ૩.૪ આવે છે આમ છેલ્લા ત્રણ દશકાના આંકડા  
જેતાં હિંદની પ્રજાના આશુ વધારા ઉપર ગાંડા માણસોની સંખ્યા  
વધતીજ જાય છે.

બારીક તપાસ ઉપરથી એમ જણાયું છે કે જે લોકો વધુ  
નશાગાર હોય છે કિંવા આજમુ છાંદગી ગુજરે છે અથવા વધુ પડતા  
માનસિક બેગજ તબે રહે છે, તેમનામાં ગાંડપણુ વધુ સહેલાઈથી વિકાસ  
પામતો ફેલાવ મેળવી શકે છે. જેઓ સખ્ત મહેનત કરે છે કિંવા  
ખૂલ્લા પ્રકાશ અને હવામાં વધુ વખત કાટે છે તેઓ એ રોગની ઝડપ-  
માંથી વધુ બચી શકે છે.



હવે સ્થળે સ્ત્રીઓને જોડે માનસિક શ્રમ હોવાથી પુરોગત વધુ રોગના ભોગ થા પડેના મળી આવે છે નવ પ્રમાણે પણ રોગનુ પ્રમાણ ઓછુનુ જણાય છે. પુરોમા ૨૫ થી ૩૫ અને સ્ત્રીઓમા ૨૦ થી ૩૫ વર્ષની ઉંમરમા ગાડપણના વધુ સે નેનામા આવે છે એ નખતમા નધારે સાસાનિઃ ચિન્તાઓ, માનસિક ડ્રેકરા અને કેટલા સામર્થિક રોગની ઝપટ ઉપરાત સ્ત્રીઓની પ્રમ્ન પછીની નિર્મળ દાનત પણ રોગનો ફેનાવો કરનામા સાધનભૂત નિરડે છે

વળી આમા કેસોમા શારીરિક નિર્મળતા વિનાની પરિપૂર્ણ માનસ-નિર્મળતા વાગવાર સામાન્ય રીતે જોનામા આવે છે પરંતુ જો મન આની અવગ્રહિત અને નમ્ર ચિન્તિમા હોય તો માન શારી શારીરિક સપત્તિજ નામ મનુષ્ય તરીકે તેને સર્વે દાખા સારી રીતે બનના શક્તિમાન હરી શતી નથી પરંતુ અજન જોની રાત તો એ છે કે આપણા લોક આ બાનત ઉપર પૂરતુ ધ્યાન કે વિચાર આપી શક્યા નથી શારીરિક રોગો માટે તો અસખ્ય ખાનગી નાખાના પણ ખુવા કે રથપાયા છે પરંતુ માનસિક રોગો મળના, જો કે એ બપલરેલી રીતે વધતા જાન છે છતાં, લાઇ જુજ જોના થોડાક ઉપાયોજ થોજનામા આવેન છે.

દુનીઆના ખીજ દેશોની સગખામણીમા હિંદ પાસે ખગખગ પોતાના ગાડ માણુઓ માટે જુજ જોનુજ સાધન છે એમા સરખ નથી હિંદ પાસે ૧,૨૦ ૩૦૪ ગાડ માટે ફક્ત ૧૮ સગખાનુઓ છે અને તેમા નધારેમા વધારે સખ્યામા એ ગણીએ તો માત્ર ૧૧,૦૪૦ દર્દીઓ માટેજ સવડ હોઈ, પ્રાતરાર ગણીએ તો એથી એ વધુ અસતોપકારક પરિસ્થિતિ છે. નગાગ પ્રાત એકબો એક પ્રકારે સૌથી જુદોજ પડે છે મુબાઇમા ૧૭ ૬૪૫ દર્દી વચ્ચે પાચ સગખાનુઓ છે મદ્રાસમા ૧૮ ૨૭૧ દર્દીમા ત્રણ સગખાનુઓ છે, જ્યારે નગાગમા એ બદગિમતી દર્દીઓ માટે એકપણ સગખાનુ નથી જો કે ત્યાં ૨૨,૪૦૨ ગાડા દર્દીઓ છે! એટલે કે હિંદના કુલ એક હર ગાડાઓની એકપચમાશ સખ્યા નગાગમા છે!

આયુર્વેદિક અષ્ટાંગ માર્ગ એકંદર માનવદેહ માટેની એક વિશાળ અને વ્યવસ્થિત પદ્ધતિ છે. આયુર્વેદ નૈતિક અને આધ્યાત્મિક આરોગ્ય શાસ્ત્રને પણ મેળતાની યોજનામાંથી બાકાત રાખતું નથી, અને જણાવે છે કે સત્ય, રજસુ અને તમસૂની વિષમ સ્થિતિમાંથીજ માનસરોગોની ઉત્પત્તિ થાય છે. માનસવિકૃતિની સંપૂર્ણ અને પદ્ધતિસરની તપાસ પશ્ચિમમાં શરૂ થઈ નથી. આપણાં રસાયનો અને વાજકરણો દ્વારાની શોધખોળના વિષય થઈ પડ્યા છે કારણ કે તેને પાશ્ચાત્ય ડૉક્ટરો નવ-જીવન અને શક્તિસંજીવનને નામે જાળખે છે. આયુર્વેદમાં માનસ-અધઃપાતના પણ ખાસ ઉત્તમોત્તમ ઉપાયો દર્શાવ્યા છે, પરંતુ ખેદની વાત તો એ છે કે ગાંડાં માટેનાં લગભગ ૧૮ ઋજ્યાસયો છે છતાં તે પૈકી એક પણ ઋજ્યાસય આયુર્વેદિક પદ્ધતિએ ચિકિત્સા કરનાર છેજ નહિ.

હવે બંગાળા જેવા મોટા પ્રાન્તની જરૂરીઆતને પહોંચી વળવા અને આયુર્વેદની નિઃશંક અને ચઢીઆતી સફળતા પ્રવચાર કરવા એક ગાંડપણનું ઋજ્યાસય ૨૦ ગિજાના સાથેનું (જે તરતજ ૫૦ ગિજાના સુધી જીપુરુષ દર્દીઓ માટેનું મારે કરી લેવું પડ્યું હતું) ઉદ્યાગમાં આવ્યું હતું. રોગીઓ માત્ર પ્રાન્તમાંજ એટલા વધ્યા નહોતા પણ પ્રાન્ત બહારથી એ આવ્યા હતા. આથી વધારે ગિજાનાં ઉમેરવાની જરૂરીઆત જણાઈ અને તે પ્રવચા પગલાં લેવાઈ રહ્યાં છે. સાથે સાથે મારે જણાવવું પડે છે કે ઢાકા અને બેદરામપુરનાં સરકારી ગાંડપણનાં ઋજ્યાસયો તો હવે બંધ થઈ ગયાં છે અને બંગાળ સરકાર હવે રાંચી (બિહાર પ્રાન્ત) ના માનસ ઋજ્યાસયને મદદ આપે છે, પરંતુ સામાન્ય અને ગરીબ જનતાને સ્પષ્ટ કારણે તેનો લાભ મળી શકે એમ છેજ નહિ.

હવે મારા થોડાક અનુભવો સંક્ષેપમાં આપવા અસ્થાને નહિ ગણાય. માનસરોગોની ચિકિત્સામાં આપધો વારંવાર આનુરૂપિક ભાગ ભજવે છે એમ નથી. માનસ ઉપચારપદ્ધતિ જેને સામકીક થિરેપી-Psychic therapy-કહેવામાં આવે છે, તે રોગીની સારવાર માટે ઉત્તમ નિવડે છે. નીચે પ્રમાણેની યોજના અને કાર્યપદ્ધતિ ઉત્તમ સફળતા આપનાર જણાઈ છે.

(૧) અપરિચિત વાતાવરણ, (૨) નિયમિત જીવનચર્યા, (૩) ઉંઘનો સમય વધારવો, (૪) અંધક્રાંત થવા દેવો નહિ, (૫) ખોરાક માટે સુરચિ જાગૃત કરવી, (૬) વ્યક્તિગત રૂચિ અને ઇચ્છાઓને આરોગ્ય સાચવવામાં અનુકૂળતા રહે તેવી રીતે સંતોષવી, (૭) મુશ્કેલ સ્થિતિ રમતગમનો, સામાજિક વાર્તાલાપ, ખૂસ્તી હવામાં ફરવા જવું અને આમોદપ્રમોદમાં લાગ લેવડાવવો, (૮) વ્યવસ્થાપક તરફથી માયાળુ અને મૈત્રીભર્યું વર્તન.

ઉપરોક્ત દિશાસૂચન પછી આ લયંકર રોગનાં મૂળ કારણો શોધી કાઢવા વૈદ્યે સહારણુ ઇતેજરી રાખી મનુષ્યના માનસખંડેરની ચોખ્ખી મરામત (પુનર્ધાર્તના) હાથ ધરવી રહી. આ રણાં તે કારણો :—

(૧) આનુવંશિક કારણે સેંકડે ૩૦ ટકા દર્દીઓ ગાંડા થાય છે પણ તે તો માત્ર કિશોરાવસ્થા સુધીજ. (૨) ટાઇફોઇડ, લાંબી મુદતના ટાઇફા તાવ, જૂના અને શરીરને ક્ષીણકરતા વ્યાધિઓ. (૩) દારૂ અને કેરી પીણાંનો હદ બહારનો ઉપયોગ. (૪) જનનેદ્રિયના રોગો. (૫) માનસિક આઘાતો. (૬) મર્મ સ્થાનો ઉપર ચોટ લાગી થએલા આઘાત. (૭) વાઇયું દર્દ. (૮) આધ્યાત્મિક લાગણી. (૯) એકાન્તિક વિચારોમાં ગરકાવ થવું. (૧૦) એકાન્તિક એકલવાપી જીવંતી, અંધારી કોટડીમાં એકલા પૂરવાની શિશ્ના. (૧૧) હદ ઉપરાંતના શારીરિક અને માનસિક શ્રમ. (૧૨) ખોપરીની અંદરના પડના વિદ્રવ્ન, વિગેરે.

આયુર્વેદમાં ગાંડપણની ચિકિત્સા અને ઋગ્જ્યૈદ્રિયવિજ્ઞાનને લગતું સુંદર વર્ણન આપેલું છે અને બીજી ચિકિત્સાપદ્ધતિઓએ માનસિક અભ્યવસ્થાનાં જુદાં જુદાં ચિન્હો, મહાન આયુર્વેદિક શાસ્ત્રમાં બારીકાઈથી દર્શાવ્યા પ્રમાણે ક્ષીણી લેવાં જોઈએ.

અવસોક્તનમાં લેવાએલા કેસો ઉપરથી રસિક અભ્યાસ માટેની ઘણી સુંદર તક મળી રહે છે. એક યુવાન (એમ. બી.) (M. B.) ટ્રેક્ટર જે વૈદ્યકીય ધર્મો નહોતા કરતા તેમને એક વાર વિશ્વવિજેતા રાજા થવાની ઇચ્છા થઈ આવી અને તેમણે દુનિયામાં નજરે પડતી

તમામ સારી વસ્તુઓ પોતાની કાયદેસરની માલિકીની હોય તેમ વર્તવા માંડ્યું. આથી સમાજમાં તેમનું વર્તન હંમેશને માટે અસહ્ય થઇ પડ્યું. તેમને અનેક ઉપચારો કર્યા પછી આયુર્વેદનો આશ્રય લેવો પડ્યો. પુરપુરા નવ માસની ચિકિત્સા પછી હવે તે પોતાનો વૈદ્યકીય ધંધો સારી કમાણી કરીને ચલાવે છે. અતિથય જુરસાભર્યા ગાંડપણના કેસો ચિકિત્સાથી સહેલાઈથી મુકારી શકાય છે. જો કે એની પ્રારંભિક ચિકિત્સા ઘણી સખ્તાઈથી અજમાવવી પડે છે. દાખલા તરીકે, સાંકળો અને દોરડાંથી દર્દીને બાંધવો પડે છે અને દર્દી તેમ કરવા જતાં ગુસ્સે પણ થાય છે. પરંતુ આ પ્રમાણે કામના પણ સહવાસ વગરની, મિત્રો અને સગાંવહાલાંથી એકલવાઇ અંધારકોટડીની છાંદગી, ગંભીર અને કાયદાકારક માનસિક પરીણામ લાવે છે, જે છેવટે માનસિક સમતા સ્થિત કરે છે. કાંઈપણ દરદીને સારો થએલો જાહેર કરવામાં વૈદે ખુબજ સંભાળ રાખવી જોઈએ, કારણ કે રોગીઓ ટોંગ કરીને વૈદને છેતરી પાડે છે. તેથી ફરી ગાંડપણ આવે નહિ એવી વૈદને ખાત્રી થાય ત્યાં સુધી સગાંવહાલાંઓએ દરદીને માનસ રૂગચાસ્યમાંજ રહેવા દેવો અને તેની માનસિક અને વૈદ્યકીય સારવાર તો વૈદની સલાહપૂર્વક રૂગચાસ્યમાંથી છુટવા પછી પણ જારી રાખવી.

આલીસ વરસ ઉપરાંતની એક સ્ત્રીના કેસમાં એમ બન્યું હતું કે તેને ગમે તેની સાથે ખીજવાઇ જવાની, ગાળો દેવાની, કટુ શબ્દો કહેવાની, ખિલસ બાપા વાપરવાની અને હંમેશ કટકટ કરવાની, અદેખાઇ કરવાની, ધણી વ્યભિચારી છે એવો વહેમ રાખવાની, જેની તેની સાથે મારફાડ કરવાની અને ગરમ મીઠાજમાં રહેવાની ટેવ પડી હતી. તેને માત્ર થોડા વખતનાજ ઉપચારથી ધણો ફાયદો જણાયો—જાણે તેનો એકદમ સ્વભાવ બદલાઇ ગયો હોય અને સંપૂર્ણ નવી છાંદગી ધારણ કરી હોય. તે શાન્ત, ચપલ, ડાહી અને ઉપરના તમામ દુર્યુણથી પર થઈ ગઇ, પરંતુ તેનો દિલ્લમીર અહેરો અને શાન્ત સ્વભાવ, માત્ર તોફાન પહેલાંના શાન્ત વાતાવરણ જેવું હતું. જો કે તેના મગજના થોડાક ઢીંગા પડી ગએલા હોય અંધમેસતા

યથા હતા, તો પણ એક નવોજ મહત્વનો અને મુંચવણુલયો માનસ-  
તંત્રનો વિભાગ જે રોગિષ્ટ હતો તેના ઉપર એકાએક વિપરીત અસર  
થઈ આવી અને તેણે એક ભયંકર આ મનાત કરનાનું વચણ અખ્યાત  
કયું. હવે તો તેની વિક્રિસા કરી મુશ્કેલ થઈ પડી. ઉધ લાવનાના  
બધા ઉપાયો તદ્દન નિષ્ફળ ગયા અને તેને વજ તો ગમીજ શી રીતે  
શકાય ? તે આત્મધાત કહે એવા એક પણ પ્રકારનું સાધન તેની પામે  
મોલુદ નહોતું, પણ તેણીએ વિચાર કરી શોધી શક્ય આની રીતે  
દેખીતા મુધાગ પાછળ ધણી લવલીત કેમ છુપાઈ ન્હા હોય છે,  
કાગુ કે એવો મુધારો ઉતાવળે આણેવોજ હોય છે

માનસરોગની અસખ્ય વિનિધતાઓ હોય છે જુઝસાભર્યા કેનો  
ઉપરાત માનસિક ખામીઓ અને ગાંડપણના પ્રમગે પણ હોય છે.  
લવચાવનારી બહેનનો વડે સફળતા આપનાર સાધન તરીકે બળત દવા  
ઓનો પ્રચાર કરવામા આવે છે. પરંતુ દરેક કેસમા જુદી જુદી સાધના  
કરવી પડે છે જાણેજ જે કેસ એટ્મરખા મળી આવે છે માટે ઉપચાર  
કરતા પહેલા કુશળ વૈદની સલાહ લેવી જોઈએ. ઘણીમા બળત દવા  
કરી શકેલાઓ મળી આવે છે, અને તેઓનો કેસ તદ્દન બગડી ગયો  
હોય છે. તેથી એકાએક ચમત્ક્રાંતિક ફાયદો થવાની કોઈએ આશા  
રાખી જ નહિ ગાંડપણ વિશે આયુર્વેદમા સંગ્રાહન માટે નિશાળ  
વણુખેડયુ ક્ષેત્ર પડ્યું છે આપણા દેશમા આવા માનસરોગીઓ માટે  
આયુર્વેદિક અશક્તાશ્રમે સ્થપાય અને તેના કરાણુકાની અભ્યાસ  
માટે યોજના થાય તો ઘણું સાર

રામચંદ્ર કૃષ્ણરાવ વાલ્કેર

## આયુર્વેદમાં માનસિક રોગો

**પૂ**શ્રાવ્ય દેશોમાંથી માનસિક રોગો વિશે ધણી જાણના સાંભળવામાં આવે છે, કે મગજની નળજાઇ, જ્ઞાનતંતુની નળજાઇ, વિગેરે રોગો, માનસશાસ્ત્ર અને માનસપૃથકકરણશાસ્ત્રના જ્ઞાન સાથે વધતા વ્યાપ્ત છે. એ શાસ્ત્રવિદો અને એમના અનુયાયીઓ પોતપોતાની શોધનો જાપરો ઉઠાવેલો જમાવે અને ધર્મ બદલી નવો સ્વીકારનારની પેઠે તેને ચુસ્તપણે અથવા એકમાર્ગપણે વળગી રહે એ દેખીતું છે. વાત એટલે મુઠ્ઠી વધી મધ છે કે કુડ, જંગ, એકર અને બીજા તત્ત્વવિદોનાં નામ લગભગ દરેક કેળવાયેલા શિષ્ટ મનાતા સજ્જનોને મોઢે નિત્ય વપરાશમાં આવતા જોઇએ છીએ. પછી ભલે તેઓ એ તત્ત્વવિદોના સિદ્ધાન્તોને માનતા હોય વા નહિ. અતિશય ઉત્સાહનું જોમ ઓસર્યા પછી હાલ ધણી એ શોધખોળ કરનાર મળી આવશે કે જોએ માનસિક ધારાઓ અને તેના શરીર સાથેના સંબંધ વિશે અવનવી કૃતેદથી રૂપરૂપ અને સચોટ સમજૂતિ આપવા સાર શક્ય તે તમામ પ્રયત્નો કરી શક્યા હોય.

માનસપૃથકકરણશાસ્ત્રે એક વસ્તુ એવી સિધ્ધ કરી છે કે, મનની અમુક અનુક્રમ સ્થિતિમાં શરીર ઉપર અસર કરવાની મનની સળંગ સત્તા છે અને તે વસ્તુ લેશ માત્ર પણ વાદગ્રસ્ત નથી. વળી શારીરિક અને ધન્દિયોની ક્રિયાપ્રક્રિયાને અસર કરે તેવી ઔષધિઓ વડે, માનસિક રોગોની ચિકિત્સા કરવાની પદ્ધતિ કેવળ વિક્ષિપ્ત નિવડે છે, એવું પણ એજ શાસ્ત્રથી તેઓ સાબીત કરી શક્યા છે. દાખલા

તરીકે હિસ્ટીરીઆને લગના બધા ન્યરમાં, તાવ ઉતારનારી દવાઓ તદ્દન નકામી થઇ પડે છે. જ્ઞાનતંત્રની નબળાઇમાં કોષ ડૉક્ટર ધેનવાળી દવા આપે તો, તેની ચિકિત્સા અને રોગ પારખવાની શક્તિની નિર્મા-  
ત્યતાજ સમજવી. જૂના વૈદ્યો દરેક રોગ, ઔષધિ આપતાં સારા થઇ શકે એવી માન્યતાને સેવતા અને નાસીપાસ થતા અને નવા વૈદ્યો માનસપૃથકકરણ અને સ્વયન વિગેરે પધ્ધતિ વડે ચિકિત્સા કરી, ફોલ્ડ પામતા જણાયાથી, સર્વ શિષ્ટ સમુદાયમાં, વૈદ્યો તેમજ સામાન્ય જનોમાં, એવું પુરવાર થયું છે કે, માનસિક તંદુરસ્તી અતિ અગત્યની છે. માનસ રોગો અને તેમના દુઃખતા, યોગ્ય ચિકિત્સા વડે પ્રતિકાર કરવામાં ન આવે તો તેઓ માનસિક અને શારીરિક પતનનાં સળગ કારણ થઇ પડશે.

એટલા માટે આયુર્વેદ જેવા મહાન ચિકિત્સાશાસ્ત્રમાં, આવા રોગ માટે શું બતાવ્યું છે તે સમજવું અતિ અગત્યનું થઇ પડશે. આયુ-  
ર્વેદના અને દર્શનશાસ્ત્રના મત સુજળ, મન અર્થાત્ અંતઃકરણ એ અંદરની ઇન્દ્રિય છે. તેમાં ચાર પ્રકારની જુદી જુદી શક્તિઓ છે.

(૧) એકાગ્રતા—માનસ શક્તિ બહારની સૃષ્ટિની પ્રતિકૃતિ અંદર લઇ, અંદરના વિચારો અને ઇચ્છાઓને, બહાર વ્યક્ત કરે છે. માત્ર બાહ્યેન્દ્રિયો વડે આપણે આસપાસની દુનિયા વિષે જ્ઞાન મેળવી શકતા નથી. પુસ્તક વાંચનાર એકાગ્ર વૃત્તિમાં ધડિયાળનો ટક્કટકારો સાંભળી શકતો નથી, એમ કેમ ? મન કાન સાથે એકાગ્ર ન હોવાથી તે ધડિયા-  
ળનો અવાજ સાંભળવામાં નિષ્ફળ નિવડે છે. આ એકાગ્રતા અથવા તેનો અભાવ, જેથી મન ચંચળ બની ચારે કાર લામે છે, એ મનનો લાક્ષણિક સ્વભાવ બતાવે છે.

(૨) શુદ્ધિ અથવા વિવેક શક્તિ, જે પૃથકકરણ, વજન, તુલના, સંબંધ, કિંમત, લાગણી, વિચારો અને દરેક પ્રકારના આલોની સત્ય વસ્તુ નક્કી કરે છે. શુદ્ધિનું યોગ્ય કાર્ય સત્ય વસ્તુ સમજવાની શક્તિ છે. ખોટું જ્ઞાન, ખોટી અટકળ, વિપર્યાય, વિગેરે શુદ્ધિશક્તિના અભાવે ઉત્પન્ન થાય છે.

૩. ચિત્ત—આપણા અનુભવોનો માહિતીભંડાર અને મુખ્યત્વે યાદશક્તિનો ખજાનો: આપણી લાગણીઓ અર્થથી ઉદ્ભવે છે. પસંદગી અથવા નાપસંદગી, જે પાછલા સારા ખોટા અનુભવો વડે ધરાવેલી હોય છે, સ્મૃતિ, સ્વાદ, ભાવના, સાદી કે ઉત્તેજિત ભાવના, જે તમામ ક્રિયાનું ઉદ્ભવસ્થાન છે, એ તમામ આ શક્તિ વડે યદ્ય શક્ય છે. નબળી યાદદારત, વિભ્રમ, અયોગ્ય-ખરાબ વિચારો, નકકી ઉત્સાહ, વિગેરે ચિત્તવ્યથાથી યતાં પરિણામો છે.

૪. અહંકાર—મનુષ્ય આ શક્તિ વડે પોતાના વિચારો સંપન્ન સમજાવી શકે છે, તેમજ આચારમાં મૂકી શકે છે. અભિમાન, દિંમત, સામા ચતુ, યુધ્ધ દરવું એ તમામ આ શક્તિની ક્રિયાઓ છે. મિથ્યા-ભિમાન, ઉચ્ચાનુસંધાન, નૈચ્ચાનુસંધાન, તેજોભંગ, આત્મશક્તિનો અભાવ, એ અહંકારશક્તિની ખામી દર્શાવે છે.

અંતઃકરણ ચતુષ્ટય કહેવાય છે. એ શક્તિઓની યોગ્ય ખીલવણી, મનની સમતા સિધ્ધ કરે છે. આવી સમતા જેણે પ્રાપ્ત કરી છે તેજ આયુર્વેદમાં ગતાવેલી ખરેખરી માનસિક તંદુરસ્તી ભોગવી શકે છે. જો એ ચાર પૈકી એક કે વધુ શક્તિઓ, ખીજી બાકીની શક્તિઓની અપેક્ષાએ, વધારે પડતી ખીલી હોય તો, વહેલે મોડે તે માનસિક બિમારીનું કારણ થઈ પડે છે. વિપમ ખીલવણીના પ્રમાણમાં તે બિમારી ઓછી વધતી અસર કરનાર હોઈ શકે. અંતઃકરણ ચતુષ્ટય પૈકી એકાદ શક્તિની, આવી પરિસ્થિતિ એક કે બીજી હડીલા કે અસાધ્ય દર્દને ઉભું કર્યા વગર રહેશેજ નહિ. એ બધી શક્તિઓ ઘણી અગમ્ય હોઈ, મનોમય કોશમાં ઉદ્ભવે છે. મનોમય કોશની વિપમતાનેજ આયુર્વેદ માનસિક રોગ ગણાવે છે. વખત જતાં તેની અસર શરીર અન્નમય કોશ હોવાથી તેના ઉપર થાય છે અને સારીરિક રોગ પણ ઉપજાવે છે. આમ ઇન્દ્રિયો ઉપર પણ છેવટે માનસિક વિપમતાની અસર થવા વગર રહેતી નથી. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ શરીર અને મનની એકમેક ઉપરની ક્રિયાપ્રક્રિયામાં માનેજ છે. જ્યારે દર્શનશાસ્ત્રે એ હકીકત હજારો વર્ષ અગાઉ નક્કી કરી આપી હતી અને દર્શનશાસ્ત્રના



પરિચયમાં આવનાર આયુર્વેદજ્ઞો, તે જાણતા આવેલ છે. જતાં પણ મનોમયકાશ અને અન્નમયકાશ વચ્ચે એક બીજો કાશ, એકમેકને સાંકળનાર છે, જે જીવનચળનો પ્રેરક જની, શરીર અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાપ્રક્રિયાનું પ્રેરણાધારમ જની રહેલ છે. એને “પ્રાણમય કાશ” તરીકે આયુર્વેદ વર્ણવે છે. નીચલા કાશનો વ્યાધિ ઉપલા કાશને, ચિકિત્સા નહિ થતાં, જકડે છે, તેમ ઉપલા કાશનો વ્યાધિ, નીચલા કાશને અસર કરે છે, એ નિયમજલ છે, એ આપણે આગળ બતાવી ગયા છીએ.

સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ અને સ્પૃશ્ણ સૃષ્ટિ, અને તે પ્રમાણે મન અને શરીર, એકજ મૂળ સિધ્ધાંતને અવલંબે છે જેને પંચમહાભૂત તરીકે, શાસ્ત્ર બતાવે છે. વાયુ મહાભૂત મનમાં, તેજસ્ સુધ્ધિમાં, આપ ચિત્તમાં અને પૃથિવી અહંકારમાં, વધુ પ્રવર્તમાન છે. દરેકમાં બીજાં મહાભૂતો ઝોઝાંવતાં છે પરંતુ પ્રધાનપણે, ઉપર બતાવેલ મહાભૂતો, અનુક્રમે પ્રવર્તે છે. હવે જુદી જુદી પ્રાણમય કાશની શક્તિઓમાં (પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન, સમાન) અને તદનુસાર, શરીરની જુદી જુદી ઇન્દ્રિયોમાં, ક્યાં ક્યાં પંચમહાભૂતો પ્રધાનપણે છે તે આપણે જાણીએ છીએ.

મનોમય કાશની વાચ્ચાત્મક વિષમતા, પ્રાણમય તથા અન્નમય કાશ, શરીરની તે તે ઇન્દ્રિયો, જે વાચ્ચાત્મક છે, તેને અસર કરશેજ એટલે કે વ્યાન. જે શરીરના બધા ભાગોમાં પ્રાણ પૂરે છે તેને અને ચામડીને જરૂર અસર કરેજ છે.

આકાશ અને વાયુ મહાભૂત વાત, તેજસ મહાભૂત પિત્ત, આપ અને પૃથિવી મહાભૂત કફ, તૈયાર કરે છે. એટલું આપણે યાદ રાખીએ તો, અંતઃકરણ ચતુષ્ટયનાં અને વાત, પિત્ત, કફને ઉત્પન્ન કરનાર શરીરનાં. વિવિધ અંગપ્રત્યંગોના એકમેકના આયુર્વેદના પ્રમાણભૂત ગ્રંથોમાં દર્શાવેલ સંબંધ વિશે, આપણે ચોક્કસ સિધ્ધાંત ઉપર આવી શકીએ.

અંતઃકરણ ચતુષ્ટય, પંચવાયુ, વાત, પિત્ત, કફ અને સમગ્ર શારીરિક ઇન્દ્રિયમાગની તંદુરસ્ત કે રોગગ્રસ્ત હાલતમાં થતી વિવિધ

દિવાપ્રક્રિયાની સ્પષ્ટ સમજ, આયુર્વેદનો વિવિધ માનસિકરોગો અને શારીરિક ચિકિત્સા વગેરે, માનસિક રોગોની પરખ માટે, ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ સફળતા અર્પે છે.

માનસિક રોગોના ઉપચાર માટે કહેા, કે કાઠ પણ રોગના ઉપચાર માટે, પણ આયુર્વેદમાં ચાર જુદી જુદી રીતો દર્શાવેલી છે. ૧ મંત્ર, ૨ મણિ, ૩ હ્રુયોગ, ૪ ઔષધ. જો કે હાલ તો આપણે જોઈએ છીએ તેમ, માત્ર છેલ્લી રીતજ પ્રચલિત છે. ઔષધ અથવા દવા વિષે આયુર્વેદ એમ કહે છે કે, રોગ માટે નક્કી કરેલ ઔષધ અસરકારક અને તે નક્કી કરેલા કોશ ઉપર અમોઘ અસર નીપજવનાર હોવું જોઈએ કે જેમાં તે રોગનું આદિ કારણ તત્વતઃ ક્ષીએ તો ધર કરી એકું હોય. આ ઉપરથી એવું નક્કી થાય છે કે મનોમય કોશ જેવા સ્વપ્ન કોશના તમામ રોગો, અમોઘ અને અત્યંત અસરકારક ઔષધિ વડેજ સારા થઈ શકશે. ઔષધને અસરકારક કરવાની જુદી જુદી રીતો જેવી કે ભાવના, મર્દન, પુટ અને મંત્ર, આયુર્વેદ આગ્રહપૂર્વક દર્શાવે છે. કેટલીક ઔષધિઓ સ્વપ્ન કોશ ઉપર કુદરતી રીતે અસરકારક હોય છે.

૧ ખાહી.—અપાન વાયુ ઉપર તથા તમામ પ્રાણમય કોશ ઉપર,

૨ ન્યોતિખતિ.—શુદ્ધિ ઉપર ખાસ અને સામાન્ય રીતે મનોમય કોશ ઉપર.

અને ખીજી ઔષધિઓ અમુક સંખ્યામાં પુટ આપીને, અસરકારક બનાવી શકાય છે. સામાન્ય અગ્રક લક્ષ્મ સાધારણ શારીરિક બિમારી પર ચાલે છે જ્યારે સદસપુટી અગ્રક મનોમય કોશ ઉપર ચોક્કસ અસર કરે છે; તેમજ તજ્જન્ય હન્દ્રિયોની વિક્ષિપા શુદ્ધ કરે છે. ખીજી દવાઓ યોગ્ય અનુપાત સહ, ભાવના અને મર્દનથી, આવી અસરકારક બનાવી શકાય. ત્રૈલોક્ય ચિન્તામણિ, બૃહદ વાત ચિન્તામણિ, લાલ ચતુર્મુખ જેવા સિદ્ધપ્રયોગો આ પ્રકારના ઔષધિવર્ગોના ઉદાહરણરૂપે છે. કેટલાંક ઔષધ સ્વપ્ન

કેશ ઉપર બિઝકુલ અસર કરી શકે તેવાં હોતાં નથી—દાખલા તરીકે કેડી, શંખ. મનોમય કેશનાં દર્દોમાં તેમનો ઉપયોગ વ્યર્થ નિવડશે અને આયુર્વેદ તેવા ઉપયોગની તદ્દન વિરુદ્ધ છે; પ્રથમની ત્રણ ચિકિત્સા-પદ્ધતિ—મણિ, મંત્ર અને હૃયોગ—નો પ્રયોગ માનસિક રોગો મટાડવા આયુર્વેદ અતિ અગત્યનો ગણાવે છે અને સમર્થ, વિદ્વાન, સમજદાર અને વ્યવસ્થિત વૈદોને હાથે અત્યંત સંતોષકારક પરિણામ આપે છે અને ચોક્કસ આપેજ જશે.

આ ઉપરથી સમજાશે કે આયુર્વેદ માનસિક રોગોને સમજી સત્વિસ્તર અને ન્યાયપુરઃસર, ઝીણવટભરી કાળજીથી ચિકિત્સા કરી શકે છે. આયુર્વેદના આવા મૂળ સિધ્ધાંતોના પ્રકાશમાં માનસ પૃથક્કરણની જે વિવિધ પ્રચાર પદ્ધતિઓ પશ્ચિમના દેશોમાં હરતી ધરાવે છે તેના ગુણદોષ અને પરિણામો જાણી લેવાં સહજ થઇ પડશે. આયુર્વેદના વર્તમાન મથોમાં ઉપરોક્ત સિધ્ધાંતોની ઝીણવટભરી કાર્ય-પદ્ધતિ કે પ્રયોગપદ્ધતિ મળશે નહિ એ સાચું છે પરંતુ શું આયુર્વેદના દરેક હિમાયતીની એ ગર્વભરી અને આનંદપ્રદ ફરજ નથી કે ન્યાય-પુરઃસર શોધખોળ અને સ્વાનુભવના ધોરણે એ વિગેની સંપૂર્ણ સમગ્ર જાનતા સચોટ સમજી શકે તેવી રીતે તેઓ તૈયાર કરી પ્રચારમાં મૂકે ?\*

\* 'માનસિક રોગો' પરત્વેના જાનને લેખો અને 'પિત્તારમરી'ના લેખ, લેખકોના મૂળ અંગ્રેજી લેખોના તર્જીમાતા તરફથી તૈયાર થએલા ગુજરાતી અનુવાદો છે.

## હસ્તદોષ

તળજન્ય તુલસાન નિવારણના સિદ્ધ પ્રયોગો

**સાં** પ્રત કાળમાં જનતાનો ઘણો મોટો ભાગ અકુદરતી મૈથુન, અતિ-વિપય, હસ્તદોષ, વિગેરે કુટેવથી હીનવીર્ય અને રોગગ્રસ્ત નજરે પડે છે. અજાનવશ ક્ષણિક મોજમાં મોહવશ થઈ પ્રાણહાનિ, હીનવીર્યત્વ અને અકાળ મૃત્યુને ભેટે છે. એકવાર એ કુટેવમાં સપડાયા પછી સેંકડે ૯૦ ટકા છૂટી શકતા નથી અને સંસાર મુખ ભોગવવા લાયક ન રહી શકવાથી પરિણામે કાં તો આપઘાત કરે છે કે નકંઠાતના જેવી અસહ્ય છાંદગી જેમ તેમ છવી કાઢે છે.

નવા દૃષ્ટિબિંદુ વડે જોતાં હસ્તદોષને માનસિક ખામી કે મગજના રોગ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સૃષ્ટિમંડાલથી એની શરૂઆત છે એમ પૌરાણિક ગ્રંથો તથા સંહિતા સાક્ષી પૂરે છે. બલવાર્નિદ્રિયમામો વિદ્વાંસમપિ કર્વતિ ॥ એવું ગીતાવાક્ય પણ છે. હસ્તદોષથી થતાં તુલસાન નિવારવાના પ્રયોગ આવા પ્રાચીન સાહિત્યમાંથી મળી આવે છે. બાળશિક્ષણની પ્રાથમિક શ્રેણીથી એ જવાબા ઉભટે છે. સહશિક્ષણ પ્રણાલીએ એ જવાબા અનહદ વધારી દીધી છે. ધૃતવુદ્ધસમા નારી તત્પાંગર સમઃ પુમાન ॥ ની અવજ્ઞા કરી સહશિક્ષણ કેટલું ચેતનાપૂર જગવવાનું તે હવે જગજાહેર ચર્ચ ચક્રવર્તી છે. સ્ત્રીપુરુષોનો નિર્દોષ સહચાર વા મૈત્રી ક્ષી રીતે સંભલે એ મહા ગહન વિષય છે અને ઉત્તમ ચારિત્રગણ માગે છે.

હસ્ત દોષ સાંસર્ગિક રોગ એવી રીતે છે કે એક જીવને વધારે ઇચ્છતાં, અપરોક્ષ ન મળી શકે ત્યારે પરોક્ષ કષ્ટનામાં રાચી રહી આનંદ મનાવી શકે. મનોવિકાર એ ઇષ્તિત વસ્તુ કોઈ પણ પ્રકારે મેળવ્યા વિના રહેતો નથી.

નીચેના દાખલાઓ તપાસીએ:—

જ (૨૬) ધાતુપાત, નળજાઈ, ઝાડા, પિશાબમાં ધાતુસ્ત્રાવ, અપચો, નપુંસકતા, પેટમાં વાયુ, પેશાબમાં જલન. અનિદ્રા, ભયંકર સ્વપ્ન, શરીરે પ્રસવેદા શરીર ઠંડું, કમરમાં દર્દ, પીડમાં દર્દ, ચક્રી, સ્ત્રી સાથે વાર્તાલાપમાં ધાતુપાત, હિસ્ટીરીયા, પગે તન્ન ગરમી તથા આંખે ગરમી, છાતીમાં ગભરામણ, વિગેરે ફરિયાદ નોંધાવે છે.

પૂર્વતિહાસ:—૧૬ વર્ષની ઉમરથી વિદ્યાર્થીમિત્ર દ્વારા હસ્ત-દોષમાં સપડાયા, પ્રમેહ લાગુ પડ્યો. મુત્રમળોમાં વેદના વધી. ચક્રી શરૂ થઈ—અત્યક્ષમનો રોગ લાગુ પડ્યો. અનેક દવાઓ કરી યાત્રયા પછી એક સન્યાસીએ એરંડીયું-ગળા-અહુકળા અને એક નદિ જલુએલી વનસ્પતિ, વિગેરેનો ડાઝ ૭ રાત્રી સુધી પીવરાવી દર્દ મટાડ્યું. પરંતુ ફૂટેવ છૂટી નહિ એટલે ફરી ઉચલો થયો. આમ એ વાર થયેલું.

વર્તમાન સ્થિતિ—આંતરડાં નળજાં, મળ જનમી ગમેલો, ફેફસાં નળજાં—કફ ભરેલાં—ઠમીએલ, કરોડરજીવુ શિથિલ, લોહી નળજું, લોહીની ગતિ અવરૂદ્ધ, જ્ઞાનતંતુ ઉશ્કેરાટવાળા, મગજે ગરમી, જનનાવયવ શિથિલ અને વક્ર, અંડકોશ શિથિલ, કષ્ટસાધ્યથી એ અસાધ્ય જેવી સ્થિતિ, બે માસના અખતરાથી કદાપિ ફેરફાર થાય પણ દર્દીનો સહકાર દર્દની ભયંકરતા ગંભીરતાથી સમજાવી મેળવ્યો.

ચિકિત્સા—(૧) “કિરમાળપંચક” ક્વાથ, ટ્રિવસ ૮, સ્ત્રી વખતે મળશોધન અને આંતરડાંની શુદ્ધિ માટે.

(૨) પ્રયોગ દિવસ ૧૫ માટે સવારે તથા બપોરે

ચંદ્રપ્રભા	ગોળી	૨	}	પુટી ૨, મધમાં લઇ, ઉપરથી ગાયનું દૂધ શેડકુટું શેર ૦૧૧ પીવરાવવું.
રસાયણ ચૂર્ણ	વા.	૨		
સારસ્વત	"	૪		
શંખાવલી	"	૧		
એખરો	"	૨		

(૩) પ્રયોગ દિવસ ૧૫ માટે સાંજે.

સારસ્વત ચૂર્ણ	વા.	૨	}	પુટી ૧ પાણી સાથે.
રસાયણ	"	૨		
હીમજ શેકેલી	"	૪		

પૃથ્થ—દુધવટી તથા મોસંખીનો રસ.

અસર—આઠ દિવસે શક્તિ આવવા લાગી, દસ્ત નિયમિત, ધાતુપાત ૫ દિવસે એક વખત. જનનાવયવ વક્ર. પખવાડીએ—ધાતુપાત બંધ, લૂખ ઉધડી, શેર દૂધ ખાયન થવા લાગ્યું. પેશાબમાં કાંઈક સફેદ પદાર્થ જતો.

આને માટે—(૪) કૈંયાનું ચૂર્ણ વા. ૨ સવાર સાંજ (૨) અને (૩) મા ઉમેરવામાં આવ્યું.

અસર—ત્રીજો અઠવાડીએ પેશાબ સાફ આવવા લાગ્યો. લોહી શુદ્ધ થઈ ગયું. બપોએ માઇલ સવાર સાંજ ફરવા જપાની શક્તિ આવી. જનનાવયવ વક્ર, સ્ત્રી સહવાસ ક્ષમતા મળી પણ સંતોષકારક નહિ.

જેને માટે—(૫) અશ્વગંધા તૈલ. ૨૧ દિવસે જનનાવયવની ખામી દૂર થઇ.

અસર—ઘોડેસ્વારી કરતાં, અગાઉની કુટેવને લીધે ઉશ્કેરાટથી ધાતુપાત થાય છે ત્યારે શિરદર્દ આશુ થાય છે. સંપૂર્ણ તંદુરસ્ત નહિ પણ સંસારયોગ્ય થઈ શક્યો છે.

૪ (૨૦) બાઇનું શરીર નંબાઇ ગયેલ, ચહેરામાં પાંકુતા, નિસ્તેજ, છાતીનો દુઃખાવો, ડાબી છાતીએ ડોંટડી પર સોપારી જેવડી સખ્ત ગાંઠ અને સોજો. ડાબા પગે પંજા ઉપર એવીજ ગાંઠ પાડી પણ વહેતું, કંઈ પડતો, શ્વાસ ચઢે, ચક્રી આવે, ઉઝડી થાય, ખોરાક ન લેવાય, તાવ ઝીણો ઝીણો રહે. પેશાબમાં ધાતુસ્રાવ, શરીર ધ્રુજે, આપઘાત કરવાની અણી ઉપર અને સારાં ખોટાં સ્વપ્ન આવે, ધાતુસ્રાવ ચાંચ, કરોડ વળેલી, ખજા ઉંચા. પાં કલાક ઉભી રહી શકે નહિ, લગ્ન થયે વર્ષ માંડ પુરૂં થયેલું, અઠવાડીએ એક વાર પુરૂં સહવાસ થઈ શકતો પણ સંતોષકારક નહિ.

મૂળ કારણ હસ્તદોષ ૧૫ વર્ષની વયથી કુસંસર્ગને કારણે શરૂ થયેલો. જ્ઞાનતંત્રની નબળાઈ, આંતરડાં જરૂર, નબળાં, ફેફસાંમાં વરમ, પેશાબમાં ક્ષાર અને સાકર જતી.

મળ શોધન અને આંતરડાંની શુદ્ધિ કરાવી, પગની ગાંઠ પોટીસ બંધાવી, છાતી પર દર્શાગ લેપ આપ્યો, અઠવાડીએ પેટ સાફ થતાં ખોરાકમાં દૂધ, મોસંખીનો રસ માફક ન આવતાં જવનું પાણી અને ડાંગરની ધાણી આપી જોઈ તો વાચુ જણાવા લાગ્યો એટલે ઊંચ આપી. ખીજે અઠવાડીએ માઇલેક કરવા જઈ શકી, પણ વિશેષ ફાયદો જણાયો નહિ.

ખીજા અઠવાડીઆમાં સવારે મકરધ્વજ વટી નં. ૨, નાગરવેલનું પાન, પથ્થમાં, દર્દીનું ઘોળીયું શેર ૦૧૧. આથી છાતી પરની ગાંઠ નરમ પડી, સોજો ઓછો થયો. પગે પણ આવ્યા કરતું.

૩ જા અઠવાડીઆમાં સવારે

રસાયન ચૂર્ણ	વા.	૨	} પડી ૧ મધ, ઘી, સાકર સાથે.
સંખાવલી	,,	૧	
બળદાણા	,,	૧	
તાલીસાદિ	,,	૨	

રાત્રે સૂતી વખતે હીમજ તળેલી ના બાર ગરમ પાણી સાથે, પેરોટીએ ૪ વાગે તાંબાના કળશીઆનું પાણી. આથી પિશાબ સાથેનો ધાતુસાવ બંધ થયો. શિર્ષાસન, સર્વાંગાસન, શકિત આવતાં સુચર્યાં. જ્ઞાનતંતુની નળજાઇ તથા કરોડનાં દાડ સુધર્યાં. જે ત્રણ માસે જાઇ બે ત્રણ માઇલ ફરી શકતી. ગુમફું પોટીસથી ફગાઇ ગયું. પરંતુ માનસિક નળજાઇ અને ધાતુની નળજાઇ હતીજ.

આને માટે :—સવારે તથા સાંજે,

પ્રવાળ ભસ્મ ચંદ્રપુટી રતી ૨	}	પુટી ૨ સવાર સાંજ માખણ સાથે, અનુપાન દુધ સેર ના સાથે.
વૈકાન્ત ,,		
મુવણું વસંતમાલતી ,,		
સારસ્વત ચૂણું વા. ૪		
શંખાવલી ,, વા. ૨		

બપોરે એખરાનું ચૂણું તો. ના મધ સાથે,

રાત્રે આંબળાનું છવન તો. ના.

આને લીધે આસનો આજુ હોઇ શરીર હુષ્ટપુષ્ટ, ખડતળ બન્યું. હાલ એક સંતાન છે અને ફરી સગર્ભા છે. છાતીએ તથા પગે ગાંઠ થવાનાં કારણે જણાયાં નહિ. ઉપચારથી મટી ગઇ.

ક (૧૪) સંસ્કારી કુમારી બાળા. શરીર અકાળે કરમાયજું, માનસિક વ્યથા, ગર્ભાશયનો વરમ, યોનિમાર્ગનું દર્દ. કુસંગ દોષથી ૧૧ વર્ષની ઉંમરથી હસ્તદોષમાં ફર્યાં. બાર માસ આજુ કુટેવથી શરીર ધસાતું ચાલ્યું. સતત ત્રણ વર્ષ થયે આ સ્થિતિ થઇ. ત્રણ ૧૨ મે વર્ષે દુઃખાવાસહ શરૂ થયું. યોનિ વધુ મોટી પણ શિથિલ. ગર્ભાશય ડાબી બાજુ નમેજું, સોજવાણું. ગર્ભાશયની ઝીવામાં સોજે, મૂત્રમાર્ગમાં પણ સોજે.



એમને—સવારે તથા સાંજે

પુશ્યાનુગ ચૂર્ણ	વા. ૨	}	પુડી ૨ સવાર સાંજ ખમારના મૂળ તથા ગળેનાં રસમાં.
નાગકેસર ,,	,, ૩		
પ્રતાપલકેશ્વર રસ	ગો. ૨		
મહાયોગરાજ ચૂર્ણ	,, ૩		
ગર્ભવિલાસ રસ	ગો. ૨		

બપોરે કુમારિકા અઠ્ઠા અર્ધો ઐસ\*

દર ત્રીજે દિવસે યોનિમાર્ગ પ્રસવેલી ફટકડીથી ઘોષ અથવા મધનાં પોતાં મૂકી કે શુષ્ક ટંકણનું લોશન બનાવી ધોનાં. પેદુપર ગરમ પાણીની ક્રાથળીથી શેક કરતાં, દર અઠવાડીએ એરંડીયાનો સાદો જીવાળ અપાતો. બે માસે દર્દો બહેન તંદુરસ્ત છે. નસતુ નિયમિત છે. કુટેવ છૂટી ગઇ છે. લગ્ન થઇ ગયાં છે. સગલાં છે.

જ (૨૨) એક લાઇ ૧૬ વર્ષની વયથી એક મિત્ર મારફત હસ્તદોષમાં ફસ્યા. વીર્ધ રખસન વખતે મુલેન્દ્રિયમાં દુખાવો થતો. અભ્યાસ પડ્યો. પાદશક્તિ ઓછી થઇ. શારીરિક માનસિક વ્યથા ચાલુ થઇ, જનનેન્દ્રિય વક્ર થઈ. તેમની દુકાન બંગડીઓની હતી. ગ્રાહક સ્ત્રીઓને બંગડી પહેરાવતાંજ વીર્ધરખસિત થતું અને કંપના કરી હસ્તદોષ ચાલુ રહેતો. બર્ષકર સ્વપ્ન શરૂ થઇ ગયાં. હિંધમાં સ્વપ્નદોષ થતો. નબળાઈ વધી શરીર શોષાયું. અહેરો અકાળે વૃધ્ધ નિસ્તેજ થયો. ૨૧ મે વર્ષે લગ્ન થયાં. સ્ત્રી રીઝવવાના સક્ય તમામ પ્રયાસો કરતી વખતે એના સ્પર્શ માત્રથી વીર્ધપાત થઇ જતો. દવાઓના બેરે જેમ તેમ થોડો વખત આશ્વાસન મેળવ્યું તોપણ પખવાડીએ એકવાર પણ સંતોષ મળતો નહોતો.

આ દર્દિને નેતિ, આસનો, પ્રાણાયામ, દીર્ધ સ્વસનપદ્ધતિથી જ્ઞાનતંત્રની નબળાઈ દૂર થઇ. ઉપરોક્ત ચિકિત્સાપદ્ધતિએ, દુઃખવરી પર રાખી બાર આની લાભ થયો છે.

\* અમે ખાસ પ્રયોગથી કુમારિકા અઠ્ઠા બેઝીએ બીએ .

આવા સિદ્ધ પ્રયોગો એક દૃષ્ટિએ તુચ્છ જણાય તેવા છે પરંતુ એના પ્રયોગોથી એ ચમત્કારિક ફળ આપે છે. મહેં આ પ્રયોગો મારી જ્ઞાતઅનુભવના અને અદરેઅદાર સાચા મુક્યા છે. આ પ્રયોગોની ઔષધિઓ સર્વ કાષ્ઠ વાપરતા હશે અને એના ગુણથી અનુભવા તો નહિજ હોય. આ દવાઓના સંમિશ્રણથી એવો રસાયણિક પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે કે આ દર્દ તો શું પણ શરીરના સર્વ રોગો ઉપર કામ આવે તેમ છે, જેથી મને જેવા લાભપ્રદ જણાયા તેવાજ અહિં આલેખ્યા છે. અન્યને અતિશયોક્તિ જેવું જણાશે કારણ કે ઔષધિઓનું ક્ષેવર ગૌણ છે અને એનું કાર્ય વિરાટ છે. પરંતુ અનુભવીઓ જાણે છે કે એક “હીમેજ” જેવી તુચ્છ ઔષધિ અનુપાનાનુસાર મહારોગોનો નાશ કરે છે. તેમ આ દવાઓ માટે પણ છે. તેમણે વીર્યરોગવાળા દર્દીઓમાં આયુર્વેદિક નિષ્ણાતો આ પ્રયોગ અજમાવશે તો જરૂર યશ પ્રાપ્ત કરશે.

ચિકિત્સકો આ પ્રયોગો શુદ્ધિપૂર્વક વિચારી મારામાં રહી જતી વુટીઓ પ્રણી કરશે, કારણ કે આયુર્વેદ એક મહા અને અનંત ઉદધિ છે, અને એમાં નવસર્જન અને પ્રગતિ કરી તેઓ એને વધારે ફળપ્રદ બનાવશે તો અસ્થાને નહિજ ગણાય.

## આયુર્વેદમાં વેગો

તમામ જીવંત શરીરો, નીરાળી કે રોગી અવસ્થામાં, વેગ કે લાગ-ણીને આધીન, જુદી જુદી પેશાઓની ક્રિયાપ્રક્રિયાની અસરોને લીધે, રહે છે અને રહેશે. પચનક્રિયા, દહનચલન અને ખીજી ક્રિયાઓને લીધે આ વેગો ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ મનુષ્ય સિવાયનાં ખીજાં તમામ પ્રાણીઓમાં આ વેગોનું રોકાણ થઈ શકતું નથી, કેમકે મનુષ્ય વિચારવંત પ્રાણી છે. તેને પોતાના સામાજિક જીવન ક્રમાનુસાર રહેવું પડે છે. તેથી જાણ્યે અજાણ્યે તે આ પ્રકારના વેગોને કાબુમાં રાખવા મથે છે. એનું ગંભીર દુષ્પરિણામ કેવું આવશે તેની પરવા સરખીએ તે કરતો નથી. આયુર્વેદ-દાચાર્યોએ, સજીવ પ્રાણીના આ વેગો રોકાવાથી વિવિધ ક્રિયાતંત્રો ઉપર જે વિવિધ અસરકારકો અને વિક્રિયાઓ વ્યાપી રહે છે તેનાં કારણો તપાસ્યાં છે. મનુષ્ય માત્ર તેના જીવનક્રમના વ્યવસાયવશ આવેગ માટે ઝાઝી પરવા કરતો નથી, પરંતુ તેણે જાણવું જોઈએ કે વેગોસર ધલાજી લીધા હોય તો સારું—આજ કાલે થીંગડું નથી દેવાતું. કેટલાક પોતાની આળસને લીધે, કોઈ અગત્યના સંજોગવશ અને ખીજા નિર્દોષ-પણે વેગરોકાણના ભોગ બને છે. કોઈ કોઈ રોગ સાથે કોઈક વેગો એવા જોડાયેલા હોય છે કે તે રોકવાથી રોગ વધે પણ જોડો થાય નહિ. મનુષ્યો એમ સમજે છે કે વેગ રોકવાથી રોગ મટે! પણ તે ગેરસમજ છે. કેટલીક વૃદ્ધાઓ બાળકોને ઊલટી થતી રોકવા કહે છે. મનુષ્ય માત્ર જેને નરી મૂર્ખાઈ સમજી શકે છે એવી આ બાબતો જનતાના આરોગ્ય ઉપર સખળ અસર કરે છે. વૈજ્ઞાનિક શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, પ્રવૃત્ત્યનુસૂચતા

વેગે વાતાદિનામિતિસ્મૃતઃ અર્થાત્ વાયુ વિગેરેના રોક્ષાણ્યથી વેગરૂપી ઉન્મુખતા થાય છે.

માનવશરીરની પેશીઓ પોતાના સ્વાભાવિક ક્રિયાધર્મોમાં અથવા તેઓ રોગવશ હોઇ વ્યવસ્થિતપણે કામ ન કરી શકે તેમ હોય ત્યારે ક્રોધ ક્રોધ વાર ક્રોધ ને ક્રોધ વિદ્વિયાવશ રહે છે. આ વિદ્વિયા રોકવા તેઓ અસમર્થ હોઇ તેને અન્નણુ પળે ઉખી કરે છે. આ પ્રકારની પરિસ્થિતિરૂપ લાગણીનેજ-વિદ્વિયાનેજ-વેગ કહેવામાં આવે છે.

વેગ ૧૪ પ્રકારના છે (૧) અધોવાત, (૨) ઉર્ધ્વવાત, (૩) સ્ફૂટ (મળ) (૪) મૂત્ર, (૫) ક્ષય (ઝીંક), (૬) ધૂત (તરસ), (૭) શુત (ભૂખ), (૮) નિદ્રા (ઉંઘ), (૯) કાસ (ઉધરસ), (૧૦) શ્રમ (શ્વાસ), (૧૧) જૃમ્ભા (ખગામું), (૧૨) અશ્નુ (આંમું), (૧૩) હર્દિ (ઉલટી), અને (૧૪) શુક્ર (વીર્ય). આ વેગોને રોકવાને પરિણામે કયા રોગો ઉત્પન્ન થાય અને તે ટાળવા કિંવા મટાડવા કેવાં પગલાં લેવાવાં જોઈએ તે આપણે સંક્ષેપમાં જણાવીશું.

અધોવાયુ અર્થાત્ ખોરાકને જઠરમાં લઇ જનાર વાયુના વેગને રોકવાથી ગુદમ રોગ (જઠર અંથી), ઉદાવર્ત-શરીરના આગલા ભાગમાં જેમ કે પેટ, મૂત્રાશય, વિગેરેમાં દુઃખાવો, ઇન્દ્રિયાસાદ (કર્મેન્દ્રિયોનો યાક), વાયુ, મૂત્ર, મળત્યાગ કરવાની અશક્તિ, અપચો, નેત્રશક્તિની ખામી અને હૃદયરોગ ઉત્પન્ન કરે છે.

ઉર્ધ્વવાયુનો વેગ રોકવાથી ખોરાક ઉપર અરૂચિ, ટાઢ વાળી, ઓડકાર આવવા, જઠરનું ફૂલી જવું, ખાંસી તથા હેડકી, વિગેરે થાય છે. આ વિકારો શમાવવા ઔષધિક ધૂમ્રવર્તિ તથા નાસ ઉપયોગી થઇ પડે છે.

મળત્યાગના વેગને રોકવાથી પિંડિકાદ્વેષ, પગના સ્નાયુની ઉર્ધ્વ-ગતિ, પીનસ (નાકનું છોડ), શિરદર્દ-માથાનો દુખાવો, ઉલટી વાટે મળ અને વાત વેગને રોકવાથી યતાં વિવિધ લક્ષણો ઉત્પન્ન કરે છે.

મૂત્રત્યાગના વેગને રોકવાથી શરીરમાં સણકા, મૂત્રાશયની પથરી, મૂત્રાશયમાં દુઃખાવો, જનનેન્દ્રિય અને આસપાસના અંગોમાં દુઃખાવો ઉપરાંત ઉપરના બન્ને વેગને રોકવાથી ચતાં લક્ષણો ઉત્પન્ન કરે છે.

ઉપરના તમામ વેગને રોકવાથી ચતાં દુઃખો, વર્તિ દાખલ કરવાથી, તૈલાભ્યંગથી, અવગાદ સ્વેદથી\* બસ્તિકર્મ—કૂચ લેવાથી, તથા પરમેવો લાવવાના બધા ઇલાજથી મટાડી શકાય છે. મૂત્રવેગને રોકવાથી થયેલા મગ્ગમાં દરદીને ચોખા કે ધડેની કાંછ વહેલી સવારે ઔષધિક ઘી સાથે પીવડાવવી, ખોરાક વખતસર દેવો, શરીરના પાચક રસોની અસર ચરખી ઉપર થવા દેવી નહિ. માપનું દૂધ, આરાઈનો શીરો કે કાંછું લેવાં, જે વાતપિત્તના વિકાર શમાવે છે.

છોક્રો વેગ રોકવાથી માથાનો દુઃખાવો, ગળાનો દુઃખાવો, અર્દિત—લકવો, સામાન્ય નબળાઇ જે જ્ઞાનતંત્રની નબળાઇ સુધી વધે છે તે થઇ આવે છે. મરી, પીપર, તડાક છોક્રણી, વિગેરે તિદ્યુ ઔષધિઓ વાપરી છોક્ર આવવા દેવી. તે માટે મરીની લકા અને ખીણ છોક્ર લાવનાર ઔષધિઓ વાપરવી, ધૂન્નવર્તિનો ઉપયોગ કરવો, ચર્મ સામે જોવું, ઔષધિયુક્ત ઘી, તેલ પાવાં તથા ચોગવાં તથા વિવિધ સ્વેદ—પ્રસ્વેદના ઉપાયો કામે લગાડવા.

તૃપાનો વેગ રોકવાથી કૂચતા, શરીરનો થાક, કાને બહેરાશ, મૂર્છા, ચકરી, હૃદયરોગ, મોઢામાં અને ગળામાં ચાંદાં, અથ અવનું, વિગેરે થાય છે. ઉપચારમાં શીનોપચાર ઉપયોગી નીવડે. માપનું દૂધ, કંડું પાણી (કર્પૂરવાસિત), આરાઈ, ચોખા, ધડે, જવની કાંછ, કંડા પાણીના કોગળા અને કંડા પાણીમાં સ્નાન ફાયદાકારક થયે.

\* પરમેવો લાવવાના વિવિધ ઇલાજો પૈકી અવગાદ સ્વેદ એક નેવે જ કહાય છે. પાણીમાં વાસુ રાત કરવાથી ઔષધિઓ નબળી રહે કારણકારે અને છે, અને તેને મોટા વાસણમાં રેડીને કંડું પાડવામાં આવે છે. જો રોગના દરદે ઔષધિક તૈલાભ્યંગ કરી તે વાસણમાં બેસે છે, અને પછેના મુદ્દા નેત્રાં બેસી રહે છે.

† કાંછ કાંછ વાર ચોખાનું ધોવડામણ. દૂધ, તેલ કે ચર્મ એ કાંછમાં બંધકર્યાં આવે છે.

ક્ષુધાનો વેગ રોકવાથી, ભૂખ લાગે ત્યારે ખોરાક નહિ લેવાથી, આખા શરીરમાં દર્દ, ખોરાક તરફ અરૂચિ, આગસ, થાક, શારીરિક પિકલતા, ઊંઘ, આંતરડાનો દુઃખાવો, વિગેરે પદ્ધિઓ આવે છે. એમાં દર્દોને તેલવાળા સહેજ ગરમ સ્વાદિષ્ટ ખોરાક, થોડે થોડે માદક આવે તેમ આપવા.

જે નિદ્રાનો વેગ રોકવામાં આવે—આરામ ન લેવાય તો મૂર્છા, આંખો અને મગજ ઉપર ભાર, સૂત્તી, બગાસાં, શરીરે કળતર, વિગેરે થાય. ઉપાય—ઉંઘ લેવી, ચંપી કરાવવી, જેથી ઉંઘ આરી જાય.

ઉંઘરસનો વેગ રોકવાથી પુષ્કળ ખાંસી, શ્વાસ લેવાની મુશ્કેલી, દમ, ખોરાકપર અભાવ, હૃદયરોગ, શરીર કંતાઈ જવું, હેઠ્ઠી થઇ આવે છે. અહિં ખાંસી મટાડવાના ઇલાજ કામે લેવા. અગત્ય રસાયન અને દશમૂલાદિષ્ટ પશુ આપી શકાય.

મહેનતની થકવાટથી ઉત્પન્ન થતો શ્વાસ રોકવામાં આવે તો, હંથા દીર્ઘશ્વાસ ન લેવાય તો ઉદરમંથી, હૃદયરોગ, મૂર્છા વિગેરે થાય. સંપૂર્ણ આરામ અને વાતશાંતિના ઉપાય કામે લગાડવાથી કાયદો થશે.

બગાસાનો વેગ રોકવાથી માથે દુખાવો, ગળે દુખાવો, ચહેરાનો લકવો, કર્મેન્દ્રિયોની નબળાઇ, ટાઢ વાળી, સ્પર્શશક્તિ મૂંઝાવવી, તાણ થવી, વિગેરે થાય છે. ઉપાય—વિકૃત વાતના ઉપચાર લેવા જેવા કે સ્વેદક્રિયા, ઔષધિક ઘી, તેલ વિગેરે.

આંસુનો વેગ રોકવાથી—નાકનો વ્યાધિ, માથું દુઃખવું, ઠાન, નાકના વ્યાધિ, ખોરાક તરફ અરૂચિ, ચકરી, અને જઠરમંથી, થઇ આવે. ઉંઘ, મઘ, રસિક સારી વાર્તા સાંભળવી, એ ઉપચાર કરવા.

ઉત્તરીનો વેગ રોકવાથી—શ્વાસ લેવાની અશક્તિ, જીવ હોળાળાવો, શરીરપર કાળા ઝાઘ, મોં સૂતી આવવું, વિવિધ આમડીનાં દુઃખો, ખસ, ખોરાકમાં અરૂચિ, તાવ લરાઇ આવવો વિગેરે થાય છે.

ક્રોધ, ક્રૂરપાન, કસરત, ક્રૂર જોવાનની, કેવડ દવાઓ વાપગવી, લૂખો ઝૂંપે જોગક ખાધ લાગેપધિ તેનનો માલીશ કરવો કાયદાકારક થશે

મૂત્રપિડમા દર્દ, મગ્ગાશયનુ દર્દ, જનને દ્રિયનુ દર્દ, સોજા, તાવ, હૃદયરોગ, મૂત્રાવરોધ, સ્વણકા, નિગેરે સીચીનો વેગગેડનાથી થાય છે ઉપગત પ્રમેદ નિગેરે જનેન્દ્રિયના ખીજારોગ થાય છે મગધીના માસનો શેન્વો, મુરા, શાળના ચોખ્ખા ઔરારિનેવની બગતી અને ઉત્તર બગતી, લેવાબ્યગ, અનગાદ સ્વેદ, નિગેરે ફાયદો કરે છે તૃણપચમૂળ સહિત ઉકાળેતુ દૂધ, ડોહોળુ, જે મૂન અને મૂનમાર્ગની શુદ્ધિ કરનાર ગણાય છે તે સ્વચ્ચેના છે ઉપગત સ્ત્રીમમાગમ પણ દર્શાવેન છે

વેગનો અવરોધ કરનાથી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે લગભગ બધાજ રોગ વેગના રોગાણુથી થાય છે ઉપચારથી ગાંતિ થાય છે જતા નુકશાન મ પૂણ્ય વાળી શકાતુ નથી ભૂખ્યા રહ્યા પછી વધુ ખાવા જતા થય્યા માન પડે છે આથી વાયુરિક્ત થઇ રોગ ઉત્પન્ન કરે છે વાતશાંતિના ઉપચાર કરવા પડે છે માટેજ કહ્યું છે કે ધારયેતુ સદાવેગાન્ દિતૈપિ પ્રેત્યચેદ્દ ચ । લોભેપ્યદ્વિદ્રેપમાત્સર્ય રાગાદિના જિતેન્દ્રિય ॥

પરંતુ કેટલાક વેગ રોકના ખાસ જરૂરના છે ઉપર જણાવેલા લોભાદિ વેગો જો ન રોકનામા આવે તો આત્મમિદ્ધિ મરેજ નહિ

## ધાવતું બચ્ચું

તે અંગેની સામાન્ય મુશ્કેલીઓ ને નિવારણ

નાનાં બચ્ચાંઓ માટે ધાવણ એ ખૂબ અનુકૂળ અને આવશ્યક જોરાક છે. જો કે આજકાલ જન્મથીજ કૃત્રિમ જોરાકથી પોપાતાં બાળકોને વધુ ફાયદો થતો દેખવામાં આવે છે, છતાં પણ કૃત્રિમ જોરાકથી પોપાયેલા બાળક કરતાં માના ધાવણ પરજ નિર્ભર રહેલું બાળક વધુ ઝડપથી વધે છે અને જન્મથીજ કૃત્રિમ જોરાક વડે પોપાયેલાં બચ્ચાંને જો ધાવણ આપવામાં આવે તો તે હોય એથી પણ વધુ સારું થાય. બચ્ચણમાં અને ખાસ કરીને ઓછાં વજનવાળાં બાળકોને ધાવણ એ ખૂબ અગત્યનું છે. કૃત્રિમ જોરાકથી પોપાયેલાં બચ્ચાંઓની દૈનિક સામનો કરવાની શક્તિ કરતાં ધાવણથીજ પોપાતાં બચ્ચાંની શક્તિ ત્રણ ગણી વધારે હોય છે, જ્યારે તેમનું મરણપ્રમાણ ધાવણથી પોપાતાં બચ્ચાં કરતાં ચારગણ વધારે માત્રમ પડે છે.

કોઈ વાર વ્યાધિને અંગે બચ્ચાંને ધવરાવવાની મનાઇ કરવામાં આવે છે પણ ઘણી વાર નાની નાની મુશ્કેલીઓ સારી રીતે ધવરાવવામાં અડચણરૂપ બને છે.

દારણો :- માતામાં ડીટીની ખામીઓ. ડીટીમાં ચીરા પડવા એ સામાન્ય છે. તેમ હોય તો બચ્ચાના ધાવવાથી ખૂબ પીડા થાય છે અને છતાં પણ ધવરાવવાનું ચાલુ રાખવામાં આવે તો એમ વધુ ફેલાઈને બીજાં દરો ઉત્પન્ન કરે છે. કોઈ વાર ડીટી, બાળક દુધ ખેંચી ન શકે



તેટલી કઠણ હોય છે અને તે ખાસ કરીને જ્યારે મધ્યમ વયની સ્ત્રીને પહેલ પહેલુ જ બાળક અનતરે ત્યારે હોય છે.

મુશ્કેલી ઉભી થયા પછી નિવારવાનો પ્રયત્ન કરવા કરતા તેવી મુશ્કેલીઓ ઉભીજ ન થાય એ જાતની ચિંતિત્સા વધુ સફળ બને છે. માની સગર્ભાવસ્થામાં લેવાતી સલાજ-એન્ટીનેટલ ફેર-માર્ડોટીની સલાજ લેવાનો પણ સમાવેશ થવો જોઈએ. ઘણી વખત દેખાતી આ નજીમુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ ધવરાવવાનું શરૂ થયા પછીજ આવી શકે છે. ડોટડીને સુવાળી બનાવવા માટે લેનોવીન અથવા ધી લગાડવું જોઈએ. ડોટડીને સખત બનાવવા માટે સ્પીરીટ ગેઝીફાઈડ અથવા ક્રાલનવોટર લગાડવું ડોટડી અદર કુખેવી હોય ત્યારે સગર્ભાવસ્થા દરમિયાન થોડી થોડી બદ્દાર જે ચતા રહેવું જોઈએ. મધ્યમ વયની પહેલા બાળકના જન્મ વખતની ડોટડી સખત હોવાથી ધાવણુ જે ચતા બહુજ મુશ્કેલી પડતી હોય ત્યારે થોડી ઉમરના બાળકને ધવરાવવું (જે કે આ અમયમાં મુકવું બહુ સહેલું નથી)

ડોટડીમાં ચીરા પડ્યા હોય ત્યારે ટોચર જે-એઇન કે લગાડાય છે અને કઠાતા સુધી ડોટડીના ઢાંચા-નીપલ શીલ્ડ-નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

બાળકોમાં જન્મથીજ રોહ અને તાજનામાં રહેતી ખોડ અતરાયણ બને છે છતાં પણ સહેજ ખોડવાળું બાળક આશ્વર્-કાગર રીને ધારીને દુધ પી શકે છે, પણ જ્યાં બાળક ધાવણુ ન ચુસી શકે ત્યાં ધાવણુને જે ચીને ચમચા વડે પાવું જોઈએ.

કોઇવાર બાળકની શારીરિક સ્થિતિ પણ ધવરાવવામાં મુશ્કેલીરૂપ બને છે. નમળા બાધાના અને અધુરા મામે જન્મેલા બાળકને ધાવવામાં મુશ્કેલી પડે છે આ સંજોગોમાં બાળક પોતાની જાતે ધાવી શકે નહિ ત્યાં સુધી ધાવણુ જે ચીને પાવું જોઈએ કેટલીક વાર મા, સ્તનને બાળકના મુખ પામે વર્ષ જઇને ધીમેથી દબાવીને દુધ તેના મોંમાં પડે તેમ કરે તો પણ બાળક આસ્તે આસ્તે ધાવતા શીખી જાય છે.

માને વ્યાધિથી અથવા તો યોગ્ય પોષણના અભાવે પૂરતું દૂધ આવતું ન હોય તો તેવે વખતે અને બચ્ચાને ધવરાવવાથી માને સહન કરવું પડતું હોય ને ધાવણ છોડાવવાથી બાળકને બીજી મુશ્કેલીઓ નડે ત્યારે માની ફરિયાદ દૂર કરવાના ઉપાયો યોજવા અને મા કે બચ્ચાને સહન ના કરવું પડે તેવી રીતે ધાવવા દેવું. કારણ\* “સ્નાના બચ્ચાનું ધાવણથીજ પોષણ કરવું એ ખૂબ અગત્યનું છે. તે કૃત્રિમ ખોરાકો કરતાં વધુ સસ્તું, સારું અને સ્વચ્છ છે. અને માને જો યોગ્ય ખોરાક મળે તો તેનાથી બચ્ચાને ખૂબ મોટો ફાયદો થાય છે.”

ઘણીવાર મા અને બચ્ચાની બન્નેની તંદુરસ્તી સારી હોય ને ધવરાવવામાં જરાપણ મુશ્કેલી ન પડતી જોઈએ એમ લાગે, છતાં પણ પ્રેક્ટીસમાં આવા કેસો જોવામાં આવે છે અને તે વખતે આપણી કસોટી થાય છે. પાઠ્ય પુસ્તકો ધાવણને ખૂબ મહત્વ આપતાં કહે છે કે જ્યાં તેનો અભાવ હોય ત્યાંજ કૃત્રિમ ખોરાકોનો આશરો લેવો પણ ધવરાવવાની સફળતા સંબંધી બહુ વિગત નથી આપતાં.

માને બચ્ચાની સારી તંદુરસ્તીમાં પણ ધાવણ ઓછા પ્રમાણમાં હોવાનું બને છે. આ પરિસ્થિતિ શ્રીમંત તેમજ ગરીબ બન્ને વર્ગમાં પ્રવર્તે છે. ઘણી વખત સાધનસંપન્ન માતામાં એકાદ માસના બાળકને પોષવા જેટલા ધાવણની પણ અછત હોય છે, ત્યારે સામાન્ય તેમજ સ્થાનિક ઉપચારો કરવા જોઈએ.

સામાન્ય ચિકિત્સામાં, પ્રવાહી પૂરતા પ્રમાણમાં આપવાં જોઈએ. સુવાસિત ને મીઠું કરેલું જવનું પાણી અપાય છે, પણ યોગ્ય પ્રમાણ કરતાં વધુ અપાવાથી પાચનશક્તિ બગડશે. દુધમાં જોઈતો પૂરતો વધારો

---

\* “Complete breast-feeding of infants is of very great importance. It is cheaper, simpler and cleaner than artificial feeding and in the case of a properly fed mother, the benefits brought to the infant are great.”

League of Nations Report on ‘The Problem of Nutrition.’ Antiseptic. ‘37.

નહિ થાય ગરીબ કે શ્રીમતને તેમનો દરોજ ખોગમ આતુ રાખવા દેતે પૂઠા પ્રમાણમા પ્રાણી નેનાના લક્ષ્યમા ગાખવુ જોઈએ

ઔપધોમા પીચ્ચુટીનના ઈજેશન કે આપણા આયુર્વેદના સંન્યવનન ઔપધો અજમાની શના

આનિ ઉપગમે નધુ અમગમગ-દોર છે ને ઘણી વખત તેના માગ પિણામે જોનામા આવે છે બાળ નુ જોગથી ધાવવુ તે પણ ધાનણ વધુ પેદા થનામા ઉત્તેજનરૂપ છે. બાગમે ધીમે અને સ્વગત રીતે ધાનતા દોર ત્યા ધાવરાનો સમય લબારીને ત્રણ કનામ્નુ અતર હોય તો ચાર કના નુ કરવાથી બાગમ લુખ્યુ થઈ જોગથી ધાવે છે સ્તન ઉપગ એરડતા પાન બાધી રામય, અથવા વાગફૂટી ગમમ ઠડા પાણીનો શેડ વરી માનીશ રનાથી પણ સાગે ફાયદો માનુમ પડો છે

ઘણી વાગ મીલમજૂગણ કે એવા કામવાળી માને પૂરતુ ધાનણ આવના છતા પણ ધધો અડચણરૂપ થનો હોય ત્યારે અનુકૂળ સમય રાખનાથી એ મુશ્કેલી મટે છે

ટટલીક વાગ મા ને બચ્ચુ તદુરસ્ત હોના ઇતા ધાવણુ માફક આનતુ ન હોય ત્યારે દરેક વખતે ધાન્યા પડી બચ્ચુ રહે છે, પેર તણાય છે, પીડ આવે છે, લીંગ રગના ઝાડા થાય છે ને ગુદાની આસ પાસનો ભાગ આજો થાય છે બાળક ચીડીયુ બની જાય ને સતત રડના ઢે ત્યારે ધાનણ ભાગે પડતુ હોય છે. ધાવણુ ભારે પડવાનુ કારણુ તેમા રહેલી ચરબી અને જનનરસ-પ્રોતીન-હોય છે ત્યારે માના ખોગમમા ફેરફાર કવવાથી ધાનણુમા ફેર પડતો નથી અને કૃત્રિમ ખોગક આપના લવચાઈએ છીએ પણ જ્યા માનુ ધાનણુજ માફક ન આવે ત્યા કૃત્રિમ ખોગ પણ માફક આવનાની ખાત્રી રાખી રામય નહિ તેનો સગમ ઉપાય ધાનણુને વધુ પ્રવાહી-જાદુ યુદ-કરનાનો છે. બચ્ચાને ધવરાનતા પહેલા સહેજ મગમ પાણી જેવાગ ચમચા પાઇને પડી ધનનાનાથી ધાનણુ માફક આવે છે, અથવા તેનાજ પાણીમા ૧/૨ ગ્રેન સોડા સાઇટ્રેટ નાખનાથી પણ માફક આવે છે અને દુધ માફક આની ગયા પડી નધુ ખોગાગરાનુ કે સોડા સાઇટ્રેટ ઉમેરનાનુ ધીમે ધીમે બધ વરી શકાય

## આધુનિક નિધંદુ

હિંદુસ્થાન વિવિધ વનસ્પતિ, પ્રાણી અને ખનીજ પદાર્થો માટે અનુકૂળ પ્રદેશ છે અને તેનો ઔદ્યોગિક ઉપયોગ ઘણા જુના કાળથી થતો આવ્યો છે એટલે એ વનસ્પતિઓ વિગેરેનો ઉપયોગ અને ગુણદોષની માહિતી અનુભવસિધ્ધ દહેવાય. એ અનુભવ અને જ્ઞાનને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી સંગ્રહ કરવાના સતત પ્રયત્નો નહિ જેવા અને અધુરા થયા છે.

દરેક દેશમાં “ઔદ્યોગિક ક્રાપ”-ફાર્માકોપીઆ-કાયદાપુરઃસર તૈયાર કરવામાં આવે છે અને તે મુજબજ સર્વે દ્રવ્યો, ખનાવટો, વિગેરે તૈયાર થઈ શકે છે. એ ક્રાપના મુખ્યહેતુઓ, નિષ્ણાતોએ અનુભવેલા અચુક ઔષધોનોજ જનતાના હિત ખાતર વ્યવહાર થાય અને તેની ખનાવટો એકજ પદ્ધતિથી તૈયાર થાય, આથી ડોક્ટરોને તેનો ઉપયોગ, ગુણદોષ વિગેરેનું નિરીક્ષણ કરવાનો પૂરતો સમય મળે, ઔદ્યોગિક દ્રવ્યો તૈયાર કરનાર તેમજ સંગ્રહ કરનાર (ગાંધીઓ) માટે દ્રવ્યોનું નામ, વર્ણન વિગેરે માર્ગદર્શક થઈ પડે અને સંદિગ્ધ દ્રવ્યો વ્યવહારમાંથી દૂર કરી શકાય. અનુકૂળ પ્રદેશોમાં જે જે વનસ્પતિઓ સારી રીતે ઉગી શકે તેવીજ વનસ્પતિઓ વાપરવી. શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી મુકરર કરેલા પ્રમાણથી ઓછા તત્ત્વોવાળા પદાર્થો નહિ વાપરવાથી જનતાની સુખાકારીમાં પણ ફાયદો થાય. હિંદુસ્થાનના જુદા જુદા ઇલાકાઓ તથા પ્રાંતોમાં ખાદ્ય અને ઔદ્યોગિક પદાર્થો તેમજ તેની ખનાવટોનાં વેચાણ માટે કાયદાઓ ઘડવામાં આવ્યા છે અથવા તે માટે તૈયારીઓ થઈ રહી

છે, એનો ઉપયોગ દુધ, ઘી, જ્યેષ્ઠ ખાદ્ય પદાર્થો અને અંગ્રેજી દવાઓની બનાવટો અથવા વેચાણ માટે જ થશે. હિંદુસ્થાનમાં વૈદિક કાળથી અનેક ઔષધીય દ્રવ્યો અને ખાસ કરી વનસ્પતિઓનો ઉપયોગ થતો આવ્યો છે પરંતુ તે માટે પધ્ધતિસર એકાદ ટ્રાય તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન થયો નથી. એ દિશામાં પરદેશીઓએ જે સાહિત્ય એકત્ર કર્યું છે તેનો ઉપયોગ કરવાથી પણ હિંદુસ્થાનના ઔષધીય દ્રવ્યોની મહત્તા કેટલેક અંશે વધારી શકાય.

ઔષધિકાવો અથવા નિઘંટુઓ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં અનેક મોજુદ છે પરંતુ તેમાં નામો અને પર્યાયવાચક શબ્દો, કાંઈક વર્ણન અને ગુણદોષ આપી સંતોષ માનવામાં આવ્યો છે. જ્યારે આધુનિક ઔષધીકાવો મુખ્ય હેતુ દરેક પ્રકારની સંદિગ્ધતા દૂર કરવાનો હોવા જોઈએ. આ માટે વનસ્પતિ, પ્રાણીજ અને ખનીજ પદાર્થોનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન અને ખાસ કરી વનસ્પતિશાસ્ત્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર અને ભૂસ્તરવિદ્યા અને ખનીજ વિભાગના વ્યવહાર જ્ઞાનની અતિ આવશ્યકતા છે.

વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં વનસ્પતિના વર્ણન ઉપરાંત વર્ગીકરણ —ક્લાસીફિકેશન—વનસ્પતિની પુરેપુરી ઓળખ માટે અતિ મહત્વનું તેમજ આદ્યકાદક છે. આખા હિંદુસ્થાનની નાની મોટી દરેક વનસ્પતિનું વર્ણન એવા એક વનસ્પતિકાવમાં (જે. ડી. હુકર રચિત ‘ફ્લોરા ઓફ ઇન્ડિયા ઇન્ડીયા’) આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં વનસ્પતિઓની ઓળખ માટે એવી સરળ પદ્ધતિઓ દાખલ કરવામાં આવી છે કે કોઈપણ પ્રકારની ભૂલ વગર દરેક વનસ્પતિ ઓળખી શકાય. દરેક દેશમાં તેમજ હિંદુસ્થાનમાં પણ મુખ્ય સંસ્થાઓ, ખાસ કરી ખેતીવાડી, બાગકામ, જંગલખાતું અને એવી વનસ્પતિ સાથે સંબંધ ધરાવતી સંસ્થાઓના વનસ્પતિસંગ્રહસ્થાનોમાં (હર્બેરીયમ્સ અને મ્યુઝીયમ્સ) મુક્કા નમુનાઓ હોય છે. તેની સાથે સરખાવી કાઢપણુ વનસ્પતિની ખત્રી કરી શકાય છે, એ ઉપરાંત વનસ્પતિના જુદા જુદા અંગોની રચના સ્વદેશીય વસ્ત્ર વડે જાણવાથી પણ ઔષધીઓની પીછાણુ સુલભ થઈ પડે છે આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે કોઈપણ આખી વનસ્પતિ

અથવા તેનાં જુદાં જુદાં અંગોની પીઠાણુ કરવામાં ભૂલ થવી અસંભવિત છે.

વનસ્પતિઓની ઉપર પ્રમાણે ઓળખ કર્યા બાદ જોડતો અથવા જંગલી માણસોને તે જતાવી થોડા સમયે સંગ્રહ કરાવી શકાય છે. જુદા જુદા વિભાગમાંથી એકત્ર કરેલી એકજ જાતની વનસ્પતિની સરખામણી કરી જોતાં રચના અને ગુણદોષમાં કંઈક તફાવત જોવામાં આવે છે. પણ અંશે એ કારણને લીધેજ એકજ વનસ્પતિના ગુણદોષ અને વ્યવહાર માટે સંદિગ્ધતા જોવામાં આવતી હોય તો નવાઈ નહિ. જો વનસ્પતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી દ્રવ્યોનો સંગ્રહ અને ગુણદોષ, ઓળખ, વિગેરે કરવામાં આવે તો નામ, વ્યવહાર, અને ગુણદોષ વિષેની કેટલીક સંદિગ્ધતા દૂર કરી શકાય અને પછી તે વનસ્પતિ કોઇપણ ધારની વિના બહોળા પ્રમાણમાં સાધારણ જનતા પણ વાપરી શકે.

રસાયનશાસ્ત્ર હાલમાં ઔષધીય દ્રવ્યો અને તેની બનાવટો માટે અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. એની મદદથી ઔષધિદ્રવ્યોમાં રહેલા તત્ત્વોની ઓળખ, પૃથક્કરણ, અને પ્રમાણ સુલભ થઇ પડે છે. અને તેના ગુણદોષ વિષે ભરોસાપાત્ર માહિતી મેળવી શકાય છે. ઔષધીદ્રવ્યોમાં રહેલાં તત્ત્વો માટે અમુક ચોક્કસ પ્રમાણ નિર્ણય કરી શકાય અને તેટલા પ્રમાણસર તત્ત્વોવાળાં દ્રવ્યોજ વાપરી શકાય, એવું કાયદાપૂર્વક નિશ્ચિત કરવામાં આવે છે. રસાયનશાસ્ત્રની મદદથી બનાવટો કેવી રીતે તૈયાર કરવી તે નિશ્ચિત કરી તે પ્રમાણે બનાવેલાં ઔષધોજ માન્ય રાખવામાં અને વાપરવામાં આવે છે. આધુનિક રસાયનશાસ્ત્રથી વનસ્પતિ અને પ્રાણીજ દ્રવ્યો અને તેની બનાવટો ઉપરાંત દારો, ભસ્મો, રસાયનો વિગેરેની બનાવટો વિષે પુષ્કળ માહિતી, સુધારો, વધારો કરી નિર્ણયિત પદ્ધતિઓ ઘાખલ કરી શકાય. હાલના પ્રગતિશીલ વિજ્ઞાનની મદદથી ઔષધો અને તેની બનાવટોજ નહિ પરંતુ અનેક દુન્નરધંધાઓ પરદેશોમાં વેગવાન પ્રગતિ સાધી રહ્યા છે. અમેરીકા દેશની કેટલીક વનસ્પતિઓ રસાયનિક શોધખોળની મદદથી પુષ્કળ નામના મેળવી રહી છે અને તેનો પ્રચાર પદ્ધતિસર કરવાથી અમુક વનસ્પતિઓ ચોક્કસ રોગો

માટે અનેક અભ્યુદય દ્રવ્ય તરીકે પ્રસિધ્ધિ પામી રહી છે. દિંદુસ્થાન પણ અમેરીકા પ્રમાણે અનેક વનસ્પતિઓ, તેના શાસ્ત્રીય અભ્યાસ દરી પરદેશ મોકલી નામના મેળવી શકે. પરંતુ એ પદાર્થો એકજ પ્રકારના (નિશ્ચીત જાતના) નહિ મળી શકવાથી તેમજ અનેક પ્રકારની બેજસેજ-વાળા હોવાથી ઉપયોગમાં આવતા નથી તેમજ ડોક્ટરો તેનો અનુભવ લેતા હોય છે. બીજું ઔષધોને રૂચિકર અને ટકાઉ રહે એવા રૂપમાં જનતા સમક્ષ રજુ કરવાની જામીને લીધે પણ આપણી વનસ્પતિના ગુણોથી જનતા અજાત રહે છે. પરદેશમાં ઔષધોને રૂચિકર રૂપે આપવાને માટે અનેક સાધનો અથવા તરકીબો અજમાવવામાં આવે છે. દવીનાઇન જેવી અતિ કડુ વસ્તુ સરસની કુખી-છાંસેડીન ફાર્યુસ-ની મદદથી સહેલાઇથી લઇ શકાય છે. હાલની પરિસ્થિતિમાં દેશી વનસ્પતિઓનો પરદેશમાં તે શું પરંતુ ખુદ દેશમાં પણ બહોળો પ્રચાર થવાનો સંભવ રહેતો નથી.

વનસ્પતિશાસ્ત્ર અને રસાયનશાસ્ત્ર ઉપરાંત, વનસ્પતિઓનો ઉપ-યોગ, ગુણુદોષ અને શરીર પર થતી અસરો અનેક પ્રયોગોથી સાબીત કરવામાં શારીરશાસ્ત્ર અને તેનાં અનેક અંગોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. પરંતુ આયુર્વેદમાં તેા અનુભવથીજ નિર્ણયિત થતું આવ્યું છે. અન્યુદયોના અભાવે વનસ્પતિઓના ગુણુદોષ, માત્રા, વિગેરેની માહિતી ટુંક સમયમાં મેળવવી મુશ્કેલ બનકે અસંભવિત છે. આધુનિક પધ્ધ-તિઓ પ્રમાણે ઔષધી દ્રવ્યોની શાસ્ત્રીય તપાસ થવા બાદ તેમાં રહેલાં તત્વો શોધી કાઢી તે કેટલા પ્રમાણમાં શરીર પર જુદા જુદા પ્રકારની અસર કરે છે તે નિશ્ચયોના પ્રયોગોથી જાણી લે છે, તેમજ તે તત્વો કેવા રૂપમાં સારામાં સારી તાત્કાલિક અસર કરે તે નિશ્ચિત કરી શકાય છે. આવા પ્રયોગોથી દવા ક્યા ક્યા રોગોમાં અને કેટલા પ્રમાણમાં વાપરી શકાય તે નક્કી કરી શકાય છે. ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઔષધીય દ્રવ્યો અને તેની જનાવટોની ઓગળ, પૃથકકરણ, અને તેના ગુણુદોષોનું નિરીક્ષણ, માત્રા વિગેરે વનસ્પતિશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર અને શારીરશાસ્ત્રની મદદથી થઇ શકે છે.

ઔષધીય દ્રવ્યો અને તેની બનાવટો વિશે જુદાં જુદાં મથાળાં નીચે વિચાર કરવાની જરૂર છે અને તેની રૂપરેખા નીચે પ્રમાણે હોય શકે છે.

(૧) શાસ્ત્રીય નામ.

(૨) રાસાયનિક તત્ત્વો વિગેરેનું વર્ણન.

(૩) બનાવટ-નૈસર્ગિક હોય અથવા રાસાયનિક ઉત્પાદન.

(૪) વર્ણન-ગાણિક, આંતરિક, ભૌતિક અને રાસાયનિક.

(૫) નિશ્ચયાત્મક ભૌતિક અથવા રાસાયનિક વર્ણન-પ્રયોગો અને પદ્ધતિ સહિત.

(૬) શુદ્ધતાની હદ નિશ્ચિત કરવાના પ્રયોગો.

(૭) બનાવટોમાં થતો ઉપયોગ.

(૮) ગુણદોષ, ઉપયોગ, વિગેરે.

(૯) માત્રા અથવા પ્રમાણ.

(૧૦) માપ, વજન વિગેરે બનાવટમાં વપરાતી ચીજો વિગેરેનું પ્રમાણ અને વર્ણન.

આપણા નિર્ધનમાં ઉપજા વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવે તે પહેલાં કેટલીક માહિતીઓ મેળવવાની જરૂરત રહે છે:—

(૧) ઔષધીય દ્રવ્યોની શાસ્ત્રીય પીઠાણુ અને તેનાં પર્યાય સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત નામો, દરેક પ્રાંતવાર અને વિભાગવાર.

(૨) કેટલીક સંદિગ્ધ વસ્તુઓ અમુક વિભાગમાં અસત્ય હવાના અભાવે પ્રચાર પામી હોય તે અટકાવી અસત્ય દ્રવ્યો ત્યાં ઉત્તમ થતાં હોય ત્યાંથી બહોળા પ્રમાણમાં એકત્ર કરી સકાય તેમજ સસ્તા દરે આપી શકાય તેવા પ્રયત્નો કરવા.

(૩) દ્રવ્યો તેમજ બનાવટોનું ભૌતિક તેમજ રાસાયનિક વર્ણન, પૃથક્કરણ, વિગેરે નિશ્ચિત કરી તે ધોરણ પ્રમાણનીજ વસ્તુઓ માન્ય રાખવી અને તેવા માન્ય કરેલા નમુનાઓ જુદાં જુદાં મુખ્ય મથકો પર સંગ્રહ કરી રાખવા જેથી ઓળખ વિગેરેની મુશ્કેલી દૂર થઈ શકે.

(૪) દરેક દ્રવ્યનું રાસાયનિક પૃથક્કરણ. તેમાં ઔષધીય તત્ત્વોનું પ્રમાણ, ગુણદોષ, માત્રા વિગેરે પ્રયોગો અને વ્યવહારથી નક્કી કરવું.

(૫) દરેક દ્રવ્ય અથવા તેની બનાવટો કેવી રીતે સંગ્રહ અથવા તૈયાર કરવી કે જેથી તેના ગુણો લાંબો વખત સુધી ટકી રહે તે નિશ્ચિત કરવું.



(૬) બનાવટો જેમ બને તેમ સરલ અને તેમાં જરૂર પડતાં જ મુખ્ય દ્રવ્યોનો સમાવેશ કરવો જોઈએ. પ્રચલિત આયુર્વેદિક બનાવટોને કેવી રીતે સરલ કરી શકાય તે માટે વિચાર કરવો જરૂરનો છે.

(૭) ઔષધિ દ્રવ્યોના આયુર્વેદિક મત પ્રમાણેના ગુણદોષોનું આધુનિક રાસાયનિક પૃથકકરણ અથવા અન્વેષણ મુજબના ગુણદોષો સાથે કેટલું મળતાપણું છે તે તપાસવું.

આ બધી માહિતી મેળવવા અથવા એ સંબંધી સાહિત્ય એકત્ર કરવા માટે નિષ્ણાત વૈદ્યો, ડૉક્ટરો, વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓ, રસાયનશાસ્ત્રીઓ વિગેરે જેમને એ વિષય માટે લાગણી હોય તેમના સહકારની બહુ જ જરૂર છે. એ કાર્ય વૈદ્યવિદ્યાના નદિ તો દેશના ઔષધીય દ્રવ્યોના ઉપધાર માટે ગણી, અનેક પ્રકારના મતભેદો દૂર કરી, માનદાનિનો વિચાર છોડી જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોમાંથી જે ઉત્તમ નિષ્કર્ષરૂપ મળતું હોય તે સંમત કરવાની તત્પરતા દાખવવી. એ કાર્ય માટે વ્યવસ્થિત પગલાં ભરવામાં આવે તો શ્રેષ્ઠ વર્ગોમાં સંગીન કાર્ય થઈ શકે. કેટલાંક એવા આયુર્વેદીય દ્રવ્યો છે કે જેને માટે કોઈ પણ પ્રકારની સંદિગ્ધતા નથી અને તેવાં દ્રવ્યો માટે સાહિત્ય એકત્ર કરવું સહેલું છે. ફક્ત સંદિગ્ધ વનસ્પતિઓ માટે વિચાર કરવાનું રહે છે. બહોળો પ્રચાર પામેલી અથવા વધુ વપરાતી ઝીંગે માટે સંપૂર્ણ માહિતી મેળવવા પ્રથમ પ્રયાસ થવો જોઈએ, કારણ કે એને માટે સાહિત્ય બહોળા પ્રમાણમાં હોઈ શકે ત્યારે જવલેજ વપરાતી અથવા વિસારે પડેલી વનસ્પતિઓ માટે તો અન્વેષણ કરવાની જરૂરત રહે. આ દિશામાં કેટલીક સંસ્થાઓ અને સંમેલનોમાં પ્રાંતીય અથવા વિભાગ વાર પ્રયત્નો ભરે થઈ રહ્યા હોય, પરંતુ તે કાર્યને ત્વરિત ગતિ આપવા માટે કાંઈક ભોગતી જરૂરત છે. એ ભોગના અભાવે કામ બહુ મંદ ગતિવાળું રહે છે. આ કાર્ય પરિપૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી ઉત્સાહ, ખર્ચની સગવડ અને નિષ્ણાનોનો સહકાર કાયમ રહે તો જ શરૂ કરવું યોગ્ય છે અને ત્યારેજ આયુર્વેદની એક પ્રકારની સેવા બજાવેલી કહેવાય. આશા છે કે ઉપર જણાવેલા મુદ્દાઓ સંબંધી નિષ્ણાતો કાંઈક વિચારણા કરવા પ્રેરાય કેમકે ત્યારેજ અને તોજ આ લેખનો હેતુ પાર પડ્યો કહેવાશે.

ભાઈલાલભાઈ દાશભાઈ અમીન

## ઔષધ અનાવવાનો ઉદ્યોગ

હિંદમાં તેને નડતી મુશ્કેલીઓ

હિંદમાં એવો કોઈ પણ ઉદ્યોગ હોય કે જેને દેશની સરકાર તરફથી ઓછામાં ઓછું ઉત્તેજન મળતું હોય તો તે ઔષધો અનાવવાનો ઉદ્યોગ છે. જે કે એ વાત સર્વ માન્ય છે કે જાહેર આરોગ્યનો મુખ્ય આધાર આ ઉદ્યોગ ઉપર રહેલો છે અને પ્રજાના આરોગ્યનું રક્ષણ એ કોઈ પણ સરકારનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. લગભગ ત્રીસ વર્ષથી આ ઉદ્યોગ સાથે હું જોડાયેલો છું અને એ લાંબા અનુભવથી હું કહી શકું છું કે એ ઉદ્યોગ પ્રત્યેનું સરકારનું વલણ ચોક્કસ રીતે નિઃસાહ કરનાર છે.

ધી ઐથેગ્નિક કેમીકલ વર્ક્સ કંપની લી. નો હું વ્યવસ્થાપક છું. વૈદ્યકીય અર્કો અને એલોપથિક ટૉયરો તથા ધતર અનાવટો માટેનું તે એક અભેડ કારખાનું છે. છતાં તેની શરૂઆતથી તે આજની સંપૂર્ણ સ્થિરતાએ દૃઢ થતાં સુધીની પરિસ્થિતિએ પહોંચતાં જે જે મુશ્કેલીઓનો સામનો અમારે કરવો પડેલો છે તે વિષે આપણા સર્વે વૈદ્ય બંધુઓ તથા સર્વ પદ્ધતિના ચિકિત્સક મિત્રોને અત્રે કાંઈક સંક્ષેપમાં જણાવવા માગું છું. આવાં કારખાનાં પ્રત્યેની સરકારી વ્યૂહનીતિ ઉપર સુધીની એપરવાઈ ભરી છે. છતાં આવાં કારખાનાં તેની સામે ટકી રહે છે એ એક આશ્ચર્યનીજ વાત છે.

સરકારી વૈદ્યકીય અમલદારોની ગેરસમજૂતીથી આવાં સ્વદેશી વૈદ્યકીય કારખાનાની સૌથી પ્રથમ મુશ્કેલી શરૂ થાય છે. ઉચ્ચતર કક્ષાના વૈદ્યકીય અમલદારો વણે ભાગે અંગ્રેજો હોવાથી તેઓની પ્રથમ

માન્યતાજ એની થાય છે કે હિંદના વતનીઓ જરૂરી ગુણુવાળી અને ચોખ્ખાટભરી ઔપચીઓની બનાવટો તૈયાર કરી શકેજ નહિ તેથી હિંદના નગણ્યભાગે અને દરાખાનાઓમા પણ તેઓએ દેશાવગ્થી આવેલીજ દરાઓ વાપગનાનો આગ્રહ શરૂઆતથી રાખેનો છે અને એ બૃહનીતિ હિંદના ઉદ્દેશના ભોગે બચસ્થિત રીતે ચાલુ રાખનામા આની છે

સ્થાનિક ઉદ્દેશના કારખાનાઓએ, સગકારી વૈધખીય અમલદારોની આ ગેરસમજ દૂર કરના લાખા વખતનો મહાશ્રમ વેરીને પણ ઉતરે એવુ તો સિધ્ધ કરી આપ્યુ છે કે હિંદી કારખાના ઉચ્ચ કક્ષાની વૈધકીય બનાવટો તૈયાર કરી શકે છે ખરા માગ એલેમ્પ્રિક કારખાનાએ એ બનાવટોને સપૂર્ણતાએ લાવવાની શોધખોળ પાછળ હ મેશ નાદર મુકેનો ખર્ચ કરી, સર્વશ્રેષ્ઠ નિષ્ણુતોના ઉત્તમ પ્રમાણુ ખનો મેગના છતા અમાર એલેમ્પ્રિક કારખાનુ સરકારની સપૂર્ણ સહાનુભૂતિ મેગવનામા ધણા લાના વખત સુધી ફાવી ચાલુ નહોતુ

હજુ પણ વસ્તુસ્થિતિ કાંઈ સપૂર્ણ સુધરી નથી એકે અથવા બીજા નિમિત્તે સરકારી રૂણાનયો સગકારી દવા લ કારખાનીજ દવાઓ ખરીદે છે, પણ ઉત્તમ બનાવટો તૈયાર કરનાર ખાનગી કારખાનાઓ પામેથી ખરીદતા નથી જે બીન સગકારી ખાનગી તેમજ ધર્માન્દ વહી વટના દવાખાનાઓ અથવા રૂણાનયો સરકારી વૈધકીય અમલદારોની દેખરેખ તળે ચાને છે, ત્યા પણ બધી દરાઓ સરકારી દવા લ કારખાની અથવા સગકારે માન્ય કરેલા કારખાનાદારો પાનેથી ખરીદાય એવો વ્યવસ્થિત રીતે પ્રયત્ન થાય છે

એનેમ્પ્રિક કપનીએ આ પ્રારનો પ્રતિબંધ દૂર કરાવવા માટે અનેક વર્ષોથી ખુ મેશ ઉદ્દાવી હતી અને અત્ય ત શ્રમ પત્તી તેમા થોડી ધણી સફળતા મેગવી છે સરકાર તરફથી વારવાર આવા કારખાના દારોના માર્ગમા નડતર કરનાર નિયમો સતત દાખલ થતા કરે છે અને સરકારી દવા લ કાર માટેના સરકારી કાણુ હેઠળના બજારોમા તેઓનો

માલ ખપે નહિ એવી રીતે તેઓના ધંધા ઉપર અંકુશો મુકવામાં આવે છે, તેનો છેલ્લામાં છેલ્લો દાખલો એ છે કે ના. મુખ્યાર્થ સરકાર તરફથી બધાં ધર્માદા રૂબરૂથી તથા દવાખાનાંઓને પોતાને જોઈતાં કેરી ઔપધો માત્ર સરકારી દવા ભંડારમાંથીજ ફરજિયાત ખરીદવાં એવી મતલબનો હુકમ કરેલો છે.

સરકારી દવા ભંડારો વર્ષો અગાઉ નાના પ્રકારની દવાની બનાવટો માટે સરકારે ઉધાડ્યાં હતાં, અને શરૂઆતમાં જ્યારે હિંદમાં દવા બનાવનાર કારખાનાં નહોતાં ત્યારે તે ભંડારો ઉધાડવાનો હેતુ જળવાતો. પરંતુ હવે જ્યારે ખાનગી ઉદ્યોગો ઉભા થઈ આગળ પ્રગતિ કરી રહ્યા છે ત્યારે સરકારે પોતાની એ પ્રગતિ ચાલુ રાખવાનું કંઈપણ ખાસ કારણ રહ્યું નથી. એ બાબતમાં ૧૯૩૦-૩૧ ની હિંદી ઔપધ સમિતિએ તપાસ કરી સરકારને સ્પષ્ટ બતાવ્યું કરી છે કે સરકારે હવે તેમના ભંડાર માટેની જરૂરી વસ્તુઓ ખાનગી કારખાનારો પાસેથી ખરીદવી અને પોતાની દવા બનાવવાની હિલચાલ મર્યાદિત કરી દેવી. પરંતુ આ બતાવ્યુંનો અમલ તેના પાલન કરતાં ઉલ્લંઘનથી વિશેષ થાય છે.

હિંદી કારખાનાંઓએ બનાવેલી દવાઓ માટે સરકારી વૈદ્યકીય અમલદારોને વિરૂધ્ધ આગ્રહ હતો એટલે આપણા દેશના ખાનગી ધંધાદારી ડોક્ટરો પણ લાંબા વખત સુધી એવોજ વિરૂધ્ધ આગ્રહ સેવતા રહ્યા એ જાણી આપને રમુજ પડશે! અલબત્ત કાંઈ પણ ઉદ્યોગ તેની બનાવટોનો પ્રચાર થયા વિના ટકી શકે નહિ અને હિંદી બનાવટો વિશે પણ આવી ગેરસમજ ચાલુ રહે ત્યાં સુધી હિંદી ઉદ્યોગ માટે કાંઈ આશા બંધાયજ નહિ. એલેગ્રિકા કુંપનીને ધણી કંફોડી સ્થિતિમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું અને સખત મુશીબતોનો સામનો કરવો પડેલો; છતાં કેટલાંક ખાસ કારણોને લઈનેજ તે ટકી રહેવા અને પ્રગતિ કરવા ભાગ્યશાળી નીવડી છે. એવી મુશીબતોમાં કોણ જાણે કેટલીય સંસ્થાઓ આશરપદ સંભળે એ અને ફોલ્ડમંદ થવાની યોગ્યતા છતાં લાંબી પડી હશે ?

આ તો આપણા મુખ્ય સવાલને લગતી એક વાત થઈ. દરેક નવા નીકળતા વૈષ્ણવીય કારખાનાને તેની સાથે જાય બીડવીજ પડવાની. પરંતુ તેમ છતાં ધારીએ કે સરકારની વિરોધી ભાવના દૂર થઈ તો પણ સરકારી જકાતની નીતિ તો હજી આપણી સન્મુખ ઉભેલી છે. એ નીતિ આ ઉદ્યોગને માટે એક મોટામાં મોટી મુશ્કેલી છે. આ સંબંધમાં હું જે કહેવા માગું છું તેનું સ્પષ્ટીકરણ અત્રે કરીશ.

આ જકાત મૂળ તો પેંચ મઘાને માટે નાખવામાં આવી હતી. તે વખતે આ દેશમાં દવાનાં મઘાકેની જનાવટ હસ્તીમાં નહોતી. પરંતુ એ ઉદ્યોગ પગલર થયા પછી તો તેવા મઘાકેને પણ પેંચ મઘાજ હોય એમ ગણી તેના ઉપર પણ જકાત લેવામાં આવે છે,

હવે જે મઘાકેને જકાત લાગુ કરવાનીજ હોય તો તે વધતિની પુનઃચના પણ થવીજ જોઈએ. તે માટે પહેલો સિધ્ધાંત તો એ ગ્રાહ્ય થવો જોઈએ કે મઘાકું ઔપચી ઉપરની જકાત જની શકે તેટલા ઓછા દરની હોવી જોઈએ. જે તે વધુ રાખવામાં આવે તો ઠરેલા ધોરણની અને જરૂરી તેજસ્વિતાવાળા દવાઓ ધણી મોંઘી પડી જાય અને તેથી લોકો તે ખરીદી શકે નહિ. આવી સ્થિતિમાં સાદુજીવ રીતે તેઓ ઉતરતા ગુણવાળા અને બેળસેળવાળા હલકી દવાઓ ખરીદવા તરફ વળી જાય છે કારણ કે તે સસ્તી પડે છે. આ રીતે દ્વાલમાં બેળસેળ દવાઓનો ધંધો આપણા દેશમાં ધીકતો ચાલી રહ્યો છે અને તેથી જનતાની સુખાકારી પણ જોખમાઈ છે.

જકાત એ પ્રાન્તિક વિધિ છે અને પ્રાન્તિક સરકારે તે તરફ પૂરતું લક્ષ આપ્યુંજ નથી. કેટલીક પ્રાન્તિક સરકારોએ, લાખલા તરીકે આપણે મુંબાઈ સરકારનીજ વાત કરીએ, તો મઘાકું ઔપચિઓના મોટા ભાગ ઉપર ઉંચા દરે જકાત લઈ તેને સામાન્ય લોકો વાપરી શકે તેવી રાખી નથી. મઘાકું ઔપચિઓ ઉપર નકકી કરેલી તેજસ્વિતાવાળા ગેલન પર રૂ. ૫ થી વધુ જકાત નહિ હોવી જોઈએ એવું સામાન્ય રીતે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. ત્યારે મુંબાઈ સરકારે

૩૧. ૨૫ નેટલો, એટલે સ્વીકારાયલા ધોરણથી પાંચગણો ઉંચો દર રાખ્યો છે.

હવે આપણે આ મઘાઈ આપધિઓ લાવવા—લઘ જવામાં જે જકાતી બંધનો મુક્યાં છે તે તરફ દ્રષ્ટિ કરીએ. દરેક પ્રાન્તિક સરકારના જકાતી નિયમો જુદા જુદા હોવાથી આવી મઘાઈ આપધિઓ એક પ્રાંતમાંથી બીજા પ્રાંતમાં છૂટથી લઘ જઈ શકાતી નથી પરંતુ તે આયાતના સખ્તાઇભરેલા પરવાનાના અંકુશ નીચે રહેલી છે. કાંઈપણ ગૃહસ્થને એકથી બીજા પ્રાન્તમાં મઘાઈ આપધિ લઘ જવી હોય નો પોતાના પ્રાન્તના જકાતી—અમલદારનો તેવી આયાત માટેનો પરવાનો લેવો જોઈએ, એ પરવાનો મેળવવા માટે અગાઉથી તેણે બધી જકાત ભરી દેવી જોઈએ અને તે ઉપરાંત તે ક્યા મુદ્દની તેજસ્વિતાનો કેટલા ગેલન માસ લાવવાનો છે તેની વિગત પણ તેણે અરજીમાં આપવી જોઈએ, વ્યવહાર રીતે એ કાર્ય તે લાગેજ કરી શકે તેવું છે તે ઉપરાંત માસ ઉતરવાની જગ્યાએ પણ પાછી તેની ચોકસી થાય છે. એ પ્રમાણે આ આખી પધ્ધતિ કંટાળાભરી અને વખતનો દુર્વ્યય કરનારી હોય ધંધાને સૌથી વધારે અડચણકર્તા છે. આ પધ્ધતિથી મઘાઈ આપધિના ઉદ્યોગ ઉપર સૌથી ભારે અંકુશ મુકાય છે. હિંદ બહારથી સમુદ્રમાર્ગે આયાત થતી જનાવટો માટે કેવું વર્તન રાખવામાં આવે છે તે સરખાવીએ. માસ આયાત થાય તે બંદર ઉપર એકવાર જકાત ભર્યા પછીથી તે માસ આખા હિંદમાં ફાવે ત્યાં છૂટથી જઈ શકે છે. આપણા સ્થાનિક ઉદ્યોગોની જનાવટ માટે એવી છૂટ કેમ નથી ? તે મળવીજ જોઈએ અને દરિયાપારના દેશોની જનાવટ માટે જે ધોરણ રાખેલું છે તે પ્રમાણે સમાનતાના ધોરણે આપણી સ્થાનિક જનાવટો સાથે કામ લેવાનું જોઈએ.

આ હેતુ પાર પાડવા માટે હું હંમેશાં કહેતો આવ્યો છું તેમ હિંદભરમાં મઘાઈ આપધિની જનાવટો માટે જકાતી નીતિ એકજ પ્રકારની અને સરખા ધોરણે હોવી જોઈએ અને તે માટે પ્રાન્તિક સરકારો સાથે વાટાઘાટ કરી બંધારણપૂર્વકના તમામ પ્રયાસો કરી

જેવા બાદ છેવટે મેં નેક નામદાર લોડ સિલિયગો વાઇસરોય સાહેબને અરજ કરી જકાતી પધ્ધતિ વિષે જુદા જુદા પ્રાન્તનાં જુદાં જુદાં ધોરણ પ્રચલિત છે તે રદ કરી એક સરખા ધોરણે કામ લેવાનો હુકમ ફરમાવવા વિનંતિ કરી હતી. ઉપરાંત એ ધંધાની જરૂરિયાતો અને મુશ્કેલીઓ વિષે એક સવિસ્તર નિવેદન પણ મેં સાદર કયું હતું.

પરંતુ, સરકારી તંત્રનાં ચક્રો બહુ ધીમી ગતિએ કામ કરતાં હોવાથી, આપણે આપણા પ્રયત્નો સતત ચાલુ રાખવા જોઈએ. હું તો નામીપાસ ચઢતે હવે કંઈ થવાનું નથી એમ ધારીને નિષ્ક્રિય બેસી રહું એવો નિરાશાવાદી નથી. મેં ઘણા કપરા સંજોગોમાં કામ કરી અધિકારમાંથી પ્રકાશ જોયો છે એટલે આપણે પ્રયત્નો જારી રાખતાં ફત્તેહ પામીશું એવો મને દૃઢ વિશ્વાસ છે. જે હીમચાલ મેં ઉપાડી લીધી છે તેનાં ફળો હવે ધીમે ધીમે દ્રશ્ય થતાં જાય છે.

મને અફસોસ માત્ર એટલોજ થાય છે કે આ પ્રશ્ન દવાઓ બનાવવાના આખા ઉદ્યોગના સામાન્ય હિતનો હોવા છતાં, તેમાં મને ખીજાઓનો સહકાર મળતો નથી. હું જાણું એકલવાયો તે માટે લડતો હોઉં એવું મને તો લાગે છે. જે આ મહાન ઉદ્યોગમાં હિત ધરાવનારા બધા એકત્ર થાય અને સાથે મળીને પ્રયત્ન કરે, તો મને ખાતરી છે કે આપણને વિજય મળતાં ઝાઝી વાર લાગશે નહિ. પણ જ્યાં સુધી આ ઉદ્યોગ ધંધામાં સરખું હિત ધરાવનારા ખીજા કારખાનાદાર ભાઈઓ પડખે રાહ જોતા ઉભા રહે, ત્યાં સુધી મારા જેવા એકલા માણસને અથવા એક એલેગ્રિક જેવી સંસ્થાને આ મહાન લડત ચલાવવી તે પંગુને પર્વત ચઢવાના પ્રયાસ સમાન અત્યંત મુશ્કેલ છે. જે સૌ એ પ્રયત્નમાં સહકાર કરે અને સાથ આપે તો ધાયુ કાય જર લાવવું એ દિનપ્રતિદિન સહેલું ચતુંજ જાય.

પ્રજુતી મરજી હશે તો આપણે બહુ મોડા નહિ પડતાં સત્વર ધારી ફત્તેહ મેળવી શકીશું.

આયુર્વેદિક ઔપધો માટેના મારા વિચારો મેં છેવટ દર્શાવવાનું શરૂ કર્યું છે. એ ઔપધોને તું ખાસ મહત્વ આપું છું. એલેગ્રિક કંપનીનો મુખ્ય વ્યવસાય બે કે આયુર્વેદિક ઔપધો જનાવવાનો નથી, તોપણ જનતાના હિત માટે અને એ પ્રાચીન પદ્ધતિની દવાઓના પ્રચાર માટે તેણે મોટી સંખ્યામાં આયુર્વેદિક દવાઓ તૈયાર કરીને જાહેરમાં મુકી છે, અને તેનો લાભ થણા લોકો લે છે. આયુર્વેદિક ઔપધો કેટલીક ખાસ વિશિષ્ટતા ધરાવે છે, તેમજ તે પોતાનું મહત્વ સાચવી રહ્યાં છે. આજે પણ આયુર્વેદિક દવાઓથી ઉપચાર લેતા દરદીઓની સંખ્યા, ખીણ ખીણ પદ્ધતિના ઉપચારો લેતા દરદીઓની એકંદર સંખ્યાથી વધી જાય છે.

કારણ દેખીતું જ છે. સૌથી પહેલી વાત તો એ છે કે આયુર્વેદિક દવાઓ, ખીજની સરખામણીમાં સસ્તી અને વનસ્પતિરૂપે સુલભ હોય, આમ જનતા પૈકીના મોટા વર્ગની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળે છે. ખીણ વાત એ કે આયુર્વેદિક ચિકિત્સકોની ધરગથ્થુ પદ્ધતિ જનતાને ખાસ પસંદ પડી છે. અને છેલ્લી વાત એ કે આયુર્વેદિક ઔપધો યોગ્ય અનુપાન સાથે અને રોગની યોગ્ય ચિકિત્સા કરીને આપવામાં આવે, તો ખીણ દવાઓ કરતાં વધારે ચોક્કસ ફાયદો કરે છે. આમ થવાનું કારણ કે ખીણ દવાઓમાં અસર કરનારાં તત્વોનો ઔપધિમાંથી અર્ક ખેંચી લેવામાં આવે છે, અને તેથી એ દવાઓનું વનસ્પતિક બળ હજારો ગુણ છે, જ્યારે આયુર્વેદિક પદ્ધતિમાં ઔપધિનું વનસ્પતિતત્વ જળવાઈ રહેતું હોવાથી શરીરમાં સારી રીતે એકરસ થઈને પાચન થઈ શકે છે.

એ અત્યંત ખેદની વાત છે કે, હિન્દમાં બ્રિટિશ શાસન નીચે આયુર્વેદિક ઔપધોની માડી દશા શરૂ થઈ, અને પહેલાંના સમયમાં તેને જે રાજ્યાશ્રય મળતો હતો તે પણ બંધ થયો. હવે પુનરુદ્ધારનો મુગ શરૂ થતાં, એવો સમય આવી પહોંચ્યો છે કે જ્યારે રાજ્ય તેમજ જાહેર પ્રજાવર્ગના સહકારથી આ બાબતમાં પણ પુનરુદ્ધારની પ્રવૃત્તિ પદ્ધતિસર શરૂ થવી જોઈએ. દેશી ઔપધિઓનું સંશોધન કાર્ય શાસ્ત્રીય



પદ્ધતિએ અને મોટા પાયા ઉપર થવાની જરૂર છે. હિન્દી કારમાકોપીઆ (ઓપથિગુણાદર્શ) પણ તૈવાર થવો જોઈએ અને સરકાર તરફથી બીજી પદ્ધતિઓની માફક આયુર્વેદિક પદ્ધતિના સ્થાન અને માનનો સ્વીકાર થવો જોઈએ. એમ થવાથી તેની હાલની સ્થિતિમાં સ્વયમેવ સુધારો થઈ શકશે.

આવા પ્રકારની દ્રષ્ટિ પણ મદદ આપવાની વાત તો દુર રહી, પણ બીજી બાજુએ કેટલીક પ્રાંતિક સરકારો તરફથી આયુર્વેદના માર્ગમાં અનેક ગણી અડચણો ઉભી કરવામાં આવી છે. છેલ્લા જકાની નિયમો, જે મુ'બાર્ઝના એકસાઇઝ કમિશનરે યોજ્યા છે, તેથી દેશી વૈદો અને હકીમોને મધાઈ ઔષધિઓ બનાવવા માટે જોઈતો મધાઈ (રિકટીફાઇડ સ્પીરીટ) સરકારી ડીસ્ટ્રીબરીમાંથીજ ખરીદવાની ફરજ પાડવામાં આવી છે અને તે પણ એકસાઇઝ કમિશનર દ્વારા તે ભાવે અને પ્રિમતે, આવી પર્ણિસ્થિતિમાં આપણી દેશી દવાઓની પદ્ધતિ કદી ઉઠી આવી શકે ખરી કે ?

દેશી દવાઓના ઉદ્યોગના વિકાસ માટે અને આયુર્વેદિક તથા હકીમી પદ્ધતિને વધુ ઉંચી દક્ષાએ લાવવા માટે સરકાર તરફથી આપણને પૂરતી સહાનુભૂતિ અને સદાય મળવાં જોઈએ.

## બલક-પ્રેશર

**આ** જકાલ જ્યાં જુઓ ત્યાં ડૉક્ટરો “બલક-પ્રેશર”ને આગળ ધરે છે. કાષ્ટનું માથું દુઃખનું હોય તો કે’શે “જરા બલક-પ્રેશર નેવરા-વળેને.” “ઉંઘ નથી આવતી” કે “બહુ આવે છે” તેમ “બલક-પ્રેશર” અને કાણુ જાણે કેમ આપણા દેશી વેદો ‘બલક પ્રેશર’નું નિદાન કરનાર ડૉક્ટરને કેવોયે મોટો માણસ ધારી લે છે—નરિતર લેભાશુ તો કહેજી છે. તો એ બલક પ્રેશર શું છે? ડૉક્ટરો ખરું કહે છે કે ખોટું? તેનાં ચિકિત્સા શું? તેના ઉપચારો શું અને એ મખાય કેમ—તે વિષે આ કુંઠી રેખા દોરી છે.

આપણા શરીરમાં હૃદય પોતાની મેળે સંક્રામ્ય છે અને પહોળું થાય છે. સંક્રામ્ય ત્યારે તેની અંદરનું લોહી—કુદીને બહાર આવે છે અને હૃદયમાંથી નીકળતી રક્તવાહિનીઓ દ્વારા શરીરમાં ફેરે છે—પહોળું થાય ત્યારે શરીરમાંથી ફરીને પાછું આવતું લોહી તેમાં દાખલ થાય છે. હૃદય સંક્રામ્ય ત્યારે તેની અંદરના લોહી ઉપર દબાણ થાય છે અને તેથી તેની પિચકારી ઉડે છે, જે પિચકારીનો થડકો રક્તવાહિનીઓની દિવાલ ઉપર લાગે છે અને જે નાડીરૂપે આપણે સ્પર્શી શકીએ છીએ. જેમ લોહી ઉપર દબાણ વધારે તેમ નાડીનો થડકો પણ વધારે. આ લોહીનું દબાણ તે “બલક પ્રેશર.” દરેક માણસના શરીરમાં “બલક પ્રેશર” તો હોયજી. તે વિના લોહી ફેરે નહિ, માટે ફક્ત “બલક પ્રેશર” નામ આવતાં ગભરાવાની જરૂર નથી, પણ એ “બલક પ્રેશર” નેષ્ટએ તે કરતાં વધારે છે કે ઓછું છે તેમ જાણવાની જરૂર છે.

આ માણસને “બલક પ્રેશર” છે એમ કાંઈ કહે ત્યારે તેનો વૈદ્યકીય નજરે અર્થ એવો થાય કે “લાઇ બલક પ્રેશર”—સાદીનું દળાણ વધારે—છે. આ જગ્યાએ વધારે તેમજ ઓછાં “બલક પ્રેશર”નાં શું શું ચિહ્નો હોય અને કેવા સંજોગોમાં તે વધે અગર ઘટે તેનો ઉલ્લેખ અસ્થાને નહિ થાય.

## લાઇ બલક પ્રેશરના ચિહ્નો

૧. માથું ભારે લાગવું અને દુઃખવું—નોખા નોખા દર્દીઓ દુઃખાવાની નોખી નોખી જગ્યાઓ ખતાવશે. કાંઈને કપાળ દુઃખે છે, જ્યારે કાંઈને તાળવા ઉપરજ દુઃખે છે, જ્યારે કાંઈ શિયાળી જગ્યાએજ દુઃખે છે એમ કહેશે; જાણે ભાગે આની સાથે દર્દીને ફેર પણ આવે છે.

૨. શ્વાસ ભરાઇ આવવો એ બીબું ચિહ્ન છે અને તે પણ શ્વાસ કરીને કાંઈ પણ મહેનતનું કામ કર્યા પછી, કેટલીક વખત વારંવાર જોર કરીને શ્વાસ ભરાઈ આવે અને દર્દીને દમનું દર્દ હશે એવા ખોટા નિદાન નરક ચિકિત્સકોને પ્રેરે.

૩ ઉંઘ ઉડી જવી અગર વાનો કરતાં કે કામ કરતાં કરતાં પણ ઝોકાં આવી જવાં—જે દેખાવ બંધાણીને આગ્રાહ મળતો આવે.

૪. કામ કરવાનું આજસ થાય અને દર્દીનો દેખાવ નિરાશા-ભર્યો હોય.

૫. નાકમાંથી લોહી નીકળવું—નાકાડી ટુટવી; હાથ પગમાં ખાસી ચડવી અને છાતીમાં—હૃદયના ભાગમાં દુઃખવું.

૬. ઉચાંણુ ચઢ્યા પછી—ગળાની રક્તવાહિનીઓના ધબકારા કાનમાં તેમજ માથામાં સંભળાય—વાગે અને નિદાન કરનારને નજરે દેખાય.

૭. વધારે દળાણ થવાથી કાંઈ વાર મગજની રક્તવાહિની તુટી જાય અને અધોમ થાય.

૫૯૭ પ્રેશર થવાનાં કારણો

તેના બે પ્રકાર છે—(૧) શરીરનું એ જાતનું વક્ષણ—તંપારી, (૨) ઉત્કેરનારાં કારણો.

(૧) પહેલો પ્રકાર—ગરમામાંજ શરીરનું બંધારણ એ જાતનું હોય, તે છે. પુરૂષોમાં સ્ત્રીઓ કરતાં વધારે થાય છે. તેના કારણોમાં ખોરાક અને સખત મહેનત વગેરે છે.

(૨) ઉત્કેરનારાં કારણો—બાદી થવી એ મુખ્ય કારણ છે. નિદ્રાથી છુવનથી અને “નવિશ” હોય છે તે પદાર્થો વધારે પ્રમાણમાં લેવાથી બાદી થઈ ૫૯૭ પ્રેશર વધે છે. શરીરમાંથી જે ઝેરો ગુરદા—મુત્રપિંડો મારફત પેશાબ વાટે નીકળે છે, તે ગુરદાના રોગમાં ન નીકળી શકવાથી ૫૯૭ પ્રેશર વધે છે. “ગાઉટ”માં તેમજ બીડી પેશાબમાં પણ તે વધે છે. સીસાંતું ઝેર શરીરમાં ફરતું હોય ત્યારે, સ્ત્રીઓને મદિના હોય ત્યારે તે વધે છે. ચિંતા—આધાન અને લાંબા વખત સુત્રીનું માનસિક કાર્ય પણ પોતાનો ભાગ ભજવે છે. શરીરમાં પુષ્કળ લોહી લરાયું—હૃદયનું વધી જવું, લોહીના રજકણો કાઢી પણ કારણસર વધી જવાં (જેને લીધે લોહી ઘટ થાય છે), હૃદયનું જોરથી અને ઝડપથી કામ કરવું, એ સર્વે અને જેટલાંક “જાનતંતુઓના” દરદોમાં ૫૯૭ પ્રેશર વધી જાય છે.

લો (ઓષ્ઠ) ૫૯૭ પ્રેશરના ચિહ્નો

ખિન્નતા, આળસ, લાંબા થઈને પડવાની વૃત્તિ—અપચો અગર અરચિ અને અનિદ્રા—આ તેનાં ખાસ ચિહ્નો છે. દરદીના પેટમાં કચરો હોય ત્યારે તેને સાફ લાગે છે અને રચથી તેના ઉપરનાં ચિહ્નોમાં વધારો થાય છે. નખમાં—ઓષ્ઠમાં તેમજ કપાળપર બારીક રક્તવાહિનીના થડકા દેખાય છે. કાંઈ વખત શુદ્ધ રક્તવાહિનીના થડકા—અશુદ્ધ રક્તવાહિનીદ્વારા માત્રુમ પડે છે (અશુદ્ધ રક્તવાહિની—નિરામય શરીરમાં નજ થડકે.)

કારણો

આગ્રન્થ—ઓજન પછી—રનાન પછી અને ખાસ કરીને શુદ્ધ નદિ પણ બેજવાળી ગરમી પછી—લોહીનું દળાણ ઓછું હોઈ શકે છે.

હૃદય રોગો, જોવા કે એઆર્ટિક રીગર્ડેશનમાં (આમા હૃદયના દરેક સંક્રમ સાથે સર્વ લોહી શરીર તરફ ફેલાવાને બદલે થોડો ભાગ હૃદયમાં જ પાછો પડે છે) પણ દબાણ ઓછું હોય છે.

તે સિવાય-પાંકુ, કાપ, અતિશય યાક-માનસિક કે શારીરિક, ચિંતા અને ઓછા પ્રમાણમાં ખોરાક લેવાય ત્યારે માત્રમ પડે છે ને “ટાઇફોઇડ”માં પણ હોય છે.

\*

\*

\*

૫૬૮ પ્રેશર વધવું કે ઘટવું તે નીચેની ત્રણ વસ્તુઓ ઉપર આધાર રાખે છે:—

૧. હૃદયનો વેગ અને તેનું લોહી ઉપર દબાણ.
૨. રક્તવાહિનીઓમાં માર્ગ કરવામાં લોહીને પડતું જોર.
૩. હૃદયમાંથી નીકળતો લોહીનો જથ્થો.

જો હૃદય વધારે વેગથી અને વધારે બળપૂર્વક કામ કરે તો લોહીનું દબાણ વધે. જો રક્તવાહિનીઓમાં પોતાનો માર્ગ કરતાં લોહીને વિશેષ જોર વાપરવું પડે તો લોહીનું દબાણ વધે. જો હૃદયમાંથી લોહી વધારે પ્રમાણમાં નીકળે તો લોહીનું દબાણ વધે. આથી ઉત્પન્ન સંજોગોમાં દબાણ ઘટે છે.

લોહીના દબાણની વધઘટના આ ત્રણે જવાબદાર પગથીયાં-લુદાં લુદાં કે સામટાં પણ કામ કરતાં હોય અને વધઘટ થવાનાં જે કારણો આગળ ગણાવવામાં આવ્યાં છે તેની અસર ઉપરના ત્રણમાંથી કોઈ એક અગર વધારે કારણો પર થાય છે, અને તે તે જાતનું પરિણામ આવે છે.

ઉપચારો—હાઈ ૫૬૩ પ્રેશરમાં-નસ ખોલી-લોહીનો નિકાસ બદલ કરી-લોહીનો જથ્થો ઓછો કરવો. આરામ-નિશ્ચિત, માનસિક અને શારીરિક શક્તિ, હલકો પચી શકે તેવો ખોરાક અને ખાસ કરીને ફલાદિ વિગેરે દબાણ ઓછું કરે છે. વિલાયતી મીંસના કે પારાનો રેય અને રક્તવાહિનીઓને વિસ્તૃત કરે તેવા દારૂ અને પોટાશ આયોડાઇડ પણ દબાણ ઓછું કરે છે. ગરમ સ્નાન, “ટરફીસબાથ” અને વિજળીની બત્તી પણ દબાણ ઓછું કરવામાં મદદ કરે છે.

લો ૫૯૩ ત્રેશરમાં શું કારણ છે તે ચોધી કાઢી તેના ઉપચારે કરવા જેમકે એઓર્ટિક રીગર્જન હોય તો (ખાસ કરીને તે 'ગરમી' ને અંગેજ હોય છે) તો તેના ઉપચારે કરવા-પારાની બનાવટોથી. હૃદય નબળું હોય તો પોપક અને પચી શકે તેવો ખોરાક, લોહ, એરકાયલું અને 'ટીશ્ટાલીસ' જેવાં ઔષધો આપવાં.

ઉપથી બાબત નેટલીજ મદતની બાબત ૫૯૩ ત્રેશર બરોબર માપવાની છે.

## કેમ માપવું?

“૫૯૩ ત્રેશર” માપવાનાં બે પ્રકારનાં યંત્રો આવે છે.

(૧) એકમાં-નળી માંહેના પારાના હલનચલનથી માપ નીકળે છે.

(૨) બીજામાં-ધડિયાળ જેવા યંત્રમાં કાંટો આંકડા બતાવી માપ આપે છે.

(૧) ઝોઝામાં ઝોઝી પાંચ ઈંચ પહોળાઈની એક કાથળી હોય છે, જે પાટાની પેટે કાણીથી ઉપરના ભાગમાં હાથ ઉપર બાંધી શકાય માટે તેની સાથે બે ત્રણ પુટ લાંબો પાટાનો કટકો પણ હોય છે. આ કાથળીમાં એક નળી જાય છે, જેને બીજે છેડે એક રબરનો દડો હોય છે. આ દડામાં “વાલ્વ” ગોઠવેલ છે, તેથી જ્યારે દડો દબાવવામાં આવે ત્યારે કાથળી પુલે છે. દડામાં એક સ્ક્રૂ પણ ગોઠવ્યો છે જે એક કે બીજી બાજુ ફેરવતાં, કાથળીની હવા વધતા કે ઝોઝા પ્રમાણમાં બહાર નીકળી શકે છે. ઉપર કહી કાથળીમાંથી એક બીજી નળી નીકળે છે જે એક કાચની નળીના તળાએ જોડેલી છે. આ કાચની નળીમાં પાણી ભરેલો હોય છે. જ્યારે રબરનો દડો દાબીને કાથળીમાં હવા ભરવામાં આવે ત્યારે હવાનું જેટલું દબાણ કાથળીની દિવાલો ઉપર આવે છે તેટલુંજ દબાણ પારાની સપાટી ઉપર આવે છે, જેથી તે વચ્ચેની નળીમાં ઉચો ચડે છે. આ નળી ઉપર આંકડા માંડવા હોય છે, જે પારાની તેટલી ઉંચાઈને, પારાની સપાટીથી અધર રાખવા માટેનું હવાના દબાણનું માપ બતાવે છે.

હવે ૨૦૧૬ પ્રેશર માપના પહેલા દરદીને સુનાડવો તે કાયદાગરક છે. મેસી શરૂ તેમ હોય નો ખુરશી ટેબલની વ્યવસ્થા કરી દરદીને ખુરશીપર મેનારવો આમ દરદીને બેપાય મિનીટ આરામ લેવા દર (શુ થશે, એના હાથ અને ઉરકેરાટને લીધે ૫૯૩ પ્રેશર વધી જાય છે જે બે પાય મિનીટની ગાનિતીથી પાછુ અમલ થઇ જાય છે) દરદીના કોષ્ટકપણુ હાથ ઉપર પેની કપડાની મથળા બાધનામા આવે છે અને તે કાયળાનાળા હાથને હૃદયની સાપાટી જેટલોજ ઉચ્ચે રાખવામાં આવે છે. દરદીના મ્હુને મરામત બધ મીને દરદી દમાનનામા આવે છે આથી હાથ ઉપર બાધેની કાનગી કુલતી જાય છે ઓ નગીમા પારો અધર ચડતો જાય છે હવે જે 'મેથોરકોપ'નો 'ચેસ્ટ-પીમ' કાણીરી મ્હુજ ઉપર આગળના ભાગમા-કાયળાથી નીચે મુઠામા આવે-અને મ્હુને લીનો કપડામા આવે નો કાયળા મારેનુ દમાનુ દમાણુ દમા નીકળી જનાથી ઓછુ થશે, પાગે નીચે ઉતરશે અને ઓરી ઓર કાણુ આરી લાગશે કે જ્યારે હાથના બે ભાગની નાડીના ધમકાગ મેથોરકોપમા સજળાશે આ જ્યારે સજળાય ત્યારે પાગની ઉચ્ચાઈ જે આડો બતાવે તેનુ નામ 'સીગ્નોલીડ' પ્રેશર એ એમ સ્વયે છે કે દમાના દમાણુથી નાડીની નિનાનો જે સામસામી અડી મઇ હતી તેમા નોહીનુ વદન થઇ શકે તેટલો માર્ગ થયો છે હજીયે હવા ઓગી કરવામા આવે તો એ અસાજમા ધીમે ધીમે ફરક પડતો જાય છે અને છેવટે તે બધ થઇ જાય છે એ મધ થાય તે વખતની પારાની ઉચ્ચાઈ જે માપ બતાવે તે 'ડાયાર્ટોલીક' પ્રેશર

"સીગ્નોલીક ૨૦૧૬ પ્રેશર" એટલે હૃદય સંક્રાન્તિ તે વખતે નોહીનુ જે દમાણુ હોય તે અને રસાભાવિક રીતે તે નિગેજ હોય કાગણુ કે હૃદય દમાય ત્યારે લોહી કુદીને રકતનાહિનીઓમા બકાર આવે છે અને "ડાયાર્ટોલીક પ્રેશર" એટલે હૃદય નિમ્નત થાય અને તેમા લોહી ભરાય તે વખતનુ નાડીમા લોહીનું દમાણુ હોય તે અને તે ઉપરના ક્રાંતા હમેશા ઓછુ હોય છે સાધારણ રીતે એ બન્નેનુ જે પ્રમાણુ કાઢીએ તો ૩ ૨ નુ પ્રમાણુ આવે સાધારણ રીતે સીગ્નોલીક પ્રેશર ૧૦૦ + ઉમ્મની સખ્યા જેટલુ હોય છે અવખત ૧૦ ટકા ઓછુ કે

વધારે એ વ્યક્તિ પરત્વે ફેર પડે ખરો. પણ તેથી વિશેષ ઓછું કે વધારે હોય તો તે કાંઈ પણ રોગનું ચિન્હ સમજવું અને તેનાં કારણો શોધી કાઢી તેના યોગ્ય ઉપચારો કરવા.

જે બીજું યંત્ર છે તેમાં પણ ઉપરની જેડે “વાલ્વ” અને મુવાળો રાખીને દડો અને તેની સાથે નળાથી જોડાયેલ કાથળા અને પડો હોય છે. કાથળામાંથી નીકળતી બીજી નળા એક જોળા ડાબલીમાં જાય છે. આ ડાબલીમાં એક રમીંગ-કમાન હોય છે. જ્યારે દડો દબાવવામાં આવે ત્યારે કાથળા ભરાય છે અને સાથેસાથ હવાનું દબાણ આ કમાન પર પણ લાગે છે, જેથી તે કમાન વળે છે. હવે આ કમાન સાથે “ઉચ્ચાલન”ના સિદ્ધાંતને અનુસરીને એક ધરી ગોઠવવામાં આવી હોય છે અને તેના ઉપર એક કાંટો ગોઠવેલ હોય છે. હવાના દબાણથી જ્યારે કમાન વળે ત્યારે તે ધરી ફરે છે અને સાથે કાંટો પણ ફરે છે. જ્યારે કશુંયે દબાણ ન હોય ત્યારે કાંટો જ્યાં ઉભો રહે ત્યાં થ્રન્ય માંડેલ હોય છે અને પછી દબાણ કરવાથી જે દિશામાં કાંટો ફરે તે દિશા તરફ અનુક્રમે વધતા જતા આંકડાઓ માંડેલા હોય છે. આ આંકડાઓ ગમે તેમ માંડેલા નથી હોતા પણ “પારા”વાળું ઉપર કહેલ જે યંત્ર છે તેની સાથે સરખાવીનેજ માંડેલા હોય છે. એટલે જાન્યે યંત્રોને એકજ દર્દી ઉપર વાપરવામાં આવે તો જાન્યેમાં “૫૯૩ પ્રેશર”નું માપ એકજ આવે.

હવે આ યંત્રથી પ્રેશર માપવામાં ઉપર કહેલી રીત પ્રમાણેજ પગલાં લેવાનાં છે. દર્દીનો ઉચ્ચેરાટ શમ્યા પછી હાથ અને હૃદયને સમ-સ્પાટીએ રાખીને ઉપર પ્રમાણેજ દડો દબાવવાનો. કાથળા પુલકે, ઘડિયાળનો કાંટો અપાટાજંઘ થ્રન્યથી ૫-૧૦-૧૦૦-૧૫૦ એમ ફરશે. સ્ટેથોસ્કોપ ગોઠવીને સ્ક્રુ ઢીલો કરે તો પેલાની જેમ અવાજ આવવા માંડશે. તેજ વખતે કાંટો કયો આંકડો બતાવે છે તે જોઈ લો. હજી વધારે હવાને ઓછી કરો. ધીમે ધીમે અવાજમાં ફેર ચતો જશે અને અવાજ બંધ પણ થઈ જશે. તે વખતે ફરીને કાંટો જે આંકડો બતાવતો હોય તે વાંચી લો. અનુક્રમે આ સીરોટોલીક અને ડાયોસ્ટોલીક પ્રેશરનાં માપ છે.



શાન્તિલાલ મણીલાલ શેઠ

## આયુર્વેદની બનાવટો

તેમાં થતા જોડા ફેરફારો  
અને 'એક ઘોરણ'ની આવશ્યકતા

**આ** મારા અંગન વિચારોનું છે.

હું આ વિષય ઉપર કાંઈ લખું તે પહેલાં વાંચકોને એક વાત જણાવવાની થોડી ધાડં છું. આ લેખમાં જ્યાં જ્યાં “આયુર્વેદ” શબ્દ વપરાયો હોય ત્યાં તે ફક્ત ઔષધિઓની બનાવટ પ્રત્યેના વપરાયો છે અને તેમાં ચિકિત્સા વિગેરેનો સમાવેશ થતો નથી.

દિનંદુરધાનમાં આયુર્વેદનું સ્થાન ધણાજ ભુના વખતથી એક નંબરનું છે અને આજ દિવસ સુધી તે એ સ્થાન યોગ્ય ધણું ફેરફારો સાથે સાચવી ગયું તો છેજ; પણ સમયના વહેવા સાથેના થતા જોડા ફેરફારો તેમાં થતા હોય તેવું જણાતું નથી.

અત્યારનો સમય ચોક્કસામ્ અને ભુધિવાદનો છે. આપણે આજે આયુર્વેદને પહેલે નંબરે રાખવું હોય, જે આપણે તેને પાશ્ચાત્ય દવા બનાવવાના વિજ્ઞાનની સાથે દરીકાઈમા ઉભું રાખવું હોય તો તેમાં થોડા ફેરફારો કરવા ખૂબજ જરૂરના છે.

આજે આપણે આયુર્વેદની બનાવટોની રીતે જોઈશું તો આપણને ઘણું જાણ્યું છે કે આજની ધણી વખત પહેલાં જે રીતે બનાવટો માટે હતી તેજ આજે કાયમ છે અને એવી એક માન્યતાજ છે કે જે દવાઓ લખેલી રીત પ્રમાણે ન બનેલી હોય અથવા તો કાંઈક એમાં ફેરફારો કર્યા હોય તો તે સારી હોઈ શકેજ નહિ. આ માન્યતા

જેઓ પ્રગ્નિ ધૃષ્ટિ છે તેમની કદાચ નહિ હોય પણ ખાસ કરીને બિનજો આ વસ્તુ ઉપર ખૂબજ ભાર મુકે છે. આમ જા' માટે !

વર્ષો પહેલાં આપેલી રીતમાં માણસ પોતાની ભુધ્ધિ પ્રમાણે ફેરફાર ન કરી શકે ? હું તો માનું છું કે એમાં ફેરફારો જરૂર થાય અને કરી શકાય. ફક્ત તે ફેરફારો ખૂબ ઉતાવળે કરેલા નજ હોય અને તે પણ ખૂબ પ્રયોગોને અંતેના, ખાતરીવાળા અને સચોટ હોવા જોઈએ. આવી જાતના ફેરફારો એક વ્યક્તિ કરે તે માન્ય તો નજ રાખી શકાય, પણ વૈદો, રસાયનશાસ્ત્રીઓ અને ડાક્ટરો, એ ત્રણેની એક સંસ્થા જોઈએ કે જે બનાવટોની રીતોમ થયેલા ફેરફારો ઉપર વિચાર કરે અને એની યોગ્યતા ઉપર વિચાર કરે.

અન્યારે આપણી પાસે આવી જાતની કોઈ સંસ્થા દયાનીમાં નથી. હું ચોક્કસ માનું છું કે જો આયુર્વેદને એક ચોક્કસ વિજ્ઞાન બનાવવું હોય તો આવી એક સંસ્થાની ખૂબજ જરૂર છે. આ સંસ્થા જુદા જુદા વૈદોના અનુભવો અને રસાયનશાસ્ત્રીઓએ કરેલા પ્રયોગોનો વિચાર કરે અને પછી જો તે પ્રયોગો ખરેખરજ સારા અને સ્વીકારવા જેવા લાગે તો તે બહાર પાડીને સર્વમાન્ય કરાવવાનો પ્રયાસ કરે. મહારા થોડા અનુભવ પરથી મને લાગ્યું છે કે આયુર્વેદની દ્વા બનાવવાની અન્યારે આપેલી રીતોમાં ખૂબજ ફેરફાર કરી શકાય એમ છે. જુની રીતો ખૂબજ લાંબી અને કદાચ કોઈ કોઈ કેકાણે અપારના જમાનામાં નિરૂપયોગી નહિ તો પણ બહુ આવશ્યક તો નથીજ લાગતી. ઉપરની વસ્તુ બતાવવા માટે હું અહીં બે દાખલા આપું છું. આ કદાચ સૌને કાંઈક વધારે પડતા લાગશે પણ મને જે લાગે છે તે હું આ 'વાર્ષિક' માર્ફતે રજુ કરું છું અને જો તેમાં કાંઈ ખોટું હશે તો હું જરૂર કબ્જ કરીશ.

**આસવો:**—આસવો બનાવવાની રીત એવી છે કે ધૂળ દ્રવ્યના રસનું ફરમેન્ટેશન થયા પછી બધી ઔષધિઓ જોને કસ્ટ કહે છે તે નાંખીને તેને રાખી મુકવા ને જેમ તે જુના થાય તેમ સારા ગણાય છે.

આમાં બહુજ લાંબા વખત સુધી રાખ્યા બાદ શું ફેરફાર હશે? અથવા તો દવાની અસર કય રીતે વધતી હશે તે હું શકતો નથી. કદાચ એમ હોય કે કદક વિષેરે ઠંડામાં નાંખવામાં : તેથી જેમ આસવના સમાગમમાં વધારે રહે તેમ તેના શુદ્ધ વધારે આમાં અનિશ્ચિતતા બહુજ છે. ક્યારે આ આસવો તૈયાર થયા તેનું કાંઈ આપણી પામે ધોરણ નથી. આ ધોરણની ખૂબજ જરૂર

**ભસ્મો :-** ધાતુની ભસ્મો બનાવવાની વિધીમાં આપણે : તો એકની એક ભસ્મ બનાવવા માટે એક કરતાં વધારે રીતો : હોય છે. દરેક ધાતુને પહેલાં શુદ્ધ કરી પડે છે; પછી તેનું ચૂર્ણ પડે અને પછી તેને લુદી લુદી વનસ્પતિઓના રસમાં ખરદ દીકડીઓ વાળાને સંપૂર્ણમાં ચૂકી અગ્નિપૂટ આપવા પડે છે. કેટલાકમાં આવા ૨૫ થી ૩૦ અગ્નિપૂટ આપવા પડે છે. કેટલાં તો સો અને હજાર પણ આપવા પડે છે. દરેક પૂટમાં ધાતુનું ૫ ઓનું એજ હોય છે, ફક્ત વનસ્પતિ લુદી લુદી વપરાય છે. એક ગળ ખાડામાં જાણુ ભરેલાં હોય તેનો અગ્નિ આગીએ આટલા બધા જાણુની ગરમીએ એ લુદીલુદી વનસ્પતિઓમાં રહેલ કારી તત્ત્વો કય રીતે ભસ્મમાં આવતાં હશે? આટલી બધી ગરમી પછી વનસ્પતિના ધન્ડીજનસ પ્રિન્સીપલ્સ ટકી શકેજ નહિ. આ ધન્ડ પ્રિન્સીપલ્સ એર્ગેનીક કંપાઉન્ડ્સ હોવાથી તે ધણી ઓછી ગ નાશ પામે છે અને જે કાંઈ ભસ્મની સાથે રહેતું હોય તે તો વનઃ ક્ષારોજ હોય શકે અને જે ખરેખર એમજ હોય ને વનઃ રસો વાપરવાનું બીજું કાંઈ કારણ ન હોય તો પછી તે લખેલ વનસ્પતિઓને લાવીને તેમના ક્ષારોનો એક સામટો ઉપયોગ વ કેમ ન કરવો? અને અમુક ચોક્કસ વનસ્પતિ વાપરવાનો આ દરવા રાખવો? મને આ આમજની જરૂર જણાતી નથી.

ઉપરની વાત બધાએ કલુલ રાખી એવું કાંઈ છેજ નહિ આ ચોક્કસ મુકરર ફરેલી રીતોમાં જે આજના વખતના પ્ર ફેરફારો થઈ શકે એમ હોય અને તે ફેરફારો કરવા છતાંયે તેના જરૂરે ફેર ન પડતો હોય, તો વખતનો અને કોમલનો બચાવ શું

કરવો, કે જેથી દાહ ખૂબ મેંધે લાવે વેચાતી ભરમો ગરીબોનાં મીસાં સહન કરી શકે તે દીમતે આપણે આપી શકીએ.

આ રીતના ફેરફારો શક્ય છે એમ તો હું માનું છું. પણ મેં હોશાં જણાવ્યું તે પ્રમાણે તે ફેરફારો એક સંસ્થાની તરફથી બહાર પડવા જોઈએ કે જેથી દરેક વૈદ્ય અથવા ડાક્ટર તેના ઉપર વિશ્વાસની નજરે જુએ. આવા ફેરફારો એક વ્યક્તિ કે ધંધાદારી સંસ્થાના ન પાસે પણ વૈદ્યો, ડાક્ટરો અને રસાયનશાસ્ત્રીઓની એક કાઉન્સિલ મારફતેજ બહાર આવવા જોઈએ.

અત્યાર સુધી ફેરફારોની આવશ્યકતા જણાવ્યા પછી એક બીજી વસ્તુની ખૂબજ જરૂર છે અને તે “એક ધોરણ”ની.

આપણી આયુર્વેદની દવાઓનાં બન્યા પછી તે બરાબર છે કે નહિ તે જોવાનાં કાંઈ ચોક્કસ ધોરણો નથી. આજે મને તે વૈદ્ય એક દવા બનાવે અને કહે કે તે સારી છે એટલે સારી માન્યજ છુટકા; કારણ કે કયા ધોરણની દવા સારી માનવી તે કાંઈ નક્કી નથી. આસવોમાં કયા ધોરણના આસવો સારા ગણવા? તેમાં કેટલા ટકા દારૂનું પ્રમાણ જોઈએ; અથવા તો તેમાં અમુક ટકા સોલ્યુબલ મેટર આવવીજ જોઈએ કે તેમાં એસીડીટી અમુકજ હદ સુધી હોવી જોઈએ? આયુર્વેદ કાંઈ નક્કી ન થાય ત્યાં સુધી લોકો પાસે તો બનાવનારની વખાણ કરવાની રીત અને વપરાવનારની તેમની ઉપર જે છાપ પડી શકે તેના ઉપરજ સારા નરસાનો આધાર છે.

આજ પ્રમાણે રસો, અવલેહો, કવાથો, અને ભરમો વિગેરેનાં પણ ધોરણો નક્કી કરવા જોઈએ. જેમાં ઝેરી વસ્તુઓ આવતી હોય તેમાં તે ઝેરી વસ્તુનું પ્રમાણ ચોક્કસ રાખીને તે પ્રમાણની તે દવા બની છે કે નહિ તે જોવું જોઈએ અને આ રીતે તપાસવા માટે કાઉન્સિલ પાસે એક લેબોરેટરી જેવું પણ જોઈએ.

કઈ દવાનું શું ધોરણ જોઈએ તે બાબત હું વધારે ઉંડાણમાં નથી ઉતરતો; કારણ દરેક દવાનું ધોરણ જુદુંજ હોય અને તેને માટે તો પ્રયોગો કર્યા પછીના ચોક્કસ આંકડાઓજ આવવા જોઈએ. આ

ચોક્કસ ધોરણો, મહારા પડેતા જળાશય પ્રમાણેની કાઉન્સીલજ કરી ગકે અન્યત્ર તેને ગદ્ગડપ થઇ પડે તે માટે દવાઓ બનાવનારી સસ્થા પોતાના અનુભવો જણાવે અને તે ચોક્કસ હોનાની ખાતરી થયા બાદ કાઉન્સીલ તે ધોરણો માન્ય ગમે

આ રીતે એક ધોરણ કરનાથી આયુર્વેદની દવાઓ નધારે સારી અને અસરકારક બનશે એમ હું માનું છું આનાથી ગમે તે વ્યક્તિ આયુર્વેદની દવાઓ બનાવવા માટે છે અને ખૂબ સરસ અને શાસ્ત્રોક્ત છે એમ કહે છે, તે નહિ કહી શકે ફક્ત જે લોકો ખૂબ અભ્યાસ પછી, ચોક્કસ ધોરણની જ દવાઓ બનાવી રાખવાની નિયતિમાં હશે તેજ બનાવશે

બીજી દવાઓના ધોરણ નક્કી થયા પછી એક આયુર્વેદિક ફાર્માકોપીઆ જેનું પુસ્તક તૈયાર કરીને તે ગવર્નમેન્ટ પાસે માન્ય કરાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ આ કામ કરતા દલાલ ૧૦, ૨૦ કે એથી પણ વધુ વર્ગો વાગે, પણ તેની શરૂઆત જોટલી જરૂરી થાય તેટલું તે કામ વડેનું પુરૂ થાય તે તો ચોક્કસજ છે

ઉપરની રીતે જો આયુર્વેદની દવાઓનું એક ધોરણ નક્કી કરવામાં આવે તો આયુર્વેદ એક ચોક્કસ સાયન્સ તરીકે દુનિયામાં ઉભું નહીં શકે અને પાશ્ચાત્ય એથોપથી સાયન્સની બગેબરી પણ દવાઓ બનાવનાની દિશામાં કરી શકે

આ કાર્ય માટે બાહોશ માણુમેલી જરૂર તો છેજ પણ સાથે સાથે નિઝવાઈ છુધિથી કામ કરે તેનાનીજ જરૂર છે પૈસા પણ આનન્દજ છેજ ખર્ચ ઘણો થાય, પણ જો આનું સગીન કામ આયુર્વેદને માટે થતું હોય તો શ્રીમતો અથવા શ્રીમત સસ્થાઓ પોતાના દેશના એક શાસ્ત્રને ઉદ્ધારવાને માટે જરૂર પૂરતા પૈસા આપશે

મહારા આ નિચારો હું વૈદ્યોનું વાર્ષિક” માફતે એટલા માટે રજુ કરૂ છું કે આ વાર્ષિક નોંધો, રચાયતશાસ્ત્રીઓ અને ડૉક્ટરોનાજ દાવમાં જશે, અને આ બાબત ઉપર નિચાર કરીને આ દિશા તરફ કાંઈક શરૂઆત થાય તો મહારી લીધેની જુજ મહેનત હું સફળ થઈ સમજીશ

## કુલનાં લગન

મહાકવિ કાલિદાસે કથું છે કે 'પ્રજાયં વૃદ્ધમેષિનામ્' અર્થાત્ સ્થાત્રમ સ્વીકારવો તે પ્રજા માટેજ. ઉપનિષદોએ આજ્ઞા કરી છે કે શત્તુ માં વ્યવહરેત્સિ—પ્રજાતંતુ રખે કાપી નાખતા. પ્રજા ઉત્પન્ન વાની ધરિયા પ્રત્યેક પ્રાણિ માત્રમાં જણાય છે. મનુષ્ય, પશુ, પંખી તે વનસ્પતિમાં પ્રજા માટે નૈસર્ગિક લાગણી છે. પ્રકૃતેજ જાયતે રૂતિ ના। We reborn ourselves into our little children. જેમ આપણને તેમ વનસ્પતિને પણ પોતાનો વંશ વેડો। હું રાખવાની નૈસર્ગિક પ્રેરણા છે અને આપણી માફક વનસ્પતિ પણ જ કરી પ્રજાતંતુને અવિચિન્ન રાખે છે. દરેક વનસ્પતિનું જીવનજીવ તૈયાર કરવા માટે છે. આ જીવોત્પાદન માટે અથવા સંતાનોત્પત્તિ માટે એ ક્રિયાઓ જરૂરી છે. (૧) પરાગરજ આનયન—પોલિનેશન. રાગદાયમાંથી જે પરાગરજ છૂટી પડે છે તેને સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખ ઉપર પાવવી એ ક્રિયાનું નામ પરાગરજ આનયન અને (૨) ગર્ભાધાન શીકર-કેશન—પરાગરજના પ્રોટોપ્લાઝમ સાથે અંડકોષના પ્રોટોપ્લાઝમનું મિલન (ફ્યુઝન) એનું નામ ગર્ભાધાન.

આપણે જાણીએ છીએ કે આ માટે ફક્ત પુકેસર અને સ્ત્રીકેસર જ બેજ ઉત્પત્તિ અવધવો અગત્યનું કાર્ય કરે છે. પુકેસરના અગ્રભાગ રાગદાયમાંથી પરાગરજ છૂટી પડે છે તે આપણે જાણીએ છીએ. પરાગરજ એ નરદમ પ્રોટોપ્લાઝમનીજ બનેલી હોય છે. ત્યારે સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખ પોતાના દેહમાંથી આંડમિશ્રિત ચીકણો રસ ઝરાવે છે

ત્યારેજ આ પરાગરજ જન્ય થાય છે. જો સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખ યૌવનમાં આવેલું ન હોય અને આવો ખાંડમિશ્રિત રસ દાખવતું ન હોય તો પરાગ રજ ક્રમવિવશ જનતાજ નથી. મનુષ્ય જાતિમાં પણ યૌવનના પૂર બહારમાં આવતાં વેંત સ્ત્રીની યોનિમાંથી એક જાતનો આછો સ્વાદ શરૂ થાય છે. આ રસ પૂરવાર કરે છે કે હવે સ્ત્રી સંભોગ માટે તૈયાર થઈ છે. ઉપસ્થઅભિધાતથી યોનિનું રક્ષણ કરવા માટે આ પ્રાથમિક રસ જરૂરી છે. આજ રીતે સ્ત્રીપુષ્પ યૌવનની પૂર બહારમાં આવે છે ત્યારેજ સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખમાંથી ખાંડમિશ્રિત ચીકણો રસ ઝરાવે છે અને આ રસનાં દર્શન કરતાં વેંતજ પરાગરજ તેને મળવા તલપાપડ થાય છે \*

સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખની સપાટી મોટે ભાગે ખડખડી-રૂ-હોય છે કારણ કે તેના ઉપર પીંછાં કે વાળ ઉગેલા હોય છે. પરાગરજને પકડવા માટે આવી સપાટીની જરૂર પડે છે. તદ્દન સપાટ, લીસી સપાટી હોય તો પરાગરજ ત્યાં ન રહી શકે. એટલે ખડખડી સપાટી અને ખાંડમિશ્રિત ચીકણો રસ-આ બન્ને પરાગરજને પકડવા માટે જરૂરી છે.

કેટલીક વખતે સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખ બહુ શાખાઓવાળી થાય છે: દા. ત. ધાસ. ધાસમાં પરાગરજ આનયન મોટે ભાગે પવનદ્વારા થાય છે અને જે જે વનસ્પતિઓ પવનની મદદથી ફસિત થાય છે તે તે તમામ વનસ્પતિઓમાં સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખ શાખાઓ જેવી-ધ્રાન્ડ-અથવા પીંછાં જેવી જણાય છે. પરાગરજ પકડવા માટે આવી રચના જરૂરી છે.

---

\* The sugary juice secreted by the stigma seems to be necessary to stimulate the pollen grains to germinate. It is only when the stigma is receptive that we find the sugary juice, and if it is absent it is an indication that the stigma is not receptive." Rangachari. P. 259.

પરાગરજ સ્ત્રીકેસરામયુગ ઉપર આવી પડે છે કે ઘોડી વારમાં તેમાંથી એક દોરા જેવી પુંછડી-પોલન ટયુગ-સ્ત્રીકેસરનલિકાના પોતા ભાગમાં ઉતરવા લાગે છે. આ પુંછડી જેવો દેખાતો ભાગ એ પ્રોટોપ્લાઝમયુક્ત જ છે એ તો આપણે સમજી લેવું જોઈએ કારણ કે પરાગરજ પ્રોટોપ્લાઝમનીજ બનેલી છે અને આ પ્રોટોપ્લાઝમનો ભાગ અને આદિ બીજનો પ્રોટોપ્લાઝમનો ભાગ મળ્યા સિવાય કદાપિ બીજ ઉત્પન્ન થઈ શકતું જ નથી. જ્યારે આદિ બીજ આ પરાગરજ નલિકા-પોલન ટયુગ-માંના પ્રોટોપ્લાઝમ સાથે સંબંધમાં આવવા જેવું થયું હોય છે ત્યારે તેમાં નક્લીયસ સાથે એક ગર્ભની થેલી-એન્થ્રીયો ફેક-તૈયાર થયેલી હોય છે. આ ગર્ભની થેલી અનેક કોષોના સમૂહની બનેલી છે, આ કોષસમૂહ ફક્ત મથાળા સિવાય બીજે બધે એ કવચ-ઇન્ટ્યુએન્ડ્રસથી-ઢંકાયેલો રહે છે. પરાગરજ નલિકા ગર્ભ થેલીના મથાળે ચોટે છે અને એ છિદ્રને આદિછિદ્ર-માઘકોપાઘલ-કહે છે. હવે આ સંયોગથી જો બીજ તૈયાર થાય છે તે બીજ ક્યુનિકલ [આદિ બીજની ડીટડી (સ્ટોક ઓફ ધી ઓન્યુસ) દ્વારા ગર્ભાશયના પડને વળગી રહે છે. બીજ જ્યારે બરાબર પુખ્ત થઈ જાય છે ત્યારે આ આદિબીજની ડીટડીથી વિખુટું પડી જાય છે. આ સ્થળે એક ડાઘ રહી જાય છે તેને ચાંડસો (તિંદુક) -લાઇસમ-કહે છે.

પરાગરજ નલિકા-પોલન ટયુગ-ના અંત ભાગ ઉપર એ નાની નક્લીઆઇ છે, જે બન્ને ગર્ભાશયની થેલીમાં ગેસે છે. એક ગર્ભાશયમાં એક સેલ સાથે અને બીજી સેકંડરી નક્લીયસ સાથે મળે છે. પરાગરજ નલિકાનું આદિબીજ સાથે આવી રીતે મળવું તેનું નામ ગર્ભાધાન. સેકંડરી નક્લીયસ વિભાગિત થઇને એન્ડોસર્મને જન્મ આપે છે.

એટલે હવે આ તો સ્પષ્ટ જ થયું હશે કે નર અને માદાના સંયોગથીજ વનસ્પતિ ફલિત થાય છે. પણ સંતાનને ખૂબ સાદાં બનાવવાં હોય તો જુદા જુદા છોડનાં સ્ત્રીપુરુષ ભેગાં થાય એ ઇચ્છવાયેલું છે.



પરાગરજની અંદર પોતાની રચન ગતિ-રપો-ટેનિયસ મુવમેન્ટ-  
નથી એટલે બહારના કાષ્ટ પ્રતિનિધિની એને જરૂર પડે છે.  
એ પ્રતિનિધિની સહાય વિના પરાગરજ બીજે જઈ શકતી નથી.  
સ્ત્રીપુંસંગોગી-ખાચસંકરચુઅલ-પુલોમાં પણ પરાગરજને બહારના  
પ્રતિનિધિની સહાય લેવીજ પડે છે. એકજ છોડ ઉપર આવેલાં  
લિન્ન લિન્ન પુલોના પરાગકાષમાંની રજ તેજ પુલોમાંના  
સ્ત્રીકેસરામુખ ઉપર પડે અથવા એકજ પુલમાં પરાગકાષમાંની રજ  
તેજ પુલમાં આવેલા સ્ત્રીકેસરના અગ્ર મુખ ઉપર પડે તે સપિંડ  
વિવાહ-સેદ્ધ પોસિનેશન-કહેવાય છે. જ્યારે તદ્દન જુદાજ છોડ  
વા વૃક્ષ ઉપરથી પરાગરજ આવે ને સ્ત્રીકેસરામુખને લાગે ત્યારે તે  
વિજાતીય વિવાહ-ક્રોસ પોસિનેશન-કહેવાય છે.

ધણા ખરા છોડોમાં-ખાસ કરીને એકવર્ણી છોડોમાં-સપિંડ  
વિવાહ-અંદર અંદરનાં લગ્ન થાય છે. આવાં પુલ ધણું કરીને  
નાનાં અને તદ્દન અનાકર્ષક-ધનકાન્ત્રીકયુઅસ-હોય છે. આપણી  
ન્યાતોમાં જેમ અનેક એકડાઓ પડી ગયા છે અને પામર મનુષ્યોજ  
જેમ એ એકડાના સંકુચિત વાડાઓમાં લગ્નસંબંધ સાધવાનું પસંદ  
કરે છે તેમ હ્રદ પામર પુલોનું પણ છે. જેઓ બધી રીતે સુસંપન્ન  
(કેળવણી, સૌન્દર્ય, ધન, આચારવિચાર વિગેરે) હોય છે અને જેનામાં  
શક્તિના તનમનાટ હોય છે તે નરપુંગવો વાડાઓની દરકાર ક્યાં વિના  
પોતાને મનગમતી મિયતમા સાથે સંબંધ બાંધે છે. વનસ્પતિમાં પણ  
મોટે ભાગે આયુજ જોવામાં આવે છે. ચીલ અને બરેલાના વર્ગ  
-ચીનોપોડિયાસી-માં બહુજ નાનાં નાનાં પુલો આવે છે અને એ આખા  
વર્ગમાં સપિંડ વિવાહ પદ્ધતિજ જોવામાં આવે છે.

કેટલાંક એવાં પણ પુલો છે જે સપિંડ લગ્નો પસંદ નથી કરતાં,  
છેવટે ન છૂટકેજ તે પુલો સપિંડ લગ્ન કરી લે છે. દાખલા તરિકે ખપાટ  
-એબુટાઇનોન ઇન્ડીકમ-અને અડબાઉ ખપોરીઓ-હાઇબિસકસ  
માઇક્રોચસ-આ બન્ને છોડમાં સ્ત્રીકેસરનાં લિંગ પોતાના ભાઇઓ  
સાથે સંયોગમાં ન આવાય તો સાફ જેમ ધારી, પુકેસરો કરતાં ઘણી

ઉંચે આવી જાય છે. પરાગદાનોથી ઉંચે રહી તે દરે પવન કે જંતુઓની રાહ જુએ છે, જે ઘણી રાહ જોયા છતાં પણ તે બહારના એન્ટોથી ફક્ત નથી થતી, તો પછી ન છુટકે, એ સ્ત્રીકેસર નલિકા પાછી પોતાના સ્થાને આવી જાય છે અને પછી તો પોતાના માથા ઉપર આવેલા પરાગદાનોમાંથી પડતી પરાગરજને કમને મળે છે. પોતાના મનપસંદ યુવાનને એક કે બીજાં દારણોથી જે કુમારી નથી પરણી શકતી તે છેવટે કથવાના મને રહિને ભોગ થઈ ન્યાતના કાષ્ટ જીવન સાથે લગ્નમાં જોડાય છે, બરાબર આજ રીતે ઉપરોક્ત બન્ને છોડનાં પુલની સ્ત્રીઓ કથવાતા મનેજ પોતાના જામજો સાથે પરણી લે છે. કાળી શંખા-વદી-જોડામુલક એસિસિનોઇડીસ-માં પણ આવું જ થાય છે. મિરામિલિસ જલપ (મુલઆસનો સાતિજાંધુ) નામનો છોડ પણ વિજ્ઞાતીય લગ્નસંબંધ બાંધવાની પેરવાઝ કરી શકે છે. છેવટે જ્યારે થાકે છે ત્યારેજ અંદરઅંદર લગ્ન કરી લે છે. એ પુલોમાં પુકેસર અને સ્ત્રીકેસર બન્ને યૌવનની મરતીમાં આવેલાં હોય છે. પણ સ્ત્રી પુંપુષ્પથી ઉંચી નીકળી જાય છે અને પતંગીઆંની રાહ જુએ છે. આ પુલો સાંજનાંજ ઉધડે છે અને દૂર મુખી પોતાની વાસ ફેલાવે છે. મોટે ભાગે જે જાતનાં પતંગીઆં ત્યાં આવીને પરપુરણનો સંયોગ કરાવી દે છે. જે એવો સંયોગ નથી થતો તો પછી સપિંડ લગ્ન કરવા સ્ત્રી તત્પર થાય છે. પુરૂષ (પુકેસર) પણ આ બધા વખત પ્રિયતમાની સોડમાં બરાવા ઉંચો નીચો થઈ ગયો હોય છે, કાં તો તે ઉંચે આવી જાય છે કાં તો સ્ત્રીકેસર નીચી નમીને પરાગ દાનોને મળે છે ।

**પરદેશી લાંગરો-ટાઇડકસ ગ્રોકબ્બ-સ-પણ** વિજ્ઞાતીય સંબંધ સાધવા ઠીક ઠીક યુક્તિ કરે છે. છેવટે ન ફાવે તોજ સપિંડ સંબંધ સાધે છે. આ છોડ મુરજ મુખીના વર્ગને-કાચ્યોઝીટો-છે અને આ વર્ગમાં વચમાં જે નાનાં નાનાં પુલો-હોઝ-હોય છે તે બધાં સ્ત્રીપુંસંયોગી છે અને બહારના ભાગમાં જે પાંદડી જેવાં પુલ-રે ફલાવર્સ-જણાય છે તે બધાં માદા પુલો છે. પુકેસરો પાંદડીઓ ઉપર આવેલાં-એપિપેટલસ-છે અને સ્ત્રી કેસરની આસપાસ એક નવા આકારે ગોઠવાયલા છે. સ્ત્રી કેસર

નલિકા, બે સાખાઓવાળી-ગાદીડ-છે પણ તે બે ફાડો મળીને એકજ હોય એવી થયેલી હોય છે. પુલ જ્યારે ખીલે છે ત્યારે આ દ્વિભાગી સ્ત્રી-કેસરનલિકા થુકસરોની વચમાંથી ઝપાટાભેર બહાર આવે છે અને થુકસરોની ઉપર પહોંચી ગયા બાદ સ્ત્રીકેસરામુખ સ્પષ્ટ રીતે 'પુલ્લુ' થકે છે. આ સ્થિતિમાં બહારના કાંઈ એજન્ટની સહાયથી તે ફલિત થવાની આશામાં ઠીક શદ્દ જુએ છે. જ્યારે તેની નાખી નજર નથી પહોંચતી ત્યારે તે પરમકાપને મળવા માટે નીચી નમે છે અને પરમકાપને મળીને ફલિત થાય છે.

આવી રીતે જ્યારે વિજ્ઞતીય સંબંધ બાંધવાનું શક્ય નથી બનતું ત્યારે કેટલાક છોડવાઓ બે જાતનાં પુલો જન્માવે છે. એક જાતનાં પુલો સપિંડ લગ્નો કરે છે અને બીજો વિજ્ઞતીય લગ્ન કરે છે. સપિંડ લગ્ન કરનારાં પુલ છોડને તળાએ આવેલાં તદ્દન અનાકર્ષક હોય છે જ્યારે વિજ્ઞતીય સંબંધ સાધનારાં પુલ મુંદર આસમાની રંગનાં, દૂરથી જાળ-ખાય જોવાં હોય છે. અનાકર્ષક પુલો-ક્લીસ્ટોમેમસ-કહેવાય છે. આવાં પુલ મોટા શીશમૂળીયામાં-કામેલિના બેન્ડાએન્સિસ-હોય છે.

આર્લ્સ ડાર્વિન નામના અગ્રેજ વિદ્વાને અનેક અખતરાઓથી પૂરવાર કરી આપ્યું છે કે સપિંડ લગ્નો કરતાં વિજ્ઞતીય લગ્નો છોડ માટે વધુ હિતાવદ્ધ છે અને આપણે બે કેટલાંક જંગલી પુલોને અભ્યાસ કરીશું તો જણાશે કે જંગલી પુલો મોટે ભાગે વિજ્ઞતીય લગ્નોજ કરે છે અને તે માટે અનેક જાતની મુક્તિઓ કરે છે. અત્યારના કેટલાક વનસ્પતિ ઉછેરનારાઓ-પ્લાન્ટ બ્રીડર્સ-એ અનેક અખતરાઓ કરીને જાહેર કર્યું છે કે વિજ્ઞતીય લગ્નો છોડ માટે હિતકારી છે, એટલુંજ નહિ પણ કેટલાક નવીન લાભો-રેશાયલ એડવાન્ટેજીસ-પણ તેને પ્રાપ્ત થાય છે.

વિજ્ઞતીય લગ્નો માટે એક છોડ ઉપર નરપુલ અને બીજા ઉપર માદાપુલ આવેલાં હોય એ સ્પષ્ટ છે. સ્ત્રીપુંસયોગી પુલો મોટે ભાગે

સપિંડ લગ્નોવાળાંજ હોય છે. છતાં આવાં સ્ત્રીપુંસચોગી પુલો ધણી વખત વિજ્ઞતીય લગ્નો માટે ધણી જાતની હુકિતઓ કરે છે. કેટલાંક પુલોમાં સ્ત્રીકેસરામુખ, પરાગ કાપની પહેલાં પરિપક્વ થઈ જાય છે. આમ કરવાનું કારણ પરજાત સાથે સંબંધ સાધવાનો તેને ઇચ્છા છે, એ છે. આવાં પુલો સ્ત્રીકેસર પહેલાં પાકી જાય તેવાં-પ્રોટોગાધનસ-કહેવાય છે. જ્યારે વિજ્ઞતીય સંબંધ શક્ય ન બને ત્યારે સ્ત્રીકેસરામુખનાં પુલોના પરાગકાપથી ગર્ભિત થાય છે.

કેટલાંક એવાં પણ પુલો છે કે જેમાં પુકેસરો સ્ત્રીકેસર પહેલાં પાકી જાય છે અર્થાત્ પુકેસરો પોતાની પરાગરજ સ્ત્રીકેસરામુખ પક્ષ-રીસેપ્ટીવ-થવા પહેલાંજ ખેરવી દે છે. આવાં પુલોને પુકેસરો પહેલાં પરિપક્વ થઈ જાય એવાં-પ્રોટો-ફૂલ-કહેવાય છે. કુદરતમાં પ્રોટો-ગાધની કરતાં પ્રોટો-ફૂલ ખડુ સાધારણ છે, અર્થાત્ મોટે ભાગે સ્ત્રી પહેલાંજ પુરુષો પાકી જાય છે. લીંડાના વર્ગ-મેલવેંસી-અને સહદેવીના વર્ગનાં-કોમ્પોઝીટી- પુલોમાં પ્રોટો-ફૂલ સાધારણ છે. આવાં પુલોમાં પરાગ-રજઆનયન પ્રથમ જ પુલો ખીલ્યાં હોય તેનાથી થાય છે.

ધણા કેસોમાં-સેદ્ધ પોલન-એકજ પુલની પરાગરજ તેજ પુલના સ્ત્રીકેસરામુખ ઉપર પડે તે મોટે ભાગે વંધ્ય નિવડે છે. શિંખીવર્ગના ધણા છોડોમાં આમ થાય છે. ઓર્ચીડનાં કેટલાંક પુલના પરાગરજ ઝેરી મનાય છે અથવા ઝેર જેવું કાર્ય સારે છે અર્થાત્ તે જો તેજ પુલમાં આવેલી સ્ત્રીકેસરના મુખ ઉપર પડે તો પરાગરજ નાશ પામે છે. વળી સ્ત્રીકેસરામુખ ઉપર તેજ પુલની પરાગરજ પડી હોય અને તેની ઉપર બહારના કોઈ પુલની ખીજ પરાગરજ, આવીને પડે તો તેજ પુલની પરાગરજ નાશ પામે છે, કારણ કે પરજાતિવાળી પરાગરજ વધુ શક્તિશાળી છે.

વિજ્ઞતીય લગ્નો માટે આથી પણ નવી નવી હુકિતઓ કેટલાક હોડ કરે છે. દા. ત. લુધ, મોગરો વિગેરેની જાતો-જરમાધનમ-માં પુંખામ્યન્તરકાપ નળી આકારનો-ટયુબુલર-હોય છે અને પુકેસરો પુલની

પાખડીઓ ઉપર આવેના હોય છે. ઇટના પુત્રોમા સ્ત્રીકેસરનનિકા પુ'પાખ્યન્તગ્રાપના તળીઆમા આવેલી જણાય છે, જ્યારે કેટલાક કુલોમા તે પુકેસરો ઉપર આવેલી હોય છે

પણ પગારજને સ્ત્રીકેસરાઅમુખ ઉપર લઈ જઈ દુસ્તમેનાપ કરાવી આપનાગ ગોરની જરૂર પડે છે ગોર સિવાય કુલને પણ ચાવતું નથી કુલના આવા ગોર પણ છે (૧) પવન, (૨) જીવજતુ અને (૩) પાણી જીવજતુની મદદથી ફલિત થતી વનસ્પતિઓ અનેક છે, પરનથી ફલિત થતી વનસ્પતિઓ બુ નથી અને પાણીની મદદથી ફલિત થતી વનસ્પતિઓ આગળના વેદા ઉપર ગણ્યાની શમાય એટલી છે

જે છોડઝાડ પવનની સહાયની અપેક્ષા ગમે છે તે છોડઝાડના સ્ત્રીકેસરાઅમુખને પગારજ માટે ઘણી ગદ્દ જેવી પડે છે અને આથી ફરી એવા કુલોની સ્ત્રીકેસરાઅમુખ પણ પગારજને મદદ જુ ના માટે અનુકૂળ હોય છે પવનની સહાયથી ફલિત થતા સ્ત્રીકેસરાઅમુખની રૂપાળી ખગમચડી હોય છે, તેમાથી ચી-લો ગસ સાગ પ્રમાણુમા ઝગતો હોય છે અને તેમના મથાળા ચારી રીને પહોળા, ચપટા હોય છે ઘરણુ કે પરનના સપાટામા જે પરગગજ ઉડી આવે તે જે મથાળુ નહાતુ હોય નો ઉપર રહી ન શકે આટનાજ માગણુથી પવનની મદદની અપેક્ષા રાખતા કુલના સ્ત્રીકેસરાઅમુખના મથાળા પહોળા અને ચપટા હોય છે. વળી પરગગજ ચડી હોય છે એટલે સ્ત્રીકેસરાઅમુખ સ્ત્રીકેસરો રસ તૈયાગજ રાખે છે, જે પરગગજને પોતાની ઉપર પકડી રાખે છે વળી પરનના સપાટા સાથે ઉડી આવતી પગારજ પકડવા માટે કુન એરી જગાએ આવેના હોવા જોઈએ કે વચમા કરાની નડતર ન થાય પાનની વટામા આવા કુલ આવેવા હોય તો ત્યા પગારજ પડવાનો સહનજ ન હોય એટલે આવા જુદો અથવા છોડવાના, કુલ માટે ભાગે મથાળે અથવા ટોચે આવેના જણાય છે ધાસ માટે ભાગે પવનની મદદથીજ લગ્નમા જોડાય છે, એટલે ધાસમાં કુલ ટોચે આવે છે મોગા ઝાડો જે પરનની સહાયથી ફલિત થાય છે તે કા તો પાન ખરી ગયા પછી કુલો ખીનાવે છે કા તો એવા ઝાડને ટેક મથાળે કુલો

આવેશાં હોય છે. મવેલી-ઓડીના વોડીઅર-નાં યુવ પવનથી ફલિત થાય છે એટલે પાન ખરી રહ્યા પછી યુવો ખીંતે છે.

વળી પવનની સહાયથી ફલિત થતાં જ્યોનાં યુવોમાં પરાગરજ અતિશય જોઈએ. કારણ કે પવનથી ઉડતાં ઉડતાં થોડીકજ યુવોને લાગે છે અને બાકીની તો જમીન નીચેજ પડી જાય છે, એટલે આ માટે સ્ત્રીપુંસયોગી યુવોમાં પુંકેસરોની સંખ્યા ખૂબ વધેલી જોવામાં આવે છે અથવા નર પુષ્પોની સંખ્યા ખૂબ હોય છે, કેટલીક વખત પરાગકાષો મોટા વધે છે અને તેમાંથી પ્રચૂર પ્રમાણમાં પરાગરજ પ્રકટાવે છે. આવા છોડ કેટલી બધી પરાગરજ ઉત્પન્ન કરે છે તેનો કંઈક ખ્યાલ તમને કેવડાનાં નરયુવોની એક માંજર જોવાથી આવશે. એક છોડમાંથી ઢગલાખંધ પરાગરજ પડે છે. આ પરાગરજને ઉડવાનું હોય છે માટે તે સડી, ફલકી અને લીસી હોય છે. પરાગકાષ મોટે ભાગે -વરસેટાઇલ-પૃષ્ઠપર્ણી હોય છે. અને પરાગકાષની આવી ગોઠવણ રજને જોશથી દૂર ફેંકવા માટે જરૂરી પણ છે. સ્ત્રીકેસરામુખ પણ આવી રજને ઝીલવા માટે શાખાઓ અથવા પીંછા જેવો દેખાવ ધારણ કરે છે. પરાગરજ આવી શાખાઓ કે પીંછા જેવી શાખાઓ ઉપર ઠીક પ્રમાણમાં રહી શકે છે. બધી જાતનાં ધાસ, કેટલાક તાંદજાળના વર્ગના છોડવા -એમરેન્થસ-દીવેલો, કેવડો અને મવેલી-આ બધાં પવનની સહાયથી ફલિત થનારાં છોડઝાડ છે.

ઉપરોક્ત વર્ણન ઉપરથી આપણે જાણી શક્યા છીએ કે પવનની સહાય લેતાં પુષ્પોમાં શક્તિનો ખૂબજ વ્યય થાય છે. પરાગરજ એ મુખ્યત્વે પ્રોટોપ્લાઝમ જેવી અમૂલ્ય સ્ત્રીજની બનેલી છે. અને અસંખ્ય પરાગરજ પ્રગટાવવી એટલે ઉત્તમમાં ઉત્તમ, કોષથી ન બની શકે એવી ધાતુ મુમાવવી. પરંતુ પરાગરજઆનયન માટે બહુ જરૂરનું છે. બીજો છલાજ નથી એટલે આટલી બધી શક્તિનો વ્યય કરવો પડે છે.

જે પુષ્પો જીવજંતુની સહાયથી ફલિત થાય છે તે યુવોમાં સુગંધી અને રંગનો ઝાગઝમાટ હોય છે. કારણ કે પતંગીયાં, મધમાખો કે

કાઠીમકોડા જેવાં જીવંત આકર્ષવા આ બધું જોઈએ. વળી કુલમાં મધ અને પરાગરજ એ બે ખાવાની ચીજો હોય છે. જીવજંતુને આકર્ષવા માટે આ બે વસ્તુઓ જોઈએજ. કેટલાંક જીવજંતુ મધનાં રસિક હોય છે એટલે મધજ ચૂસે છે, કેટલાંક પરાગરજનાં રસિયાં હોય છે એટલે તેજ ખાધા કરે છે. જે કુલમાં એકલું મધ હોય છે તે કુલો તરફ જીવજંતુઓ નથી આકર્ષાતાં. એમને આકર્ષવાં હોય તો એ મધ ક્યાં આગળ લરી રાખવામાં આવ્યું છે એ પણ સ્પષ્ટ બનાવી આપવું જોઈએ અને આટલા માટે કેટલાંક કુલની કામળ પાંખડીઓમાં મધ ક્યાં છે એ બતાવી આપનાર મધુમાર્ગ પણ હોય છેજ.

આવાં કુલોમાં રંગની શોભા અવર્ણનીય હોય છે. કુલ સ્વાભાવિક મોટાં હોય છે. કુલ નાનાં નાનાં હોય છે તો ગુચ્છાકારે ભેગાં થઈને જાણે એક મોટું કુલ બનેલું હોય એવી રીતે ગોઠવાયલાં હોય છે. આવું ન કરે તો એ સુદ કુલો કાનું ધ્યાન ખેંચી શકે? કેટલીક વખત પાંદડીઓને જદલે પુષ્પપત્રો સુંદર હોય છે અને તે કુલની ગરજ સારે છે. દા. ત. બાહિગનવેલ-બાહિગનવિલિ સ્પેક્ટાબિલિસ.—એવા પણ દાખલા છે જેમાં પુષ્પાભ્યન્તરકોપ નથી હોતો અને પુષ્પબાહ્યકોપ સરસ રંગવાળો હોય છે. શુભબાસ-માધરાબિલિસ—અને—એઅરહેવીઆ—(પુનર્નવા) નાં કુલોમાં સુશોભિત રંગવાળો જે લાગ છે તે પુષ્પબાહ્ય કોપજ છે. કુલની પાંદડીઓ હોય છતાંય કેટલાંક કુલોમાં પુષ્પબાહ્ય કોપની પાંખડીઓ અથવા પત્રો કુલની પાંદડીઓ માફકજ રંગિત થયેલાં હોય છે. દા. ત. કાંકચ અને કેસીયાની જાતો. હુંકમાં પુષ્પબાહ્યકોપનાં પત્રો, પુષ્પપત્રો વિગેરે એક બીજાને સદાય આપી કુલને સુશોભિત બનાવે છે અને ત્યારેજ જીવજંતુ આકર્ષાય છે. જીવજંતુ દમોશાં નિયમિત કુલ પાસે આવવાંજ જોઈએ. કાંઈ કાંઈ દિવસ આવે એમાં કુલનું કંઈ ન વળે, એટલે ત્યાં સુધી લગ્ન થઈ જતું નથી ત્યાં સુધી સતત આકર્ષણ ચાલુ રહેવુંજ જોઈએ.

કુલના રંગો અને સુગંધી-જ-ને જીવજંતુને આકર્ષવા બસ છે પરંતુ બાહ્ય આકર્ષણજ માત્ર બસ નથી થતું. જીવજંતુને ખાવા માટે

પણ કંઈ પ્રયોજન જોઈએ અને પરાગરજ ખોરાક તરીકે કામ આવે છે અથવા મધમાખી માટે મધપુડો બનાવવાના કામમાં પરાગરજ આવે છે. વળી કેટલાંક કુલોમાં મધ ભરેલું હોય છે. પતંગીઆં અને કુદાં મોટે ભાગે મધ ઉપરજ રહે છે અર્થાત મધ અને પરાગરજ કુલમાં હોય છે એટલેજ જીવજંતુ ત્યાં આવે છે. ખોરાકના લોભથીજ કુદાં, પતંગીઆં, મધમાખ, માખીઓ અને છીડીમંદ્રાડી જેવાં જીવડાં ત્યાં આવે છે.

જીવજંતુથી જે કુલો દૂષિત થાય છે તેમાં પરાગરજ જૂજાજાજ હોય છે, કારણ કે ઝાઝી પરાગરજનું તેમને પ્રયોજન નથી. એટલે પુકેસરો બહુજ અદ્ય હોય છે. વળી આ પરાગરજના દાણા-કણ રહેજ ખડબચડા અને રહેજ ચીકણા હોય છે. સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખ નાનુંજ હોય છે. પરંતુ પરાગરજ ચીકણી હોવાથી ગર્ભાધાન ચવામાં વાંધા નથી આવતો.

મધ મોટે ભાગે, કુલને તળીએ આવેલું હોય છે. કેટલાંક કુલની પાંદડીઓમાં પણ મધ હોય છે. કુલને તળીએ મધ હોય તે લેવા લાંબી સુંઢવાળાં પતંગીઆં આવે છે. મધ ચૂસતાં ચૂસતાં પતંગીડિં પરાગરજ સાથે સંસર્ગમાં આવે છે અને એ પરાગરજ પતંગીઆં બીજાં કુલ ઉપર લઇ જાય છે.

જે કુલોમાં પુષ્પાભ્યન્તરકાપ નિષમિત-રંગુલર-અને છીછરો હોય છે તેમાંથી તો ગમે તે જીવડું, માખી પણ, સહેલાઈથી મધ ચૂસી શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ગોખરના કુલમાં પાંદડીઓની વચ્ચે પુકેસરોના તળીએ મધુઅંથીઓ આવેલી હોય છે. પુષ્પાભ્યન્તરકાપ છીછરો છે. એટલે તે જીવજંતુ સહેલાઈથી મધ ચૂસી શકે છે. મધચૂસતાં જંતુ પરાગકાપ સાથે સંસર્ગમાં આવે છે અને સ્ત્રીકેસર પણ સાથેજ આવેલું હોય છે એટલે પરાગરજને સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખ ઉપર પડતાં સુગમ પડે છે. જે કુલોનો પુષ્પાભ્યન્તરકાપ નળી આકારનો હોય છે તે કુલોમાંથી ગમે તે જંતુ મધ ચૂસી શકતું નથી. અમુકજ પતંગીઆં તે ચૂસી શકે છે. મધ લેતાં પરાગરજ સાથે પતંગીડિં સંસર્ગમાં આવે છે અને આવી રીતે સ્ત્રીકેસરને દૂષિત કરે છે.



હવે આપણે કેટલાંક પ્રુલો લખને તેની વિગતમાં ઉતરીશું. આપણે ખાખરો, ગરણી, વાલોળ, શરખો, શણ, અગધોયો કે બાબચી-આમાંથી ગમે તે એક પ્રુલ લખએ. આ સિંબીવર્ગના પ્રુલ છે. આ બધાં પ્રુલ પતંગીઆ જેવા આકારનાં-પેપિલિયોનેસી-હે. આ પ્રુલો વિગ્નનીય લગ્નેનો અભ્યાસ કરવા માટે બહુ સારાં છે. અગધીઆતું એક પ્રુલ લો. તેમાં પાંચ પાંખડીઓ છે. સૌથી મોટી પાંખડીને પતાકા—પ્લાન્ક—કહે છે. તેની અંદરની બાજુઓની બે પાંખડી પાંખડીઓને પાંખ-વીંસ-અને સૌથી અંદરની બાજુઓની બે પાંખડીઓ ને જોડાયને એક હોડી જેવા આકારની બની ગઇ જણાય છે તેને હોડી-કીલ-કહે છે. આ બધામાં પતાકા બહુ આકર્ષક છે. આકર્ષકજ નહિ, એની ઉપર મધ ક્યાં છે તે બતાવનારા ચરતા હોય છે. ગર્ભાશયના તળીઆ આગળ ધણું કરી એક કણિંકા-ડિસ્ક-હોય છે જેમાંથી પ્રચૂર મધુસાવ થવાજ કરે છે. પુકેસરોનાં તંતુઓ સ્ત્રીકેસરની આસપાસ નળી આકારે જોડાયલાં હોય છે એટલે આ પુકેસરોની નસિકા-રેમિનસ ટ્યુબ-માં મધ જમા થાય છે. હવે જે જંતુ મધના આશાથી આ પ્રુલ ઉપર આવે છે તે સૌ પહેલાં પાંખોવાળી પાંખડીઓ-વીંગ પેટર્સ-ઉપર આવીને બેસે છે અને પતાકા તરફ મ્હોં-માથું રાખે છે. આવાં પ્રુલોમાંથી મધ મેળવવાતું કામ સહેલું નથી હોતું. કાઠકજ આલાક જંતુઓ મધ ક્યાં છે તે જણી શકે છે અને મધ લઇ શકે છે.

પાંખોવાળી પાંખડીઓ ઉપર જીવડું બેસે છે એટલે હોડી જેવી પાંખડીઓ ને જોડાયલી હોય છે અને જેમાં પુકેસરો નળી આકારે જોડાયલાં હોય છે તે મ્હેજ પડોળી થાય છે અને તેમાંથી સ્ત્રીકેસરામુખ બહાર આવે છે. જ્યારે જીવડું પાંખો ઉપરથી ઉડી જાય છે ત્યારે આ હોડી જેવી પાંખડીઓ પાછી બીડાઇ જાય છે. આવાં પ્રુલોમાં મોટે ભાગે પરાગકોષો, સ્ત્રીકેસરામુખ પકવ થયા પહેલાં, પરાગરજ ખેરવી નાખે છે. કદાચ કેઇ પરાગરજ સ્ત્રીકેસરામુખ પાસેજ હોવાથી ઉપર પડી જાય છે તો તે નકામી જાય છે કારણ કે સ્ત્રીકેસરામુખ તે વખતે પકવ થએલું નથી હોતું. હવે જ્યારે જીવડાના દળાણથી હોડી ખુલે છે

અને સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખ બહાર આવે છે એટલે એ જીવડાના શરીરના નીચલા ભાગ સાથે સંગમાં આવે છે અને જીવડું જો પરાગરજ લાવ્યું હોય છે તો તે થકી ફક્ત થાય છે !

ભોંયગણી-ધ-ડીગોફેરા એનીકામલા-માં પાંખ ઉપર પતંગીઉં આવીને બેસે છે કે તુરતજ હોડી જેવી પાંખડીઓમાંથી પુકેસરો અને સ્ત્રીકેસર બન્ને એક સાથે આંચકા સાથે બહાર આવે છે અને આ એકજ પ્રસંગમાં સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખ પરાગરજને પકડી પાડે છે. સંયોગ થઈ ગયા પછી તુરતજ કુલની પાંખડીઓ ખરી જાય છે. અર્થાત્ જીવજંતુની એક વખતની વીઝીટથીજ ગર્ભધાન શક્ય બને છે. ચણાડી અને ઘોડા સમેરવો-એલીરીકારપસ રંગોસસ-એ બન્ને છોડમાં પણ આજ જાતની જોડવાયુ-એફસલોઝીવ એવેન્જ-મેન્ટ-છે.

મગામડી (જંગલી મહ)-ફેઝિયોસસ દ્રાઇલોપસ-નાં કુલની રચના અને તેની રીતભાત જોવાલાયક છે. આ પણ વિજ્ઞાતીય લગ્નો કરનાર કુલો છે. કુલની રચનાજ એવી છે કે અંદર અંદર લગ્ન થઈ શકેજ નહિ. પતાકાની પાંખડી સાથી મોટી હોય છે, બહારથી જાંજીડા રંગની અને અંદરથી તે પીળા રંગની હોય છે. બાહુની પાંખો પીળા રંગની હોય છે અને બે હોડી આકારની પાંખડીઓ લીલાશ લેતા પીળા રંગની વાંકી વળેલી ને જરા મરડાયેલી હોય છે. આની અંદર પુકેસરો અને સ્ત્રીકેસર આવેલાં હોય છે. પાંખો ઉપર જીવડું આવીને બેસે છે એટલે હોડીમાંથી સ્ત્રીકેસર એકજ બહાર આવે છે. જીવડાના પગ સાથે જો પરાગરજ લાગેલી હોય તો સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખ ફક્ત થાય છે-નહિ તો નહિ.

મોટો કુખો-સ્યુકાસ આરપેરા-અને ઝીલુ પાનનો કુખો-એલ. લીનીફોલીઆ-બન્ને તુલસીના વર્ગની વનસ્પતિ છે. એનાં કુલ બે હોડ-વાળાં-માધ લેખિએટ-છે. પુકેસરો પાંખડીઓ ઉપર આવેલાં અને બબ્બેની જોડીમાં-ડાઇડેનિમસ-આવેલાં હોય છે. પુષ્પાબ્યન્તરકાપના

સૌથી ઉપરના મોટા હોઠમાં પુકેસરો અને સ્ત્રીકેસર બન્ને ઢંકાયલાં છે. ગર્ભાશયને તળીએ મધ આવેલું છે. નીચલા હોઠ ઉપર આવીને જીવડું બેસે છે કે તેના ભારથી આ નીચલો હોઠ નમે છે અને એના લીધે ઉપલા હોઠમાં ઢંકાયલાં પુકેસરો અને સ્ત્રીકેસર બહાર આવે છે. જીવડું પરાગરજ સાથે લાવેલું હોય છે તો સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખ દ્વિત યદ્ય જાય છે.

કીડામારી-ઝરિરટોલોકિયા-અને રક્ષાંગ-ઝોરચિડ-માખીઓ-થીજ ગર્ભિત થાય છે. કીડામારીની જાતનાં પુત્રોમાંથી દુષ્ટ ગંધ બહાર દૂર સુધી પ્રસરે છે. આ ગંધથી જીવડાં આકર્ષાય છે. કીડામારીના વર્ગનાં પુલની રચના જેવા જેવી હોય છે. સ્ત્રીકેસરનિક્ષકા ઉપર પરાગકોષો-સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખથી નીચે-આવેલા હોય છે અને સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખ કરમાયા બાદજ તે ઉધડે છે-ડીકીસ. નળી જેવા બાહ્ય-તરધુક્તિકાપ-દ્યુશુક્તર પેરિયાન્ય-માં અંદરની બાજુ તરફ સુંવાળા વાળ વળેલા હોય છે. માખી આની અંદર મધતી આશાથી ઉતરે છે. સુંવાળા રસ્તામાંથી નીચે ઉતરવાની તેને મજા આવે છે. હવે અંદર પરાગકોષો ફાટવાની વાર હોય છે કારણ કે આ પુલમાં સ્ત્રી વહેલી પાડી જાય છે-પ્રોટોગાઇનસ-એટલે બહારથી રજ માખી સાથે લાવી હોય છે તે સ્ત્રીકેસર-ગ્રમુખને વગગે છે. જો સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખ પકવ-રેસેપ્ટીવ-નથી હોતું તો પરાગ-કોષમાંથી પરાગરજ લીધા બાદજ માખી ચાલી જાય છે. પરંતુ માખી ગર્ભાધાન કરાવ્યા વિના અંદરથી બહાર નીકળી શકતી નથી કારણ કે અંદર વાળ છે તે એને જતાં અટકાવે છે. ગર્ભાધાન થયા બાદજ માખી બહાર નીકળી શકે છે.

ઝોરચીડનાં પુલની રચના અટપટી હોય છે અને તેમાં પણ ત્રિજાતીય લગ્નોજ થાય છે.

પવન, જીવજંતુ અને પતંગીઆં ઉપરાંત પાણીની સહાયથી પણ સંતો થાય છે. જલસરપોલીયાં-વેલિસ્તેરિયા રાયરેલિસ-ના નાના છોડ મીઠા પાણીમાં ઊગે છે. આ છોડમાં નર અને માદા પુલ જુદા જુદા છોડ ઉપર થાય છે. માદા પુલ પાણીની સપાટી ઉપર રહે છે, નરપુલ એક

પોતાની અંદર પાણીમાં રહે છે. જ્યારે નરપુલ લગ્નલાયક થાય છે ત્યારે પોતા ફાડીને તે પાણીની સપાટી ઉપર આવે છે. નરપુલ ધણું હોય છે. તે બધાં ફરતાં ફરતાં સ્ત્રીપુલ પાસે આવે છે અને તે બન્ને મળે છે એટલે પુલ ગર્ભિત થાય છે. ગર્ભાધાનધર્મ ગયા પછી માદાપુલની લાંબી ડોંટડી વળ ખાધને પાછી જલમાં ઊતરી જાય છે અને ત્યાં આગળ ફળ પાકે છે. માદાપુલની ડોંટડીનું વળ દબને બદ્ધાર આવતું અને અંદર જતું, નરપુલોનું માદાપુલની શોષમાં ફરવું, આ બધું શું આપણને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ નથી કરતું ?

પુલનાં ઉત્પત્તિ અવયવો દ્વારા જે મિલન સધાય છે અને ગર્ભાધાન પ્રાપ્ત થાય છે તેને—સંકલ્પઅલ રીપ્રોડક્શન—ઉત્પત્તિ અવયવોની સહાયથી થતી ઉત્પત્તિ કહેવાય છે.

પુંકેસરો અને સ્ત્રીકેસર અથવા પરાગરજ કે સ્ત્રીકેસરામુખના સંયોગ વિના પણ કેટલીક વનસ્પતિઓ અન્ન રીતે પોતાની ઉત્પત્તિ સાધે છે. વડના ઝાડ માટે આપણે એનાં બીજ નથી ધાવતાં, પણ ડાળીજ ખોસીએ છીએ અને આ ડાળીમાંથીજ અન્ન વડ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે ઉત્પત્તિ અવયવો વિના કેટલીક વનસ્પતિઓ પોતાની જાતને આ રીતે જન્માવે છે. આનું નામ વેજેટેટિવ રીપ્રોડક્શન.

પરંતુ બીજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું વૃક્ષ અને આવી રીતે ડાળીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું વૃક્ષ—એ બેમાં બીજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વૃક્ષનું આશુભ્ય વધુ હોય છે. એ વિકટ સંલેગોમાં પોતાની પ્રાણરક્ષા કરી શકે છે, જ્યારે ડાંડીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ઝાડમાં એ શક્તિ નથી હોતી. આનું કારણ છે. ઉત્પત્તિ અવયવોથી ઉત્પન્ન થયેલા વૃક્ષને માતાપિતા બન્નેના ગુણનો વારસો પ્રાપ્ત થાય છે, તેના લીધે તેનામાં કેટલુંક અડતલપણ આવે છે. માતાપિતાના ભિન્ન ભિન્ન સંસ્કારોની અસર તેના ઉપર હોય છે.

ગજોની નાની સરખી ડાંડી જમીનમાં ખોસવાથી ગજોનો વેણે ઉગે છે. દુર્વાની ડાંડી જમીનમાં રોપવાથી જોત જોતામાં દુર્વા પોતાનો

વિસ્તાર ફેલાવી શકે છે. ખેતરમાં ઉગતી નારી અથવા ચાંદવેલ-કન્વોલ્યુટસ આર્વેન્સીસ-પોતાનો વિસ્તાર આવીજ રીતે ફેલાવે છે. આ છોડો જમીનમાં ડાંડી ધૂસાડી પોતાનો વિસ્તાર સાધે છે.

ફળ અને ગુણાળ જેની વનસ્પતિઓ ખેડાઈ ખેડાઈને હવે ફળ ઉત્પન્ન કરતી બંધ પડી છે અને મૂળમાંથી ફણુગા ફુટાવીને અન્ય છોડો તૈયાર કરતી થઈ ગઈ છે.

બટાટા અને સુરણ જેવા કદો ઉત્પત્તિ અવયવો સિવાય પોતાની ઉત્પત્તિ સાધી શકે છે.

ફેટલાંક પાન એવાં છે કે જેમાંથી નવા છોડ ફૂટે છે. જખમે હવાત અથવા ખાટખટુંબાનાં પાન પ્રત્યેક કાંગડામાંથી અકેક પાન ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

ભુચનાં ઝાડમાં ફુલ (આપણે અહિં) થતાં નથી. તે તે ઝાડ હવે ફણુગા-ઓફશુટ-ઉત્પન્ન કરી પોતાનો વેશો ભળવી શકે છે.

ફેટલીક એવી પણ વનસ્પતિઓ છે જે ફળખીજ ઉત્પન્ન કરે છે અને આવી રીતે-વેજીટેટીવ રીપ્રોડક્શન દ્વારા-પણ પોતાનો વિસ્તાર ફેલાવી શકે છે.\*

\* લેખકના બહાર પડનાર “વનસ્પતિ શાસ્ત્ર” વિષયક પ્રસ્તુત પ્રકરણ ૯.

## ફળ-રસોના ઉપયોગ

આરોગ્યની દૃષ્ટિએ

**અ**પણ દેશના ઘણાખરા લોકો ઉનાળાના દિવસોમાં બરફ અને બરફના છીનમાં મેળવેલાં પીણાંઓનો ઉપયોગ કરે છે. ગામડાંઓમાં બરફ મળી શકતો નથી, ત્યાંના લોકો આપોઆપ તેથી અભિન્ન રહે છે. પણ શહેરમાં અને જ્યાં બરફ મળે છે ત્યાં બરફનો બહુધા ઉપયોગ કર્યા સિવાય કોઈ રહેતુંજ નથી. જુના જમાનામાં આપણા લોકો ઉનાળાની ગરમીનો તાપ નડે નહિ, તરસ શાંત પડે, થાક જણાય નહિ, એવા કારણે જુદા જુદા ફળોના રસ અનેક રૂપે વાપરતા; અને હાલ પણ ફ્રેજરેક ઠેકાણે તેથીજ રીતે વાપરે જાય છે એમ જણાય છે. દિવસોદિવસ લોકો ગરીબ થતા જાય છે અને ફળોની કિંમત પણ પોતાની ગ્રાંજશથી આપવી પરવડતી નહિ હોવાથી, તાત્કાલિક તરસ મટાડનાર અને ગરમી મટાડનાર બરફ તરફ જનસમાજનો મોટો ભાગ આકર્ષાયેલો રહે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. બરફથી તાત્કાલિક ઠંડક લાગી તરસ મટવા જેવો ભાસ થાય છે તે માત્ર ઉપક્રમકીઆ પરિણામ છે. ઉપરાંત, બરફનું અપાયકારક પરિણામ શરીર ઉપર ઉતરે છે તે જુદું હશે. અહિં ફળના રસોનો ઉપયોગ શું છે એ વિષે બે વાનો કહેવા માગું છું.

ફળના રસોનો આરોગ્યની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં જુદાં જુદાં ફળોનો રસ પીણા તરીકે લેવો ઉત્તમ છે, અને ઘણા લોકો તેવો ઉપયોગ કરે છે પણ ખરા ઋતુમાન પ્રમાણે ઉત્પન્ન થતાં ફળો આરોગ્યની દૃષ્ટિએ

કુદરતી રીતે ઉત્તમજ હોય છે. એવાં ફળો જે તે ઋતુમાં ભરપૂર ઉપયોગમાં લીધાથી, આરોગ્ય ઉત્તમ પ્રકારે રહે છે, અને કુદરતની ગોઠવણુ પણ તેવીજ છે. પરંતુ ગરીબામના કારણે બધાજ તેમનો ઉપયોગ કરી શકતા નથી. ફળો સૂર્યના તાપથી પાકેલાં અને છાંયથી ઢંકાએલાં હોવાથી, જંતુરહિત એવી, પ્રાણીવર્ગને આ સંસારમાં મળેલી અમોઘા અન્નરૂપી કુદરતી બક્ષિસ છે. ફળોમાં શરીરને અત્યંત ઉપયોગી અનેક દ્વાર અને જીવનતત્ત્વો તેમજ કુદરતી ફલચર્કરા હોય છે. ફળના રસોમાં ફુળાં (અપકવ) નારિયેળના પાણીનો નંબર કુદરતી રીતે પહેલો આવે, તેની આનંદકારક સુવાસ, સ્વાદ અને તેમાં થોડાંક જે કાર્બો પોષક અને પાચનકારક તત્ત્વો રહેલાં છે, તેની આરોગ્યતાની દૃષ્ટિએ જેટલાં વખાણુ કરીએ તેટલાં ઓછાંજ થઈ પડે. પાકા નારિયેળનું પાણી તરસ મટાડવા માટેના પીણા તરીકે એટલું રચિકારક હોતું નથી, પણ ફલાન્ન તરીકે ઉત્તમવર્ગનું ગણાય.

લીંછુના રસમાં સાકર પ્રાણી મેળવી તાજાં બનાવેલાં શરબત અથવા પીણાં, તેમાંના શરીરોપયોગી દ્વાર અને જીવનતત્ત્વોને લીધે, ઉપયોગી હોય છે.

મોસાંબી એ થોડી ઘણી મોંઘી હોઈ, ગરીબોને તેનો પીણા તરીકે ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. પણ જેઓ તે લઈ શકે છે તે તેનો રસ ખાસે ખાસા પીએ છે. એ રસનો ખોરાક તરીકે પણ ઉપયોગ થઈ શકે છે, ઉપરાંત તેમાં હલકા જીવાણની પણ અસર હોય છે.

દાડમના રસનું પીણું તેવીજ રીતે ઘણું કિંમતી છે. તેના થોડાક મીઠા સ્વાદને લીધે ગરમીમાં તે ઘણું વખણાય છે. દાડમમાં લોકો કાણુલી દાડમ વધુ પસંદ કરે છે. કાષ્ઠક તો એવું સમજે છે કે કાણુલી લોકો એટલા સાહસિક, હૃષ્ટપુષ્ટ, શૂરવીર, મજબુત અને મુઝાબી ગાલવાળા દેખાય છે તેનું કારણ આ દાડમનાં પૌષ્ટિક, રક્તોત્પાદક, અત્રદન્ય હોઈ શકે, પણ એમની એવી સમજ ભૂલભરેલી છે. કારણ, આ દાડમમાં ઘણાજ ઓછા પ્રમાણમાં અન્નચર્કરા અને વધુ પ્રમાણમાં પાણી હોય છે. તેથીજ તેનો રસ ગરમીના દિવસોમાં વખણાય છે.

ફેરી એ ઉનાળાના દિવસોમાં સર્વને મનગમતું ફળ છે. ફેરીની અનેક જાત હોય છે. તેમાં પણ દેશી કરતાં કલમી ફેરી વધારે સારી અને મોંઘી હોય છે. મુંબઈ જેવા શહેરમાં દેશી ફેરી (જેની ગામડા ગામમાં ઘણીજ લુજ કિંમત હોય છે અથવા કાંઈ તેના સામું નજર સરખી પણ કરતું નથી) તે જથી બાર આનામાં ૧૨ (૧ ડઝન) ના ભાવે વેચાય છે. આજ વેચાતી લેવાનું જેમનાથી બની શકે નહિ તે કલમી ફેરી ક્યાંથી લઈ શકે? આ દિવસોમાં કાચી ફેરીઓનું સાકર પાણી સાથે તૈયાર કરેલું પણ અને શરબત ઉન્હાળાનો ત્રાસ મટાડવા માટે પીવામાં આવે છે. બિહાર, સંયુક્ત પ્રાન્ત અને બીજા સ્થાનો ગરમ પ્રાન્તોમાં લોકો ગરમીની હવાનો તાપ લાગે નહિ એમ સમજી એનો ઉપયોગ ખૂબજ કરે છે, કેમ કે ત્યાં ઉન્હાળાના દિવસોમાં બપોરે વાતા ઘણા ગરમ વાયુથી અંગ દુઃખે છે અને ચાક ઘણો લાગે છે. આવા ગરમ પવનને તેઓ “લુ” કહે છે. તેથી આતપમૂર્છા-સન સ્ટ્રોક-થવાનો સંભવ હોય છે. તે પીડા ન સહન કરવી પડે માટે તેઓ ફેરીનું શરબત પીએ છે. આપણે ત્યાં પણ કેટલેક ઠેકાણે આવાં શરબત કે પછી ઉનાળામાં પીવાનો રિવાજ હોય છે. પરંતુ તે સ્વચ્છ, આરોગ્યદાયક, પાચન થઈ શકે અને રચિકર પણ રહે, એવી વિવિધ પ્રકારની ઘણી કાળજી લઈ તૈયાર કરેલાં હોવાં જોઈએ અને માફક આવે તેટલા માપમાંજ લેવાં જોઈએ, તોજ તે ફીક રહે. ઉનાળાના દિવસોમાં આવાં પણાં લેવાં સારાં પણ લાગે છે માટે ખાલાના ખાલા પીવાથી પ્રકૃતિ બગડવાનો સંભવ હોય છે. એ વાત લક્ષમાં રાખવી અતિ અગત્યની છે. પાકી ફેરીનો મીઠો રસ એ અત્યંત ખાત્રીનું અને ઉંચી કિંમતનું ચાટણ હોઈને તેનો પીણા જેવાજ ઉપયોગ થઈ શકે છે અને તેમાં પણ માફકસરના જુલાઈનો શુણ્ણ હોય છે.

પાકા અનાનસનો રસ પણ ઉત્તમ પીણું હોય છે. કાચા અનાનસના રસમાં પણ થોડું મીઠું ને જરૂર પુરતી સાકર નાખી તે પીણું કેટલાક લે છે. તેમજ પાકી દ્રાક્ષ કે કેળાંમાં જરૂર જોઈતું પાણી મસળાને તે પીણું પીવામાં આવે છે. પણ આ બધાં વસ્તુઓમાં શ્રીમંત લોકોનાં પીણાંઓ છે.



ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગનાં પીણાં માટેનો વિચાર કરતાં ઓછામાં ઓછી કિંમતનાં તાજાં છીનનાં પાણી, ખજૂરનો રસ, તરબૂચ, સકરટેટી, વિગેરેનો નંબર અનુક્રમે આવે, તેમજ પાકાં ખીણાં, આમલી, દમાટા, વિગેરેના છીનમાંથી અગર લોણના રસમાંથી તૈયાર કરેલું સાકરપાણી મિશ્રિત ચરબત કિંમતની દૃષ્ટિએ ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગને પરવડે તેવું થઈ શકે.

ઉપરનાં ફળનાં પીણાં તરફ જોતાં કેટલાં ફળરસ કે અંદરના ગરમાં સાકર પાણી નાખીને મિશ્રણ કરવાની જરૂર લાગે એ સમજાશે. એવું કારણ કે જેમનાં તેમ તે લઈ શકાય નહિ અને લેવામાં આવે તો તેથી નુકસાન થાય. તેથી તેમાં સાકર પાણી નાખીને વધારે પ્રવાહી કરી, ઉપરથી જરૂર પ્રમાણે સાકર લઈ રસીકારક બનાવી લેવામાં આવે છે. માત્ર જલનો ચટાકો પૂરો પાડવા આવું મિશ્રણ કરવામાં આવે છે એવું નથી.

શીત કટિબંધના કરતાં ઉષ્ણ કટિબંધમાં ફળોનું ઉત્પન્ન વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે. કારણ ઉષ્ણ કટિબંધમાં રહેનાર લોકોએ અનુત્તેજક શાક, ફળ, (જેમાં સર્વસામાન્ય પૂરતી પોષક કળશકંરા, દાર, સેન્દ્રિય આમ્લ (ખટાઇ) અને જીવનતત્ત્વો તમામનું મિશ્રણ હોઇ, સ્વપંકિરણ વડે પાકેલાં અને જાલથી ઢંકાઇ નિર્જંતુક હોય તેવાં ફલાનન) ખાવાં એવી કુદરતે યોજના ધડી રાખી છે.

સેન્દ્રિય ખટાઇથી લાળ ઉત્પન્ન કરનાર મંથીઓ ઉત્તેજિત થઇ લાળ વધે છે, લૂખ સનેજ થાય છે, જરૂર રસ વધે છે અને આમનો વધારો થઇ આમાશયમાંથી નીચેના દરવાજા અન્નરસ-આધમિ-આગળ વધતાંજ ફળની ખટાશથી પિત્તાશય, આન્નરસ, વિગેરેને ઉત્તેજન આપી આંતરડાંની મલોત્સર્જન શક્તિ (તૃણજ લોકા ગતિ) ને પણ વધારે છે. તેથી ઝાડો સાફ આવી શકે છે, તેમજ આમ્લપ્રતિયોગી રૂપે તે શરીરમાં શોષાઇ જઇ લોહી અને ખીજ શરીરના રસોનો આમ્લ પ્રતિયોગી ધર્મ યોગ્ય પ્રમાણમાં રાખી આરોગ્યની દૃષ્ટિએ ઘણી મદદ

દરે છે. પુષ્કળ ફળ ખાવાથી સદૃજ આમ્લ રહેનાર પેશાબ આમ્લ પ્રતિયોગી ધર્મનો થઇ જાય છે અને પેટમાં ફલાન વધુ જતાં જ તૃણજલાક્રાંતિ વધારે ઉત્તેજિત થઇ મરડો થઇ જાય છે અને ઝાઝા થાય છે. જુદાં જુદાં ફળોમાં જુદી જુદી ખટાશ હોય છે, જેમકે લીંબુ, મોટાં લીંબુ, મોસંબી, ગુઝમેરી, વિગેરે. એમાં સાયટ્રીક આમ્લ, ટ્રાક્ષમાં ટાર્ટરીક આમ્લ, મોસંબી અને લીંબુમાં મેરીક આમ્લ, ટ્રાક્ષ, મેરી, આલુમાં મેલીસીલીક આમ્લ હોય છે. સંધિવામાં સેલિ-સીલિક આમ્લ ધણું ઉપયોગી થઇ પડે છે.

કાચાં ફળોમાં ખચન ન થઇ શકે એવો પદાર્થ અને ખટાઇ વધુ પ્રમાણમાં હોવાથી કાઠામાં તે બાઝી જઇ પાચનક્રિયા બગાડે છે. ફળોમાં પેક્ટીન નામનો એક પદાર્થ હોય છે. તેથી તેની જેલી, જામ-મુરખ્યા બની શકે છે. જામફળ, ટમાટા, બોર વિગેરે ફળોમાં એ હોવાથી તેની જેલી સહેલાઇથી થઇ શકે છે. પરંતુ પેક્ટીન વધુ પ્રમાણમાં ખાવામાં આવતાં તેમાંથી મરડો થઇ જાય છે.

ફળોમાં જીવનતત્વો-વીટામીન્સ-ધણાં હોય છે. તેના રોગ પ્રતિબંધક, રોગનાશક, શરીરપોષક, શરીરસંવર્ધક અને આરોગ્યકારક ગુણોને લઇ, ફળો અત્યંત ઉપયોગી છે.

હવે કોઇ પૂછશે કે ફળમાં સાકર કેવી રીતે તૈયાર થાય છે? સૂર્ય-કિરણોના તાપ વડે ફળ પાકે છે અને તેનું કદ વધતું અટકે છે. વાતાવરણમાંથી તે કાર્બન વધુ શોષી લઇ ઑકસિજન બહાર કાઢે છે. ફળમાંની આમ્લોની કદલુ રેપાદાર દિવાલો વડી જઈ તેમાંના સ્ટાર્ચ બરાબર સાકરના રૂપમાં અદલાઇ જાય છે.

ફલશર્કરા પચવામાં વધુ વખત લાગતો નથી તેથી તે શરીરમાં જલદી શોષાઇ જાય છે અને તેમો આખા શરીરમાં ઉપયોગ થાય છે. ફલશર્કરા સર્વને ઘણીજ ઉપયોગી છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ મધુમેદના દર્દીને પણ તે ઘણીજ માફક આવે છે. સામાન્ય રીતે સાકર વિશે

તેમજે સાકર ખાતી નુકશાનકારક સમજાતી. તેમાં મધ અને કૃતસક્રિયા પણ સમાધાન થાય.

સાકર જેટલી વધુ પ્રમાણમાં પેટમાં જશે તેથી કમી પ્રમાણમાં સ્વાસ્થ્યકર વનસ્પતિ જશે અને શરીરને રોજની જરૂર પુરતા કાર જે વનસ્પતિમાં પુષ્કળ હોય છે તે મળતા નથી. સાકર વધુ અને વનસ્પતિ ઓછી ખાવાથી અને શરીરને સ્વર્ણકિરણ નહિ લાગવાથી શરીરમાં કાર કમી થઈ જે લોકો પુષ્કળ ભાત ખાય છે કિંવા સાકરવાળો ખોરાક ખાય છે અને સ્વર્ણના કિરણને અંગ ઉપર લાગવા દેતા નથી, તેમના શરીરમાં કાર નાશ પામે છે. જે સ્ત્રીઓ પડદામાં રહે છે કિંવા સુર-ખામાં રહી તડકો શરીરે લાગવા દેતી નથી, બધાં અંગ ઢાંકી રાખવામાં મોટા માનની વાત સમજે છે, તેમને હંમેશની કમજોરી, હાડ-દંતવિકાર—ખાસ કરી ગર્ભાવસ્થામાં થાય તેમાં નવાઈ નથી. એ ઉપરથી આપણા લોકો ને આપણાં બાળકો હંમેશ માંદાં, સ્વક્ષ્માં, નિર્બળ શરીરવાળાં, ક્ષય થવા યોગ્ય પ્રકૃતિનાં થાય એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી, કારણ કે આવાં બાળકોને જન્મથીજ માખાપે મીઠા પદાર્થ ખાવાની ટેવ પાડેલી હોય છે. જેમને ગરીબામને લીધે પહેરવાને કપડાં મળતાં નથી તેમને નિરક્ષરતા અનિષ્ટ છતાં છપ્ત થઈ પડે છે, કારણ અંગપર વસ્ત્ર ન હોવાથી સ્વર્ણકિરણ હીક હીક મજે શકે છે. પણ જે દેશનેબલ સ્ત્રીઓ પોતાનાં શરીર રાત્રીદિવસ વસ્ત્રો વડે ઢાંકીને રાખે છે અને સ્વર્ણકિરણ શરીરે અડવા દેતી નથી તેમનું શરીર ૧૫ થી ૨૦ વર્ષની ઉંમર વચ્ચે ક્ષયરોગ જેવા વિકારને લાયક બને છે, કેમકે તેઓ કુદરતી નિયમો પાળતી નથી. જે મનુષ્ય અથવા સ્ત્રી ભાત ખાઈને રહે છે તેમણે એટલું ખ્યાનમાં રાખવું કે જ્યાં સુધી તેમના અન્નમાં ભાત અને મીઠા પદાર્થ રહેશે ત્યાં સુધી તેમણે પોતાના શરીરને સ્વર્ણકિરણનો સ્પર્શ થવા દેવો જોઈશે, કેમકે તેમ નહિ કરતાં તેમના શરીરમાંના કાર નાશ પામે છે. મને એવા પહેમ પડે છે કે માંદગી અને ત્યાર પછીની અવસ્થામાં મીઠા પદાર્થ ખાવા વિષેનો ખોટો ખ્યાલ કુદરતી રીતે એક નુકશાનકારક સલાહ છે, કેમકે શરીરમાં સાકર જવાથી કાર કમી થાય છે એટલે એવી સ્થિતિમાં તે

ખાવી દિતકારક નથી. બીજું તેથી પ્રોટીનવાળો ખોરાક જેટલો મળવો જોઈએ તે મળતો નથી, ત્રીજું સ્ટાર્ચ વધુ ખાવાથી મલવિસર્જનમાં અડચણ પડે છે. ચોથું તેથી ફેનકિયા ઉત્પન્ન થઈ ભૂખ ઓછી થાય છે.

સાકર કે સ્ટાર્ચનું મેવન કરનારના શરીરપર તડકા ન પડે તો શરીરમાંથી સુનો ઝાઝો થઈ, અન્નથી મળતો ચૂનો, લોહ, અને બીજાં કિંમતી દ્રાવ્યો શરીરમાં શોષણ થવામાં અડચણ પડે છે. આ બાબતમાં બીજી એક વાત કહેવાની તે એ કે શરીરમાં ચૂનો ઝાઝો થતાં સળેખમ, શરદી, ન્યૂમોનીઆ, ફાય વિગેરે બિમારી થાય છે કિંવા તે બિમારી માટે શરીર લાયક બને છે. આપણા હિંદુસ્તાન જેવા દેશમાં, ફાય અને ડાયાબીટીસ, જેવા રોગીઓની ભૂમિમાં, મારા દેશબાંધવોને આ નુકશાન સંબંધી સૂચના સંપૂર્ણ લક્ષમાં રાખવી. મને એમ લાગે છે કે મુંબઈ, કલકત્તા જેવા સ્વર્ણપ્રકાશ ભરપૂર ન મળે તેવા શહેરોમાં ખાસ કરીને ગરીબ વસ્તીમાં જે મીઠાઈની વધુ દુકાનો ફેલાયેલી છે તેના ઉપર કાર્બિક મનાઈ રાખવી જોઈએ. શરીર સાથી જલદી જાડું બને છે તે આપની જાણમાં છે ? તેનું કારણ ફક્ત ઘી તેજ ચરબીના ખોરાક નહિ પણ સાકરનું વધુ મેવનજ દર્શો. શરીરમાંની ચરબી અને અન્નમાંથી ઉત્પન્ન થનાર ચરબી તેનો જેટલો પુરવટો થવો જોઈએ તેટલો સાકર ખાવાથી નહિ થવાથી શરીર જલદી જાડું થઈ જાય છે. રોજ ઘરમાં ગોંધાઈ રહી પુષ્કળ મુખાશવાથી સ્ત્રીઓના શરીરમાં ચરબી વધી ગઈ છે—આ સાકરના મેવનથી ઉત્પન્ન થયેલી નુકશાનકારક સ્થિતિ છે. કેમકે વાત માફક પ્રમાણમાં જોઈએ, તેમજ દરેક પોતાની શક્તિ ઋતુમાન મુજબનાં ફળ, વનસ્પતિ જેવાં અન્ન, પોષક, આહારવિહાર, સ્વર્ણપ્રકાશ વિગેરે બાબતોમાં વ્યવસ્થિતપણે રહેતાં આરોગ્ય પ્રાપ્ત થયા સિવાય રહેશે નહિ.

## મયૂરશિખા

સં. મયૂરશિખા. ચ. (૧) મોરશિખા (૨) ઊગાળા હંસરાજ. લેટિન. એસપ્રેનિયમ રેડિયેટમ, વર્ગ, એન-૬-ફાઇલાઇસીસ.

મયૂરશિખા નામ પરથી આપણી એટલી તો ખાતરી થાય છે કે આ વનસ્પતિના કાઈપણ અંગનો આકાર મોરની ક્ષમી જેવો હોવો જોઈએ. હિંદુસ્તાનમાં થતી બધી વનસ્પતિઓ એના મૂળ સ્વરૂપમાં જોતાં, હંસરાજની એક જાતનાં પાન બરાબર મોરની ક્ષમીને મળતાં આવે છે. એક મોરનું ચિત્ર દોરી એને માથે આ વનસ્પતિનું લીકું અથવા મૂળ સ્વરૂપમાં ઢાળીને સુકવેલું પાન મૂકી દબાવે તો તે મોરને માટે એટલી ચીતરવાની જરૂર નહિ રહે. બીજા કાંઈ પણ વનસ્પતિનું એક પણ અંગ આ નામને બંધ બેસતું નથી આવતું. ફક્ત આ ઊગાળા હંસરાજનાં પાનજ બરાબર અચૂક ને સંપૂર્ણ રીતે મળતાં આવતાં હોય એજ ક્ષપને મયૂરશિખા ગણવાનું સર્વસામાન્ય થઈ જવું જોઈએ.

વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓને મન તો આ એક જાતનો હંસરાજ જ છે અને જે લોકોને એ વસ્તુને કુદરતી રીતે પાણી ઝરતા પહાડોમાં ઉગેલી જોવાનો મોકા મળ્યો હશે તે તરતજ કહેશે કે આ તો એક પ્રકારનો હંસરાજ જ છે. એની ઉગવાની રીત, ઉગવા માટેનું વાતાવરણ, સમય બધુંજ અન્ય પ્રકારોના હંસરાજ જેવુંજ હોય છે એટલે જો આપણે પણ એનો સમાવેશ હંસરાજના પ્રકરણમાં કરી દઈએ તો કંઈ ખોટું નથી.

૨૫. વનસ્પતિશાસ્ત્રી શ્રી. જયમુણીલાલ એમના શિષ્ય મુ. શ્રી. બાપાલાલભાઈને પત્ર લખતાં જણાવે છે.

“ \* \* \* ઉત્તર હિંદુસ્તાન, ભારવાડ, મેવાડ ને કાંકણમાં હંસરાજની એક વનસ્પતિ જોને—એસ્થેનીયમ રેડીએટમ—કહે છે તે મનાય છે; અને તેજ મને ખરી મયૂરશિખા લાગે છે.”

આ લેખ હું પૂનામાંથી લખી રહ્યો છું. અને અમારા નિવાસ-સ્થાનથી પા માધ્યમને અંતરે આવેલી ટેકરીમાં મયૂરશિખાના ઢગેઢગ ઉગ્યા છે. તે ઉપર આસપાસના પર્વતોમાં બીજી વનસ્પતિઓના સંગ્રહ માટે હું ‘રખડુ’ છું ત્યાં ઘણે ઠેકાણે આ મયૂરશિખા પુષ્કળ પ્રમાણમાં થાય છે. એટલે કાંકણ ઉપરાંત સહ્યાદ્રિના દેશ તરફની બાજુમાં પણ આ વનસ્પતિ પુષ્કળ પ્રમાણમાં ઉગી નીકળે છે.

હંસરાજને અમુકજ વાતાવરણ જોઈ છે. અને આપણે બાગોમાં પણ જોઈએ છીએ કે હંસરાજને ઉગાડવા માટે કુંડાં ઉપરાંત પથ્થરોના નાના નાના ટેકરા કરવા પડે છે તથા પાણી પણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં છાંટવું પડે છે. તેજ પ્રમાણે પર્વતમાંથી જ્યાં પાણી થોડું થોડું સતત ઝપાં કરતું હોય ત્યાં અને એમાંસામાં એ સારા પ્રમાણમાં થાય છે. એનાં પાન એક વેદાથી મંડીને તે એક વેંત જેટલા લાંબાં થાય છે અને પાન સાધારણ બાહીનાં પાન જેવડાં હોય છે. બીજા કેટલાક હંસરાજને દાંડી ઢાળા ને ચકચકતી હોય છે પણ આની દાંડી બાહીની દાંડીને મળતી હોય છે. બીજા હંસરાજને પાન પાછળ જે ઝીલ્યાંછિદ્રો—રોસ—ને કવચ હોય છે તે પ્રમાણે આ જાતમાં પણ હોય છે અને “તેમાંથી જ નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે...”

મયૂરશિખાનાં વર્ણુન આપતા ઉલ્લેખો નથી મળતા એટલે એ વનસ્પતિ કદ એ વિષે વિદ્વાનોમાં સહેજે ગોટાળો થાય એ સંભવિત છે—અને બન્યું છે પણ એમજ. બાગોમાં રાજગરા જેવી અને લાંબડીના વર્ગની એક વનસ્પતિ શોભા માટે ખૂબજ વાવવામાં આવે છે. તેનાં પાન રાજગરાને મળતાં હોય છે અને ડાંડલા ઉપર જાંબુડી રંગનાં મખમલ જેવાં ફૂંડાં આવે છે. તે બહુજ સુંદર દેખાય છે. બાગવાનો તેને કલંગી મુર્ગા કે લાલ મુર્ગા કહે છે. તેનું અંગ્રેજી નામ ‘ગાર્ડન કોક્સ-ક્રોમ્બ’ એટલે કે, ‘બાગના છેલ્લું’ છે. લંડનમાં તેને સીલોસિયા

કીરેટા કહે છે અને તેનો નૈસર્ગિક વર્ગ—નેચરલ ઓરડર—ગ્રીનોપોડી-આસી છે. કતો લટ જેવા વિદ્વાન પણ આનેજ મયૂરશિખા કહે છે પણ તે કહેવા માટે તેમની પાસે કાંઈ સચળ કારણ નથી. કાંઈ રિસા-મણી તો કાંઈ લોચમટ્ક અને “લાનુશ્ચ દીક્ષિત જેવા તો ખરાશ્વા, કારવી, દીપ્પ, લોચમરતક—એ પાંચેને મયૂરશિખા કહે છે. આમ આ વસ્તુ માટે ચૂંચ હોવા છતાં જો સૌ એક મને હંસરાજની પેલી જાતને મયૂર-શિખા સ્વીકારી લે તો તેમાં કંઈ અનિષ્ટ નથીજ થવાનું.

હવે આપણે એના ગુણો તરફ વળીએ. બૃહત્ત્રયીના એક પણ અંથમાં આ વનસ્પતિનો ઉલ્લેખ નથી મળતો. સોળમી સદીનો લેખક ભાવભિષ્મ તેના ગુણ ગણાવે છે:

“દલકી, પિત્ત, કફ અને અતિસારનો નાશ કરનાર.”

નિધંદુરનાકર એજ ગુણો વર્ણવે છે. રાજનિધંદુ તેને “મૂત્રકૃચ્છ્ર-નાશક, બાલઅહોના દોષોને નાશ કરનાર, અને વશીકરણમાં ગુણુકારી” જણાવે છે. પણ નિ. ૨ ને રા. નિ માં જરા જરા ફરક એક ઠેકાણે પડે છે. પહેલો અંથ તેને “સ્વાદુઃ” કહે છે, બીજો “કપાયા અમ્લા” અને “અમ્લપાપિત્તી” કહે છે. આ તો જુદી જુદી સ્થિતિના નમુના—કે જુદા જુદા સ્થાનના નમૂના પરથી લિન્નતા આવી ગઈ હોય એમ બને.

પૂનાના ભાંડારકર પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાં મેં એક હસ્તલિખિત અંથમાં મયૂરશિખાકલ્પ જોયો. રાજનિધંદુ તેને “વશ્યકર્મણિ શસ્યતે” કહે છે. કદપમાં એજ વશીકરણનાં સવિસ્તર ચાર ઉદાહરણો આપ્યા છે. તેમાંથી એક નમૂના તરીકે અત્રે આપું છું.

“મન્યન્ત્વ મયૂરશિખયા રાજકુલે યુદ્ધે પાણ્ડિત્યે ચ જયો ભવતિ । તેન મયૂરશિખાં હેમાંગિ કૃત્વા પંચમલ્લયુક્તાં સ્થાને પાને વા દોયેત્ જવરયં વશી-કરણં ભવતિ સ્ત્રિયઃ પુરુષસ્ય વા ॥”

એને ક્યારે ને કેવી રીતે ઉપાડવી તે વિશે એમાં લખ્યું છે :  
 ॐ નમો વર્ણમુખાય શક્તિહસ્તાય મયૂરવાદનાય ઔપધિકર્મદાનાય તિ ઠઃ ઠઃ  
 સ્વાદા ૩ । અનેન મંત્રેણ કૃષ્ણચતુર્દશ્યાં યામિન્યાં શુચિર્મૃત્વા મયૂરશિખા-મુત્યાદયેત્ ॥

એ હસ્તશિખિત ગ્રંથ ઇ. સ. ના અદારમાં સૈકાના મધ્ય ભાગનો એટલે આશરે અઢીસો વર્ષ જૂનો છે. કામકે તૈયાર કરેલી નોંધ હોય એમ લાગે છે. તેમાં દ્વા તરીકેના જે પ્રયોગ આપ્યા છે તે વિચારણીય છે.

શોદ્ધે ગદનિગ્રહમાં પુત્રપ્રસવ માટે મયૂરશિખાનો એક યોગ આપ્યો છે.

“મોરશિખા ઋતુકાળે દૂધ સાથે પીએ તો ગર્ભ રહે.”

આવોગ કંપ પેશા હ. ત્રિ. ગ્રંથમાં છે:

\* \* \* એતન્ચૂર્ણ (મયૂરશિખાચૂર્ણમ્) શ્વેતકંયારિકાયમૂલચૂર્ણ લક્ષ્મણા પંચાંગચૂર્ણ સમં કૃત્વા પુંલ્લમ્ફલ (?) નલકાયેન સહ ઋતુકાલે દીયંતે આદિ-વંચ્યા\* પ્રસવતિ \* \* ઋતુ સમયે પરિપંચદિનાનિ દાપદેત્ તદા સ્ત્રી ગર્ભ ધારયતીતિ ન સંશયઃ ॥

વિચાર કરતાં મને લાગે છે કે ગરમીને લીધે ગર્ભ ન રહેતો હોય તો આનું સેવન ગરમીનો નાશ કરી વીર્યકણને જીવવા દે. આ પીધા-થીજ પ્રસવ થઈ જાય એનો અર્થ એમ નહિ કે પુત્રપ્રસંગની જરૂર જ ન પડે ! પણ એવો અર્થ લેવાનો છે કે એ લેવાને લીધે ક્ષેત્રના વિકાર નહિ થાય છે. ત્યાર પછી પણ વીર્યજ પંદ હોય તો ગર્ભ નજ રહે.

એક પ્રયોગ જે ગદનિગ્રહ કે ખીજા ગ્રંથોમાં નથી તે અજમાવી જોવા જેવો છે ખરો.

“પંચમયૂરશિખાચૂર્ણ શબ્દત્રયેણ સહ પિવેત્—ઉદર ક્રમય પતનાયમ્ ।”

ખીજો એક પ્રયોગ સ્તંભન માટે છે, એક મુત્રકાદોષ (“મુત્રિકાદોષ”) માટે ને એક દેહશુદ્ધિ માટે છે\*

શોદ્ધે સર્પવિષ ઉપર આનો ઉપયોગ બતાવ્યો છે:—

\* ૧ કાક ઢોંઘા સૈન્ધામ્યાં સહ મયૂરશિખાચૂર્ણસ્ય ગુટિકાં કારયેત્ । સા વીર્યે સ્તમ્ભયતિ । જીવેદ્વર્ષશતં ।

૨ એતન્ચૂર્ણ રવળેન સહ મુત્રિકાદોષં નાશયતિ ।

૩ ત્રિકલાચૂર્ણ નિમ્બવંચાંગચૂર્ણ મયૂરશિખાચૂર્ણ \* એતાનિ માળે નિવાય મધુના સહ મશ્નયેત્ । પહેરેણ મોજનં કૃત્વા તુષ્ટિઃ પુષ્ટિશ્ચ સ્વેન્દ્રિયાણાં પુરુષો વિમલદેહો ભવતિ ।



“મોરશિખા ને ઘી, ચોખાના ઘોવરામણ સાથે પીધાથી  
સર્વતર્પવિષં દન્યાત્ ।”

આપણે જાણીએ છીએ કે પ્રકાંડ પિદ્ધાન ડૉ. મ્હસકરે દાદરીન  
ઈન્ડીટ્યુટમાં સર્પદંશ ઉપર વખણાયેલી વનસ્પતિઓના અખતરા કરી  
નીચેનો નિર્ણય દાંડ્યો છે:

અમે જે જે વનસ્પતિઓ તપાસી તેમાંની, ઐદ્યમાં વિવનાશક્ત્યં  
વિપ્રતિવિવન્યક્ત્યં પૂર્વલક્ષણાપનોદક્ત્યં વા ન વર્તત્ત્વં ઇતિ ॥

એમની યાદીમાં મધુરશિખા પણ છે. પણ તેઓ તેનું વર્ણન  
આમ આપે છે:—

પ્રતિસંવત્સરમયઃ ઋજુર્વિપુલપ્રરોહઃ કણ્ટકી વનસ્પતિઃ । મારતે ઘન્યમુ,  
ચિલભૂમિષુ ક્ષેત્રેષુ ત્થાનેષુ ચ યાદુલ્યેન દૃષ્ટઃ । વંગેષુ કેરલેષુ ચ વિદ્યોપતોસ્ય  
લઘ્વિઃ ॥”

આમાં એને કણ્ટકી કહી છે તે તથા એમેરેન્ડસ સ્પાઇનોસસ  
એ નામ આપેલું હોઈ તથા બંગ તથા કેરલમાં તે બહુ થાય છે એમ  
કહ્યું ॥ એ જોતાં તે દંસરાજના વર્ગની વનસ્પતિ ‘છોગાળો દંસરાજ’  
જેને આપણે ગણ્યો છે તે નથી એમ લાગે છે. એટલે આપણી મધુર-  
શિખા ડૉ. મ્હસકરની કસોટી પર ચડી નથી. અંકે તોય સફળ થાય કે  
નહિ એ કાણ જાણે!

તે મૂનજ, ને પિત્તશામક હોવાથી સર્પવિષ ઉપર ને અન્ય વિપપર  
અસર પહોંચાડી શકે પણ સર્પવિષ સામે છેક મુઘી ટકકર ઝીલી જ  
શકે એ-જ્યાં ભારે ભારે વનસ્પતિઓનાં માનભંગ થયાં છે-કહેવું  
અનિશ્ચિત છે

દેવે તો આપણે વનસ્પતિના ગુણો તથા સિદ્ધ યોગ નક્કરી કરતાં  
પહેલાં તેમને લાંબા પ્રયોગ નીચેથી પસાર કરવી જોઈએ અને તેમ  
જ્યારે લખવાનું હોય ત્યારે પણ જરાય અલંકારિક ભાષા ન વાપરતાં  
સખ્તો તોળા તોળાને ચૂકવા જોઈએ. જૂના જોટલા પ્રયોગો હોય તેમને  
કરી એરણ્યપર ચડાવી પરિણામોને વૈજ્ઞાનિક રીતે સો ટચનું સોનું ક્યાં  
વગર છૂટકો નથી.

## વેવડી

વેવડી એ ગુજરાતી નામ છે. મરાઠીમાં વાસનવેલ કે પારવેલ કહે છે. હિંદીમાં જલજમની અને સંસ્કૃતમાં દીર્ઘવટી કે પાતાલ ગરૂડી કહે છે.

વેવડીના વેલા થાય છે, એને કાઠિયાવાડ તરફ કેટલાક વંધીનેા વેલો પણ કહે છે. એ વેલા ચોમાસામાં ધણા ઉગે છે. કેટલેક ઠેકાણે તો ખારે મહિના ઉગેલાં નજરે પડે છે. ખાસ કરીને એ વેલા જમીન પર પથરાય છે પણ આબુખાબુ કંઈ ઝાડ કે એવું તેવું કંઈ મળી જાય તો તે પર એ વેલો ધણે ઉગે સુધી ચઢી જાય છે. આખા વેલા પર ધોળા રંગની રંગાટી જેવું હોય છે. વેવડીના પાંદડાં તરેહવાર આકારના હોય છે. ફળ ખૂબ નાનાં હોય લીલાશ પર પડતાં પીળા રંગનાં હોય છે. આખા વેલા પર નર અને માદા એમ બે જાતનાં ફુલ લાગે છે. નર અને માદા ફુલ તરત જોળખાઈ આવે છે. એ વેલા પર જે ફળ લાગે છે તે ધણુ ધણું ઝીણું હોય છે. ફળનો રંગ, પહેલાં કાચું હોય છે ત્યારે લીલો હોય છે પણ પછી પાકતાં કાળો રંગ યથા જાય છે. ચોમાસામાં ફુલ એસે છે ને તે પછી ફળ લાગી તે ફળ શિઆળામાં પાકી જાય છે.

વેવડીનું મૂળ ધણું મજબુત હોય છે. જમીનમાં એ મૂળ ઉંડાં ગયેલાં હોય છે. એ મૂળ આંગળીથી અંગુઠા કે હાથના કાંડા જેવું જાડું હોય છે. સુખ્ય મૂળમાંથી ઝીણા નાના નાના ફાંટાઓ પણ ફૂટે છે. મૂળનો બહારનો ભાગ ભુરાશપર કાળા રંગનો હોય છે. અને અંદરનો ભાગ પીળાશપર સફેદ હોય છે. મૂળપર અનિયમિત ઉબી નસો હોય છે. મૂળપર આડો કાપ મૂકી અંદર જોતાં તેમાં અનુક્રમે એકબીજાની અંદર

કેટલાંક ચઢો જળાય છે. એ દરેક ચઢ જુદી જુદી કેટલીક પાતળી પટ્ટીનું બનેલું હોય છે. એ દરેક પટ્ટી સહિદ્ર હોય છે. અને એની પટ્ટી વચ્ચે પોચા ગાભા જેવો પદાર્થ આવેલો હોય છે. મૂળની વાસ કંઈક સ્વર્ગધિત હોય છે અને એનો સ્વાદ ઉઝ તથા કડવો હોય છે. કામળ મૂળમાં એક ચઢ અને મુગંધી વધારે હોય છે.

વેવડીની ડાંડી તથા શાખાઓ ઝીણા તારથી તે મુતળા જેવી જડી હોય છે. પણ ધણા જુના વેલામાં કોષ કોષવાર એની ડાંડી કાંડા જેવડી જડી કે તેથી પણ વધારે જડી જેવામાં આવે છે. તેનો રંગ ઘેરો ભૂરો કે કાળાશ પડતો હોય છે. ડાંડી ઉપરની છાત જરા પોચી ને હલકી હોય છે. ડાંડીનો આડો કાપ કરી જોતાં અંદરથી તે સહિદ્ર અને ચઢાકાર હોય છે. કુમળા શાખાઓ લીલા રંગની હોય છે ને એની પર સફેદ રંગની રૂંવાટી ગીચોગીચ આવેલી હોય છે. એની વાસ તથા સ્વાદ મૂળની માફક કડવાં હોય છે. પણ મૂળની કડવાશ કરતાં ડાંડીની કડવાશ કંઈક ઓછી હોય છે.

વેવડીના વેલાપર પાંદડાં આંતરે આવે છે. પાંદડાંની ડીંટડીપર વાળની રૂંવાટી હોય છે. પાંદડાંનો આકાર લંબગોળ હોય છે. પાનનો નીચેનો ભાગ પહોળો તથા ઉપરનો ભાગ સાંકડો ને કોષ કોષ પાંદડાં તથા કે પાંચ ખુણીઆવાળાં પણ હોય છે. કોષ કોષ પાન અળવીનાં પાન જેવાં આકારનાં ને કોષ નાગરવેલનાં પાન જેવાં આકારનાં પણ હોય છે. એકજ વેલા ઉપર—અરે કેટલીકવાર એકજ શાખાપર આવા જુદા જુદા આકારનાં પાન આવેલાં હોય છે. પાંદડાંની બંને સપાટીપર વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. પાંદડાંનો રંગ લીલો હોય છે. પાંદડાંને ટેરવે અંદર ખેસતી ખાંચ હોય છે, અથવા કોષવાર ટેરવું ગોળાકાં લેતું પણ હોય છે ને ટેરવે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. ડાંડીપરનાં મોટાં પાન ઉપરની બાજુએ કોષ કોષ વખત લીસાં હોય છે. કુમળા શાખાઓ પરનાં પાંદડાં મુખ્ય પાંદડાંઓ કરતાં નાનાં હોય છે ને એ કુમળા શાખાઓપર આવેલાં પાંદડાંઓપર રૂંવાટી પણ ઘણી ગીચોગીચ હોય છે. પાંદડાંમાં ડીંટડી પાસેથી નસો હંમેશા ઉભી નીકળેલી હોય છે અને બે નસો આડી નીકળી તેની કાર તરફ ગયેલી હોય છે.

વેવડીનો વેવો તમે કદી જુઓ તો એનાં પાંદડાં તોડી લઇ લાયવલી ચોળા બેળે, ખૂબજ ચીકણાં લાગશે. નાકે લગાડી ચુંઘી જોશો તો ભાજુ જેવી વાસ આવશે ને સ્વાદ કરશે તો મોં ચીકણું થઇ જઇ પાંચળથી કડવાશ મારશે.

પુલ ધારણ કરનારી સળીઓ મોટે ભાગે સાખા, પ્રતિશાખાઓ વાળી હોય છે, ને એ પત્રકોણમાંથી નીકળેલી હોય છે. એની ઉપર વાળની ફંવારી ગીચોગીચ આવેલી હોય છે. પુલ લીલાગ પર પડનાં પીળા રંગનાં હોય છે. એ પુલ ૧/૮ થી ૧/૪ ઇંચ વ્યાસનાં હોય છે. એ નરપુલમાં સ્ત્રીકેસર બીજકુલ હોતી નવી. જ્યારે પુરુષકેસરો ૬ હોય છે. એ પુરુષકેસરો પાંખડી જેટલા લાંબા હોઇ પાંખડીની લગોલગ હોય છે. એનાં તંતુઓ રંગે પીળાં હોય છે ને એની ઉપર એ પેલવાળા પરાગકેસરો હોય છે.

સૂક્ષ્મ ડીંટી પર ઝીણાં ફળ લાગેલાં હોય છે ને એને એક છેડે ઝીણી અણી હોય છે. આ ફળ જ્યારે તદ્દન કાચાં હોય છે ત્યારે લીલાં રંગનાં હોય છે ને પાકતાં કાળા રંગના થઇ જાય છે. ઉપરની ડાલમાં ઘેરે જાંબુડો રસ ભરાયેલો હોય છે. એ રસવાળી ઉપરની ડાલ બે આપણે કાઢી નાંખીએ તો અંદર કંઈક ધીંગો ઠૂળાઓ દેખાય છે. એ ઠૂળાઓ બંને બાલુથી સહેજ દબાયેલો હોય છે ને વચ્ચેવચ્ચ ધોડાની ખરી જેવો ખાડો હોય છે. તેની સપાટી પર બીજા ઝીણા ખાડા અને એક ઉભી ધાર હોય છે. વેવડીના દરેક ફળમાં ફક્ત એક એક બીજ હોય છે. બી જરા વાંક લેતું હોય છે. બીની ઉપરની ડાલ પાતળી હોય છે અને એની અંદર સફેદ મગજ હોય છે.

વેવડીના મૂળનો કાદો તાવ, સંધિવા, મૂત્રાશયના રોગ તથા કોઇ પણ કારણે શરીરમાં અશક્તિ ઉત્પન્ન થઇ હોય, ત્યારે આપવામાં આવવાથી ઠીક ફાયદો થાય છે. લોહી જગડવાથી ચતા ચામડીના રોગો પર એના મૂળનો કાદો મરીની સાથે ખીવાથી લોહી સુધરે છે. પિત્તના ઝાડા થના હોય ત્યારે પણ એનું મૂળ સુંક તથા સાકર જોડે લેવાય છે. એની ડાંડી પણ મૂળના અભાવે મૂળની જગ્યાએ ઔષધ તરીકે લેવાય છે.

વેવડીનાં પાંદડાં પાણીમાં નાંખી યોજવાથી થોડી વારમાં પાણી જમી જાય છે. પછી એ જમતો પદાર્થ દહીંના છોતાની માફક પાણી પર આંધી જાય છે અને તેની નીચે પાણી નીતરું રહી જાય છે. એ જમતું પાણી સાકર નાંખી ઘણું લોટા પીએ છે. એ પાણી ઈતિજ મનાય છે. એનાં પાંદડાં, પુલ અને કાચાં ફળોના રસ પ્રમેહ, પ્રદર અને ખીજાં એવાં ગરમીના દરદો ઉપર સાકરની સાથે આપવાથી ફાયદો થાય છે. શરીર પર બળતરા થતી હોય તો એના પાંદડાં પાણીમાં યોગી શરીર પર ચોપડવાથી ઠંડક થાય છે. એનાં મૂળમાં સાસપીરીલા જેવો ગુણ છે. વેવડીનું મૂળ સાકર સાથે વાટી છોકરાને પેટના દરદ પર અપાય છે. એનાં મૂળને પાણીમાં મરી સાથે વાટી તેનો ઝામ કરી તાવ-વાળાને અપાય છે. સિંધમાં એ ‘ઝમીર’ને નામે ઓળખાય છે અને એ માથાના દરદમાં વપરાય છે.

વેવડીનાં પાકાં ફળમાંથી જે જલશુદ્ધિ રસ નીકળે છે તે શાદી તરીકે વાપરી શકાય છે. વેવડીના વેલા ઢોર ખાય છે ને તેમાં પણ જિંટ અને બકરાને તો એ વેલા બહુજ લાવે છે. એક જુની વાત તમને ખબર છે ? ૧૯૫૬ ની સાલમાં જ્યારે જબરો દુકાળ પડ્યો હતો ત્યારે ઘણા ગરીબ લોકો એ વેવડીનાં પાંદડાં ખાધને દિવસો ગુમ્હરતા હતા.

વેવડીના વેલા કુંગરોમાં ખાસ ઉગતા નથી પણ રસ્તાની બાજુએ પર, પડતર ખેતરોમાં, વાડીઓની વાડોમાં, વાડી અને ખેતરોના શેઠાઓ પર તેમજ કંટાળા અને બાવળોનાં જળાંઓમાં તે ઘણા ઉગતા જોવામાં આવે છે. આપણી આ બાજુ ઘણીખરી જગ્યાએ ઉગે છે.

વેવડીનાં પાંદડાં પાણીમાં યોજવાથી પાણી જમી જતું હોવાથી ઘણું લોટા એ વેલાને “જલજમની” કહે છે. જ્યારે પડતર ખેતરો અને એવી જગ્યાઓમાં વેવડીના વેલાઓને ઉંચે ચઢવાનું કાંઈ ઝાડ વગેરે મળતું નથી ત્યારે એ વેલા જમીન પર આડા અવળા કે પછી સીધા ને સીધા ઘણા લાંબે સુધી પથરાય છે. આ ઉપરથી એને સંસ્કૃતમાં ‘પાતાલગરૂડી’ અને ‘દીર્ઘવસ્ત્રી’ કહેતા હશે !

વેવડી એક ઉપયોગી વેલો છે.

## સર્પગંધા

**આ** વૈનાયધિ વિષે હાલ પુષ્કળ ચર્ચા થઈએલ છે. એ કે વનસ્પતિ હરી, ક્યાં મળી શકે છે, ક્યાં રોગોમાં વપરાય છે, વિગેરે હકીકતો માટે પત્રો, માસિકો અને અન્ય સંસ્થાઓએ તેમાં રસ લીધો છે.

એ વનસ્પતિનાં મૂળાંશનો ઉપયોગ દૌવાના માણુઓ માટે સંયુક્ત પ્રતિમાં મુખ્ય શરૂ થયો. એ વનસ્પતિ ૩૨ નામોથી ઓળખાય છે, સર્પગંધા, ધવલંબરવા, ચાંદબરવા, મુર્વા (૫), છોડી ચાંદડ, અડકધ, ગંધનાકુલી, ઝોડા ખેડી, ઇસગેલ (ખિ), રોવોદ્રિયા સરપેન્ડાઇના(ઇ), એવાં ધણાં નામો મળ્યાં છે.

નેપાળ, બનારસ, પટણા, કેાંકણ, બ્રહ્મીનારાયણ, કલકત્તા, બિહાર, વિગેરે પ્રાન્તોમાં પહાડી જગ્યામાં આ વનસ્પતિ થાય છે. તેના છોડ ૬'-૧૦' ઉંચા, અરુણીના નાના છોડને મળતા આવે છે, તેમજ પાંદડાં પણ તેને મળતાં આવે છે. પુલ આસમાની, લાલધેરા રંગનાં, પુલ ઉપર ત્રણથી ચાર ડાંડલી, ડાંડલીપર સામસામાં પાન હોય છે. ફળ પીણુનાં ફળ જેવાં. મૂળ જમીનમાં ઉઠે ગૂંચેલાં હોય છે, અને આસંધના દુકડાને મળતાં, સ્વાદે કડવાં, ગંધમાં કટુ, તીવ્રકટુ હોય છે.

આ મૂળ વાપરવાથી નીચે જણાવેલ દર્દોમાં ગુણુ માત્રુમ પડે છે. બનારસ સંમેલન વખતે મેં કેટલેક સ્થળોએ જઈ, જાત તપાસથી અસલ છોડવા લાવી રાખેલ છે. છેલ્લાં બે વર્ષથી તેનો ઉપયોગ કરી તેના ગુણુ

વિશે અદ્ભુત ચમત્કાર જણાવાથી પ્રસિદ્ધિ માટે આ નોંધ લખેલ છે. તેના ગુણુ વિશે અનેક વિદ્વાનોએ જાહેર પત્રોમાં પોતાના વપરાશ પછી ચએક્ષા મત જાહેર કર્યા છે. તે પૈકી કલકત્તાના ડૉ. ગણુનાથ સેન, વનસ્પતિશાસ્ત્રી પ્રો. જગદીશચંદ્ર બોઝ, ડૉ. સર કૈલાસચંદ્ર વસુ, ડૉ. અક્ષય કુમાર નંદા એઓએ કલકત્તામાં આ દવા વાપરી ઉન્માદના કેસો સારા કર્યાના દાખલા જાહેર કર્યા છે. ગુજરાત પ્રાન્તમાં શ્રી. ચૈતન્ય દેશાઈ, વૈદ્યરાજ શ્રી બાપાલાલ ગડગડદાસ, મિ. આર. એન. બાપાસોલા, વિગેરે મુખ્ય છે. મેં લગભગ ૨૦૦ દર્દીઓ ઉપર એને અજમાવી, અનુભવ મેળવી સ્વમતિ અનુસાર પ્રચાર કરવા માંડ્યો છે. બનારસમાં મહામહોપાધ્યાય ભગીરથ સ્વામી અને પંડિત મદનમોહન માલવીયાજીએ આ વનસ્પતિ માટે ‘પૂણું’ સંતોષ દર્શાવ્યો છે તથા પોતાના વૈનાયકિના જગીયામાં તેના છોડ ઉછેરી તેનો ઉપયોગ વિદ્યાર્થીઓમાં કરતા રહે છે.

મેડીકલ કૉલેજમાં નળગા હુદયના વિદ્યાર્થીઓમાં પરીક્ષા વખતે બ્લડ પ્રેશરનું દર્દી સારૂ થાય છે એ વખતે વાલ વાલની માત્રામાં મધમાં આપવાથી બ્લડ પ્રેશરમાં સારો ફાયદો માલમ પડે છે. અંગ્રેજી વૈદક-વાળા ડૉક્ટરો પણ આ વનસ્પતિ વિશે સારા અભિપ્રાય નોંધી ચૂક્યા છે અને ઘણા તેને આણુ વાપરે છે.

મારા અંગત અનુભવમાં બે વર્ષ ઉપર આ દવા ઓર્થોટી આવી ગઈ. એક બહેન ઉન્માદના વ્યાધિથી એક વર્ષ ઉપરાંતથી પીડાતાં હતાં. એમને અનેક દવાઓ સેવન કરાવી જોષ છતાં ફાયદો જણાયો નહિ. બે માસ નીકળી ગયા પછી એકાએક એમને સારી હાલતમાં વાતચીત કરતાં જોતાં તેમના પુત્રને પૂછી જોયું તો માલુમ થયું કે ઉપરોક્ત જટીબુટ્ટી ૧૪ દિવસ આપવાથી એ બાળને સંપૂર્ણ નિદ્રા મળવા લાગી અને ૨૧ દિવસમાં તો તદ્દન સારૂ થઈ ગયું. એ બુટ્ટી તેમને યુવ યુવ-વાળાની પેઢીમાંથી એક મારવાડી શેઠ પાસેથી મળેલી હતી જો તે શેઠને મળતાં તેમને એક સાધુ મહાત્માએ “પાગલડી જડી” નામની દવા બતાવ્યાનું જણાવ્યું. તેઓ એ ઔષધિ પોતાની પેઢી ઉપર ધર્માંદા

આપે છે. હાનરો દર્દીઓએ સારા થઇ પેટીને આશીર્વાદ આપ્યા છે. મેં ત્યાંથી થોડીક ખૂટી નમુના દાખલ લીધી અને ચિત્તભ્રમવાળા દર્દીઓ ઉપર વાપરી જોઇ. દર્દીઓ ગામડાના ગરીબ વર્ગ પેટીના હતા. એક દર્દીને ગામડામાં જન્મને જાતે દવા આપવી શરૂ કરી તો અડવાડીઆમાં ફાયદો થતો જણાયો.

ખીજી બાલુએ આ ખૂટી શું છે ? ક્યાં મળે છે ? વિગેરે તપાસ કરી પણ ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં મળી શકી નહિ, તેમ મુંબાઈમાં પણ ગાંધીઓ પાસે ન મળી. વધુ તપાસ કરતાં, ઉપર જણાવેલા સ્થળો માલુમ પડતાં, ૧૦ જુદે જુદે ઠેકાણેથી નમુના મંગાવી જોયા તો જુદાં જુદાં નામે તે ખૂટી મળતી જણાઈ અને તેના આલુ વપરાશથી તુર્તાતુર્ત મુશ્ય જણાયા લાગ્યા. દરમ્યાન મારે બનારસ વૈદ્ય સંમેલનમાં જવાનું થતાં બિહાર પ્રાન્તના પટના જિલ્લામાં બાંકીપુરમાં તે વૈનાયધિ જાતે તપાસ કરી મેળવી તથા ભુક્ષ, ગયા, અયોધ્યા જતાં શ્રદ્ધાગિરિના પહાડમાં તેનો પ્રત્યક્ષ મેળાપ થયો. બિહારમાં ઇસરોલ અને પહાડમાં ઓડાખેડી કહેવાય છે. પંજાબમાં તેને મુર્વા કહે છે. કાનપુરમાં તેને પાગલ કી જડી કહે છે.

મેં એ વનસ્પતિનો જાહેર પ્રચાર લેખોદ્ધાર શરૂ કરતાં કેટલાક બીનઅનુભવીઓ તરફથી વપરાશ માટે રાખવી જોઈતી સંભાળ કે પર્યાપ્ત વિવેક નહિ સચવાયાથી ઉલટાં પરિણામો જાહેરમાં આવ્યાં છે. છતાં દર્દની પરીક્ષા કરી, પુરતી સંભાળ લેતાં, તેના જેવી તુર્ત ફાયદો કરનાર ગુણકારી વસ્તુ ખીજી નથી એવો મારો પૂર્ણ અનુભવ છે. હું તેનો ઉપયોગ નીચે પ્રમાણે કરું છું.

ઉન્માદ—

રોગીને પાગલ કી જડીનું મૂળ લે. ૦૧, કાળાં મરીના જ દાણા. ગુલાબજળ લે. ૫ એ પ્રમાણે લઈ\* પ્રથમ જડી તથા મરીની ઝીણી વસ્ત્રગાળ લૂકી લઈ ગુલાબજળમાં ભીંજવી રાખવી તથા ભાંગતી

\* દર્દી જહુ જોરમાં હોય તો ૦૧ ને જહુ ૬ આની વજન લેવું. મરી વધારવાં. કમી પડતું જતાં ૩ આની વજન લેવું.



જેમ લઢીને જમ્યા પહેલાં બે કલાકે પીવરાવવી. સવારની લાંજવેલી સાંજે અને સાંજની લાંજવેલી સવારે વપરાશમાં લેવી.

અસર—દર્દીને ગમે તેટલા વખતથી ઉંઘ નહિ આવતી હોય, એ બક્યાટ તથા મારફાડ કરતો હોય પરંતુ એ વખતની દવાના વપરાશથી તેને ઉંઘ આવવા લાગશે, અને શાન્તિ મળશે.

પ્રથમ—૭ દિવસ સુધી દર્દી જાત ખાવા આપવા. વ્યસન—ચા, ખિડી, સીગરેટ, પાન બંધ કરવાં.

દવા શરૂ કર્યા પછી કેટલાક દર્દીને મોટીથી ચુંક પડે છે, કાઢને ગળામાં સોળા, શરદી (નાકમાંથી પાણી ટપકવું), તાવ, ટાઢ ભરાય આવે છે: દવાની માદક અસરથી હોઝરીમાં મંદતા આવી ભૂખ કમી લાગે છે. શરીરનાં અવયવોમાં દુઃખાવો, એ ત્રણ દસ્ત વિગેરે થાય છે. આથી ગભરાવાનું નથી, અસર વધારે પડતી જણાય તો દવાનું પ્રમાણ કમી કરી જરૂર પડ્યે દવા બંધ પણ કરી, વિગમ ચિન્હો બંધ થતાં પાછી દવા શરૂ કરવી. ત્રીજે દિવસેજ ગુણુ શરૂ થશે ને ૭ દિવસમાં ઉપર બતાવ્યા પેઢીનાં કાઢ ચિન્હો જણાય તો બે આર દિન વિરામ લઈ, દવાનો ક્રમ ફરી શરૂ કરવો. આવો ક્રમ એક માસ સુધી જારી રાખવો. દર્દી સારો થયા પછી દવા બંધ કરવી, પણ કાઢ કાઢ પ્રસંગમાં એક વર્ષ પછી પણ દર્દ ફરી ઉથતો મારે તો ઉપરનાજ ક્રમે દવા શરૂ કરી દેતાં ૭ દિવસમાં આરામ થશે. આવું બે ત્રણ દર્દીઓ પરત્વે અનુભવેલું છે.

બ્લડ પ્રેશર—

રોગીને પાગલ કી જડીનું ચૂર્ણ વા. ૧, કાળાં મરીનો દાણે. ૧, મધ અથવા મોસખીનો રસ અગર તાજાં છાંશમાં દિવસમાં ત્રણ વાર આપવાથી બ્લડ પ્રેશરના દર્દીને ચોક્કસ ફાયદો થાય છે. દવા ૧૪ દિવસ આપવાથી રોગ મટે છે.

પથ્થાપથ્થ—મીઠાકા, ફરસાણ, વિગેરે ભારે નહિ પચી શકે તેવો ખોરાક આપવો નહિ. છાશ, દહીં, મોસખીનો રસ આપવામાં હરકત નથી. ગરમ ખોરાક આપવો નહિ.

અનિદ્રા : ઉંઘ ન આવતી, મગજની ગરમી, અન્યંત વિચારમગ્ન સ્થિતિ, અચાન્તિ વિગેરે માટે

પાગલ કી જડી તો. ૫	} માત્ર ૦) જ લાર
સફેદ મરી તો. ૦૧	

વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, ગાવના દહીં અગર છાશમાં આપવું. સારી રીતે ઉંઘ આવશે, મગજે શાન્તિ થશે.

હિસ્ટીરીઆ : સ્ત્રીઓ અને નવજા હૃદયનાં માણસોમાં આ વ્યાધિ જોવામાં આવે છે. વાયુનો વેગ હોઝરીમાંથી ઉદ્ભવી, હૃદયમાં આવી શ્વાસોચ્છવાસની નળીની ક્રિયામાં અસર કરે છે, જેથી મુંઝવણ વધી હિસ્ટીરીઆ જેવાં ચિન્હો જણાય છે. સ્ત્રીઓમાં મનનો આઘાત, હૃદયની નિર્બળતા, શૂદ્ધકલેશ, ઉદાસીનતા, ધ્યાં, બીક, કોંધીપણું, મનોચ્છાની તૃપ્તિ ન થવી, ગર્ભાશયના અને આર્તવના દોષો, વિગેરે કારણોથી હિસ્ટીરીઆનો વ્યાધિ થાય છે અને તે બહુ લાંબા વખત સુધી ચાલે છે. અનેક ઔષધોપચાર છતાં શુભ બહુ થોડાનેજ થાય છે. એવાં ન્હૂનાં હડીલાં દહોંમાં પાગલ કી જડી નીચે મુજબ વાપરવી :—

પાગલ કી જડી તો. ૧૦.

સૂકાં આંબળાં તો. ૨.

કાળાં મરી તો. ૩.

ગુલાબજળ જોઈતા પ્રમાણમાં

વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, ખૂબ લરી, ગોળા બે આની લારની ચણી ભેર જેવડી બનાવી, દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે એક માસ સુધી લેવી.

રક્તે રક્તે હિસ્ટીરીઆનું જોસ લાખે સમયે જતું રહી દહું મૂળથી જાય છે.

પથ્યાપથ્ય : વાયુવાળા પદાર્થો, મરચાં, અથાણું, વિગેરે ગરમ પદાર્થો આપવા નહિ. ચાતું વ્યસન છોડાવવું. સાદો ખેરાક, ઘી, દૂધ, માખણ, છાશ, દહીં, ફળો, રોટલી, લાત, દાળ, શાક અને વનસ્પતિ આહાર આપવો.

આવી મુશ્કારી વનસ્પતિની હજી પણ વધુ શોધ થવી ખાસ જરૂરી છે.

કૃષ્ણપ્રસાદ ગિરિભાંડર વૈદ્ય

## આઈ.સીએલથી \*

ટાઇટલોરાઈડ ઓફ આયોડિન

**કો** ધપણુ વરતુ વ્યક્તિ કે વિદ્યાનો વિકાસ સૃષ્ટિનાં અભિનવ તત્વોને અપનાવી લીધા સિવાય થઈ શકતો નથી. વિદ્યા-જ્ઞાન અનાદિ અનન્ત હોઈ તેની મર્યાદા બાંધી શકાતી નથી. વિદ્યાને દેશ કાલનાં બંધનો હોઈ શકેજ નહિ. જે વિદ્યા મુક્તિ આપી શકે તે પોતે બંધનમાં કેમ રહે? દેશ કાલનાં બંધનોથી વિદ્યાને બાંધી લેવાના પ્રયત્નથી તે મૃત અવસ્થા પામે છે. અને આયુર્વેદના ઉત્કર્ષમાં બીજાં અનેક વિદ્વો નડતાં દુશે, પણ મોટામાં મોટું વિદ્વ અમને તો એકજ લાગે છે કે આપણે તેને દેશ કાલની મર્યાદાથી બાંધી લીધેલ છે. જે કોઈ સાધનથી રોગનું સાચું નિદાન થઈ શકે તે સાધનને તથા જે કોઈ ક્રિયાથી રોગ દૂર થઈ શકે તે ક્રિયાને અપનાવી લઈ, તેનો સમાવેશ આયુર્વેદમાં કરી લેવાને બદલે આપણે તેનાથી દૂર નાસતા ફરીએ છીએ, અને પછી બ્રૂમો પાડીએ છીએ કે “લાઇઓ કોઈ રીતે આયુર્વેદનો ઉદ્ધાર કરે!” પરંતુ આયુર્વેદનો ઉધ્ધાર માત્ર ઋષિ મુનિઓનાં યશોગાન કરવાથી કે આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિની સુવાસના કેદમાં મસ્ત બનીને પડી રહેવાથી થઈ શકવાનો નથી. એજ ઋષિ મુનિઓને પગલે આવી જ્યાંથી મળી શકે ત્યાંથી સાચાં નિદાન ચિકિત્સાનાં વિવિધ સાધનોનું જ્ઞાન મેળવતા રહી, એ સાધનોને આયુર્વેદમાં અપનાવી લઈ

\* આયોડિનનાં એક અણુમાં ક્લોરિનનાં ત્રણ અણુ મળવાથી બનતું સંયુક્ત દ્રવ્ય.

અનુભવમાં મૂકના જરૂર, તોજ આયુર્વેદની કાંઈક રાત્રી મેવા કરી ગણાગે, અને એ માર્ગેજ આયુર્વેદનો ઉપધાર થઈ શકશે.

સારામાં સારા ગણાતા એવા વૈદ્યરાત્રીને અને જનશ્રીએ છીએ કે જેઓ નિદાન અને ચિકિત્સા માટે દેવળ આયુર્વેદનાં સાધનો ઉપરજ આધાર નહિ રાખનાં, આધુનિક સાધનોનો પણ પ્રરેપરો ઉપયોગ કરતા હોય છે. છતાં એ સિદ્ધ પુરો પણ વૈદ્યસમાજને એવો ઉપદેશ નથી કરતા, કે રોગનાં નિદાન ચિકિત્સા કરવામાં આયુર્વેદની મદદમાં અર્વાચીન સાધનોનો ઉપયોગ કરવાથી વૈદ્યોનું વૈદ્ય નહીં થઈ જવાનું નથી. જે વૈદ્યનું વૈદ્ય ઇટલીનો ગંધક કે ઇરાનનું જેડીમધ વાપરતાં જાણ નથી થઈ જતું, તેનેજ જે હિંદુસ્તાનમાંજ પાકેલું કિરનાઈન વાપરવાનું દહેવામાં આવે તો તે કાને હાથ લગાડી જ્ઞાન્તં વાપે જ્ઞાન્તં વાપમ્ કરવા માંડશે! હા, કિરનાઈનને સોનાગેર સાથે વાટી કે કોઈ બીજી વસ્તુ સાથે તેની ગોળાઓ બનાવી અ. વ. જ. જ્વરાંકુદા ને નામે દર્દીઓને આપનાં તેમને જરાય સંકોચ થશે નહિ!!!

ત્યાં મુખી આ રીતે આપણે આપણી જાનનેજ ઉતરતા રહીશું ત્યાં મુખી આયુર્વેદોદ્ધારના ગમે તેવા પ્રયત્નો પણ વિફળજ જવાના છે. માટે વિશુદ્ધ હૃદયથી વૈદ્યવિજ્ઞાને વિકાસ વાંચના વિવેકી વૈદ્યસમાજને એ અપરિહાર્ય ધર્મ છે કે તેણે ત્યાંથી મળી ગઈ ત્યાંથી રોગનાં સાચાં નિદાન અને ચિકિત્સાનાં સાધનોને આયુર્વેદમાં અપનાવી લેવાં. ટુંકા લેખની આટલી લાંબી પ્રસ્તાવના કર્યા પછી-નિદાન ચિકિત્સાની દૃષ્ટિ અર્વાચીન પ્રણાલીને પણ યથાશક્ય આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ ઉકેલવાને નિમોનિમ નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરતો હોવાનો દાવો કરવા છતાં-ગયા જમાનામાં\* મુગધ ટાપુની સ્થળ સીમામાંજ એક સ્વદેશી-પરમ દેગભક્ત રસાવનશાસ્ત્રી ઓ. ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજજરે શોધી કાઢેલાં, હિંદુસ્તાનમાંજ જન્મલેલાં દ્રવ્યોમાંથી તૈયાર કરી શકાતાં, અર્વાચીન મંદુરની સમા એક ઔષધનો મારો છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષનો અનુભવ વૈદ્ય સમાજ સમક્ષ મૂકવાનું યોગ્ય ધાર્ણ છે.

આ ઔષધનું નામ છે ICl<sub>3</sub> (આઇ.સીએલટ્રી) Trichloride of Iodine. મારા કુટુંબની દરેક વ્યક્તિ તેના નામ ગુણથી પરિચિત હોઈ તેના પર મુગ્ધ છે અને ઔધીજ મારા પુત્ર ચિ. હાસરકુમારના આગ્રહથી આ વિષય ઉપરનો મારો પહેલો લેખ આપને મોકલું છું.

આઇ.સીએલટ્રીની મોહિની મને ૧૯૦૫ થી લાગી. એ સાક્ષમાં મુંબઈમાં શીતળા અને પ્લેગ એક સાથેજ ફાટી નીકળેલાં. હું તે વખતે મેટ્રિકનો અભ્યાસ કરવા મારા મામાને ત્યાં આવી રહેલો. એમિંતા મારા મામાની બન્ને પુત્રીઓને શીતળા નીકળ્યા. દર્દીનાં માતૃપિતાને બન્નેને બાળપણમાંજ શીતળા નીકળી ગએલા હોઇ શીતળાના હુક્કા માટે હુંજ એક બાકી રહેલો. આથી ગમરાખને મને બીજો સ્થળે ચલા મોકલવામાં આવ્યો અને હંમેશાં સવારમાં મને “જર્મીસાઇડ”ના નામ નીચે છૂપાએલા આઇ.સીએલટ્રીનાં પાંચ ડીપાં આપવાનું શરૂ થયું. થોડા દિવસમાં હું ચલા જતો ત્યાં પ્લેગના ઉંદર પડ્યા અને તેજ દિવસે મને ૧૦૫ ડીપી તાવ આવ્યો. સૌને લાગ્યું કે હું પ્લેગમાં સપડાયો. ત્યાં તો ત્રીજે દિવસે આખા શરીર ઉપર થઇને ફક્ત પાંચજ દાણા શીતળાના નીકળ્યા. આઇ.સીએલટ્રીનું રક્ષણ નહિ મળેલું તેવી મારી બન્ને બેતોને થણાંજ સખ્ત શીતળા નીકળેલા એટલે મને તો ખાતરી થઇ કે પ્લેગ અને શીતળામાંથી મને બચાવનાર એ અદ્ભુત ઔષધ આઇ.સીએલટ્રીજ છે.

પછી તો કોઇ પણ જોગે એ ઔષધ બનાવતાં શીખવું, એ મારું જીવન ધ્યેય થઇ પડ્યું અને શ્રી. જુગતરામ શંકરપ્રસાદ તે વખતે પ્રો. ગજનરને ત્યાં કેમિસ્ટ્રી શીખવા જતા હતા તેમની સાથે જોડાવાનું નક્કી કર્યું. પરંતુ તે જમાનામાં અસાધ્ય મનાતા પ્લેગ જેવા લપંકર વ્યાધિની સફળ દવા શોધી કાઢનાર પ્રો. ગજનરના તરફ ડાકટરોને ચાલુ રાગ હતો તે કારણે કે ગમે તે કારણે પણ પોતાને મારા શુભેચ્છક માનતા એક મેડિકલ સ્ટુડન્ટ કે જેઓ અત્યારે એક વિખ્યાત પૈથોલો-

છરૂ\* છે, તેમણે મને આ પ્રથમમાંથી વાર્ષિક અને હું થેર આવી બીજી દિશામાં વળ્યો.

પરંતુ :—“ચિત્ર દૃષ્ટિ તણું ઉડ્યું, પરંતુ મિષ્ટ સ્વપ્ન એ સ્મૃતિમાં નિત્ય આવે છે; વૃત્તિઓ ત્યાંજ મગ્ન રહે”

એવું મને થયું. અને એ પ્રયત્ન લાવનાને પરિણામે લગભગ બે વર્ષ પછી મારા સાચા શુભેચ્છક થી. મણિશંકર રત્નજીની મદદથી હું પ્રો. ગજજરના એક વિશ્વાસુ અતેવાસી તરીકે ગોઠવાયો અને એમની કૃપાને પરિણામેજ આઇ.સીએલથીની અતિ શુભ મનાતી બનાવટનું તેમજ તેના અનેકવિધ ઉપયોગનું જ્ઞાન મેળવી શક્યો.

આ બધું આત્મપુરાણ આઇ.સીએલથીને સંબંધકર્તા હોવાથીજ લખવું પડ્યું છે. એટલે હવે તે બંધ કરીને મૂળ વિષય તરફ આવું છું.

અગાઉ ટિપ્પણીમાં બતાવ્યા પ્રમાણે આઇ.સીએલથી, એ આયોજિતના એક અણુ સાથે ક્ષોરિનના ત્રણ અણુ મળવાથી બનેલું રાસાયણિક સંયુક્ત દ્રવ્ય—કેમીકલ કંપાઉન્ડ—છે અને તેના મુખ્ય ગુણોમાં જંતુઓ તથા જંતુજન્ય વિષોનો નાશ કરવાનો ગુણ સૌથી આગળ પડે છે. આ ઉપરાંત તેનો શોથહર, પીડાશામક અને રક્તસ્તંભ ગુણ પણ અદ્ભુત છે અને આ બધા ગુણો સેંકડો બદ્ધે હજારો દર્દીઓ ઉપર તેની અજમાયશ કરીને નક્કી કરવામાં આવેલ છે.

હવે સામાન્યતઃ જો કોઇ પણ વ્યાધિ, તેના નિદાન—કારણ—નો અને સંપ્રાપ્તિનો વિચાર કરવામાં આવે તો તે અવાંચીત મત અનુસાર કાં તો જંતુજન્ય હોય છે અથવા તો પ્રાચીન મતાનુસાર વિગુણ થએલા વાતાદિક દેવો—કુપિત મલના કારણથી (વધારે ઉડા વિચાર કરીએ તો) દુર્ગીવિપજન્ય હોય છે અને તેજ કારણથી ધણાખરા વ્યાધિમાં વિષનો પ્રતિકાર તથા પ્રતિશોથહર ક્રિયાથી ધણો લાભ થતો જોવામાં આવે છે. આ દૃષ્ટિએજ વિડંગ તંદુલ જેવા રસાયન પ્રયોગો તેમજ પારદ—ગંધક

\* પ્રો. ગજજરના સુપુત્ર ડૉ. કે. ડી. ગજજર પણ એક પેયોલોજીસ્ટ છે.

ટંકણુ—વહનાગ અને ખીજાં કાષ કાષ વિગે ક લરમોવાળા હમરો રસોતી\* યોજના આયુર્વેદમાં કરવામાં આવેલ છે.

આ બધો વિચાર કરીને ઉપરોક્ત સર્વ ગુણોવાળું એ અદ્ભુત રાસાયનિક દ્રવ્ય, “સર્વ વ્યાધિ પ્રચમન મચાત્ (કુટી) સ્તં વ નિપ્રહિતમ્” એવી ચરકાકૃત રસપ્રશસ્તિ આઈ.સીએલ૩થી મારે પણ બંધબેસતી છે એમ અમને લાગવાથી સર્વ વ્યાધિઓમાં વાપરવાનો અમે વિચાર કર્યો.

પહેલાં તો અમે આઈ.સીએલ૩થીની એક બાટલી મારા વડીલ બંધુ વૈદ્યરાજ નૃસિંહપ્રસાદને એવી સચના સાથે મોકલી કે જંતુજન્ય માનવામાં આવતા કાષ પણ વ્યાધિને અટકાવનાર તથા સુધારનાર દવા તરીકે આનો ઉપયોગ કરવો અને તે ઉપરાંત જે કાષ વ્યાધિમાં ખીજા ચિકિત્સાથી લાલ થતો ન હોય ત્યાં પણ આ દવાની અજમાયશ લેવી. આ દવાનો મહત્તમ બનાવીને કે પોતાં મૂકવાનું પ્રવાહી તેજ બનાવીને તેનો જહારનો ઉપયોગ થઈ શકે છે. એજ રીતે ઝોઝામાં ઝોઝી માત્રામાં ખૂબ નરમ પ્રવાહી બનાવીને વારંવાર આપ્યા કરવાથી ગમે તે પ્રકારનો તાવ, ઇન્ફલ્યુએન્સા, પ્લેગ, મેન્સેરિઆ, મેનિન્જાઇટીસ, ટાઇફોઇડ, શીતળા, ઝોરી—અજમાડા વિગેરેમાં તે અજાયબ જેવો ફાયદો કરે છે, વિગેરે વિગેરે સચનાઓ તેમને આપેલી.

આ ઉપરથી પ્રો. ગજ્જર અને તેમની સચનાનુસાર તેમના મિત્ર ડાક્ટરો આઈ.સીએલ૩થીનો જેટલી રીતે ઉપયોગ કરતા હતા તેથી ઘણી વધારે રીતે તેમણે એનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો અને પરિણામ બહુ ચમત્કારિક આવ્યું. આ દરેક પ્રકારના ઉપયોગનો અફેક દાખલો નોંધવા જેસીએ તો પણ લેખ બહુ વિસ્તૃત થઈ ગયો એટલે વ્યાધિવાર તેનો ઉપયોગ કરવાની રીતજ બનાવીને સંતોષ માનવો પડશે. પરંતુ તે પહેલાં થોડું કહેવાનું રહે છે.

\* આ વિષય ઉપર કોઈ બીજે પ્રસંગે અમે વિસ્તૃત લખવા માગીએ છીએ એટલે અહિં તે બાબત હંકાર્યા પડેલ છે. લેખક.

આઇ.સી.એલ.૩ની આટલી બધી સફળતાની માહિતી મને મળ્યા પછી મેં અમરેલી આવી ઇ. સ. ૧૯૧૦-૧૧ માં ઓરીએન્ટલ ફાર્મસી નામની દવાશાળા શરૂ કરી ને મુખ્યત્વે આ દવાનીજ બનાવટો અમરેલી પ્રાંતની પંચાયત સંસ્થાઓને આપવા માંડી અને એ રીતે તેનો પ્રચાર ગામડાંઓમાં થવા લાગતાં અમે વાપરતા હતા તેથી પણ ઘણી નવી નવી રીતે તેનો ઉપયોગ બીજાં સાધનો કે દવાઓને અભાવે ગામડાંઓમાં થવા લાગ્યો અને તે પણ ખૂબ સફળ થયો.

આ દવાનો હેતુ વિજય જનપદોષ્ઠ અને શ્વસનક વર (મન્દુસ્થુએન્ડા) વખતે થયો. અને ગ્રે. ગળ્ગરને એમની ઉત્તરાવસ્થાના વિવિધ પ્રસંગે આ દવાએ ઠીક ઠીક આર્થિક લાભ પણ અપાવ્યો.

પરંતુ એ વાતને પણ આજે લગભગ વીસ વર્ષ થયા આવ્યાં અને તે દરમિયાન એ દવાનો વિવિધ દર્દો ઉપર અમે અનુભવ લેતાજ રહ્યા છીએ અને અમારી ખાત્રી થઇ છે કે એવો કોઇકજ વ્યાધિ હશે કે જે આ દવાનો સુધિપૂર્વક ઉપયોગ કરવા છતાં ન સારો થઇ શકે !

માટે વેદ્ય સમાજને મારી એકજ વિનંતિ છે કે આપણે “માફ” તે સાફ” એમ કહેવાનો દુરામલ ઊડી દઇને “સાફ” તે માફ” એ સત્ત્વ ગ્રહણ કરીને આઇ.સી.એલ.૩ જેવી સર્વવ્યાધિ-પ્રશમન દિવ્યાપધિને અપનાવી લેવી તેમાંજ વૈદ્ય સમાજનું અને આયુર્વેદનું સાચું હિત સમાએલું છે. અને તેમ કરવા તત્પર થાય તેમને માટે આઇ.સી.એલ.૩નો ઉપયોગ જુદા જુદા વ્યાધિ ઉપર કેવી રીતે કરવો તેની માર્ગદર્શક રૂપરેખા અમે નીચે આપીએ છીએ.

આઇ.સી.એલ.૩ એક રાસાયનિક સંયુક્ત દ્રવ્ય—કેમીકલ કંપાઉન્ડ—હોઇ રસાયનશાસ્ત્રાનુસાર કાષ્ઠિણ રસાયનશાસ્ત્ર તે બનાવી શકે છે. પરંતુ તે અસ્થિર સંયુક્ત દ્રવ્ય—અનસ્ટેબલ કંપાઉન્ડ—હોઇને, તેમજ તેની બનાવટ ઘણીજ મુશ્કેલીઓ કંટાળા ભરેલી હોઇને, માર્ટિન્ડેલ જેવા પોતાની એકસ્ટ્રા ફાર્માકોપિયામાં ટાઇ-ફોઇડ માટે તેને ઉત્તમ દવા તરીકે લવામણુ કરતા હોવા છતાં ગળ્યા-



ગાંધ્યા ડાક્ટરોજ તેનો ઉપયોગ કરે છે. તેથી પરિસ્થિતિમાં વેલ સમાજ તો તેનાથી અપરિચિત હોય એમાં નવાઈ નથી. પરંતુ આ લેખ વાંચ્યા પછી જેમને આ દવા વાપરવાની ઇચ્છા થાય તેમણે તેની જનાવટ જાણવાનો કે તે દવા સ્વયં જનાવી લેવાનો પ્રયાસ ન કરવો એવી તેમને વિનંતિ છે. આ વિનંતિનાં કારણોમાં ઉતરવા માટે આ સ્થળ કે સમય યોગ્ય નથી. ઇત્યલભ.

### આઈ.સીએલ૩ વાપરવાની રીત:—

૧. આંખનાં દર્દો જેવાં કે આંખો દુઃખવા આવવી, આંખમાં લોહી ચડી આવવું, ખીસ કે તાપોડીઆ થવા વિગેરે માટે એક આંસ પાણીમાં દસ ગ્રેન ક્રટકડી કે બોરિક એસિડ પીગળાવી તેમાં એક ટીપું આઈ.સીએલ૩ નાં પ્રવાહી\*નું મેળવીને તેનાં ટીપાં આંખમાં નાંખવાં.

૨. કાનનાં દર્દો જેવાં કે કાનમાંથી રસી વહેવી, કાનમાં ચસકા આવવા, કાનમાં જીવડા પડવા વિગેરે માટે ઝીસરીન આંસ એકમાં આઈ.સીએલ૩ નાં પ્રવાહીનાં પાંચ ટીપાં મેળવીને તેનાં ટીપાં કાનમાં નાંખવાં.

૩. નાકનાં દર્દો જેવાં કે નાકમાં છોડ થવો, જીવડા પડવા, પીનસ, વિગેરે માટે પણ નંબર એ વાળાં ટીપાંજ વાપરવાં.

૪. દાંત તથા મોંનાં દર્દો જેવાં કે અવાળુ પુલવાં, દાઢ દુઃખવી, દાંતમાંથી લોહી કે રસી નીકળવું, મોં આવી જવું, મોંમાં કે ગળામાં આંદાં પડવાં વિગેરે માટે પહેલા નં. ૧ ના પ્રવાહીથી ફાગળા કરી પછી નં. ૨ નું પ્રવાહી પા કલાક સુધી મોંમાં ભરી રાખીને કાઢી નાંખવું. આ રીતે દિવસમાં ત્રણથી ચાર વખત કરવું. સાથે સાથે એકાદ હળવો જીન્નાળ પણ લઈ લેવો અને પછી થોડા દિવસ આઈ.સીએલ૩ના

---

\* સામાન્ય ઉપયોગ માટે આઈ.સીએલ૩નું પ્રવાહી પાંચ ટકાનું જ જનાવવામાં આવે છે. -લેખક.

પ્રવાહીનાં બે થી પાંચ ટીપાં એક ઑંસ પાણીમાં મેળવીને પીતા રહેવું. પીવા માટે જ્યાં જ્યાં ઉપયોગ કરવાનો હોય ત્યાં ત્યાં આ રીતેજ ઉપયોગ કરવાનો હોય છે.

૫. શ્વાસ નળી કે-ફેફસાં-શ્વાસ યંત્ર-રેસ્પીરેટરી સીસ્ટમ-માં આખ.સીએલથીનો સુધવાની દવા તરીકે ઉપયોગ થઇ શકતો નથી. પરંતુ તેને બદલે હથિલ આયોડાઈડ નામની દવાનો ઉપયોગ ફેફસાંના ક્ષય, ફેફસાંના સોજાને (ન્યુમોનિયા), ઇન્ફલ્યુએન્ઝા, સસણી (બ્રાન્કાઈટિસ), દમ, વિગેરે દર્દોમાં બહુ સફળતાપૂર્વક થઇ શકે છે. છતાંજે તેના જંતુનાશક તેમજ શોથહર ગુણને લીધે તે દર્દોમાં આખ.સીએલથી નો મલમ ફેફસાં ઉપર યોગવાથી તેમજ તેનાં પ્રવાહીનો ઉપયોગ પીવાની દવા તરીકે કરવાથી જરૂર લાભ આપે છે.

૬. ફેફસાંના પડના સોજા-પ્યુરસી-માં કે હૃદયના પડવાના કે ધમનીના સોજામાં પણ એ મલમ યોગવાથી અથવા આખ.-સીએલથીનાં પીવાનાં પ્રવાહીનાં પોતાં શુદ્ધવાથી સારો લાભ થાય છે. લોહીની ઉલટી બંધ કરવા માટે તે પીવા આપી શકાય છે.

૭. પાચન યંત્રનાં લગભગ તમામ દર્દો માટે આખ.સીએલથી ના પ્રવાહીનો પીવાની દવા તરીકે જ્યાં જ્યાં અનુપાન સાથે બહુ સરસ ઉપયોગ થઇ શકે છે, જેમકે હોજરીમાં ખટાણુ કે વાણુ ઉત્પન્ન થવો, અમ્લ પિત્તની ઉલટીઓ થવી, હોજરીના આંતરપડનો વરમ થવો કે આંત્ર પડવું વિગેરે માટે નાળાએરના દુધમાં કે નાળાએરના પાણીમાં પીવા આપી શકાય; યકૃતમાં લોહીનો જમાવ થવો, યકૃતમાં સોજા થવો વિગેરે માટે એક ઑંસ પાણીમાં પાંચ ગ્રેન નવસિંધુ અને બે ટીપાં આખ.સીએલથી મેળવીને પીવા આપી શકાય છે અને યકૃત ઉપર તેના મલમની રહી કે પ્રવાહીનાં પોતાં શુદ્ધ રાસ છે. કોહેરા, ટાઇફાઈડ વિગેરે પાચક યંત્રનાં દર્દોમાં દર્દની તીવ્રતા પ્રમાણે આખા દિવસમાં ૬૦ ટીપાંથી વિશેષ નહિ અને એક માત્રામાં પાંચ ટીપાંથી વિશેષ નહિ, એ રીતે પીવા આપવાથી

ધણે લાલ થાય છે. તેમજ આંતરડાની દાબ, સંઘટણી, મરડો વિગેરે માટે આ રીતે પીવા આપવા ઉપરાંત તેની જરૂરિયાત પણ આપતા રહેવાથી સારો લાભ થાય છે. જૂની કબજાઆત માટે પણ પુષ્કળ નવશેકા પાણી સાથે સવારે તથા રાત્રે સૂતી વખતે લાંબા વખત સુધી આઇ.સીએલ-૩ પાંચ પાંચ ટીપાં પાતાં રહેવાથી કબજાઆત દૂર થાય છે અને હરસ માટે આ રીતે પીવા ઉપરાંત હરસ ઉપર તેનો મલમ લગાડવાથી હર-સની પીડા તથા તેમાંથી લોહીનું પડનું બંધ થઇ લાંબે વખતે વગર તકલીફે હરસ સ્કાઇને નાબુદ થઇ જાય છે.

આઇ.સીએલ-૩ની અંદર પાચક રસો ઉત્પન્ન કરવાનો કે તેનો સ્વાદ વધારવાનો ખાસ ગુણ ન હોઇને બીજાં પાચક દ્રવ્યોની પેઠે તે અશુભ દૂર કરવા વાપરી શકાયું નથી, પરંતુ અશુભનાં પરિણામે થતા વ્યાધિઓમાં તો જરૂર ફાયદો કરે છે અને એ રીતે કબજાઆતનાં કારણે, હોજરીમાં પવન ચરાનાં કારણે કે યકૃતના સોજાનાં કારણે થતી ઉધરસમાં પણ ફાયદો કરે છે.

૮. તેના જંતુપ્રતિબંધક (એન્ટિસેપ્ટિક), જંતુનાશક (એન્ટિસેપ્ટિક) તેમજ જંતુવિનાશક (એન્ટિદોક્સિક) ગુણોને લીધે રક્તદોષના બધા વ્યાધિમાં તેનો ઉપયોગ પીવા માટે તેમજ તેના મલમનો ઉપયોગ બહાર લગાવવા માટે કરી શકાય છે. એજ રીતે જખમ કે ચાંદાં ધોવા માટે, રક્તસ્રાવ બંધ કરવા માટે અને પીડા શાંત કરવા માટે તેના પ્રવાહીનો ઉપયોગ થઇ શકે છે. આ રીતે ખસ, ખરજવાં, દાદર, કુખ, મહાકુખ, ઉપદંશ, ફિરંગ, વિસ્ફોટક, ગડગુમડ વિગેરેમાં આ દવા ખૂબ છૂટથી વાપરી શકાય છે.

૯. મૂત્રપંત્ર ઉપર તેની ખાસ અસર જોવામાં આવતી નથી પરંતુ સાંસર્ગિક મેદ જોવાં જંતુજન્ય દરદ અને તેનાં દુષ્પરિણામે માટે તેનો ઉપયોગ પીવાની દવા તરીકે તેમજ સુખડના તેલ સાથે કે લીંબોળીના તેલ સાથે કે સ્ત્રીસરીન સાથે એક એસે પાંચ ટીપાંના પ્રમાણમાં મેજ-નીને મૂત્રમાર્ગમાં તેની ઉત્તરજસ્તિ આપવાથી સાંસર્ગિક મેદ (ગોનો-

ગિયા) મા તાત્કાલિક વાલ મરે છે અને એજ રીતે સ્ત્રીઓને પ્રસવ માર્ગમા ઉત્તરગતિ આપવાથી કે તેના પોતા મૃત્વાથી પ્રદગ્ધા સાગે કાયદો કરે છે

૧૦ એજ રીતે સ્ત્રી પુરુષના પ્રગ્લનન યત્રો ઉપર તેની સીધી અસર નહિ હોવા છતાં ફિરગદોષ (સિફિનિસ) કે સાસર્ગિઝ મેદના કારણે આવેલ વધ્યત્વ કે નપુસમ્ત્વમા તે નિદાનપિરોધી ગુણધર્મને લીધે લામા સેવન પછી જરૂર કાયદો કરે છે

આ ઉપરાંત સ્ત્રી અડના કે પુરુષ અડના સોગ્ન માટે તેના પ્રના કીતા પોતા કે મનમનો ઉપયોગ કરવાથી સોગ્ને તથા પીડા ઓછા થાય છે અને એ કારણને લીધે જો ગર્ભાધાનમા વિશ્વ નડતુ હોય તો તે દૂર થાય છે અને એ રીતે પોતે ટોનિક કે એક્ઝાલિઝિઆક શુક્રવર્ધક કે શુક્ર પિરેચની ન હોવા છતાં નધ્યત્વ કે નપુસમ્ત્વને દૂર કરી શકે છે વળી તેના જ તુનાશ ગુણને લીધે તેના પ્રનાકીની પિચકારી શુક્રજ તુઓને ચેતનકીન કળી દધને ગર્ભનિરોધ માટે પણ તેનો ઉપયોગ કરી શકાય તેમ છે

૧૧ નાડીતત્ર-નવંસ સીમ્લમન્ના દન્દો ઉપર તેનો ઉપયોગ પીનાની દવા તરીકે તેમજ મનમ કે પોતા તરીકે તેના ગાયહર તેમજ પીડાશામક ગુણને લીધે કરી શકાય છે અને એ રીતે તેનો ઉપયોગ કેનાક વાત વ્યાધિમા સફળતાપૂર્વક કરી શકાય છે

૧૨ આઈ બીએ-નક્કીનો સૌથી વધારે ઉપયોગ કામપણુ પ્રમરના જ તુજન્ય તાવો, જેવા કે રોગ, મન્દુલ્યુએ ઝા દામદ્દામ્લ મેનિન જામ્લિસ શીતળા ઓરી અછમ્લા, નુખીબી (મુખમ ડિકા) કેમ્લિનર મંદરીઆ, વિગેરે તેમજ મોગ મરડો વિગેરે ધતર જ તુજન્ય વ્યાધિ ઓમા યમ્લ શકે છે અને દર્દની તીવ્રતાના પ્રમાણુમા, જેમ \*વાગવારના નગ્મ પ્રમાણુની માત્રાથી તેનો ઉપયોગ કુવામા આવે, તેમ તેનો લાભ પિશેન દેખાય છે ૧૦૬ ડીઝી પહોચેનો તાવ એક કનામ્મા દર પાચ મિનિટે બેએ નીપા અર્ધા અર્ધા ઓમ પાણી સાથે આપતા રહેવાથી ૧૦૦

ડીઝી સુધી ઉતરી ગયાના તો અનેક વખત અનુભવ થયેલ છે. આ ઉપરાંત આવા જંતુજન્ય વ્યાધિઓમાંથી જમી જવા માટે પણ સાત પુખ્ત ઉમરના માણસે હંમેશાં એક ઓંસ પાણીમાં પાંચ પાંચ ટીપાં લેતા રહેવાથી કેવો લાભ થાય છે એ અમે અગાઉ જતાવેલું છે.

૧૨. એરી દંશ કે ડંખના ઇલાજ તરીકે પણ આઇ.સીએલઝીનો ઉપયોગ થઈ શકે છે. વોછી, મધમાખ, લમરો, પીચોળાઆં જેવાંતા ડંખમાંથી કાંટો કાઢી શકાય તો કાઢી નાખીને તેના ઉપર એનો મક્કમ ઘસવાથી, ચોખ્ખા\* પ્રવાહીનાં પોતાં મૂકવાથી એર ઉતરી જઇને પીડા શાંત થઇ જાય છે. અને એરી દાદના દંશમાંથી લોહી વહેવાથી ત્યાં પણ એ ચોખ્ખા પ્રવાહીનું પોતું મૂકી દેવાથી તેમજ એરની અસર નાબુદ થતાં સુધી વારંવાર પીવા આપવાથી જરૂર ફાયદો થાય છે.†

આ રીતે આઇ.સીએલઝીનો જે વિચારપૂર્વક ઉપયોગ કરવામાં આવે તો એ એકજ દવાથી અનેક વ્યાધિઓની સફળ ચિકિત્સા કરી શકાય તેમ છે અને તે પણ વૈજ્ઞાનિક રીતે અને માટેજ વૈધ સમાજને મારી નહિ વિનંતિ છે કે હવે આ એરોઝેનના જમાનામાં રથળ-કાનના બેદને ભૂલી જઇને, આઇ.સીએલઝી જેવાં ઔષધોને તથા સામાન્ય સાધનોદ્વારા થઇ શકતી રાસાયનિક મુનપરીક્ષા જેવી નિદાન સહાયક પરીક્ષાઓને આધુર્વેદમાં અપનાવી લેવાં જોઇએ.

तमे व विदित्वाऽतिमृत्युमेति नाग्न्यः पन्था दिद्यते अयनाय ॥

અમરેલી-અરક ચિકિત્સાલય

૩૦-૬-૩૭

\* પાણીમાં મેળવ્યા વિનાનાં.

† સર્પદંશ માટે પણ આ દવાએ સફળતા મેળવ્યાના રિપોર્ટો મળેલા હોવા છતાં સર્પની ભતિ તથા વિપના પ્રમાણની પૂરી માહિતી ન હોઇને અમે આજ પ્રયોગ ઉપર આધાર રાખીને એસી રહેવાની ભલામણ કરી શકતા નથી.

વાસુદેવ મૂળશંકર દ્વિવેદી

## માક્ષિક વિજ્ઞાનીયમ્

ઉદ્દેશ:—

“માક્ષીકથાતુઃ સવત્સમયત્ર: । પ્રાણોરસેન્દ્રસ્ય પરં હિ વૃષ્ટ્યઃ ॥” એ સ્થિતિ અનુસાર સમગ્ર રસતત્ત્વના પ્રાણરૂપ રસેન્દ્રના યે પ્રાણરૂપ માક્ષિકની—પારદક્ષિયા અને આત્મિક યોગ—એમ બન્ને દૃષ્ટિએ ઉપયોગિતા અને શ્રેષ્ઠત્વ પૂરવાર થયેલ છે. વળી માક્ષિકો વિમલઃ શૈલશ્ચપલો રમકસ્તયા । સત્યજ્ઞો દરદર્શકઃ સ્વોત્તોજનમયાષ્ટકમ્ ॥ (રસાર્ણવ પટલ ૭ શ્લો.)

એ પ્રમાણે અષ્ટ મહારસની ગણનામાં પણ માક્ષિક મૂકાયું છે. આવા ઉપયોગી યોગિક વિષે કાંઈક સ્પષ્ટતાની જરૂર છે. તેના બેદો સંબંધમાં યે હજી ભ્રમ પ્રવર્તે છે; જોથી તદ્વિષયક સર્વ લક્ષીકત ક્રમશઃ ચર્ચવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે.

લેઠ નિર્ણય તથા ઉત્પત્તિ રહસ્ય:—મુખ્યતઃ ધણાખરા રસ-અંશોમાં સ્વર્ણમાક્ષિક અને રૈખમાક્ષિક એમ બે બેદો વર્ણવ્યા છે અને વિમલાને જુદી ગણી વર્ણુ પરત્વે તેના સ્વર્ણવિમલા, રૈખવિમલા અને કાંસ્યવિમલા એવા ત્રણ બેદો આપ્યા છે. પ્રથમ આપણે રસ-અંશોકત વર્ણુનો સંક્ષિપ્ત વિવરણ કરી, હાલ પ્રાપ્ય નમૂનાઓનું ખનિજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ટુંકામાં વિવેચન કરીશું.

રસાર્ણવમાં માક્ષિકની ઉત્પત્તિ વિષે એક રમુજ પંથુ અર્થવાહી કથા છે, જુઓ :—

શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા મહાભારત સાંઝળીને યોગનિદ્રામાં સૂતા હતા ત્યારે કાંઈ પાદપિએ મૃગ છે એમ ધારી દૃશ્યી તેઓજીના પાદરવિંદમાં

બાણુ માયુ", અને તે ક્ષતમાંથી જે રૂધિર બિન્દુઓ પૃથ્વીતત્ત્વપર પડ્યાં; અને તેમાંથી નિઘ્નકૃત્ત જેવડા જેવડા માશિક પાયાથુ થયા.

રૂધિરમાંથી માશિકની ઉત્પત્તિ વર્ણવી; એટલે લોહીના હિમો-ગ્લોબીન વિગેરે ધટકતત્ત્વો તેમાં હોવાં જોઈએ એ વાત નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ થાય છે. અને તેના ગર્ભમાં લોહ, તામ્ર વિગેરે તત્ત્વો તો છેજ...

બોધ : યથા—

(૧) માશિકો દ્વિવિધસ્તઃ પીતશુભ્રવિમાગતઃ । વિમલઽવિવિધો વૈવિશુઃ પીતશ્ચલોહિતઃ ॥ ૫—(૨સાથુવ પટલ ૭)

(૨) માશિકો દ્વિવિધો હેમમાશિકસ્તારમાશિકઃ । તત્રાથં કાન્યકુબ્જો ત્યંમાશિકં સ્વર્ણસેનિભમ્ ॥ તપતી તીર સંમૂતં પંચવર્ણં સુવર્ણવત્ । પાપાળ વહલઃ પ્રોક્તસ્તારારવ્યોડ્લપગુણાત્મકઃ ॥ વિમલઽવિવિધઃ પ્રોક્તઃ હેમાય-સ્તારપૂર્વકઃ । તૃતીયઃ કાંસ્યવિમલઃ તત્ત્વ કાંત્યાચલક્યતે ॥ ૨સ૨૨૯ સમુચ્ચય. ૫. ૫૩. ૨થો. ૮૦-૧-૨.

(૩) ૨સપ્રકાશ મુધાકર વિમલાનાશ્વર્ણ, રૌપ્ય, અને કાંસ્યવિમલા એમ ત્રણુ બોધ વર્ણુવે છે (અ. ૫. ૨થો. ૮૦-૮૧) અને માશિકં દ્વિવિધં હેત્યં રક્મતાપ્ય પ્રમેદતઃ એ મુજબ માશિકનું દ્વિવિધત્વ માને છે. (૨થો. ૬૨૧).

(૪) ઠાપીજં દ્વિષ્ટાહરન્તિ વિમલા માશીક મેદાદિહં ।

(અ) શ્રેધાયાતુ સુવર્ણ કાંસ્યરજતચ્છાયાનુકારાદમ્ ॥ ૪૮ ॥

\*

\*

\*

(બ) માશીકો દ્વિરિહાદિમઃ ક્લ્લકરુદુર્વર્ણં વર્ણાડપરઃ

કાંસ્ય શ્રી કમુશન્તિ કેચનપરં સર્વેડપિપૂર્વે ત્વિષઃ ॥ ૪૯ ॥

(૨સપૃથ્થનિ-૫-૩૪-૫)

(૫) કાન્યકુબ્જારવ્ય વિષયે જાયતે સ્વર્ણ માશિકમ્ ।

તપતી તીરતોડપિત્ત્યાદિત્યેવં તદ્વિયોનિકમ્ ॥ ૫ ॥

(અ) સ્વર્ણમં સ્વર્ણમાશીકં નિશ્ક્રોણં શુસ્તાયુતમ્ ।

કાલિમાં વિકરેત્ત સ્તુ કરે ઘટં ન સંશયઃ ॥ ૭ ॥

\*

\*

\*

(૧) તારમાધિકમન્ય-તુ તદ્ભવેદ્ રજતોપમમ્ । કિંચિદ્ રજતસાદિત્યાત્ તાર માધિકમીરિતમ્ ॥ ૧૮ ॥

\*

\*

\*

કાંસ્યવજ્જ્વાલચિકિત્સ્યાટયં કપે ધૃટેતુરુપ્યવત્ ॥ ૨૧ ॥

(ક) વિમલા તારમાધિકમ્—(શ્લોક ૨૩ ની નીચે).

અથ વિમલા માધિકસ્યૈવ ભેદાન્તરમ્ ॥

(આયુર્વેદપ્રકાશ અ. ૧૨. ૫. ૧૪૪-૫-૬)

(૬) રૂપત્તુવર્ણસાદિત્યાત્ સુવર્ણગુણ સામ્યતઃ । સુવર્ણદ્યુતિમત્ત્વાદ્વા સ્વર્ણમાધિકમુચ્યતે ।

(અ) તાપી તીર ભવત્વાચ્ચ તાપ્યં તાપીજમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

(૫) રૌપ્ય માધિકમાસ્ત્યાતં તારજં તારમાધિકં । વિમલં શ્વેતમાધિકં તથા રજત માધિકમ્ ॥ ૫૫ ॥ રૂપરૌપ્યસ્ય સાદિત્યાદ્ વારૌપ્ય ગુણસામ્યતઃ । રૌપ્યદ્ દ્યુતિમત્ત્વાદ્વા રૌપ્ય માધિકમુચ્યતે ॥ ૫૬ ॥

ટીકા—વિમલં શ્વેતમાધિકં તથા રજતમાધિકમ્ इति રજતમાધિકં વિમલ નામ્ના વ્યવહરત્—આદ્ય રસમાષ્ઠ્યઃ—“વિમલા તારમાધિકમ્” इति (રસતરંગિણી—તરંગ ૨૧)

સાવાર્થઃ—(૧) પ્રથમ રસાર્થવોક્ત બેદો તપાસીએ તો તેમાં પીત અને શુદ્ધ એમ માધિકના બે બેદો આપ્યા છે તથા શુદ્ધ, પીત અને લોહિત એમ વિમલાના ત્રણ બેદો આપ્યા છે. શુદ્ધ માધિક એટલે રૌપ્ય માધિક તથા લોહિત-વિમલા એટલે આર્સેનિકલ પાષ્ટરાઈટીજ હોય તેમ લાગે છે (ભુએ—ભારતીય રસશાસ્ત્ર.)

(૨) રસરત્ન સમુચ્ચયમાં પણ હેમમાધિક તથા તારમાધિક એમ બે બેદ ગણાવ્યા છે; સ્વર્ણ માધિકનાં કાન્યકુબ્જ તથા તાપી-એમ બે ઉત્પત્તિ સ્થાન માન્યાં છે અને વિમલાના સ્વર્ણાદિ ત્રણ બેદ કલા છે.

(૩) રસ પ્રકાશ સુધાકર પણ એમજ માને છે.

(૪) રસપદ્ધતિકારક કહે છે કે—તાપીજમાધિક બે પ્રકારનું છે (૧) વિમલા. (૨) માધિક.



તેમાં પ્રથમેકત વિમલાના ત્રણ ભેદ છે અને સ્વર્ણચ્છાયાનુકારાત સ્વર્ણ વિમલા-કાંસ્યચ્છાયાનુકારાત્કાંસ્ય વિમલા-રજતચ્છાયાનુકારાદ્ રજત વિમલા-એમ વર્ણભેદથી તે પ્રકારે હોય તેમ લાગે છે.

(વ) માધિકના બે પ્રકાર છે. (૧) સ્વર્ણમાધિક (૨) રૌપ્યમાધિક. કેટલાક કાંસ્યમાધિક હોવાનું પણ કહે છે.

(પ) આયુર્વેદ પ્રકાશકારે ઠીક રૂપબીકરણ કયું છે:—

(અ) કાન્યકુબ્જ દેશમાં અને તાપીતીર પર થતું એમ બે પ્રકારનું સ્વર્ણમાધિક છે. જે સ્વર્ણના જેવા રંગનું, નિષ્કાણુ, વજનમાં ભારે, હાથે ધસતાં કાસાથ આપનારું, અને નિકપપાપાણુ પર ધસતાં સુવર્ણ જેવો કસ આપનાર હોય તે ઉત્તમ સ્વર્ણમાધિક છે.

(બ) ખીલું રૌપ્યમાધિક. રૌપ્યોપમ હોય છે. સ્હેજ રૌપ્યનો અંશ હોવાથી રૌપ્યમાધિક કહેવાય છે. કાંસાના જેવા ચાકચિકપવાળું તથા કસમાં રૂપા જેવું છે.

(ક) વિમલા એ તારમાધિક છે.

વિમલા એ માધિકનો ખીજો ભેદ છે.

(૬) (અ) હેન્દ્રે રસતરંગિણીકારનો મત લુઓ:—થેડા સુવર્ણના અંશને લીધે, સુવર્ણ તુલ્ય ગુણ હોવાથી, સુવર્ણ જેવો વર્ણ હોવાથી, સ્વર્ણ માધિક કહેવાય છે. તાપી તીર પર થતું હોવાથી તાપીજ કહેવાય છે.

(બ) રૌપ્યમાધિક, તારજ, તારમાધિક, વિમલ, શ્વેતમાધિક, રજતમાધિક એ રૌપ્યમાધિકનાં નામો છે. સ્હેજ રૂપાના અંશને લીધે, રૌપ્યસમાન ગુણત્વને લીધે, રૌપ્ય જેવા વર્ણને લીધે રૌપ્યમાધિક કહેવાય છે.

ટીકાકાર-વિમલ એતમાધિક તથા રજતમાધિક એમ કહીને રૌપ્યમાધિકનો વિમલા નામથી વ્યવહાર થાય છે એમ કહે છે. અને તેના સમર્થનમાં વિમલાતારમાધિકમ્ એ રસમાધવનું વાક્ય ટાંકે છે.

વકતવ્ય:—પ્રકૃતિમાં માધિક અનેક પ્રકારનાં મળી આવે છે. સ્થૂલ રીતે માધિકનો “પાધરાટીજ” નામથી વ્યવહાર થાય છે.

“પાઈરાઈઝ” એ ધી-ગ્રાડે તેનો અર્થ ફાયર સ્ટોન—અગ્નિપાપાણુ—ગેવો થાય છે હાન વિદેશમાં સ ફ્યુઝિસ એસિડ બનાવવામાં માધિકનો મુખ્ય નવનદાર છે મુખ્યત્વે વૈવકીય ઉપયોગમાં હાલમાં નીચેની જાનો પ્રચલિત છે

(૧) સ્વર્ણ માધિક, (૨) શેષ્પ માધિક, (૩) વિમના, (૪) માધ્ય માધિક, (૫) કાત માધિક

હવે ક્રમશઃ, તે પ્રત્યેકનું વર્ણન જોઈએ —

**પ્રત્યેક ભેદનું વર્ણન :—(૧) સ્વર્ણ માધિક** એ તાંબાની ઉપધાતુ ગણાય છે તેને ઇંગ્લીશમાં કૉપર પાઈરાઈઝ અથવા આઈરોપાઈરાઈઝ કહે છે. ખનિજશાસ્ત્રીઓ તેને “પીકાક ગ્રાઈ” પણ કહે છે તે લોહ, તાંબા અને ગાંધકનું યૌગિક છે. એટલે ગાંધતાંબાચક્ષુ એનું નામ આપીએ તો તે વધારે ચોખ્ખું ગણાય તેની કેમીકલફોર્મ્યુલા  $Cu Fe S_2$  છે જે નખનો વિગુણ્ય હોય તો તેમાં ૩૪ ૧/૨ ટન તાંબા અને ૩૦ ૧/૨ ટકા લોહ હોવાનું નિર્ધારિત માને છે દેખાવમાં તે તાર માધિકના જેવું હોય છે પણ આનો રંગ થોડો પીળો—કાકર પ્લાસી થેનો હોય છે વળી તેનું કાઠિન્ય ૪ છે, જે શેષ્પમાધિક કરતાં ઓછું છે સ્વર્ણમાધિકને ચોખ્ખું નહીં ખોતરી શકાય છે પણ શેષ્પમાધિકને તેમ ખોતરી શકાય છે, અન્ય ભેદક લક્ષણો આયુર્વેદપ્રમાણકાં પછી આપ્યા છે, જે આપણે આગળ ગણાવી ચકાવીએ આ તો આની મધ્ય પરીક્ષા થઈ પડતું વધારે ચોક્કસ નિર્ણય મારે—

**સ્વર્ણમાધિકનો ટેસ્ટ, —**સ્વર્ણમાધિકના થોડા ભૂતને નાઈટ્રિક એસિડમાં ઓગાળવો તથા તે સાં મુગનનો રંગ લીનો થઈ જશે આ લીનો રંગ તાંબાનું અગ્નિત્વ સૂચવે છે ત્યાર પાછ તેમાં એમોનીયા ફીક પ્રમાણમાં ઉમેરવાથી એ લીના પ્રતીતિનો રંગ આસમાની થશે અને થોડા ભૂગ વાન રંગના કણોના સ્પર્શમાં નીચે બેસશે

સ્વર્ણમાધિકના ફીસ્ટમ (ફ્રેટિફાઈન) ટેસ્ટગોળનું સીસ્ટમના હોવાનું મનાય છે ઘણી માત્રા તેનું સ્વરૂપ ઓક્સાઈડેશન (અનુક્રમિક) અથવા ટેટ્રાહાઈડ્રેટ (ચતુ કોણ જેવું) ને મળતું આવે છે

**રૈખમાણિક-૨.** રૈખમાણિકને દ્વિગંધાયસ્-ગ્રાહસંદાહિત ઓક્ષ આયર્ન-ફે છે. તેની રાસાયનિક ઘટના વિમલાને-માર્કેસાઇટ-મળતી છે. તેની કેમિકલ ફોર્મુલા  $FeS_2$  છે. ઝોટલે તેમાં ઝેર લાગ લોલ અને એ લાગ ગંધકના છે; અને તેને લોલની ઉપધાતુ માની છે. પેન્ડાગોનલ ડાઉકાલેડ્રોન એ રૈખમાણિકના ક્રીસ્ટલ્સનું સામાન્ય સ્વરૂપ છે.

તેનો રંગ પિત્તળ જેવો પણ આછો પીળો છે; પરંતુ તેના ભૂકાનો રંગ ઘેરાલીલો કાળો કે ભૂરાકાળો થાય છે, તે બટકાતું છે; અને અનિયમિત કદના સ્વરૂપમાં લાગે છે. તેનું વિશિષ્ટગુણ્ય અને કઠિન્ય ૬ છે. ચપ્પુથી તે લાગેજ ખોતરી રાકાય છે; અને લોખંડથી લાગતાં તેમાંથી અગ્નિના તણુખા નીકળે છે; જે ગંધક બળવાથી થાય છે એમ મનાય છે. માર્કેસાઇટ (વિમલા)ની પેઠે તેનાપર હવામાનની તરતજ અસર થાય છે.

આમાં તાંબુ, સુવર્ણ અને બીજી ધાતુઓનો થોડો અંશ હોવાનું વિદ્વાનો માને છે. સ્પેનની દક્ષિણમાં, નોર્વેમાં અને હાર્ડ પર્વતમાં મળતી જ્વલિમાં સરેરાશ ત્રણ ટકા તાંબુ માત્રમ પડ્યું છે; પણ ભૂગર્ભમાં સ્વર્ણમાણિક આની સાથે મિશ્ર થવાથીજ આમાં તાંબુનું અસ્તિત્વ માત્રમ પડે છે. વાસ્તવિક કરીને તો તે લોલ અને ગંધકનું જ યૌગિક છે.

**વિમલા-૩.** વિમલા (માર્કેસાઇટ)ને પણ દ્વિગંધાયસ્-ગ્રાહસંદાહિત ઓક્ષ આયર્ન  $FeS_2$  કહે છે. રાસાયનિક ઘટના જોતાં રૈખમાણિક અને વિમલા બન્ને સરખાં છે. માર્કેસાઇટ=આયર્ન પાદ્મિદાહટીઝ. ઝોટલેજ વિમલા તારમાણિકમ્-વિમલામાણિકસ્યેય મેદાન્તરમ્ એમ યથાર્થ કહ્યું છે. શાસ્ત્રીયતા અને જોદોનો સૂક્ષ્મચર્યામાં ન ઉતરીએ અને રૈખમાણિક તથા વિમલાની ભરખો તપાસીએ તો તે બન્ને લોલભરખોજ છે. પણ ક્રીસ્ટલાઇન સ્વરૂપ અને ભૌતિક દૃષ્ટિએ તે બન્ને ભિન્ન ગણાય; હીરા અને ગ્રેફાઇટ બન્ને કાર્બન છે પણ બન્નેના ક્રીસ્ટલ્સનું સ્વરૂપ ભિન્ન ભિન્ન છે. વિમલા અને

કામ્યમાલિકના ફિઝ્ટમ વગલમ મળતા છે. આ બન્ને ખનિજો આઇ-એમોરફસ (એડ સ્વરૂપના) કહેવાય છે.

આનો રંગ પિત્તળ જેવો આઝો પીળો છે પણ શૈથિલમાલિક ક્રમતા વધારે આઝો મનાય છે. સાથે ધાતુનું ચાકચકચ હોય છે પણ હવાની અસરથી જરા મંદૂર જેવો કાટ માથે માત્રમ પડે ખરો તેનું નિગિહટગુરુત્વ ૪૮ છે. કાર્બન્ય શૈથિલમાલિક જેટલુ જ છે,

**કાર્બન્ય માધિક - (૪)** કાર્બન્ય માધિકને માઇપાઇકલ, આર્સેનો-પાઇરાઇટીઝ અથવા આર્સેનીકય પાઇરાઇટીઝ કહે છે અને તે લોહ, સોનય અને ગંધકનું યોગિત છે તથા તેમા પ્રત્યેકના સમાન અણુ-વિભાગ છે, એટલે કે તેની ફોર્મ્યુલા  $Fe As S$  છે તે સંદૃષ્ટ કરી તેમજ આર્સેનાઇડ છે અને તેને મદલગ ધાયસુ-સંદારસીનાઇડ ઓફ આયર્ન-કહેવાય છે કાર્બમાલિકના ફીસ્ટમ (ફીસ્ટકોપલ) ઓથેરિ-મ્પિક (દ્વારકાચ) ખીરટમના છે ઉપર કહી ગયા તેમ વિમલા અને કામ્યમાલિક આઇસોમોર્ફસ (સમાન સ્વરૂપના) કહેવાય છે. વળી વિમલાનું રાસાયનિક સૂત્ર  $Fe S_2$  છે, તેમાથી ગંધકનો એક અણુ ઓઝો કરી, મળનો એક અણુ ઉમેરીએ એટલે  $FeAsS$  કરીએ, તો કામ્યમાલિકનું રાસાયનિક સૂત્ર બને. આ ખનિજનો રંગ બગમદગ સ્વેત-ટીન બ્લાઇટ- હોય છે, સાથે ધાતુનું ચાકચકચ હોયજ પરંતુ તેમા જરા આસમાની, પીળા કે સ્વામ રંગની મનિનતા જોવામા આવે છે તેનું વિશિષ્ટ ગુરુત્વ ૬ અને કાર્બન્ય પણ ૬ છે. તેથી આ ખનિજને અધુ વડે માત્ર મુસ્કેલીની ખોતરી શકાય છે ભૂગર્ભમા શૈથિ, તામ્ર અને બંગના ખનિજો સાથે તે મળી આવે છે. ડોર્નવાય, ડેવોન, અને સેકસનીમા ફી બર્મમા તે ધુકાગ મળી આવે છે આર્સેનીયસ ઓક્સાઇડ ( $As_2O_3$ ) અથવા સ્વેતમદ્ય પી મુખ્ય પ્રાપ્તિ માટે આ ખનિજ અગત્યનું ગણાય છે.

**કાંતમાલિક : (૫) :** કાંતમાલિકને પાઇરોહોટાઇટ અથવા મેગ્નેટીક પાઇરાઇટીઝ કહે છે અને તેને ડા દેસાઇએ સુબક-ગધાયસુ

કહ્યું છે. તેના ચુંબકત્વ માટે ચુંબક શબ્દ લગાડ્યો છે. અને તે મેનો-સફાઈડ ઓફ આયર્ન છે, એટલે ગંધાપત્ત્ શબ્દ યોગ્ય છે. તેના રંગ-ગ્રેન્જ થેલો-કાંસ્થને મળેલો પીળાશ પડેલો હોય છે. આ ખનિજનું કાઈનિય રૈપ્પમાધિક્ષિક કરતાં મૃદુતર છે, એટલે ૪ છે, આના ગર્ભમાં નિકલ રહેલું છે, અને નિકલ નિષ્કાસન માટે મોટે ભાગે તે નોર્વેમાં વપરાય છે.

ઉપરોક્ત પાંચ પ્રકારમાંથી કાંતમાધિક્ષિક અમને મળી રાહ્યું નથી. બાકીના ચારે નમૂનાનાં શુદ્ધિ, મારણ વિગેરે અમે કરેલ છે; જે હવે યહી સવિસ્તર અર્થોગુનું:

દુકામાં સ્વર્ણમાધિક્ષિક, રૈપ્પમાધિક્ષિક, કાંસ્થમાધિક્ષિક, વિમળા, અને કાંતમાધિક્ષિક એમ પાંચ ભેદ માનીશું તો ખોટું નથી.

આપણામાં સ્વર્ણમાધિક્ષિક, રૈપ્પમાધિક્ષિક, એમ બે ભેદો અને સ્વર્ણવિમળા, કાંસ્થવિમળા, અને રૈપ્પવિમળા એમ ત્રણ ભેદપરથી કુલ પાંચ ભેદો ઠરાવ્યા છે; એ આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ.

રસમાધવ વિગેરેએ વિમળામાધિક્ષિક ભેદ: એમજ કહ્યું છે. ડૉ. પી. સી. રૈપ્પ પણ કહે છે કે:—Vimala would appear also to be a variety of pyrites (Page 138, Vol. I) હવે અમે આ પ્રત્યેકનાં શોધનમારણ વિગેરે પ્રયાગો સી રીતે કર્યાં? તે આપીશું.

શુદ્ધિ તથા ભસ્મ વિધાન—સ્વર્ણમાધિક્ષિક—આલ્કોહ—પાઈરો-ઈટીઝ—ખનારસ હિંદુ યુનીવર્સિટીના આયુર્વેદ વિભાગ પાસેથી સ્વર્ણમાધિક્ષિક સો તોલા મંગાવ્યું. તેમાંથી સવાશેર લઈ ખાંડી તેને બારીક ચાળણીથી ચાળી નાંખ્યું અને રસતરંગિણીના નિમ્નોક્ત પ્રથમ શોધન પ્રકાર પ્રમાણે તેનું શોધન કર્યું. તદ્વચા—

તતો માધિક્ષિકૃણં તુ ચાલિની પરિગાલિતમ્ । સમાદાય કટાંહે તુસ્યાપયેદ્  
ભિવજાં પર: ॥ ૮ ॥ નિમ્બુકસ્વરસં દત્વા પચેન્ ચુડીગતં તત: । દર્બ્યા સંચાલયેત્  
તાથદ્ યાવત્સ્યાદુત્પલ્લભમ્ ॥ ૯ ॥ તાપ્યં તુ યાવદ્દૈહિત્યં નેતિતાવત્પ્રયત્નત: ।  
પુનર્નિમ્બુરસં દત્વા પચેન્ તીવ્રાગ્નિ યોગત: ॥ ૧૦ ॥

(રસતરંગિણી-તરંગ ૨૧)

**સાવાર્થ :**—ચાળણીમાં ચાળેલ માદિક ચૂણને ઢાઢમાં નાંખવું અને લીંણુનો રસ મેળવી યુક્ત પર પચાવવું અને જ્યાં સુધી લાલ કમળ જેવો રંગ આવે ત્યાં સુધી કડછીથી ચલાવતા રહેવું; જ્યાં સુધી લાલ રંગ ન આવે ત્યાં સુધી પુનઃ પુનઃ લીંણુનો રસ નાંખી યત્નપૂર્વક તીવ્રાગ્નિથી પચાવવું.

આ પ્રમાણે શોધન કર્યું. શેકતાં શેકતાં ગંધક બળે એટલે ખૂબજ વાસ આવે છે અને કડાયામાં ગંધક બળવાથી આસમાની જ્વાલાઓ દેખાય છે. દરેક શેકનારે આ ગંધકના ધૂમાડાથી બચવું જરૂરનું છે.

ઉપર મુજબ માદિક શેક્યા બાદ સ્વાંગશીત થયે તેનું વજન કર્યું તો ૫૧ તોલા થયું અને રંગ કીરમજી લાલ હતો. ત્યાર બાદ રસતરંગિણીમાં કહેલ તેના મારણની નિમ્નોક્ત પ્રથમ વિધિ પ્રમાણે તેનું મારણ શરૂ કર્યું. તદ્વત્—

તાપ્યં નિઃસ્વમ્લ સંપર્કં પુનર્નિમ્બૂક ધારિણા । સંપેષ્ય સંપુટસ્થંતુ પુટયેત્  
કૃતચક્રિકમ્ ॥ ૧૧ ॥ एवं दशपुटे रेव पंचतामेति माक्षिकम् । रक्तोत्पलदल-  
च्छादयं जायते चातिशोभनम् ॥ ૨૦ ॥

૧ ગુદ કરેલ માલિકને ખરલમાં વાડી, ઝીણા આંકથી ચાળી નાંખવું અને લીંણુના રસમાં મર્દન કર્યું. લીંણુનો રસ નાંખી ખરલ કરતાં માદિક ખૂબજ ગરમ થતું હતું. લીંણુના રસમાં સાદટીક ઓસિડ છે, અને માદિકમાં કૉપરઆયર્નસલ્ફાઇડ છે, એ બંનેની રાસાયણિક પ્રતિક્રિયા—કેમીકલ રીએક્શન—થી આ ઉચ્છૃતા થતી હશે એમ હું માનું છું. લીંણુના રસમાં ખૂબજ મર્દન કર્યા પછી તેની ત્રણ ચક્રિકા કરી; તાવડીનાં સંપુટમાં મૂકાને ચાલીશ મોઢાં છાણાંનો પુટ દીધો. ખીજે દિવસે કાઢતાં ટીકડી ખર ન હતી. રંગ રહેજ લાલ હતો; પણ પ્રથમ કરતાં કાળો વધારે. ટીકડી લાંગતાં મધ્યભાગમાં લાલ હોય; અને વળી કાળો ભાગ પણ હોય એમ દેખાતું. મર્દન કરતાં રંગ જાંબુડીયા રંગ જેવો થયો. તોલ ૪૩૫ તોલા થયો. તોલક્ષયનું કારણ ગંધકનું બળી જવું એ હોય.

૨. અવશિષ્ટ માધિકને પુનઃ લીંણના રસમાં નાંખી મર્દન કરું; પણ તે દહાડે ભટ્ટી ચૂકવી રહી ગમ, તેથી એક બીજું નવીન જાણવાનું મળ્યું; તે એ કે—ચક્રિકા સ્થાવા લાગી તેમ તેમ તેના માથે ઢારી વળતી ગમ. ઢારીનો રંગ તુલ્યની સ્થેજ જાંઘવાળો સફેદ હતો. સ્વર્ણ માધિકના ગર્ભમાં લોહ સાથે તામ્ર છે, તેથી આવી ઢારી વગે એ સંભવિત છે. બીજો દહાડે પચ્ચાશ જાણાનો પુટ દીધો. સ્વાંગથીત ચતાં સવારે ભટ્ટી કાઢતાં ઈરિદરકતવર્ણયુક્ત જાંણુડીયા રંગની ચક્રિકાઓ નીકળી. તેનો તોલ ૪૩ તોલા હતો.

૩. ઉપર પ્રમાણે જ લીંણના રસમાં મર્દન કરી, તેની ચાર ટીકડી બનાવી, મોટાં પચ્ચાશ જાણાંનો પુટ દીધો સવારે ભટ્ટીમાંથી જાંણુડીયા રંગની જાંઘવાળી ટીકડીઓ નીકળી તે ખર હતી. તોલ એનાલીસ તોલા થયો.

૪. પૂર્વવત્ પુટ આપ્યો. રંગ નેજ પ્રમાણે. તોલ ૪૧ તોલા.

૫. તેજ પ્રમાણે લીંણના રસમાં મર્દન કરી પુટ ચૂકવ્યો. આ વખતે પીસ્તાલીશ જાણાં ચૂક્યા હતાં. સ્વાંગથીત થયે બહાર કાઢતાં, તોલ ૪૦૧૧ તોલા થયો. રંગ પૂર્વવત્.

૬ આ વખતે સાઠ જાણાંનો અગ્નિ આપ્યો. બીજો દિને કાઢતાં ચક્રિકાઓ ખર હતી. રંગ પૂર્વવત્, તોલ ૪૦ તોલા.

૭. વર્ણ નિર્ણય. પૂર્વવત્ પુટ આપ્યો. રંગ તથા તોલ પણ આગળ મુજબ. એજ પ્રમાણે આઠ. નવ. અને દશ પુટ પૂરાકર્યાં; પણ રંગ તો કાળો એટલે પાકાં જાંણુ જેવો કાળો થયો. અંચમાં રક્તોત્પલદલજાય જાયતે વાત્તિશોમનન્. એમ છે; એટલે રંગ લાલ થયો જોઈએ. તથા વેષ વર્ગમાં જે સામાન્ય માન્યતા ત્રાસ રંગની છે. પણ હું તો માનું છું કે રાષ્ટ્રમાધિક તથા વિમલાનો રંગ લાલ થાય છે; કારણ કે ફેરીક ઓક્સાઇડનો રંગ લાલ થાય ખરો અને થાય છે પણ તેમજ. બાકી ગંધતામ્રાયસ—સ્વર્ણ માધિક ભરમનો રંગ મારે તો કાળો આવે છે.

**ખીછ વિધિ :—**હવે ખીછ વિધિથી સ્વર્ણમાદિક ભસ્મ કેમ બનાવી ? તે જોઈએ. ઇંદ્રદેવ લુંગણસિદ્ધં સિદ્ધ્યર્થમાદિકમ્ । સિદ્ધં વા કદલી પંદ તોયેન ષટ્કાદ્યમ્ ॥ ૮૩ ॥ (રસરાત્ન સમુચ્ચય-પૃ. ૧૬.)

**ભાવાર્થ :—**એરંડ તેલ, લોણ કે ખીજોરનો રસ, અથવા કદલી કંદ રસમાં લોજનીને એ ઘડી એટલે અડતાલીસ મીનીટ સુધી તીમાગ્નિથી સિધ્ધ કરેલ સ્વર્ણમાદિક શુધ્ધ ગણાય છે.

એટલે આવીશ તોલા સ્વર્ણમાદિકનું ચૂર્ણ લઈ તેને કદલી કંદના રસમાં સારી રીતે લોજન્યું અને તે લોહ કટાહમાં નાંખી નીચે તીમાગ્નિ દેવો શરૂ કર્યો, તે દરમ્યાન લોહ દર્વાથી ચક્રાવવામાં આવતું. આમ અડતાલીસ મીનીટ સુધી ક્યું. પ્રથમની જેમ અત્રે ગંધકની વાસ ખુબજ આવતી. કટાહમાં આસમાની જ્વાલાઓ પછુ દેખાતી હતી. કટાહનું તળીયું એકદમ લાલ દેખાતું હતું. સ્વાંગશીત થયે જોતાં તેનો રંગ કીરમણ જેવો રતાશ પર હતો તેનો તોલ ૩૯ તોલા થયો. તેમાંથી દશ તોલા સત્ય પાતન માટે જીલું રાખ્યું અને ૨૯ તોલા શુદ્ધ સ્વર્ણ માદિકને ખરલમાં વાટી નાંખ્યું—અને ઇંદ્રદેવદગ્ધ્યાર્જ્યમાતુલંગ રસેન વા । સર્પરસ્ય દ્વંડં પક્કં જાયતે ઘાતુ સન્નિભમ્ ॥ ૮૫ ॥

**ભાવાર્થ :—**એરંડતેલ, ગાયતું ઘી, અથવા લોણના રસમાં લોજનીને સ્વર્ણ માદિકને કડાયામાં દહાગ્નિથી પકાવવાથી તે ઘાતુ જેવું થાય છે. અર્થાત્ તેમાંથી ગંધક ખજાળ થાય છે, અને તેના ગર્ભમાં રહેલી ઘાતુઓ (તામ્રાયસ) તેમાં ભસ્મ રૂપે રહે છે; આ પ્રમાણે મારેલું સ્વર્ણમાદિક રસોમાં તથા રસાયન વિધિમાં યોજવા યોગ્ય છે.

તે પ્રમાણે ઉપરોક્ત ઓગણીસ તોલા શુધ્ધ સ્વર્ણમાદિક ચૂર્ણને લોણના રસમાં સારી રીતે લોજનીને લોહ કટાહમાં નાંખી આવીસ મીનીટ સુધી દહાગ્નિ આપ્યો. એ પ્રમાણે રોજ એક વખત કુલ ત્રણ દિવસ સુધી ક્યું; એટલે એક એક ઘડીનો અગ્નિ ત્રણ વખત તેને આપ્યો.



ઉપરના શ્લોકમાં તે હાલમાં એટલે એક જ વખત એવો અભિ-  
પ્રેતાર્થ છે. છતાં ત્રણ વાર તેવી રીતે શેકવું હોય તો મધક બળી ગય  
અને ભરમ સારી થાય એવા ઉદ્દેશથી ત્રણ વખત-દેશદીગ-કર્તુ.  
તેના તોલ છપ્પીસ તોલા થયો. રંગ લાલ કીરમજી હતો.

આ પ્રમાણે થોડા સ્વર્ણમાદિકનું માપના ઘી સાથે પણ ત્રણવાર  
દેશદીગ (શેકવાનું) કર્યું હતું. તેમાં સ્હેજ વણુંહાનિ થાય છે.

અન્યવિધ મારણ પ્રકારક પુટરહસ્ય-હવે સ્વર્ણમાદિકનાં  
અન્યવિધ મારણ તથા પુટપ્રકાર જોઈએ—

૧ માતુઙ્ગાયુગંધાભ્યાં પિટં મૃદોદરં સ્થિતમ્ ।

પંચ ક્રોડ પુટં દર્શ્ય મિયતે માદિકં ચ્છદ ॥ ૮૭ ॥

(૨સરત્ન સમુચ્ચય.)

૨. ગંધાશ્મ યીજપૂરાભ્યાં પિટં તચ્છાવસંપુટં ।

વારાહ પુટં કૈદંબે પંચભિર્મૃતિમાપ્નુયાત્ ॥ ૧૨૫-૨૬ ॥

(૨સપ્રકાશ મુધાકર અ. ૫. પૃ. ૫૮)

૩. દગ્ધાઃ કૂર્મપુટૈર્જિમિઃ પટ્ટરં લુટગામ્બુગંધપ્લુતાઃ ॥ ૫૦ ॥

(૨સ પદ્ધતિ પૃ. ૩૪)

૪. માદિકસ્ય ચતુર્થોઽંશ ગંધં દત્ત્વા વિમદેયેત્ ।

સત્પત્રસ્ય તેલેન દત્ત. કાર્યાઽસ્ય ચક્રિકા ॥ ૧૪ ॥

શરાવસંપુટે છત્વા પુટંદ ગજપુટેન ચ ।

ધાન્યસ્ય તુપ મૂર્જાધો દત્ત્વાશીતં સમુષ્કરેત્ ।

સિન્દૂરામ્ભવેદ્ અસ્મ માદિકસ્ય ન સંશયઃ ॥ ૧૫ ॥

(આયુર્વેદ પ્રકાશ અ. ૧૨. પૃ. ૧૪૫)

ઉપરેલ્લ આરે પ્રકારમાં સ્વર્ણમાદિક મારણમાં મધક ચોળતપેડો  
છે. તેમાંપે ફક્ત આયુર્વેદ પ્રકાશકાર મધકનું પ્રમાણ કહે છે. આયુર્વેદ  
પ્રકાશવાળા શ્લોકો સ્હેજ ફેરફાર સાથે રમેન્દ્ર ચિન્તામણિમાં છે; એટલે  
મૂળ તે શ્લોકો રમેન્દ્ર ચિન્તામણિનાજ હોવા જોઈએ. ૨સરત્ન સમુચ્ચય

અને રસપ્રકાશમુધામર અને વાગદ પુનઃજ મતના કે હત્ય ચારત્તિક  
 હુદે પુ વારાદમુચ્યતે ॥ ૩૭ ॥-રસામધેનુ પૃ ૨૬. કાણીથી નિ  
 શિકાના અમ ભાગ જેટની લખાઈ, પટોળાઈ અને ઉડાઈના  
 ખાડામાં જે પુટ અપાન તેને વારાદ કે કોડ પુ ઢહે છે આપુ  
 વેદપ્રકાશકાર ગજપુના મતના છે, જે વાગદ પુટથી મોટા પુટ કે પણ  
 ઉર્ધ્વાધો ધાન્યસ્યુપ દત્તા-ઉપા નીચે ડાગરના ફેતરા નાખના અને  
 વચ્ચે છાણા મૂકના એમ મહે છે, એટલે તે પણ બુ ખગ અગ્નિ  
 દેનાના મતના નથી ગ્વપદ્ધતિકાગ્નિ કૃમિ પુની લલામણુ કહે છે. એટલે  
 ચારે પ્રનામમાં બહુ અગ્નિ આપનાનું તો નથી મ્હુ દુકામાં આ ઉપ  
 રથી માલિકને સામાન્ય અગ્નિથી ચાલી શકે તેમ નમ્મી થાય છે પણ  
 તેને શેનના અગ્નિ ટ મહેને ગધક પુ આપતા બની બપ તેટલો  
 અગ્નિ તો અવશ્ય જોઈએ

માશિકમાં કુગતી ગીનેજ આસરે કર દન જેવો ગધક હોય છે,  
 તો પછી તેના મારણવિધાનમાં નવો ગધક ઉમેરનાની જરૂર નથી એમ  
 માગે નમ્ર મન છે કેવળ લીધુના રસમાંજ મુદર માણુ થાય છે  
 ગધક ઉમેરીને ભસ્મ બનાવના કા તો ગધક અદર નહી જનાતો,  
 અથવા તો ગધક બાળના માટે બહુ તાપ દેતા ભસ્મ ઉલગાઈ જાન કે  
 કે એકદમ ખર થઈ શરાન સાથે ચોગી જાન છે, એટલે તે પદ્ધતિ હ  
 પમદ નથી કરતો. જતામે અન્ય ભાષણો પોતપોતાની વિશિષ્ટ માણુ-  
 પદ્ધતિ, પુટપ્રકાર, રગ, રનાદ વિગેરે લખી જણાવે તો નધુ પ્રમાણ પડે

સંક્ષિપ્ત ગુણનિરૂપણ —પ્રથમ જે બે રીતે મે ભસ્મો તૈયા  
 કરી છે, તે પૈકી પહેલીતો (નસતગિયું પ્રમાણેનો) માંદ વિશિ  
 રનાદ નથી, પણ ખીજી રીતે-રોગ્યોગથી-તૈયાર થૈની ભસ્મમાં  
 તામ્રનું રહેજ કયાપત્વ માનુમ પડે છે બન્ને ભસ્મો આવાનવૃદ્ધે  
 યોગ્ય માત્રાથી વાપરી જોઈ છે અને નિરૂપદન માનુમ પડી છે ફક્ત  
 ખીજી ભસ્મ કોષકનેજ કાર્યિત્વ રહેજ હ નાસ જેનું કહે છે ખરી  
 બન્ને ભસ્મો લોહીમાં રોનાઈથી મળી શકે છે લોહ તથા તામ્રના  
 સંયુક્ત ગુણોની આકાક્ષા હોય ત્યારે ખાસ વાપરવા યોગ્ય છે યદ્વત્ના  
 વ્યાધિઓ, પાડુ, સ્વીક્રાવૃદ્ધિ, કાસ તથા નળજાઈમાં મે તદ્દતદ્ અનુ

પાનોથી સફળતાપૂર્વક વાપરી છે. તેના આમલિક યોગની સવિસ્તર ચર્ચા આગળ આપીશું.

પૃથક્કરણ—પૃથક્કરણ કરતાં સામાન્ય રીતે તેમાં નીચે પ્રમાણે તત્ત્વો માલુમ પડ્યાં છે.

કાચો નમૂનો—

વિશિષ્ટ ગુણ ૪.૧

લોહ	...	...	...	ટકા	૩૨.૨
તાંબ્ર	...	...	...	"	૩૦.૬
સિલિકા	...	...	...	"	૪.૫
ગંધક (બાદબાકીથી)	...	...	...	"	૩૨.૪

સ્વર્ણમાદિક	તાંબ્ર $CuO$	લોહ $Fe_2O_3$	સિલિકા
કુચ્છ ભસ્મ	$46^{\circ}2$	$46^{\circ}34$	$3^{\circ}2$
લાલ ભસ્મ	$46^{\circ}3$	$46^{\circ}34$	$3^{\circ}2$

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે સ્વર્ણમાદિક ભસ્મના ગર્ભમાં લોહ અને તાંબ્ર બન્ને હોવાંજ જોઈએ. કેઈ એમ ન માને કે તેમાં કેવળ લોહજ છે; કે સ્વર્ણમાદિક એ લોહનો કદપ છે.

જુદી જુદી ભૂમિમાંથી નીકળેલ માદિકના ગર્ભમાં લોહ, તાંબ્ર, અને ગંધકનાં પ્રમાણુ લિન લિન હોય છે; તે પણ પ્લાનમાં રાખવાનું છે.

રૌપ્યમાદિક તથા વિમલાનાં મારણુ

સ્વર્ગમાલિક્ષ્વજ્ઞેયં તાસ્માન્નિઃક્રમાણન્ । વિમલા યા ગુણાઃ કિંચિન્  
ન્યુનાઃ કનસ્માન્નિકાન્ ॥ ૨૪ ॥ (આયુર્વેદમંત્રાશ, અ. ૧૨, પૃ. ૧૪૬.)

ઉપરોક્ત વિધિથી એટલે રસતરંગિણીમાં કહેલ સ્વર્ણમાદિકના પ્રથમ શોધન મારણુ પ્રમાણે કેવળ લોહનાજ રસમાં દસ દસ પુટ આપીને રૌપ્યમાદિક તથા વિમલાનાં મારણુ અમે કર્યાં છે અને સુંદર અર્ધપદ્મ જંબુજોષ્ઠ લાલ ભસ્મ થઈ છે. આનો રંગ બહુજ રમ્ય

છે અને સૌ પ્રાપ્તિને લેતાવેત માનિ ભગ્નનીય પ્રતીતિ પ્રાપ્તિ તેવો છે અને ભસ્મો અત્યુત્તમ લોહભસ્મ તરીકે વિવેચિતના (પાન) વિગેરે વનધિઓમાં જૂથી નાના નેની છે અને ભસ્મોમાં લોહ છે તત્ત્વોમાં પણ કાંઈ ફેર નથી.

કાંચ માદિક્ષિતમાનવ—કાંચમાદિક્ષિત—આસીના પાક-રાઈટીઝ-FeAsS આ ખનિજમાં મધ્ય, ગંધ અને લોહ એ ત્રિપુત્રીનો યોગ છે ભગ્ન ગતા ઓમવ અને લોહનો કુન્નતી મેળ જળ પાન રહે તો પાકુરોગ તથા મેનેગીયા વિગેરેમાં તે સુવ્રામ કંઈ પણ ગોધન પ્રવામાં ગંધ બાગના પુત્રુ તેને રોડુ પણ પડે

મધ્ય ૪૪૦° ડીગ્રી જેટની ઉચ્ચતાએ ઉત્પન્ન લાગે છે અને ભૂગ લાન રણની બાપની પ્રાપ્તિ લાગે છે પગ્નુ મન તો તેથીને ઓછી ઉચ્ચતાએ એને ૧૮૦° કે ૨૦૦° ડીગ્રી આસપાસ ઉત્પન્ન નાગે છે આની સ્થિતિમાં આ ભસ્મમાં કેવલે મન ને કે કેમ એ વિચાર આપા રતો અને તો રી-એમ તો હુ જાણ મરજનો આની ભગ્ન ગતામાં તથા ગોધનનિધિમાં કુન્નન સમુચ્ચયતા પ્રાપ્તિ માદિક્ષિ મા જુના નીચેના પાકને અનુમતી છુ પ્રથમ લીંબુના રસમાં ગોધન નાં બા—અરહ સ્નહ ગચ્ચાઈર્મતિલુગ રસન વા । સ્વપરસ્થ દૃઢ પક્વ જાયતે ઘાતુ સનિભમ્ ॥ ૮૫ ॥ એવ મૂત રસે યોજ્ય રસાયન વિનાયપિ ॥ ૮૬ ॥

(રસ ૨ સમુ પૂર્વ અ ૨)

એ-૨૦૦૦, ગાયતુ ઘી કે લીંબુના રસમાં દૃઢ રીને પમાનવાથી ઘાતુ સનિભ થાય છે આ પ્રમાણે માનેન માદિક્ષિત-ઓમાં અને રસાયન નિધિમાં યોગ શક્ય છે તત્ત્વ લીંબુના રસમાં લીંબુની લાન થતા સુની ગેપ્તુ જોખમ તો પ્રગ્તુ હવુ, મનુ ૩ સોમનનો એકી ધમાગે આખને વાગનાનો ખરો ભાગનાગી ઉમ ખુની છે એને ભટ્ટી નીચે બગ્નુ રી, નીચે મેશ મેશ કઠાઈમાં લોહ વધી બનારીયે યોડે દુ-જમ્ એસના અને પુન નીચે તાપ કરના આનતા આના વિચારિ પ્રો ગોમાં જોખમ બહુ થે છે માટે પ્રો-ભાષ્યે સાનજેતીથી મમ નેતુ

કેવલે લગલગ પોણી કના દુગ્ધિ આપના આ તાપ આપવો બધુ થો અને માથે બીજુ લોહપાન દાખ દીધુ બીજે વ્હાડે રનાગ

પાનેથી સફળતાપૂર્વક વાપરી છે. તેના આમણિક યોગની સચિત્તર ચર્ચા આગળ આપીશું.

પૃથક્કરણ—પૃથક્કરણ કરતાં સામાન્ય રીતે તેમાં નીચે પ્રમાણે તરવેા માત્રુમ પડ્યાં છે.

કાચો નમૂનો—

વિશિષ્ટ ગુણ ૪,૧

લોહ	...	...	...	ટકા	૩૨.૨
તામ્ર	...	...	...	"	૩૦.૬
સિસિકા	...	...	...	"	૪.૫
ગંધક (બાદઆક્રીવી)	...	...	...	"	૩૨.૪

સ્વર્ણમાદિક	તામ્ર $\text{CuO}$	લોહ $\text{Fe}_2\text{O}_3$	સિસિકા
કુણ્ડ લસમ	૪૮°૬	૪૮°૩૫	૩°૨
લાલ લસમ	૪૮°૩	૪૮°૩૫	૩°૨

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે સ્વર્ણમાદિક લસમના ગર્ભમાં લોહ અને તામ્ર બન્ને હોવાંજ લેખ્યે. કોઈ એમ ન માને કે તેમાં કેવળ લોહજ છે; કે સ્વર્ણમાદિક એ લોહનો કદપ છે.

જુદી જુદી જામિયાથી નીકળેલ માદિકના ગર્ભમાં લોહ, તામ્ર, અને ગંધકનાં પ્રમાણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે; તે પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

રૌપ્યમાદિક તથા વિભલાનાં મારણ

સ્વર્ગમાલિક્ષ્ણેય તારમાદિકમારણમ્ । વિમલ યા ગુણાઃ કિંચિન્  
ન્યૂનાઃ કનકમાલિકાત્ ॥ ૨૪ ॥ (આયુર્વેદમહાશ્વ, અ. ૧૨, પ. ૧૪૬.)

ઉપરોક્ત વિધિથી એટલે રસતરંગિણીમાં દહેલ સ્વર્ણમાદિકના પ્રથમ શોધન મારણ પ્રમાણે કેવળ લોણનાજ રસમાં દશ દશ પુટ આપીને રૌપ્યમાદિક તથા વિભલાનાં મારણ અગ્રે કર્યાં છે અને સુંદર અર્ધપકવ જંબુદ્રોપમ લાલ લસમ થઈ છે. આને રંગ બહુજ રમ્ય

છે અને સૌ કાંઈને જોતાવે ત માર્ક્ષિક લગ્નનીજ પ્રતીતિ કતાવે તેવો છે અને ભસ્મો અત્યુત્તમ લોહભસ્મ તરીકે વિવેચિતતા (પાક) વિગેરે વ્યવિગોમા છૂટથી નાપના જેવી કે અને ભસ્મોમાં લોહજ છે તત્ત્વોમાં પણ કાંઈ ફેર નથી.

કાંચ્ય માર્ક્ષિકમાણુઃ—કાંચ્યમાર્ક્ષિક—આર્મિના પાક-ગાઈલીઝ-FeAsS આ ખનિજમા મન, ગંધક અને લોહ એ ત્રિપુત્રોનો યોગ છે ભસ્મ કરતા મોખવ અને લોહનો કુદરતી મેળ જળવાઈ રહે તો પાકુરોગ તથા મેનેગીયા વિગેરેમા તે સુદર દામ કહે પણ ગોધન કરનામા ગંધક ખાળવા પુત્તુ તેને રોડ્ડુ પણ પડે.

ગંધક  $440^{\circ}$  ડીગ્રી જેટલી ઉષ્ણતાએ ઉકળના લાગે કે અને ભૂગ, લાલ ચર્ણની બાપ નીકળના લાગે કે પુત્તુ મન તો તેથીયે ઓછી ઉષ્ણતાએ એવે  $140^{\circ}$  કે  $200^{\circ}$  ડીગ્રી આમપાસ ઉકડના લાગે કે. આની સ્થિતિમા આ ભસ્મમા કેવટે મન જે કે કેમ એ વિચાર આ ના કરતો અને જે તો દી-એમ તો હુ જરૂર ધરતો આની ભસ્મ કરનામા તથા ગોધનનિધિમા હુ નસલ અમુચ્ચયના નર્ણુમાર્ક્ષિક માણુના નીચેના પાકને અનુસર્યો છું પ્રથમ લીંબુના રસમા ગોધન કર્યા બાદ—પરફ સ્નેહ ગવ્યાર્દદમાતુલ્ય રસેન વા । સર્પરસ્ય દૃઢ પક્વ જાયતે ધાતુ સનિભમ્ ॥ ૮૫ ॥ એવ મૃત રસે યોજ્ય રસાયન વિગ્રહપિ ॥ ૮૬ ॥

(નસ ૨ સમુ પૂર્વ અ ૨)

એ-૩ તૈન, ગાનનુ ઘી કે લીંબુના રસમા દૃઢ રીતે પકાનનાથી ધાતુ સનિભ થાય છે આ પ્રમાણે માગેન માર્ક્ષિક ભસ્મમા અગે ગમાધન નિધિમા યોજી શકાય છે તદનત્ લીંબુના રસમા લીંબુની લાન થના મુની રોડ્ડુ જોખમ તો પુત્તુ હવુ, કારણ કે મોખનતો જેગી ધૂમાડો આપને લાગવાનો ખગે લટીનાગી રમ ખુની છે, એટલે લટી નીચે બગતુ કરી, નીચે મેશ બેશ કડાઈમા લોહ દર્શથી ચનારીને ચોડે દુ-જ્ઞ બેસના અને પુનઃ નીચે તાપ કરના આનતા. આના વિતારિ પ્રયોગોમા જોખમ જૂથે છે. માટે પ્રત્યેક લાઘ્યએ સાનચેતીથી કામ લેતુ.

કેવટે લગભગ પોણી કરનાઃ દદાગિ આપ્યા બાન તાપ આપવો બધ કાર્યો અને માથે બીજુ લોહપાન દાકી દીધુ. બીજો દદાડે રનાગ

શીત થયે લીધું અને તમાખુ કરતાં જરા વધારે તાલ રંગની ભરમ હાથ લાગી-નેનું પૃથક્કરણ કરતાં પ્રાયઃ લોહભરમજ માત્રુમ પડે છે. એમણ તો થોડા પ્રમાણમાં રહી શક્યો છે. ઘણાખરા તો હડી જાય છે; એમ અમારો અનુભવ છે.

પૃથક્કરણ :—હવે આ પ્રયેક કાચા નમૂનાના અને તેની ભરમોના પૃથક્કરણનું કાષ્ટક અત્રે આપવું અસ્થાને નહિ ગણાય. સ્વર્ણમાધિકનું પૃથક્કરણ આગળ આપી ગયા છીએ. લુઓ :—

સંખ્યા	ચિહ્ન-નામ	રંગ	તત્વ	નોંધ
૧	આર્સેના પાત્ર-રાઇટીઝ (કાચો)	હાઉન	આયર્ન, આર્સેનીક, સલ્ફર	
૨	આર્સેના પાત્ર-રાઇટીઝ (ફક્કસાઇડ)	રેડ	આયર્ન અને આર્સેનીક	મોટો ભાગ આયર્ન ઓક્સાઇડ અને આર્સેનીકનું થોડું પ્રમાણ.
૩	કાચો માર્કસાઇડ	હાઉન	આયર્ન અને સલ્ફર	સલ્ફાઇડ તરીકે છે
૪	માર્કસાઇડ (ફક્કસાઇડ)	હાઉનીશ રેડ	આયર્ન	આયર્ન ઓક્સાઇડ
૫	ફેલ્પ માધિક (કાચો)	હાઉન-રૂપેરી ઝાંઘ સાથેનો	આયર્ન અને સલ્ફર	
૬	ફેલ્પ માધિક (ફક્કસાઇડ)	રેડ	આયર્ન	આયર્ન ઓક્સાઇડ
૭	સુવર્ણમાધિક સત્વ.	બ્લેક	આયર્ન અને કોપર	સ્વતંત્ર રૂપની ધાતુ-ઓના નાનો કણો અને આયર્ન, અને કોપર ઓક્સાઇડ, વિશેષે કરીને

(સહી) કે. એમ. શેઠ

પ્રાંગધ્રા

એમ. એસસી., એ. આઇ.આઇ. એસસી.,

૨૨ મી ઓક્ટોબર ૧૯૩૬.

એફ. સી. એસ. (લંડન)

ઉપરોક્ત તમામ નમૂનાઓ મનાગ્મ હિંદુ યુનિનર્મિટી-આયુર્વેદ  
વિભાગ પામેથી મનાગ્મ હતા, અને તેની હાલમાં બનાવી, પછી તેના  
પૃથક્કરણ કરાયા છે. અર્જુનાનિક, રૈયમાલિક, વિમના અને  
નાગ્યમાલિક એ પ્રત્યેકના ઘટકનરવો વિશે આપણે આગળ વૈજ્ઞાની  
વિવેચન કરી ગયા છીએ, અને ઉપરના પૃથક્કરણથી તેની વિશેષ  
પ્રતીતિ થશે પૃથક્કરણ વિષયમાં માગ પગમ સહુદ્ર શ્રી. કાંતિલાલ  
એમ શેઠનો હું પગમ કાળી છું

અત્તરનિકામન-વિવરણ—હવે તેના સત્તર વિશે થોડું કામ  
કરીશું

સત્તરનિકામન ક્રિયા એટલે મૂળ ખનિજ-ઓર્-માંથી  
ધાતુ જુદી કાઢવાની ક્રિયા

અર્જુનાનિક એ તાંબુનું મુખ્ય ખનિજ ગણાય છે તાંબુપ્રાપ્તિ  
માટે મુખ્ય બે ખનિજ છે એક કોપર મંકામક અને બીજી આ  
-આર્થ પાઈરામીટ અને આ આલ્ફો પાઈરામીટ એ આપણું  
અર્જુનાનિક

આ સર્વ રસાયણોમાં એટલે અર્જુનાથી માનીને અત્તર ગિણી  
સુધીના તમામ રસાયણોમાં અર્જુનાનિકમાંથી સત્તર શુદ્ધનિમ પતેલ  
તાંબુપ્રદશ સત્તર નીકળે છે, એમ સ્પષ્ટ રીતે લખ્યું છે, આપણા પૂર્વ  
રસાયણીયુ રસાયણશાસ્ત્ર અને ખનિજશાસ્ત્રનું જ્ઞાન હિંદુ કાળનું  
હતું, એ વાત તો ચોક્કસ

અર્જુનાનિકમાંથી કેવળ તાંબુ જુદું કાઢવું એ ક્રિયા અટપની  
છે મને જે સત્તર હાથ લાગ્યું છે તેમાં લોહ અને તાંબુ બંને મિશ્ર  
છે અર્જુનાનિકમાંથી તાંબુ કાઢવાની ક્રિયાની પાચાત્તર રમિસ્ટ્રી અનુ  
સાર ન્યૂન માહિતી નીચે મુજબ છે

પ્રથમ અર્જુનાનિકને ખાડવું, પછી કેટલીક બીજી અશુદ્ધિ દૂર  
કરના તેને ધોવાય છે, પછી તેને શેડમાં આવે છે-અખરેટરી ફર્નેસમાં



શેકવાનો હેતુ ગંધક ખાળી નાખવાનો છે; એટલે લોહ વિગેરે સસ્કાષ્ટ-  
ક્રમના સ્વરૂપમાંથી ઓક્સાઇડક્રમના સ્વરૂપમાં આવી જાય. ત્યાર પછી  
શેકેલ સ્વર્ણમાદિક, વગર શેકેલ સ્વર્ણમાદિક અને કોક (Coke) ને  
બેગમાં કરી બહાર કઢવેલસમાં અગ્નિ આપવામાં આવે છે. ભટ્ટીની ફંદયા  
કાર્યનનો કાર્યન મેનોકસાઇડ થાય છે. આગલી શેકવાની ક્રિયામાં જે  
થોડો ક્યુપ્રસ ઓક્સાઇડ થયેલ તેના પર કાર્યન અને કાર્યન મેનોકસા-  
ઇડની સંયુક્ત અસરથી તે તાંત્રમાં પરિણમે છે; પાછું તાંત્ર વગર  
શેકેલા ખનીજ માંહેના ગંધક સાથે મળે છે, અને થોડા ક્યુપ્રસ  
ઓક્સાઇડમાંથી ક્યુપ્રસ સસ્કાષ્ટ બને છે. મૂળ ખનિજમાં થોડી રેતી  
તો હોયજ છે; અને જે ન હોય તો ભટ્ટી મૂકતી વખતે થોડી ઉમેરવી  
જોઈએ. લોહનો થોડો ભાગ દ્રવીને આ રેતી સાથે મળી જાય છે.  
—ક્યુપ્રીયસ રસેગ—ના સ્વરૂપમાં. અવશિષ્ટ લોહ ફેરસ સસ્કાષ્ટમાં  
પરિવર્તન પામે છે; અને તે ક્યુપ્રસ સસ્કાષ્ટ સાથે સંયુક્ત સ્થિતિમાં  
હાય લાગે છે; જેને મેંટ કહે છે. (જે કદાચ આપણું સર્વ હોય). મેંટ  
એ ક્યુપ્રસ અને ફેરસ સસ્કાષ્ટનું અશુદ્ધ મિશ્રણ છે; તેમાં ૪૫ થી  
૭૫ ટકા તાંત્ર હોય. ઉપરાંત તેમાં થોડું સુવર્ણ, રૈપ્પ, મલ્લ તથા  
વરનાગ—અં દીમની—નું મિશ્રણ હોવા સંભવ છે.

ભટ્ટીમાં દ્રાવણ કરતાં જે આ મિશ્ર સર્વ હાય લાગે છે, તેને  
ખીજ ભટ્ટીમાં ચઢાવવામાં આવે છે; અને તે માંહેની વિશિષ્ટ ક્રિયાથી  
લોહ, ગંધક અને ખીજ ધાતુઓ ઓક્સીડાઇઝ થઈ જાય છે, અને પછી  
તાંત્રને જુદું કાઢી શકાય છે. આ જે તાંત્ર નીકળે તેને બ્લિસ્ટર કોપર  
કહે છે. આનું પરિવર્તન પાછું ખીજ વિશિષ્ટ ક્રિયાથી મૂળ તાંત્ર—કૂડ  
કોપરમાં કરાય છે; અને છેવટે આ કૂડ કોપરને—ઇલેક્ટ્રોલીસીસ—થી  
વિશુદ્ધતમ બનાવાય છે. એટલે આ ઇલેક્ટ્રોલીસીસની ક્રિયાથી  
૯૯.૯ ટકા જેટલું વિશુદ્ધતમ તાંત્ર બનાવી શકાય છે.

(બુઓ જે. ૭૫૬૫. મેલેરની ‘મોડર્ન પ્રોગ્રેસિવ ટેકનિકલ’—પાનું ૩૭૯)

આ ક્રિયા ઉપરથી સ્પષ્ટ માણમ પડશે કે તાંત્રથી લોહને જુદું  
પાડવા માટે કેટલી કડાકેટ છે? લોહ જુદું પડે ત્યારેજ તાંત્ર શુદ્ધ  
સ્થિતિમાં હાય આવે છે.

द्वये आपल्या रसगाल्त्रभां आपेक्षी अत्य-निष्कायनक्रियानुं थोडुं  
पल्यान कण्डुं अस्थाने नहिं गल्याय, तद्यथा—

(अ) भाक्षिकं चूर्णित स्तन्य-स्तुचर्कशीर भावितम् ।

(१) सत्त्वं मुंचति सुध्मातं टंक ककुष्ठ मर्दितम् ॥ ८ ॥

कदली बंद तूलसी-नारंदगाम्ळ परिप्लुतम् ।

(२) सप्तसप्त पुटोपेत पच्चापक संयुतम् ॥

क्षीस्तन्य भादितं ध्मातं सत्त्व मुंचति भाक्षिकम् ॥ ९ ॥

क्षौद्र गंधनं तैलाल्या गोमूत्रेण घृतेन च ।

(३) कदली बंद सारेण भावितं भाक्षिकं मुहुः

मूषाया मुंचति ध्मातं सत्त्व शुल्ब निलंमृदु ॥ १० ॥

(४) वेपदाली रसक्षिप्त्वा पादादा टंकैर्युतम् ॥

प्रकटा मूषिका कृत्वा धमेत् सत्त्वमपेक्षितम् ॥ ११ ॥

(२साधुं ५ पटल, ७)

(५) विमलं शिप्रुतोयेन कांक्षी कासीस टंरुणै ।

यज्जर्द ममायुक्तं भावितं कदलीरसैः ॥ १६ ॥

(५) मोक्षक क्षार सयुक्तं धामिने मूक मूषया ।

सत्त्व चंद्रार्क संग्रहं प्रयच्छति न सशय ॥ १७ ॥

(२साधुं ५ पटल, ७)

२ रसरत्नसमुच्चयभा पल्या आण्य श्योऽङ्का छिधृत उर्या छि

३ लवणाम्लेन सुषुटित भाक्षिक मम्लेन मर्दित विधिना ।

मुंचति सोणे ग्राह्यमायसपात्रे ॥ पिष्टिका भवति ॥ १० ॥

क्षी वज्री दुग्ध भावितमेरण्ड तैल भावितशतं ध्मात ।

एव त्रिलि रिह वारै शुल्बसम भवति रजक हैमम् ॥ ११ ॥

कदली रसशत भावित मध्वैरण्डतैल परिपक्वम् ।

ताप्यं मुंचति सत्त्वं रसक र्वेत्रि संताप ॥ १३ ॥

(२सहस्र दशम अ० १०५)

- ૪ નિવુઠ્ઠ દ્રવ સંપિટ્ઠ લોહપાત્ર સ્થિતંપચેત્ ॥ ૧૫૬ ॥  
 ધર્પયન્ લોહદ્વટેન ચાવઃ ધાતુ નિર્મં ભવેત્ ।  
 હતાર્ય ત્રિગુણં સૂતં દત્વા મંપર્ષણં કુરુ ॥ ૧૨૭ ॥  
 દિર્નકં ધર્પયિત્વા તુ દ્રઢ પદ્મ્રેણ ગાલયેત્ ।  
 વપ્રરયા પિટ્ઠિન્ન યત્ના ત્વધઃ પત્તિ પાર્થઃ ॥ ૧૨૮ ॥  
 અનેનૈવ પ્રકારેણ દ્વિત્રિવા ગાલયે દમુમ્ ।  
 તત્પિટ્ઠિ ગોલકં કૃત્વા ચન્દ્રે ઢમઢકે ન્યસેત્ ॥ ૧૨૯ ॥  
 પ્રહર દ્વય ભાગ્રં ચેદર્મિ પ્રજ્વલયે દધઃ ।  
 હ્રદ્ ગોપ સમ સત્ત્વં અથઃ સ્થં પ્રાહયેત્સુધીઃ ॥ ૧૩૦ ॥  
 અનેનૈવ વિધાનેન તાપ્ય સત્ત્વં સમઃ હૃન્ત્ ।  
 ટંકણેન સમાયુક્તં દ્રાવિતં મૂપયા યદા ॥ ૧૩૧ ॥  
 તદા તામ્ર પ્રભં સત્ત્વં જાયતેનામ્ર સંશયઃ ।  
 વેદ લોહકરં તમ્યન્ દેવીશાસ્ત્રે પ્રમાનિત્મ્ ॥ ૧૩૨ ॥

(૨૫ પ્રકાશ સુધાકર અ. ૬)

- ૫ ઇણ્ડોત્તેન તેલેન ગુંજાક્ષૌદ્રં ચ ટંકણમ્ ।  
 મર્દિતં સત્ત્વ યાપેન સત્ત્વં માશિકજં ભવેત્ ॥ ૧૭ ॥

(આયુર્વેદ પ્રકાશ અ. ૧૨)

- ૬ પાદાંશ ટંકણોપેતં મર્દિતં હેમ માશિકમ્ ।  
 (અ) ધ્માતં મૃગગતં સત્ત્વ મુંચરયાશુ ગુનિધિત્મ્ ॥ ૪૬ ॥  
 (બ) સમર્ગધં પચેત્ તાપ્યં ચતુર્યામિ પ્રદત્તતઃ ।  
 તત્તોડ્ધર્ ગંધકં મૃષ્ટ ટંકણં ચાર્ધ્યં માગિન્મ્ ॥ ૪૭ ॥  
 વિન્યસ્ય ચાન્ધ મૂપાયાં ધ્માપયેદતિ રત્તતઃ ।  
 એવં નાતિચિરાદેવ સત્ત્વં શુલ્ક નિર્મંપતેત્ ॥ ૪૮ ॥

(૨સતરંગિણી=તરંગ ૨૧)

ભાવાર્થઃ—પૂર્વોક્ત પદ્ધતિથી શુદ્ધ કરેલ માશિક ચૂર્ણને સ્તન્ય, સ્તુલીક્ષીર તથા અર્કક્ષીરની ભાવનાદેવી અને ટંકણ તથા કંકુલ સાથે મિશ્ર કરી પિંડ બાંધી સારી રીતે ધમવાથી સત્ત્વ નીકળે છે.

(૨) કદલીકંદ, તુલસી, નારંગામ્બ એ ત્રણેના રસની સાત સાત ભાવના દેવી અને પંચદ્રાવક સાથે સ્ત્રીદુર્ગમાં મર્દન કરી ધમવાથી સત્ય નીકળે છે.

(૩) મધ, એરંડતૈલ, ગામૂત, ઘી અને કદલીકંદ રસ એ સર્વની વારંવાર ભાવના આપવી અને શ્વામાં નાખી ધમવાથી તાત્ર સદૃશ સત્ય નીકળે છે.

(૪) કુકડવેલનો રસ નાખી ચતુર્થાંશ ટંકણુ યુક્ત પ્રકટ શ્વામાં માદિકને ધમવાથી નોદએ તેવું (તાત્ર જેવું) સત્ય નીકળે છે.

(૫) વિમળાને પણ લિન્ન બિન્ન દ્વાર ગર્ભ વનસ્પતિના રસની ભાવના આપ્યા બાદ દ્વાર સાથે ધમવાથી ચંદ્રાકંતકાંઠ રોપ્ય અને તાત્રમિશ્રિત સત્ય નીકળે છે એમ મંચકાર કહે છે. કેટલાક સૌચક સદૃશ પણ માને છે. આ white iron હોય એમ ડોઠ દેશાધ માને છે (જુઓ ભારતીય રસશાસ્ત્ર પૃ. ૨૯૮)

૨ રસહૃદયકારની માદિક સત્ય કાઢવાની પદ્ધતિ લગભગ ઉપરની પદ્ધતિને મળતીજ છે. ફક્ત ક્યોક દશમાંમાં વર્ણવેલ રીત પાશ્ચાત્ય કેમિસ્ટ્રીની તાત્રનિષ્કાસનની વેટ ગ્રેસેસને મળતી હોય એમ લાગે છે (સરખાવો—એ. સ્મીથની 'ઇનઓર્ગેનીક કેમિસ્ટ્રી.'—પાન ૬૧૭)

૩ રસરાત્ર સમુચ્ચયકાર રસાર્ણવની પદ્ધતિનેજ અનુસર્વા છે.

(૪) રસપ્રકાશ સુધાકરની પદ્ધતિ એતાં શ્રી યશોધરના વિપુલ છુદ્ધિવૈભવ તરફ જરૂર માન ઉપજે તેવું છે—સ્વર્ણ માદિકમાંથી તાત્ર જુદુ કાઢવાની સુંદર અને સરળ રીત તેઓશ્રીએ આપી છે. વ્યાપારી દ્રષ્ટિએ આ રીત મોંઘી પડે પણ વૈદ્યકીય દ્રષ્ટિએ મોંઘી નથી. પારદ સંસ્કાર અને તાત્ર પ્રાપ્તિ એમ બે વસ્તુની સિદ્ધિ વેદને થાય તેમ છે. જુઓ—

સ્વર્ણ માદિકને મર્દન કરી લોહપાત્રમાં પચાવવું; અને ધાતુ જેવું થાય ત્યાંસુધી લોહદંડથી ચલાવવું, અને અગ્નિ આપવો. પછી

ઉતારીને ત્રણગણો વિશુદ્ધ પારદ નાખી એક દિવસપર્વત મર્દન કરવું; પછી ગંગા લુગડથી માળા લેવું. આ પ્રમાણે બેત્રણ વખત ગળવું એટલે વધારાનો પારદ ગળાઈ જશે; અને તાત્ર તથા પારદનું મિશ્રક (એમાલ્યમ) પિષ્ટિ સ્વરૂપમાં કપડામાં રહેશે.

એ પિષ્ટિ ચોક્કસને ડમર ધંત્રમાં મુકી બે પ્રહર અગ્નિ આપી પારદનું ઉર્ધ્વપાતન કરી લેવું અને અધઃસ્થ ઇન્દ્રગોષ જેવું લાઘ સરવ લઈ લેવું, તેમાં ટંકણુદ્ધાર નાખી મૂકામાં મુકી ધમવું, તો તાત્રપ્રત્ન સરવ નીકળશે તેમાં સંશય નથી. આ પદ્ધતિ સુંદર છે, પ્રયત્ન કરી જરૂર સરવ કાઢવા જેવી છે.

#### ૫. રસતરંગિણીમાં—

(ક) ચતુર્ધાંશ ટંકણુ સાથે શુદ્ધ સ્વર્ણમાધિક ચૂર્ણને મર્દન કરી, મૂકામાં મુકી ધમવાથી સરવ ચોક્કસ નીકળે છે;

(ખ) ખીજા પ્રકારમાં ગંધક તથા ટંકણુ સાથે ધમવાનું લખ્યું છે. આ પ્રકાર પણ હીક છે.

મેં રસતરંગિણીના પ્રથમ પ્રકાર પ્રમાણે એટલે ચતુર્ધાંશ ટંકણુ નાંખી સરવ કાઢ્યું છે; અને મને તો લોહ તથા તાત્ર મિશ્ર રિયનિમાં હાથ લાગ્યાં છે. સરવના સ્વાપર તાત્રની ઝાંઝ હોયજ છે. શુદ્ધનિભત્વની પ્રતીતિ જરૂર થાય છે; પણ સાથે સ્વામતા વધારે હોય છે. કૌંશ્ય માધિક તથા વિંમલામાં માટે લાગે લોહજ છે, એટલે અમે તે સરવ કાઢ્યુંજ નથી.

#### સત્વની આવશ્યકતા—

સત્વનિષ્કાસન સંબંધે કેટલીક ખાખતો કહેવા જેવી લાગે છે. તે એ કે—

(૧) કોઈપણ સંદિગ્ધ નવીન ખનિજના ગર્ભમાં કઈ ધાતુ છે? તેનો નિર્ણય કરવા માટે સત્વનિષ્કાસન એ એક સુંદર ટેસ્ટ છે.

(૨) પારદ ક્રિયામાં અણુકસત્વ જાળવીથી પારદના ગર્ભમાં જન્મ રોકે, તે માટે માસિક સત્ત્વની સાથે તેને મર્દન કરવાની પ્રથા છે. ગર્ભાદ્યુતિના રિપયમાં રસેન્દ્રિયનિતામણિમાં જુઓ અગાધ શ્રીમે —

ઘ્યોમસરવ સમાશેન સાપ્યસરવેન સયુત્મ  
છાદર્યેન ચરેદ્ દેવિ ગર્ભદ્રાવી મયેદસ ॥ ૧૮ ॥

અર્થાત્

માસિકસરવે યોગાદ્ગનસરવં ચરતિસુતકો નિશિલ ૧  
નિયત ગર્ભદ્રાવી સ રજ્યતે લપ્યતે ચૈવ ॥ ૧૯ ॥

(૨સહૃદય-અનુબોધ-૪)

હું માનું છું કે માસિકના ગર્ભમાં રહેલ તામથી રમતું મુખ-કરણ જાળવી યામ, અને તેથી વ્યેમસત્ત્વની ચરણા સત્ત્વર થઈ રોકે. ખીજા સકરણીગદિ ક્રિયાઓમાં પણ તેનો ઉપયોગ છે. પણ આ વિષય રાત્રિ લેખમાં ચર્ચવા યોગ્ય છે, એટલે લખાણ અનાવશ્યક છે

(૩) સત્ત્વની ભરમ કરી આપ તરીકે વાપરવી.

આ ત્રણે દષ્ટિએ સત્ત્વનિષ્કાસન જરૂરનું છે પ્રથમની બે બાબતોમાં ખાસ જરૂર માનીએ પણ આપધીય ઉપયોગની દષ્ટિએ જરા જોવા જેવું છે.

સ્વર્ણમાસિકની ભરમ કરીને વાપરીએ તો તેમાં રહેલ લેહ, તામ્ર, અને કાંઈક અંશે સ્વર્ણાદિ એમનાં એમ રહે અને તે સર્વના સંયુક્ત ગુણોનો લાભ આપણી ચિકિત્સામાં લઈ શકીએ. પણ સત્ત્વ કાઢીએ તેમાં તે સર્વ ધાતુઓ પૂર્ણપણે મળી અશક્ય છે કારણ કે આપણા સાધનો બહુ દરિદ્ર છે. આપણને તો લોહ અને તામ્ર મળી આવે છે અને તે પણ થોડા પ્રમાણમાં કેવળ તામ્ર નિષ્કાસનની ઔદ્યોગિક દષ્ટિએ જો કાંઈ વેઇ સત્ત્વનિષ્કાસન હાથ ધરે તો બહુજ મોઢું પડે અને ધોકેટ્ટોનીસીસની ક્રિયાથી પ્રાપ્ત થતા ૯૯૯ ટકા જેટલું નિશુદ્ધતમ તામ્ર મેળવી શકે પણ નહિ. આના કરતા તો નિશુદ્ધતમ તામ્ર લઈનેજ વાપરવું વધારે યોગ્ય છે. છતાંયે શાસ્ત્રમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખી જુદા જુદા વિદ્વાનો આ વિષયમાં લિન્ન

જિન્ન પ્રકારે પ્રયોગો કરી, વાપરી ને દરદીનાં રોગો ઝડપે રાખે અને પછી તેનો નિર્ણય કરે તો વધુ પ્રકાશ પડે. અને તો સત્ત્વની લક્ષ્મ કરતાં મૂળ માક્ષિકનોજ લક્ષ્મો વાપરવા તરફ વધારે પક્ષપાત છે.

હવે તેના આગવિકયોગો તથા ગુણુપ્રભં જોઈએ. પ્રથમ શાસ્ત્રોક્ત ગુણોની સમીક્ષા કરીશું:—

મક્ષિકંતિક્ષ મધુરં મેહાશઃ ક્ષયકૃષ્ણનુત્ર ।

કફપિત્તહરં ઘસ્યં યોગવાહી રસાયનમ્ ॥ ૧૪ ॥

( રસાણુવ પટલ ૭ )

મુવર્ણ માક્ષિકં સ્વાદુ તિક્ષ્ણં શુદ્ધ્યં રસાયનમ્ ।

ચક્ષુષ્યં ઘસ્ટિહૃત કઠ્ઠ પાણ્ડુમેહ વિપોદરમ્ ॥ ૧૫ ॥

અર્શઃ શોફં વિપં કંઠં ત્રિદોષમપિનાશયેત્ ।

અનુપાનં વરાઙ્યોપં વેલ્લં સાઙ્યં હિ માક્ષિકે ॥ ૧૬ ॥

( આશુવેદપ્રકાશ અ. ૧૨ )

માક્ષિકો રજતહાટકપ્રલઃ શોધિતોડતિગુણદઃ મુસેવિતઃ ।

મેહ કુષ્ઠ કૃમિ શોફ પાણ્ડુતાપસ્મૃતીદેરસિ સોડ્ગમરીજયેત્ ॥

( યેાગરત્નાકર )

×

×

×

×

વિમલાયાઃ ગુણાઃ કિંચિન્યૂનાઃ કનકમાક્ષિકાત્ ॥ ( ૨૪ )

×

×

×

×

મરુત્પિત્તહરોઽશ્વ્યો વિમલઃ સ્વ રસાયનઃ ॥ ૨૦ ॥

×

×

×

×

વેલ્લ ંયોપ વરાઙ્યેન વિમલઃ સેવિતો યદિ ।

મગન્દરાદિકાન્રોગાન્નૃણાં જયતિ દુસ્તરાન્ ॥ ૨૧ ॥

( આશુવેદપ્રકાશ અ. ૧૨ )

મુવર્ણ માક્ષિકં શુદ્ધ્યં મધુરં ત્વ રસાયનમ્ ।

તિક્ષ્ણં સ્પર્થં ચ ચક્ષુષ્યં ત્રિદોષપ્રં પરં મતમ્ ॥ ૨૬ ॥

ક્ષય મર્શોક્તિ મેદાનિ વિવિધાઃ યસ્તિ વેદનાઃ ।  
 પાણ્ડુશ્વયથુ વુઘ્ઘાનિ વિપદોષાદિક્કાન્દરેત્ ॥ ૨૭ ॥  
 જીર્ણજ્વરમપસ્મારં મન્દાનલ મરોચકમ્ ।  
 અનિદ્રાં નાનાયત્યાશુ યોગવાદિ પરં મતમ્ ॥ ૨૮ ॥  
 ગુઝાપેતઃ સમારલ્ય પલ ક્ષાલાચપેશ્વયા ।  
 ગુઝા દ્વિતય પર્યન્તં માદિકં યોગ્યેદ્ભિષક્ ॥ ૨૯ ॥

X X X X  
 સ્વર્ણમાદિક પક્ષ્તેયા વિમલસ્યગુણામુપૈઃ ।  
 માત્રાં ચામયિકં યોગં તૈષ્વ પરિલક્ષયેત્ ॥ ૬૧ ॥

( ૨૨૧૨ ગિણી-તરંગ ૨૧ )

ભાવાર્થઃ—સ્વર્ણમાદિક તિક્ત અને મધુર છે, તથા વિવિધ પ્રકારના મેદ, અર્શ, ક્ષયરોગ, કુષ્ઠરોગ, વિવિધ પ્રકારના બસ્તિના રોગો, હૃદરોગ, ગળાના રોગ, શોફ, કંફ, કૃમિ, અપસ્માર, અસ્મરી, મંદાગ્નિ, જીર્ણજ્વર, અરોચક, અને અનિદ્રાને જીને છે; તથા તે ત્રિદોષધ છે; બલ્ય, વૃથ, રસાયન તથા યોગવાહી છે.

**માત્રા-૧/૨ થી ૨ રતિ સુધી.**

રૌપ્ય માદિક તથા વિમલાના ગુણ, અને આમયિકયોગ સ્વર્ણ માદિક જેવાજ ગણાય છે. તેની માત્રા પણ તેજ અમાણે છે.

રૌપ્યમાદિક કે વિમલાના ગુણે સ્વર્ણમાદિક જેવાજ માનવા એ મારી દૃષ્ટિએ તે ભૂલક્ષરેણુ લાગે છે. જેનાં ઘટક તન્ત્રો સિન્ન છે, તેના ગુણેમાં પણ અવસ્થ સિન્નત્વ હોયજ વિમલામાં ફક્ત લોહનાજ ગુણે છે; જ્યારે સ્વર્ણમાદિકમાં તામ્ર તથા લોહના સંયુક્ત ગુણે છે.

સ્વર્ણમાદિકના હિપરોક્ત ગુણે જોતાં તેનું કાર્ય હોજરી, આંતર, યકૃત, પ્લીહા, મૂત્રપિંડ, હૃદય, ફેફસાં, તથા જ્ઞાનતંત્રો પર હોય તેમ જણાય છે.



સામાન્ય રીતે લોહ વિશે એમ મનાય છે કે-લોહના દ્વારે આંત્રકક્ષાદ્વારા શોષાય છે, અને લોહીના રક્તકણોને તે શોષાય છે; જે રક્તકણો તેને ચક્ત્રમાં લઈ જાય છે; ત્યાં તેનો સંચય થાય છે. અને કેટલાક સેન્ડ્રિય યોગિકામાં તે પરિણમે છે. ખાસ કરીને તેમાંથી ફેરેટીન બને છે. આ યોગિકા રક્તગ્નિસરણમાં ધીમે ધીમે જાય છે, અને રક્તનિર્માણ ક્રિયામાં પ્લીહા, રસાયનીઓ, અને અસ્થિ-મજ્જા તેનો ઉપયોગ કરે છે.

(પાંડુમાં લોહીના રક્તકણોની સુધારણા સાથે, પ્રાણવાયુના શોષણમાં પણ વધારો થાય છે.....તેથી શરીરની સર્વ ઇન્ડ્રિયોની ક્રિયાઓ ઉત્તેજિત થાય છે; અને તેથીજ લોહ એ બહુ ઉપયોગી સક્રિય પ્રદ આપ્ય છે; (મેટરિયા મેડિકા-ચોપ. ૫ ૨૨૭)

**તામ્ર વિષે:**—તામ્ર એ હોઝરી અને આંતરની કક્ષાદ્વારા પ્રવાહી સ્વરૂપ કોઓઇડલ ફોર્મમાં શોષાય છે; અને ચક્ત્રમાં તેનો સંચય થાય છે અસ્થિમાત્રામાં તે પ્લીહા અને હૃદયમાં પણ માત્રુમ પડે છે. Colloidal Copper increases activity of cell-metabolism. (નાડકર્ણી) પ્રવાહી સ્વરૂપમાં તામ્ર કણ-પરિવર્તન ક્રિયાની વૃદ્ધિ કરે છે.

હું તો માનું છું કે ચક્ત્રમાં તામ્રનો સંચય થાય છે તેથી ચક્ત્રદ્વારા થતા રક્તગ્નિસરણદ્વારા તે હૃદયમાં જાય, અને ઉત્તમ (બ્લડ એન્ટિસેપ્ટિક) તરીકે કામ કરે; અને તેથી કાષ્ઠપણુ વિવશી લોહી વિફળ થવાથી થતા હૃદયરોગોમાં તે સુંદર કામ કરે,

આંત્રપચ્ચન નિવારક તરીકે તામ્રનો ઉપયોગ આપણામાં બહુયે છે. સંત્રહણીમાં પંચામૃત પર્યટી જેવા બીજા ઘણા ઉપયોગી રસોમાં તામ્રની યોજના છે. અને B. Coli તથા અન્ય સ્ક્રમ બ્રાહ્મણોને મહાત કરવા માટેજ તેની યોજના હોય એમ માની શકાય છે.

અમ્લપિત્તમાં પણ લીલાવિલાસ વિગેરે રસોમાં લોહ સાથે તામ્રનો ઉપયોગ છે. અમ્લપિત્ત લાંબા સમય સુધી ચાલે તો તેમાંથી

આમાશયક્ષન ઉદ્ભવે છે, અને તેનેયે બરાબર પ્રતીકાર ન થઈ શકે તો તે ગ્રહણીક્ષતમા પરિણમે છે; તે બન્ને ક્ષેત્રોમાં સખન દુઃખાવો ઉપડે છે; જે થયને નિમ્ન કરવામાં તથા તત્ત્વ પચન નિવારણ કરવામાં તાત્ર બહુજ સુંદર કાર્ય કરે છે. તેનામાં રોપણ, ગુણ પણ છે. ગુદમ ચિકિત્સામાંયે તેનો હિસ્સો છે. હૃદિમાં પણ થોડા માત્રામાં મયૂરપિચ્છ લસનનો ઉપયોગ થાય છે.

તમામ પ્રકારનાં વિયુચિકા અને અતિસારમાં તે સફળતાથી વાપરી શકાય છે. ટાઇફોઇડ જ્વરમાં પણ આંત્રપચન નિવારક ઇન્ડી-સ્ટીનલ એન્ડીસેપ્ટીક તરીકે તે વાપરી શકાય. આંત્રના કૃમિ-હુકવર્મ્સ-માં તે વાપરી જોવા જેવું છે. ક્રૅચલ-એન્ડ-ગ્રાઇના પેક્ટોરીસ-તથા પાથ-થયમાં પણ તેનો ઉપયોગ થઈ શકે છે. કસત્વાસમાં સ્લેબ નિઃસારક તથા આક્ષેપ નિવારક તરીકે તે વપરાય છે. તાત્ર-પર્પટી જેના અન્ય રમોમાં તથા સ્વતંત્ર રીતે પણ તે વપરાય છે. કન્સરમાં પણ તાત્ર વાપરવાની કેટલાક વિકાનો બજામણ કરે છે. અર્વાચીન વિકાનો ક્ષયમાં પણ ને વાપરે છે. એ. કે. બી.ના ઇન્ડો-ક્લન્સમાં સ્વર્ણ વિગેરે સાથે તાત્રનોયે હિસ્સો છે, અરમરીમાં પણ તાત્રનું કાર્ય છે એમ આપણા મંચકારોયે સ્વીકાર્યું છે. વૃક્કાશ્મરીને ઓગાળવામાં તાત્રનુંજ કાર્ય હશે; કારણ કે અરમરી ચિકિત્સામાં ત્રિવિક્રય રસ તાત્રનીજ બનાવટ છે, પિત્તાશયશ્મરી-ગેલ્સ્ટોન્સ-પર પણ તેનું કાર્ય હોય અને તે તાત્રના પિત્તઆવક ગુણને લીધેજ હશે. ઉપરાંત જલોદર ચિકિત્સામાં પણ તે વપરાય છે. જલોદર ક્રૅચલવિકૃતિથી, વૃક્કાવિકૃતિથી તથા મૂત્રપિંડની વિકૃતિથી થાય છે. આ ત્રણે અવયવો પર તાત્રની સુંદર અસર છે. તે આપણે જોયું છે.

ઉપરોક્ત લોહ તથા તાત્રનાં સંયુક્ત ગુણો સ્વર્ણ માહિકમાં છે. વળી હાલમાં P. D. & Co. તરફથી લોહ તથા તાત્રની Capsules પ્રચારમાં આવી છે. તેની જગ્યાએ આપણી સ્વર્ણ-માહિકમરમ મેં વાપરી જોઈ છે. અને દરેક પ્રકારના પાંડુમાં સુંદર કાર્ય કરે છે.

મનુષ્ય કદમની નળગાઇથી ચક્કર આવે છે; તેમાં હું સ્વર્ણ માદિક ભસ્મ સાથે મકરધ્વજ વાપરું છું. અને સંતોષકારક પરિણામ આવે છે. કદરોગમાં સ્વર્ણમાદિક ભસ્મ મુંદર ટેકા આપે છે; અને વાપરવા યોગ્ય ઔષધ છે. કદરોગ ચિકિત્સામાં કદવાર્ણવ રસમાં તામ્ર આવેજ છે.

રક્તપિત્તમાં પણ સ્વર્ણમાદિક પ્રવાહ સાથે વાપરવા જોયું છે.

જાનનતુના વ્યાધિઓ જેવા કે અપરમાર, હીસ્ત્રીરીયા, ફારીયા, ઉન્માદ વિગેરેમાં તે વાપરી શકાય.

શોથમાં પુનર્નવાદિકવાય સાથે તે વપરાય છે. સ્વર્ણમાદિક સ્વાદુરસોત્પાદક, તિક્ત અને બદ્ધ છે; તે બદ્ધ છે એટલે રસાદિ ધાતુઓને યોગ્ય પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન કરે છે; અને તેથીજ રસાયન છે. એમ શ્રી, ગુણેશસ્ત્રી અર્થ કરે છે તે મથર્થ છે. વળી તેઓથી કહે છે કે-સ્વર્ણમાદિક એ કપીનીનનાં કુદરતી પરિણામને દૂર કરનારું ઔષધ છે; તેથી કપીનીન બહુ દિવસ દેવાથી કે કપીનીન સદન ન થવાથી થતા વિકારોમાં સ્વર્ણમાદિકનો બહુ મુંદર ઉપયોગ છે. જાનપુરનિવાસી શ્રી પંડિત કિશોરીદત્તશાસ્ત્રી, માદિકભસ્મ એક રતિ સુંઠ તથા મધ સાથે આપવાથી નિદ્રા આવી જાય છે, એમ નિખિત ભારતવર્ષીય વૈદ્યસંમેલન (અમવાદ)માં કહેતા હતા. નિદ્રાજનક ગુણ રસતરંગિણીકારે પણ વર્ણવ્યો છે.

હુંકામાં આપણા શાસ્ત્રકારોએ બહુજ ઝીણવટથી જોયું છે. અને શાસ્ત્રોક્ત તદ્દતદ્દ વ્યાધિઓમાં તે અધ્યાપ્તવંક દેશ, કાલ, બાળ વિગેરે જોઈ, યોગ્ય માત્રામાં વાપરવાથી અચોક્ત ફળશ્રુતિ જરૂર અનુભવાય તેવું છે. વિશેષ વિસ્તાર કરી વિદ્વજ્ઞનો પાસે ચર્ચિત-ચર્ચણથી શો કાયદો ?

સ્વર્ણમાદિક તથા વિમલા ભસ્મમાં મુંદર લેઈ છે. અને ઉત્તમ લેઈની અવેજમાં છૂટી તેનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. માત્રા વિગેરે

||હમસ્મ સાથે થોડા પ્રમાણમાં મદદ  
કરી શકાય. હું કેમ કેમ રથજે  
||હું માણિક વિગેરેની જેમ તેનો  
વિષય) નથી કર્યો.

પ્રાચીન તેમ અર્ચીન ગુરુજનોનો  
દાનુભાવોનો પરમ આભાર માનવાની  
માં અનેકવિધ તુટિયો હશે. છતાં  
||માણે મદદ વિદ્યુજનોને પરિતોષાવહ  
માને તે ઉપરોક્તી યશે તો મારો શ્રમ

PRASHANT MUNSHAW  
B Com FCA  
CHARTERED ACCOUNTANT

*PM*

*[Signature]*

MUNSHAW DALAL & ASSOCIATES  
CHARTERED ACCOUNTANTS

204, AUTO COMMERCE HOUSE, NANA CHOWK,  
KENNEDY BRIDGE BOMBAY 400 007

Tel 38 1785

ભૂપતરાય ત્રિભોવનદાસ પંડ્યા

## પારદ સંસ્કાર અને ચંદ્રોદય (મકરધ્વજ)

આયુર્વેદની આ અપ્રતિનિધિ દવા માટે અત્યાર સુધીમાં ઘણા નિદ્ધાન વેંચે તરફથી પુષ્કળ લખાઈ ગયું છે. છતાં પણ મારે યાત્કચિંત અનુભવ ચૂકતાં મને આનંદ થાય છે. વાંચનારાઓ એમાંથી નવીન તત્ત્વ મેળવશે તો મને સંતોષ થશે.

બધી ભરમો, અવલેહો, રસો, તૈયાર કરવામાં શુધ્ધિનો ઉપયોગ ખરો, પરંતુ લય ઓછો. પરંતુ આ કૃપીપકવ મદારસાયનમાં યોગ્ય સંભાળ, અને ઘણી સુકિત-પ્રયુક્તિઓ વાપરવા છતાં, જ્યારે શીશી ફાડીને અંદરનું દ્રવ્ય મેળવાય ત્યારે હર્ષવિપાદ કેટલાય અનુભવીઓને થયો હશે, તે તેના અનુભવીઓજ જાણે. અમો અત્યાર સુધીમાં ઘણો વખત ચંદ્રોદય બનાવી ચૂક્યા છીએ. અને દરેક વખતે જુદો જુદો અનુભવ થયો છે. પારદની શુદ્ધિ જુદી જુદી રીતે કરીને આ સિધ્ધ રસાયન બનાવેલ છે. પરંતુ મનમાં હમેશાં રહ્યા કરતું કે અષ્ટ-સંસ્કારયુક્ત પારદ જ્યાં સુધી ન બનાવાય, અને તેમાંથી ચંદ્રોદય ન બનાવાય, ત્યાં સુધી માનસિક શાન્તિ થાય નહિ. આમ ઘણા વખતના વિચારના પરિણામે ગયા શીયાળામાં અમોએ લાવનગરથી દશ રતલ ડબલ રીફાઇન્ડ પારદ-અર્ગોઈનનો-ખરીદ્યો. અને પછી તેને રસરત્નાકરના પાઠ પ્રમાણે, તેમજ સદ્ગત વૈદરાજ તિલકચંદલાધએ તત્ત્વબદ્ધ પારદ શુદ્ધ કરેલ, તે રીત પ્રમાણે પારદ સંસ્કારની શરૂઆત

કરી, એક મોટી ચૂલ પર લોખંડની મોટી ખરલ (જેમાં લગભગ અડધા મણ પાણી રહી શકે તેવડી છે) ચૂકી. તેના પ્રમાણમાં તેનો જલો પણ મોટો ન હતો. એ જતોને માથે છીદ્ર કરી દોરી બાંધી, એ દોરી ઉપર લાકડાની ચાડીમાં બાંધી એ જતોને એટલે નીચે ટીંગાડ્યો કે ખરલમાં સહેલાઈથી ફરી શકે અને ધુંટવાની દવા ખુશીથી અને સહેલાઈથી ધુંટી શકાય. આટલું કર્યા પછી એ ખરલમાં પારદ ચૂકી તેમાં આપવાની જાવના શરૂ કરી.

પ્રથમ જુડાવુદ, કુંવારનો રમ નાંખવામાં આવ્યો અને નીચે ધીમે તાપ શરૂ કર્યો એટલે ખરલ સહેજ સતત તપેલી રહ્યા કરે. આમ એક પછી એક વનસ્પતિની જાનાઓ શરૂ કરેલી. દરેક જાવનાથી સાત સાત દિવસ સુધી પારદ ધુંટવામાં આવતો અને તે જાવના પુરી થયે તેમાંથી પારદ કાઢી લેવામાં આવતોજ. દરેક વખતે પારદને જેણી લેવામાં આવતો હતો અને એક દિવસ ઠંડો કાંઈ અને સીંધાલુણના ચૂર્ણ સાથે ધુંટાવવામાં આવતો હતો.

આમ અઢી માસ સુધી પારદ સંસ્કારની વિધિ પહોંચેલી. ઉવટ પારદ તૈયાર થતાં નવ રતલ વજન પારદ થયો એટલે અઢી માસને અંતે કુલ ઘટ ૪૦ તોલા થઈ ગયા. એ સંસ્કાર સુક્ત-પારદ એક સારા જુવવાળા બાટલામાં ચૂક્યો. આમ વધાશંક્ય સંસ્કાર કર્યા પછી એ પારદની ફક્ત મજુરીજ રાત્રી દિવસની બે માણસની ૭૫-૦-૦ રા. થઈ, તેમજ બુદી બુદી વનસ્પતિઓ એકઠી કરવાનું ખર્ચ લગભગ ૩૦) રૂપિયા થયું, જેમાં હમ રતલ પારદની ૭૦) રા. કિંમત ઉમેરતાં, હાથ લાગેલ નવ રતલના કુલ રા. ૧૭૫) ચોણાજસો થયા. મહારી વેલ તરીકેની ખુશિની અને હાજરીની કિંમત તે અલગ.

હવે આ સંસ્કારસુક્ત પારદમાંથી સેવક તોલા પારદ લઈ, તેમાં સુવર્ણ તોલા ચાર મેળવ્યું. સોનાની પ્રથમ લગડી કરી, તેને તેલ, ગોમુત, જાણ વિગેરેમાં શુદ્ધ કરી, પછી તે લગડીની સોની પામે અડત્રાથી કરકરીયો, કણીકણી જેવો ભૂકો કરાવ્યો, તે ઉપરાંત ૧૬

તોલા પારદમાં મેળવ્યો. ખૂબી એ થઇ કે એવો જાડો ભૂંડો એ પારદમાં દુરત એક રસ થયો, એટલી વિશિષ્ટતા. આ પછી શુદ્ધ ગંધક હક ઇન્નું તોલા મેળવી, તેની કન્ઝર્વી તૈયાર થતાં, એ કન્ઝર્વીને વડવાઈના રસની અને શેમળાના પુખ્તના ભાવનાઓ આપી. સુકાયા પછી જોખી જોતાં એકસોબાર તોલા પ્રમાણ રહ્યું હતું. તેને અગાઉથી તૈયાર કરી રાખેલ કપડ મટીવાળી શીશી ને ચાંદી ગાળવાની ફલારક જેવી આવે છે, અને પહોળા મોઢાની હોય છે—માં ભરવામાં આવી. હવે તપેલા ધાટનું, નીચે છિદ્રવાળું મોઢાનું ઠામ લઇ, તેમાં શીશી તળાએ ગોઠવી, આસપાસ ઝીણી રેતી ગળા સુધી ગોઠવી, પ્રથમ જગા એક એક લાકડાનો અગ્નિ આપવો શરૂ કર્યો. શીશી પહોળા મોઢાની એટલે ગંધક જલદી બહાર નીકળી શકે એ પથ્થુ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું ખરું. ત્રીસ કલાકની ચોટી પછી ગંધકનો ધુમાડો નીકળતો બંધ થયો અને કંઈક લાલ શીખાવાળો તાપ અને ધુમાડો નીકળ્યો ત્યારે તપ્ત શલાકા નાંખી જોનાં, ગંધક બૂળી નથી રહ્યો એમ ખાત્રી થતાં, તેને બૂચ મારી ફરતો ચૂનો અને ગોળ ચોપડી દીધો. બૂચ મારતી વખતે તાપ ધણે ધીમે કરવો પડે છે. આ પછી ચાર કલાકે પાછો અગ્નિ આપવો શરૂ કર્યો. પહેલે દિવસે મંદ બીજે દિવસે મધ્યમ અગ્નિ આપી, ચોથે દિવસે સખ્ત અગ્નિ આપીને બાર વાગે બંધ કરવા વિચાર હતો. પરંતુ બક્ષીયસીકેવલમ્ હર્ષરેચ્છા એ પ્રમાણે ચોથે દિવસે અગ્નિ આપી શકાયો નહિ, કેમકે ત્રીજા દિવસની રાત્રી પસાર થઇ અને સવારમાં રનાન સંધ્યાદિથી પરવારીને નીચે ભડી જોઇ તો શીશાનું મોઢું વળી ગયેલું જોયું. આ દ્રશ્યથી અમને ફટલો વિવાદ થયો હશે તેની કલ્પના તમને ક્યાંથીજ હોય? મનમાં વિવાદ પ્રાપ્ત થયો. ભટ્ટીમાંથી તાપ કાઢી નાંખ્યો પરંતુ ભટ્ટી જ્યાં સુધી ઠરે નહિ ત્યાં સુધી ઉપાય શો? બગડ્યાની બાવના તો હતી અને વિશેષ ન બગડે એ હેતુથી ધીરજ ધરીને, જેમ તેમ ચાર છ કલાક પસાર કર્યા પછી, વાળુકા ચંત્રમાંથી રેતી થોડી થોડી દૂર કરી અને શું જોયું? શીશી પુટી ગઇ હતી પરંતુ સદ્ભાગ્યે એ પુટેલી શીશીના

ગળામાં સુંદર ઝાંઝવાળો ચદ્દોદય ચોટિલો માલુમ પડ્યો. પરંતુ વાળુકાચંત્રની રેતી ફલાસ્કમાં ભરાઈ ગઈ હતી, તેથી તદ્દય સુવર્ણ ભસ્મનો નાશ થયો હતો, એમ ધારી દુઃખ થયું. પછી શીશાના મોઢા ઉપરની કપડામાટી દૂર કરી અને તે ફેડનાં અંદરથી રજા તોલા મકરધ્વજ પ્રાપ્ત થયો. તેમાંથી ગંધના મેલવાળો જા તોલા એછો કરી નાંખ્યો, એટલે વીશ તોલા રાખ્યો. બીજો ક્યારે પણ જ તોલા મળેલ હશે.

આ પછી વાળુકાચંત્રની રેતી ખસેડી શીશા બહાર કાઢ્યો. શીશાનો કાચ મળી ગયો હતો, તેમજ અંદર એવડ વળી ગયેલ હતો. આમાંથી ધીમે ધીમે અંદરની રેતી કાઢી નાંખી અને એમું તો પ્રભુકૃપાથી તદ્દય સુવર્ણ ભસ્મ તળીએ ચોટિલી હતી. એ ભસ્મ જળવાળે કાઢી લીધી, એ સુવર્ણ ભસ્મ-ગંધકના મેલ સાથે-નું વજન બાર તોલા હતું. તેને તુલસી અને ચંપાકાઢીના રસમાં ઘુંટી સુવર્ણભસ્મ બનાવી, ઉપરોક્ત મળેલ ચદ્દોદય સાથે ઘુંટી લેવામાં આવી. ત્યાર બાદ પ્રમાણસર અનુપાન મેળવી, અકેક શુણ્ઘની ગોળીઓ તૈયાર કરી, છાંયડે સુકવી લઈ, કાચના બ્યચવાળી શીશીમાં ભરી લેવામાં આવી.

આમાં મને પુરા ચાર માસ લાગ્યા. આટલો સમય, નાણાનો વ્યય, છતાં જો પુરેપાઈ ન ઉતરે તો પારાવાર તુકશાની તો બાજુએ રહી, પરંતુ હૃદયને જે આઘાત લાગે તે તો અસહ્ય હોય.

મારા અનુભવે આવી ત્રિશાલતી શીશીઓ વાપરવા કરતાં દારૂના ગોળ જાડા કાચના શીશાને બરાબર કપડામાટી કરી વાપરવા ઉચિત જણાયેલ છે.

હવે પારદ સંસ્કારનો વિસ્તાર લખું છું.

પ્રથમ કુંવારના રસની લાવના તમખરલમાં શરૂ કરી, દરરોજ સવારે તાજે તાજે રસ નાંખવામાં આવતો હતો. અઠવાડિયે પુરો થવા પછી, પારદ કાઢી લઈ એક દિવસ ઠંડી કાંચ અને શીયા-



હુણમાં ધુંટવામાં આવતો, આ રીતે અંગ્રાજના મુળની યાદ અને  
ઈન્દિયરણના ફળના ચૂર્ણના ઉકાળામાં, ગરમાળાના ગોળના ક્વાથમાં,  
ત્રિકાના ક્વાથમાં, ત્રિકમળના ક્વાથમાં, ધતુરાના પાનના રસમાં,  
ગોખરના ક્વાથમાં અને વરછનાગના ચૂર્ણ સાથે ધતુરાના રસમાં,  
તત્ત્વખરલમાં અઠવાડિયું અઠવાડિયું ધુંટવામાં આવ્યો હતો. ઉપર  
લખ્યું તેમ દરેક વખતે અઠવાડિયાં બાદ એક દિવસ ઠંડો કાંછ  
અને સિંધાહુણમાં ધુંટાતો. આ વિધિ ઉપરાંત શારંગધર સંહિતાના  
મધ્યમ ખંડ, અધ્યાય બાર, શ્લોક ૨૧ થી ૨૩, પ્રમાણે સંસ્કાર  
કરવામાં આવેલ.

આ વિધિ માટે ૨૪ વૈધ તિલકચંદ્રભાષનું પારદ સંસ્કારનું પ્રકરણ  
નોંધ જવું, વિસ્તારભર્યા લખ્યું નથી. પારદ દરેક અઠવાડિયે તત્ત્વખરલ-  
માંથી છુદો પાડવામાં આવતો. તેમજ દરેકજ ચોવીસ કલાકે ભાવનાનો  
રસ તાજો નાંખવામાં આવતો હતો. એકલી કુંવારનો રસ દરેકજ  
દશ શેરના પ્રમાણમાં નાંખવામાં આવતો હતો. આમ અઠવાડીઆ  
સુધી દરેકજ તાજેતાજે નાંખવામાં આવતો હતો. આ ઉપરથી  
બીજી વનસ્પતિની ભાવના વાંચકો કલ્પી શકશે, તે ઉપરાંત શુદ્ધ-  
કરણની મહેનત આપોઆપ સ્વમગ્ન જશે. દરેક ધંધામાં જોત-  
પ્રોત ધમએ ત્યારેજ તે દીપી ઉઠે એમ આ ધંધામાં ખાસ પ્રેમ-  
શોખ અને લાગવૃત્તિની એટલીજ જરૂર છે. બનરમાંથી પારદ  
લાવી, હુગડે ગાળી તેમાં ગંધક મેળવી કરેલી કળ્લજીના ગુણ કયાં ?  
અને આમ અષ્ટવિધા સંસ્કારયુક્ત પારદનો ગુણ કયાં ? દેશી  
વેદું હંખમ નથી પરંતુ તેની પછવાડે એટલી માયાકુટ રહેલી છે કે  
તે અનુભવીજ જાણી શકે. કામરૂંઝીઓ ચતાં વેદો આ  
મહેનતથી જેમ ખમી ગયા છે, તેમ દવાનો ખરેખરો અમતકાર અને  
પ્રજ્ઞનો વિશ્વાસ એકસરતો જાય છે, તે સૌને સ્વમગ્ન્ય તે કૃતું સારું ?

હવે આ દવાના ગુણો વિશે ધણું લખાઈ ગયું છે. પરંતુ એ  
સિવાય હું જે અનુભવો લખું છું તે નીચે પ્રમાણે છે.

એક વખત એક ભાઈ લકવાના પરિશ્રમથી થાકીને ખૂબજ દીક્ષા થઇ દવાખાને આવ્યા અને તેમને મેં જે ગોળી પાનના ખીડા સાથે ખવરાવી. ખીજે દિવસે રાત્રી થતા આવ્યા અને કહ્યું કે થાક તો ગયો પરંતુ સાથેસાથ લૂખ પણ ખૂબજ લાગેલી. ખીજી વધારે ગોળી આપો.

ખૂબી એ છીએ છે કે ઘણાખરા વૈદ્યો પૈકી કેટલાક સુવર્ણ ભરમ લઇ લે છે. તે ન લેતાં આમાં સાથેજ મેગવી અનુપાન-યુક્ત ગુટિકા તૈયાર કરવી. અમે એજ સ્થિતિમાં રાખીએ છીએ એટલે ધાર્મી ગુણુ લઇ શકીએ છીએ.

કેંઇપણ જાતની નળગાંધમાં, આંતરડાની નળગાંધમાં, શરીરની કૃશતામાં આ અગ્રતિનિધિ રસાયન છે. વીર્યઆવને લગતી અને શીરગોપક પણ થતી ધાતુક્ષીણતા અને તેને લઇને થયેલી અતિશય નળગાંધમાં આ દવા મેં છૂટથી વાપરી છે અને પરિણામે સંતોષકારક પડી છે. તદુપરાંત તાવ પછીની નળગાંધમાં પણ હું ઉપયોગ કરું છું. એટલુંજ નહિ પરંતુ જ્યાં કસ્તૂરીનો ખપ હોય ત્યાં આ દવાને મેં સફળતાથી વાપરી છે.

આમાં મારી જે કેંઇપણ સાર્થકતા થઇ તે કુંડલાનિવાસી મારા સદ્ગુરુશ્રી સ્વ. વૈદ્યરાજ જટાસંકર કેવળરામની અનન્ય કૃપાતું દેગ હું સમજું છું.

ધનિ શિવમ્.

તળાબ-કાઠિયાવાડ તા. ૩૧-૬-૩૭.

વિજય કાલી લક્ષ્મીચાર્ય

## પારદ શુદ્ધિ આયુર્વેદમાં તેની ઉપયોગિતા

પારદ સંસ્કાર એટલે શું? પારદને ઔષધિ તરીકે વાપરી શકાય એવો બનાવવાની પ્રયોગ પરંપરા એજ પારદ સંસ્કાર. એ પ્રયોગો વડે પારદના અંતર્ગત દોષો દૂર થઈ શુદ્ધ માત્ર અવશેષ રાખી શકાય. રસતંત્રમાં એવા અઢાર ૧૮ સંસ્કાર વર્ણવ્યા છે. તેમાંના પહેલા આઠ ૮ પારદની ઔષધિ બનાવટો માટે લાગુ થાય છે. બીજા દસ ૧૦ જુદી જુદી બઢીની ક્રિયાઓ પરત્વેના છે. આ લેખમાં હું પહેલા આઠ વિશેષ સંક્ષેપમાં મારે જે જણાવવાનું છે તે જણાવીશ અને સાચીય દૃષ્ટિએ તેમની ઉપયોગિતા નોંધીશ.

૧ સ્વેદન, ૨ મર્દન, ૩ મૂર્છન, ૪ ઉત્થાપન, ૫ પાતન, ૬ રોધન, ૭ નિવમન, ૮ દીપન, એ મુજબના પહેલા આઠ સંસ્કારો છે. ૯ મો અને છેલ્લો સંસ્કાર અનુવાસન સંસ્કાર છે.

૧ સ્વેદન સંસ્કાર વડે પારદને વનસ્પતિ ક્ષારની ભાવના આપવામાં આવે છે. ઉપરાંત દોષાયંત્ર વડે બીજા ખાટા રસની ભાવના બઢી ઉપર અપાય છે. આમાં પારદને એક પ્રકારનું બાષ્પરનાન મળી રહે છે. એથી પારદની અશુદ્ધિ ઓછી થવા લાગે છે, ઘોખી જેમ મેક્કાં કપડાં બઢીમાં ધાલી સાફ કરે છે તેમ આ ક્રિયા પારદની શુદ્ધિ કરે છે.

૨ મદ્યન સંસ્કાર-વડે પારદની બહારની અગુદિ જુદી જુદી વનસ્પતિના ખાટા રસમાં પારદને ઘૂંટીને અને છેવટે કાંઈમાં ઘેાળને દૂર કરવામાં આવે છે.

૩ મૂર્છન સંસ્કાર-વડે જુદા જુદા દારૂની લાવના આપી ઘૂંટીને પારદનું ઉપાન્તર કરવામાં આવે છે.

૪-૫-ઉત્થાપન સંસ્કાર-વડે આગલા સંસ્કાર વડે થયેલું પારદનું ઉપાન્તર છૂટું પાડી વિગ્રાધર અને બીજા અનુકુળ વડે તેમાં યંત્રના મદ્યથી તપાવી, ઠંડું કરી, ઉર્ધ્વપાનન, અધઃપાતન અને તિર્થસ્નાન પદ્ધતિ વડે જાગૃત કરવામાં આવે છે.

૬ રોધન સંસ્કાર-આ પ્રમાણે બેગો થયેલો પારદ નારીયેળની કાચડીમાં ભરી, સિંધવ અથવા બીજા દારૂના પ્રવાહીમાં ડૂબાડી, બૂચ મારી જમીનમાં દાટી દેવામાં આવે છે. આથી પારદ પાંદ હોય વિનાશક થઈ શકે છે.

૭ નિયમન સંસ્કાર-રોધન સંસ્કાર પછી પારદને અમુક ઔષધિઓ વડે તથા કાંઈ વડે બાબ્બરનાન કરાવવામાં આવે છે જેથી પારદ તેની તંદા પરાકાંટામાંથી જાગૃત થઈ જાય છે.

૮ દીપન સંસ્કાર-પારદને શુદ્ધગા વગેરે દારૂ સાથે મેળવી દોહાયત્રમાં બાબ્બરનાન કરાવવામાં આવે છે.

૯ અનુવાસન સંસ્કાર-એ છેલ્લો અને રોધન સંસ્કાર જેવોજ સંસ્કાર છે. તેમાં પારદને ખાટા રસની લાવના આપી, એક દિવસ સુધી તાપી બનાવવામાં આવે છે જેથી અનુવાસન ક્રિયા સંપૂર્ણ થાય છે.

પ્રાચીન મહર્ષિઓએ પારદ શુદ્ધિ માટે જે હદપારની સંભાળ લીધી છે તે વિશે હાલના વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓને શંકા ઉદ્ભવે છે કે આટલા બધા અને આવા સંસ્કારોની જરૂર છે ખરી? કે માત્ર પૂરતા જ્ઞાનને અભાવેજ આ ઉપલક્ષીયા લાગતા જેવા સંસ્કારો

ફરજવાત ગણેલા છે. પારદ શુદ્ધિ માટે શુદ્ધિના એટલા બધા સંસ્કારોની રીત જરૂર છે વાર? હાલના વૈજ્ઞાનિકો તો પારદ શુદ્ધિ માટે આજ સુધી-એક-માત્ર ઉર્ધ્વપાતન સંસ્કારજ મહત્વનો ગણતા આવ્યા છે. પ્રાચીન મહર્ષિઓ તો બીજાં બે પાતન—અધઃપાતન અને નિર્ધપાતન અને બીજી શુદ્ધિની ક્રિયાઓ, જેવી કે રોધન, નિયમન, વગેરે પણ જરૂરી માનતા આવ્યા છે.

આ પ્રમાણે તેઓએ પારદને પંદરોપવિનાશક અને તંદાવરથા-માંથી જાગૃત કરી તેને સુખુક્ષુ પનાયો છે. સુખુક્ષિત પારદ સુવાર્ણ અને બીજી ભારે ધાતુઓ પચાવી શકે છે. ઉપરાંત, તે હવામાનમાંની અશુદ્ધિ લઇ શકતો નથી.

ઉર્ધ્વપાતન વડે શુદ્ધ કરેલા પારદમાં જો કે દેખીતી અશુદ્ધિ મળી આવતા સંભવ નથી, છતાં એવા કેટલાક અશુદ્ધ પદાર્થો રહેવા સંભવ છે, જે પૃથક્કરણ પદ્ધતિ વડે અલગ થઇ શકે એમ ન હોય. એ પદાર્થોની લીધે પારદ જેમજે તેટલો સુખુક્ષિત થઇ શકતો નથી. કલ્પિત અશુદ્ધિઓનો ખ્યાલ વ્યર્થ તો નથીજ. સપ્તનમાં સપ્ત પદાર્થના પરમાણુઓ વચ્ચે પણ તદ્દન ખાલી જગ્યા રહી શકે તેમ નથી. તે રીતે પારદના બે પરમાણુઓ વચ્ચે પણ કોઇને કોઇ કોસોઇડલ અશુદ્ધિ રહેવા સંભવ છે, જે આપણી વિવિધ શોધન ક્રિયાના રસો વડે નાશ પામે છે. અને એ પ્રમાણે તમામ પ્રકારની અશુદ્ધિઓ દૂર કરી શકાય છે. ઉર્ધ્વપાતન વડે પારદમાં કલાઇ અથવા સિસાંની કોઇ અશુદ્ધિ હોય તો તેજ માત્ર દૂર કરી શકાય છે. પરંતુ અંતર્બાહ્ય તમામ પ્રકારની અશુદ્ધિઓ તો આઠેય સંસ્કારો વિધિપૂર્વક કરી રહ્યા વગર દૂર કરી શકાયજ નહિ.

“જે. જે. હાક અને આર. સિસિંગ જણાવે છે કે સ્વદમ-દર્શક યંત્ર વડે પારદે વાયુમાંથી શોષેલી-જેસરૂપી અશુદ્ધિ એક પરમાણુ જેટલી ઘનતામાં જેઇ શકાય છે.” (મોનોઆક્ષ એન મકયુરી ઓર્સ—પાન ૧૫—જે. વોલ્સ રચિત—૧૯૧૫ આવૃત્તિ.)

તેજ પ્રમણે ત્રણેય પ્રકારના પાતન સંસ્કારમાંથી પસાર થયેલા પારદને પ્રાચીન મહર્ષિઓ હવાથી તદ્દન અલિપ્ત રાખવા મેહદ કાળજી લેતા. વળી રોપન સંસ્કારમાં તેઓ પારદને સિંધવના ખાહીમાં ફાંપી રાખતા અને તેને નારીચેલની કાચલીમાં ભરી જમીનમાં દાટી દેતા અને એક અઠવાડીયા સુધી લગભગ ઢાંકી રાખતા (તેને આર્તવના પ્રવાહીમાં અથવા મૂત્ર વગેરે દ્રવમાં પણ ફાંપી શકાય) જેથી પારદને હવામાનની અશુદ્ધિ લાગુ થઇ શકે નહિ. મૂત્ર, આર્તવ તથા સિંધવના પ્રવાહી દ્રવમાં, તેઓનાં પેતપેતાનાં પરમાણુઓ વચ્ચેની જગ્યા ધન રજકણો વડે વ્યાપ્ત થયેલી હોવાથી, કાલના વૈજ્ઞાનિક નિયમાનુસાર, અત્યંત ધીરે ધીરે, હવાના પરમાણુઓની અશુદ્ધિમાંથી પારદને બચાવી શકાય એ નિઃસંશય છે.

એ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રાચીન મહર્ષિઓને જે પારદ વેચેના સત્ય તત્વાર્થ સુગમ હતા તે કરતાં હાલનાં વૈજ્ઞાનિક સત્ય કંઈ ઘણું પરારત છે અને એ કક્ષાએ હાલના વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓને પહોંચવા હજી ઘણી વાર છે !

અને ઉપ-ધાતુઓ. સુવર્ણ, રૂપ, તાંબુ, લોહ, કચ્છ, ચીસું, ધાતુ-વિભાગમાં અને અમ્લક વગેરે ઉપધાતુ વિભાગમાં આવે છે. આ ધાતુઓ ખનિજ હોય ખાણોમાં બહુધા જીન ખનિજ પદાર્થો સહ મિશ્ર થયેલી સ્થિતિમાં મળી આવે છે. તેઓ ચોક્કસ સ્થિતિમાં કદી મળી આવતી નથી.

ધાતુ ઉપધાતુના ભરખીકરણમાં આયુર્વેદમાં નીચેના વિધિ કામે લગાડવા કલા છે. (૧) શુદ્ધિ સંસ્કાર. (૨) ભાવના અર્થાત અમૃતી-કરણ. (૩) અમુક કેસોરી (માપ) સુધી તાપ આપી પુટ આપવો.

શુદ્ધિકરણ માટે વિવિધ ધાતુ ઉપધાતુ માટે જુદીજુદી પદ્ધતિ છે. આ શુદ્ધિકરણ વડે ધાતુને બીજી ધાતુ ઉપધાતુથી જુદી પાડી, તેના સંપર્ક અને અન્નિધિ પરત્વેના દોષ દૂર કરવાનોજ મુખ્ય હેતુ હોય છે. એ પાર પાડવા ધાતુને તપાસી તેની જરૂરીયાત મુજબ શુદ્ધિ માટે અમ્લક રસો, તેલો, જાથ, ગૌમુત્ર, કાંજ (લાતની) વગેરેમાં 'દૂબાડી' તેમજ શુદ્ધ કરવામાં આવે છે. ધાતુની ભરખ થતા પહેલાં આ શુદ્ધિ સંસ્કાર તકન જરૂરનાજ છે. જો ધાતુને આ વિધિ મુજબ શુદ્ધ કર્યા વિના ભરખ કરી નાખવામાં આવે તો તેની રોગનિવારક શક્તિ ખીલી શકે નહિ, તેમજ તેની ભરખ પણ સહેલાઈથી થઈ શકે નહિ.

પછી આવે નિરુપયોગી તત્વોને બાળી નાંખી અમુક જરૂરી આધારોને ધાતુ સાથે મિશ્ર થવા દેવાની ભાવના, પુટ આદિ ક્રિયાઓ, એને મારણ અને અમૃતીકરણ પણ કહેવામાં આવે છે. શુદ્ધ થયેલી ધાતુને વિવિધ છોડવા કે પાંદડા વગેરેનો રસ પાવાની આ રીત છે. આ સેન્દ્ર્ય વનસ્પતિ રસોની ભાવના આપવાનો મુખ્ય હેતુ એવો છે કે ધાતુના જગજોને જાગૃત કરી, મનુષ્યના પાચનતંત્રમાં તે સહેલાઈથી પચી જાય તેવાં બનાવવાનો છે. એની સાથે સાથે, અમુક કેસોરીની સંખ્યામાં તાપ આપી, ઉપલા તમામ સંસ્કાર પામેલી ધાતુઓનો પુટ પાક કરવાની

વેધિ પણ આ વિધિ સાથે સંકળાયેલી છે. જે વડે તેઓ વધુ અને વધુ ઝીણા અને સૂક્ષ્મતર અણુઓમાં વહેંચાઈ જાય. છેવટે આ પદ્ધતિ વિધિઓ થઈ રહ્યા બાદ, આપણે ધાતુની જોડતી ભસ્મ, જે વે રમાયન થઈ રહી હોય છે, તે આપણે ત્રેજની શકીએ છીએ. સાયન પ્રકૃતિ વિકૃતિનો સંબંધ સાધીને પ્રકૃતિને કાર્યસિધ્ધિ પહોંચાડે છે. આયુર્વેદિક ભસ્મનો આ હેતુ અને સિધ્ધાંત છે. તો પછી આયુર્વેદિક ભસ્મની વિધિ અને તેની ખાછગા રહેલા સિધ્ધાંત, એ બેઉને જતા કરીને, માત્ર, ક્ષાર કે ચુના તરીકે બોલે નામે ઓળખાવીએ એ યોગ્ય ક્યું? કેમ કહી શકાય?

જતાં પણ આયુર્વેદ માટે તો એક શુભ ચિહ્ન છે કે હાલના પશ્ચાત્તિકા આયુર્વેદિક ભસ્મોની આ વિધિ પરત્વે હવે ધ્યાન આપવા લાગ્યા છે. અને આપણે જોઈએ છીએ કે હિન્દી રિસર્ચ ફન્ડ એસોસીએશનની સલાહકારી સમિતિના આપેલા રિપોર્ટમાં નીચેની સાબિતી આપણને મળી આવે છે. ૧૯૭૬ ના વર્ષમાં એ મંડળની દેખરેખ નીચે વૈદ્યકીય શોધબોજો થઈ હતી. રિપોર્ટમાં જણાવ્યું છે કે:-

“લોહભસ્મનો અભ્યાસ કરતાં જણાવ્યું છે કે પ્રાચીન હિંદુઓ લોહના ઉપયોગ વિશે ઘણું આગળ પહોંચી પ્રખર જ્ઞાન ધરાવતા હતા. અને લોહની બનાવટો પચી શકે તેવી જાતની તૈયાર કરવાના સિધ્ધાંતોની તેઓને કદર હતી.”

હવે તો એવો વખત આવી પહોંચ્યો છે કે પૂર્વની દરેક વસ્તુને પશ્ચિમનાં આમ ઉત્પટ્ટાંગ નામ આપવાની પદ્ધતિ આપણે અટકાવવીજ જોઈએ.



અમૃતલાલ દેવચંદ ગણાવા

## આયુર્વેદની ક્ષામક્રિપીયા જાઈએ છે.

આયુર્વેદીય ચિકિત્સાના ઉત્કર્ષ અને અસ્તિત્વનો મુખ્ય આધાર પ્રચલિત આયુર્વેદીય ઔષધિઓનાં પરિમાણ વાચક (કવોલીટરીવ) અને ગુણદર્શક (કવોલીટરીવ) પ્રજ્ઞ પૃથક્કરણ પર અવલભે છે. આયુર્વેદીય દવાઓનું સેન્દ્રિય જગત એટલું વિચાળ અને અટપટું છે કે દરેક દવાના અન્વેષણ પછવાડે તેના વારંવાર તત્ત્વોને છુટા પાડવા અને મિશ્ર ધાતુને સમજવા કેટલાંય વર્ષો લાગી જશે. આ સ્થળે એટલું દર્શાવવું અસ્થાને નહીં જણાય કે ગળી-ધન્ડીગો-જેવી વસ્તુના તત્ત્વો સમજવા માટે સખલુદ રૂપીયાના ખર્ચ ઉપરાંત જર્મન રસાયણશાસ્ત્રી કેટલાય વર્ષો તે પછવાડે ગાળ્યાં. એક વખત રસાયણશાસ્ત્રીક પૃથક્કરણ નહીં થાય એટલે પછી તેના ક્રિયાત્મક એવા તત્ત્વોને સમજીને માનવ શરીર પર થતી તેની શ્રીઝીઓસોશ્ચક્ર અસર નિર્ધારિત કરી શકાય.

આ ખેદનો વિષય છે કે અત્યાર સુધી હિન્દની આયુર્વેદીય સંસ્થાઓએ આ તરફ ગંભીર લક્ષ આપ્યું નથી. જો કે ‘આ ખડ’ છે. હિન્દના કેટલાક પ્રાન્તોમાં દેશી દવાઓ બનાવતી દવાશાળાઓએ દળવા, ખાંડવા અને ફૂટવા વિગેરેના આધુનીક યંત્રો ગોઠવ્યાં છે, અને પ્રશંસાત્મક પ્રગતિ સાધી છે અને આ રીતે સ્ટાન્ડર્ડ દવાઓ બનાવવામાં મુકવા ફતેહમંદ નીવડી છે, ઉપરિચિત યત્નો જરૂરી પ્રશ્ન એ

છે કે દરેક વસ્તુના રસાયણિક અને ભૌતિક તત્વો છુગ પાડી તેના શુદ્ધ સત્ત્વોનું ચોક્કસ ધોરણ ધડનું.

દા ત. ત્રિવિધ તરહના સેન્દ્રિય અને અનિજ પદાર્થોથી તૈયાર થતા તૈવો દ્યો આ તૈવોનો ઉપયોગ લેના પહેલા આનું પૂર્ણ પૃથક્કરણ થવું જોઈએ વળી, ફરી તપાસવું જોઈએ કે તેના રસાયણિક અને ભૌતિક તત્વોમાં કાંઈ ફેરફાર થયો નથી ને આ પછી પૃથક્કરણની દૃષ્ટિએ વૈદક તત્વોનો સબધ નક્કી કરવા તેના શ્રીઝીઓનોશકન ટેમ્પ થવો જોઈએ આને બગરમાં વેચાતી ચીજોનું કાંઈ ધોરણ નથી પન્પોટા કે પનીઓએ થોડીક ક્ષણોમાં તૈયાર કરી નાખેના તૈવો બગરમાં વેશ્ટેમન ધીની માફક આનીને વેચાઈ જાય છે.

ભસ્મોનો પ્રથમ હથ ધરતા મુખ્ય બે વસ્તુ નજરે આવે છે. (૧) સોયે સો ટકા તેના વાર્તાનિક તત્વોનું પૃથક્કરણ (૨) તેની મિશ્રતા નક્કી કરતી વેગા કેટલીક ધાતુઓની રહી જતી છાટ-ટ્રેઇસ પણ ગોધી કાઢી જોઈએ હમણાના અખતરાયે એવું કહ્યું છે કે કેન્વાક તત્વો છાટ તરીકે બાકી રહેવા હોય છે તે માનવ શરીર પર જીવન રસાયણિક નિકિયા-બાયોકેમીકલ રીએક્શન-પેટા કરે છે. રસાયણિક તત્વોને જવા દઈએ તો પણ ભસ્મના પરમાણુઓની સ્ફુર્ભતા પર ખાસ લક્ષ આપનાની અગત્ય છે લોહભસ્મ-ઓક્સાઇડ ઓફ આયર્ન-ના નામે સૌ જાણે છે કેટલાક લોહમિશ્રોને તપાવી આ મેગની શકાય છે, પણ આ બધાજ, જો કે રસાયણિક દૃષ્ટિએ એક સરખા માલુમ પડે છે, છતાંયે એકજ પ્રકારના પરમાણુ ધરાવતા નથી કેટલાક તો એટલા હનકા હોય છે કે પાણીમાં નાખતા ડૂબી જાય છે અને કેટલાક તરવા માડે છે આ ત્રિવિધ ભસ્મોની ક્રિયા પણ શરીર પર ત્રિવિધ થાય જ્યારે આયુર્વેદીય ગ્રન્થોમાં ભસ્મો તૈયાર કરવામાં ખાસ પ્રકારના પુટ નિષે લખેન છે ત્યારે તેના તરફ હમી કાઢવું અને અવૈજ્ઞાનિક કહેનાનું ડહાપણ કરવું એ મૂર્ખાઇભરેલું છે માટે, રસાયણિક તત્વોનું પૃથક્કરણ કરવું, રોગના જીનાણુ પર થતી

અસર નક્કી કરવી અને પરમાણુની રુદ્ધતા કે જે ખાસ અસર ભજવે છે તે સમજવી.

આયુર્વેદીય રીતિયે તૈયાર થતા આસવો પણ વિચારણા માંગે છે. આસવો એ ડ્રેક્સાંક વનસ્પતિ તત્વો, રટાય, રાકરો અને ખીન કાર્બોદીત ઉપરાંત ઘોડાક પ્રમાણમાં આલ્કોહોલવાળી ચીજોના ઉત્તર (ફર્મેન્ટેશન) છે. આ ઉત્તરનો વિશેષ આધાર ગરમી અને ઘટ્ટતા પર છે. હિન્દુસ્તાનમાં એકા વર્ષ અને એકી મહિના દરમ્યાન એકી ટાણે જુદાં જુદાં પ્રાન્તોમાં જુદી જુદી તાપમાન આપણે નિહાળીએ છીએ. જુદાં જુદાં પ્રાન્તોના આપણા આયુર્વેદીય વિશેષજ્ઞો આયુર્વેદ સાહિત્યમાં સ્વયંવેદા ધારણ પ્રમાણે આસવો તૈયાર કરે છે. એમ કહેવાય છે કે પોપમાધની ઠંડી ઋતુમાં પેક કરેલા આસવો મે અને જૂનની ગરમ મોસમમાં ઉત્તરના જોરે ખેલેલાં તોડી નાંખે છે. આવા આસવો કે જે ટોનીફસ જેવા ગણાય છે તેનું ધારણ નક્કી કરી નાંખવું જોઈએ. ફર્મેન્ટેશનનો પ્રતન સારી રીતે વિચારી અને નક્કી કર્યા બાદ બજારમાં તે આસવો રટાન્ડ વસ્તુ તરીકે મૂકાયવા જોઈએ. જર્મનીમાં વેચાતા અને અહીં માટે તૈયાર થતા ખીયર કોષપણ જાતના ઉત્તર સિવાય જેમ ને તેમ રહે છે. આથી આપણે તાપમાનની અસર વિચારવી જોઈએ. આપણે ત્યાં વેચાતા ખીયરમાં લાગ્યેજ ૨ થી ૩ ટકા કરતાં વધારે પ્રમાણમાં આલ્કોહોલ હોય છે અને તેનો ડોઝ મગજને નુકશાન પહોંચાડતો નથી. આ રીતે આસવોને હરેક મોસમ દરમ્યાન અભ્યાસકની હરેલી દૃષ્ટિએ સમજવા જોઈએ અને તેનું મિશ્રણ નક્કી કરવું જોઈએ.

જ્યાં જ્યાં ખની શકે ત્યાં ત્યાં દેશી ઓસડીયા અને ફાર્મસીની દવાઓની અજમાયસ દેડકાં, સસલાં, વગેરે પર થવી જોઈએ અને તેનું પરિણામ નોંધાવવું જોઈએ. આ પ્રકારે નોંધેલું પરિણામ જુદા જુદા વખતે આપવાના ડોઝ મુકરર કરવામાં સહાયરૂપ થઇ શકશે.

સુપ્રસેલા દેશોની ક્ષાર્મકાપીયા જેમ ભારતવર્ષની આયુર્વેદીય ક્ષાર્મકાપીયા તુરત તૈયાર થવી જોઈએ. આના અભાવે આયુર્વેદે ભૂતકાળમાં સર્જ્યું છે અને જો જલદીથી સમૃદ્ધગત પ્રયાસ ન થયો તો બનવાનું છે કે ભવિષ્યમાં પણ આથી વિશેષ સહેવું પડશે. આયુર્વેદીય ક્ષાર્મકાપીયાનો મતલબ નવા ઉદ્યોગો પુરતો નથી પણ આથી પરદેશમાં વિલાપતી સ્વાસ્થ્યોની ખરીદી પછવાડે ઢસઢાસ જતું હિન્દુ અદ્યતન નાણું રોકાશે. આયુર્વેદીય વિદ્વાનો અને સંસ્થાઓના કાર્યવાહકો આ દિશામાં શું અગ્રેસર નહીં થાય ? શું સવેગા નહીં ચેતે ? આયુર્વેદ ઉદ્ધારનો આ પ્રશ્ન વિચારવા જોવા છે.

(પ્રો. ગોડબોલેના એક લેખ પરથી)

# વિચાર પ્રવાહો

## ૧. સ્વાત્મ સંરક્ષણ

અમૃતલાલ કુંવરજી વૈદ્ય

‘આત્મા’; આત્મા શબ્દ—અનેકાર્થવાળો છે, આત્મા એટલે દેહ આત્મા એટલે મન, અને આત્મા એટલે પરમાત્મા; ‘સ્વસ્વ આત્મા—સ્વાત્મા’ અને એ સ્વાત્માનું એટલે પોતાના દેહાદિકત્તું સંરક્ષણ તે સ્વાત્મ સંરક્ષણ.

એ આત્માનું સ્વરૂપ, લક્ષણ દર્શનકારો ભિન્ન ભિન્ન શબ્દોમાં પ્રતિપાદન કરે છે. તે આત્માનું અહિં આપણે આયુર્વેદ દર્શન આધારે—યજુર્વેદનું સ્વરૂપ શ્રી ‘ભાવમિત્ર’ના આધારે લખ્યું. આત્મા જ્યોતિઃ શિદાનંદસુષો નિત્યઃ નિસ્પૃહઃ ॥ નિર્ગુણઃ પ્રકૃતેર્યોગાદ-અગુણઃ કુરુતે જગત્ ॥ ‘માવપ્રકાશ મૃષ્ટિપ્રદરણ’. એવા જગત્ કારણ પરમાત્માનું રક્ષણ ન હોય. એ તો નિયંતા અને આત્મ વિનિર્મિત જગત્ના સંરક્ષક છે.

ત્યારે અહિં આપણે સંરક્ષણ સંબંધે કહેવાનું છે તે આત્મા માટે નહિં તો કાના માટે! ઉત્તર એટલોજ છે કે દેહાદિકને માટે; એટલે દેહ, ઇન્દ્રિયા, મન અને દેહી (જીવ) ને માટે.

• આ જગત્માં ‘જીવો જીવસ્ય જીવનમ્’ એટલે જીવો જીવોનું રક્ષણ કરી જીવે છે. અર્થાત્ એક જીવ સ્વાત્મ રક્ષણાર્થે બીજા જીવનો નાશ કરે છે. એ બીજા જીવનો નાશ કરીને જીવી રહેલાઓને

પણ અમરપણ નથી, તેનો નાશ કરનાર કાળ છે એ કાળ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. કાલોસ્મિ લોક ક્ષયકૃત્-હુ લોક એટલે પૃથિવી આદિ ત્રણ લોકોનો નાશ કરનાર કાળ છું, એ કાલ સ્વરૂપ પરમાત્માના ઝપાટામાંથી ધુનાઈ સમાન થોડાજ અમરપણાને પામ્યા છે આપણે અમર થવું તો રહ્યું.—મૃત્યુકાલે પ્રાપ્ત ૨નાર મૃત્યુ કાંઈને છોડતું નથી—અને છોડનાનું પણ નથી, આપણે એ કાળ સપ્રાપ્ત મૃત્યુના કરતા અકાલે આપનારા મૃત્યુઓના ભોગ કેમ ન થઈએ, એ એક મહાન પ્રશ્ન છે એ પ્રશ્નના નિર્ણય માટે આપણા પ્રાચીન આયુર્વેદાચાર્યોએ બહુશ્રમ સહન કરી પ્રયત્નો કરેલ છે, એવા માટે આપણે પ્રથમ આયુર્વેદ એટલે શું તેનો વિચાર કરીએ!! ‘દેતીત્યાયુઃ સતત ગચ્છતીત્યર્થ ॥ આયુર્વેદયતિ-જ્ઞાપયતિ—“વ્રકૃતિ જ્ઞાન રસાયન દૂતા—રિષ્ટાણુપદેશાદિત્યાર્વેદ ” આયુર્વેદઃ ॥

ચરક સહિતા સુનં બધ્યાય ૧૦ ગણ ૨૦ મા આયુષ્યનો અર્થ આ પ્રમાણે ક્યો છે

આયુ ક્ષેત્રના ત્રુ વૃત્તિર્જીવિત મનુવન્ધો ધારી ચેત્યે કોઈ

શરીરેન્દ્રિય સત્વાત્મ સયોગો ધારીર્જીવિત

નિત્યગધ્વાનુબન્ધધ પર્યાયેરાયુરુચ્યતે ॥ ચરક સુનં બધ્યાય

૧ મ્લો. ૪૧

આ ઉપરથી આપણે જાણ્યું કે આયુષ્ય એ એક તત્વ નથી—તેમ દ્રવ્ય પણ નથી, શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન અને આત્માનો સુસયોગ તે આયુષ્ય એ આયુષ્ય અને શરીરનો એવો સબંધ છે કે એકને અભાવે એક ન હોય!!

નૃવેદ સુલભ સુદર્ભમ્ એવું એ મનુષ્યનું શરીર સપ્રાપ્ત થવા છતાં પણ આયુષ્ય ન હોય તો શું થાય? માન્ય ભાનમિત્ર શું કહે છે તે આપણે વિચારીએ એટલે આપણને આયુષ્યની શરીરની ઉપયોગિતા સમજાયે.

ધર્માર્થ કામ મોક્ષાણા મૂલ મુક્ત કલેવર

તથ સર્વાયં સસિધ્યૈ, મવેદ્ યદિ નિરામય

સવઃ સ્વાધ્યાય ધર્માર્ણા-મદ્ધચયે શ્તાયુષામ્  
દર્તારઃ પ્રસૂતાઃ રોગાઃ યત્રતત્રચ સર્વતઃ (ભાવ. સૃષ્ટિ પ્રકરણ)  
ધર્માર્ણ કામ મૌક્ષાણામારોગ્યં મુલમુત્તમઃ  
રોગાસ્તસ્યાવદર્તારઃ શ્રેયસો જીવિતસ્યચ

વાગ્મટ સુત્ર ૦ અધ્યાય ૧ ॥

એટલે આપણે જે આરોગ્ય સાચવી રાખીએ તોજ 'સ્વાત્મ રક્ષણ' -પોતાનો દેહ જે અતિ ઉપયોગી છે તેનું રક્ષણ કરી રાખીએ. ઉપર કહી ગયા કે દેહ અને આયુષ્ય-એ દેહ અને જાયાની પેઠે સાથે રહેનારો છે. એટલે બંને કાલ પ્રાપ્ત થતુનો કાલ આવતા સ્ધી સંયુક્ત રહી નાશ પામવાનાં છે. એ બંને સંયુક્ત હોય તેને જીવિત આયુષ્ય કહે છે. એ આયુષ્યની મર્યાદા, મનુષ્ય પ્રાણી આરોગ્ય રહે તો કેટલી તે સંખ્યા જાણવું આવશ્યક છે. તે જાણવા સાર 'વ્યાસવચન' નામે પ્રમાણ છે.

સત્યયુગમાં આપણે જીવનકાલ એટલે આયુષ્યનું પ્રમાણ આજના કરતાં ધણું વધારે હતું. પુરુષાઃ સર્વ સિદ્ધાથ ચતુર્વર્ષ શતાયુષઃ । કૃતે, ત્રેતાદિકેવ્યેવં-પાદશો હસતિ ક્રમાત્ એટલે, સત્યયુગમાં ૪૦૦ ત્રેતાયુગમાં ૩૦૦ દ્વાપરયુગમાં ૨૦૦ અને કલિયુગમાં ૧૦૦ વરસનું આયુષ્ય છે.

માન્ય વાગ્મટ પણ કલિયુગમાં શત (૧૦૦) વર્ષનું આયુષ્ય છે એમ કહે છે. પણ તેની સાથે કાંઈક વિરોધ કહે છે,

इति सर्वे गुणोपेतै शरीर शरदा शतम्

આયુરેશ્વર્ય મિથાથ સર્વે ભાવાઃ પ્રતિષ્ઠિતાઃ ॥

વાગ્મટ શારીર અધ્યાય ૩ શ્લોક ૧૧૬.

આટલા ઉપરથી દ્રષ્ટિત એ ચુક કે કલિયુગમાં શતવર્ષની જીવિત મર્યાદા ગણાય છે, પણ તે ભોગવવામાં સારા સર્વ ગુણોવાળા શરીરની અપેક્ષા રહે છે. સારું સર્વ ગુણોવાળું શરીર કેવું હોય તેને માટે અષ્ટાંગ ક્રદ્ય શારીરસ્થાપના ઉપરના શ્લોક ૧૧૬ ની ઉપરનો ભાગ, અધ્યાય ૩ નો જોવો.

ઉપરની હકીકત ઉપરથી સમજાવું હશે કે-રોગો તો શરીર અને તેનું સંગી આયુષ્ય ઉત્તમતા નાશ કરવાવાળા છે. રોગસ્તુ દોષ વૈયમ્ય દોષ સામ્યરોગતા, અર્થાત આપણે હાંશુ આયુષ્ય ભોગવવું હોય તો આરોગ્ય સંપાદન કરવું જોઈએ-શરીર નિરામય હોય તોજ સર્વાર્થ સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે, માટે એ આરોગ્ય કેમ સંપાદન કરાય તેને માટે જ્ઞાન પ્રાપ્તિની આવશ્યકતા છે. એ જ્ઞાન આયુર્વેદ આપે છે.

બાયુઃ કામયમાજેન ધર્માર્થં સુખ સાધનમ્ ॥ આયુર્વેદોપદેશોયુ વિધેયઃ પરમાદરઃ ॥ વાગ્મટ. ત્યારે 'આયુઃકામ' કેને બાધ્યવા અને તેનું શું કર્તવ્ય ? તો કહે છે કે-એવંચિત્ ગતાર સ્વભાવમપિ હિતાદાર વિહાર સેવનાદિભિઃ અહિત વર્જનૈન ચ કયમેતન્ સ્થિરીભવેતુ હત્યેવં કામયતે તે બાયુકામાઃ, એ આયુષ્યની કામનાવાળાઓને આયુર્વેદના ઉપદેશો આદરણીય છે.

આ સ્થાપર અને જંગમાત્મક સંસારમાં સર્વ પ્રાણીઓમાં-મનુષ્યનું શરીર ઉત્તમ માન્યું છે. તે એટલા માટે કે-જ્ઞાન અને શુદ્ધિ વૈભવાદિવડે બીજા પ્રાણીઓ કરતાં મનુષ્ય ઉત્તમ છે. એવું ઉત્તમ મનુષ્ય શરીર અનેક જન્મનાં પ્રણય હોય તોજ પ્રાપ્ત થાય છે. એવું ઉત્તમ મનુષ્ય શરીર પ્રાપ્ત થવા પછી-જે સ્વાત્મ કલ્યાણ કરતો નથી તેનામાં અને અન્ય પ્રાણીઓમાં શો ફેર છે ? માટે સર્વ કોઈએ-‘સ્વાત્મ સંરક્ષણ’ થવા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું આવશ્યક છે, એ જ્ઞાન સદૃઢેષો પાસે હોય છે. એ વૈદ્યો પોતે-સ્વાત્મ રક્ષણ કરી, અન્યને એ-માર્ગે જના દિગ્દર્શન કરાવનારા હોવા જોઈએ.

કારણ—યદ યદાચરતિ શ્રેષ્ઠઃ લોક સ્તદનુવર્તતે ॥

શ્રેષ્ઠ-જનના આચરણને જોઈ સમાજ તેનું અનુકરણ કરે છે, માટે સદૃઢેષોનો ધર્મ છે કે લોક શિક્ષણાર્થ-આત્મ રક્ષણાર્થ આયુર્વેદોપદેશ કરવા.

જેઠ શુદ્ધ ૮ ૧૯૯૩.



## ૨. પ્રાચીનકાળમાં આયુર્વેદ

પદ્મનાભ હરિદત્ત શાસ્ત્રી

યૂરોપીય આરોગ્ય વિદ્યાના પિતા દિસકોટસ-પોતાના ગ્રન્થોમાં આયુર્વેદનાં આઠ અંગ (અષ્ટાંગ આયુર્વેદ) જણાવે છે. મહાન સિદ્ધંતરના પ્રથમકો દિંદુસ્થાનને ઓપધિનું જન્મસ્થાન કહે છે તથા તેઓ લખે છે કે બ્રાહ્મણોએ આરોગ્ય અને વિજ્ઞાન તરફ પ્રયત્ન લક્ષ આપ્યું હતું.

નીઆરકસ અને આરીઅન જન્મે જણાવે છે કે બ્રાહ્મણો સર્પદંશ તથા અન્ય અસાધ્ય મનાતા રોગોના અકસીર ઉપાય જાણતા.

વીદસન, હેઇન અને એઇન્સલી, ડૉ. રોઇલ તથા ડૉ. વાઇઝ વગેરેએ પણ હિંદુ આરોગ્ય શાસ્ત્રની પ્રશંસા કરી છે.

રોઇલ જણાવે છે કે ડાઇરક્ટરીડીસના મેટીરીઆ મેડીકાને ધણો ભાગ અનિપ્રાચીન હિંદુ મેટીરીયા મેડીકા ઉપરથી લેવામાં આવ્યો હતો. થીઓફ્રેસસે ઇ. પૂ. ૩૦૦ માં હિંદુ આયુર્વેદ ઉપરથી ધણું લીધેલું જણાવ્યું છે. એલેક્ઝાંડરનો પ્રથમક એફ્રીયસ આર્મા-વર્તનાં ઓષધોપચાર અને રોગ સમીક્ષાથી માહિતગાર હતો.

યૂરોપમાં વૈદવિદ્યા આરબ લોકો મારફત આવી એમ હમ્બોલ્ટ જણાવે છે. આરબ લોકો મોટે કબૂલ કરે છે કે હિન્દુઓના વૈદ્ય વિદ્યાનાં પુસ્તકો ઉપરથી હરન-અલ-રશીદ તથા મનસુરની આસાને અનુમરી આરબી ભાષામાં તેના ઉતારા કરવામાં આવ્યા હતા. મંખ એક હિંદુ બ્રાહ્મણ હતો અને તેણે સુસ્તનસંહિતાનું આરબી ભાષામાં ભાષાંતર કર્યું હતું. મંખ હરન-અલ-રશીદનો મુખ્ય ઉપચારક વૈદ્ય હતો. આરબ લોકો હિંદુઓનું અહેશાન વૈદ્યવિદ્યા પરવે મુક્ત કંઠે સ્વીકારે છે.

તે મંખ હરન અલ રશીદને અસાધ્ય રોગમાંથી મુક્તિ અપાવી શક્યો હતો. અને તેથી તેને રાજકીય આરોગ્ય મંદિરમાં

મુખ્ય પદ આપવામાં આવ્યું હતું.

ગ્રોફેસર મેક્સમુલર લખે છે કે:—

માત્ર સુશુનજ નહિં પણ ચરક-નિદાન અને અષ્ટાંગનાં ભાષાં-તને પણ ચારખી ભાષામાં કરવામાં આવ્યાં હતાં. લાટીન ભાષામાં પણ ચરકનું નામ ધણીવાર વપરાયેલું જોવામાં આવે છે. એવીસી-ના દેવદાસને 'દેઉદાર' કહે છે. સ્કેપીઓન ત્રિક્ષણનો કવાય ખાસ જણાવે છે. ડૉ. વાઇઝ તે એટલે સુધી કહે છે કે 'આયુર્વેદ-વૈદ્યવિદ્યા-નું પ્રથમ જ્ઞાન આપણને હિંદુઓ પાસેથી મળ્યું'.

વિક્રમાદિત્યના સમયમાં યજ્ઞેન્દ્રા ધન્વતરી (ખ. સ. પૂર્વે ૧૦૦) વૈદ્યવિદ્યામાં વિશારદ હતા. અશ્વ વિદ્યાનું શાસ્ત્ર ઇશુના પ્રથમ શતકમાં શાસિદ્દાત્રે રચ્યું.

સુશ્રુતની શસ્ત્રચિકિત્સા સંબંધમાં ડૉ. રોઇલ જણાવે છે કે આ શસ્ત્રચિકિત્સાકોની કળા અદ્ભુત હતી. એટલુંજ નહિ પણ તેઓ અશ્મરીભંજન તથા ગર્ભચિકિત્સામાં અદિતીય હતા. તેઓ ૧૨૭ શસ્ત્રો વાપરતા.

હમમાં ધતુરાની ખીડીનો ધૂપ ઉપકારક છે, એ વાત હિંદુ લોકો ધણા પ્રાચીનકાળથી જાણતા. તેઓ કૃત્રિમ ન ક તથા ખીમ અવધવો બનાવી જાણતા. ધાતુઓને ઔષધરૂપે વાપરનારા તેઓ પ્રથમ હતા. જવરમાં એ લોકો પારદ ઔષધરૂપે વાપરતા એટલુંજ નહિં પણ તેઓ સોમરૂપે અનેક રીતે વાપરી જાણતા.

પથરી અને મોતીવાની શસ્ત્રચિકિત્સામાં તેઓ ધણુજ કુશળ હતા. ધરાનના દરચારમાં કુશળ ચિકિત્સકો હિંદુઓજ હતા.

મદ્રાસ, સિટ્ટંદરે પોતાના રસાયણ સાથે હિંદુ ચિકિત્સકોને ખાસ રાખ્યા હતા.

રસાયન વિદ્યામાં પણ તેઓ કેટલા આગળ વધેલા હતા તે નીચેની વિગત ઉપરથી વધારે સ્પષ્ટ થઈ શકે છે:

દિંદુઓ લાઘવ, ચારકોત, સદ્ધર, સાલ એમોનીઆક, એલમ (કચ્છમાં જે ખુબજ થાય છે), સોલ્ટ-પીટર, એલ સલ્ફેટ, ગોરેક્સ (ટિબેટમાં ખુબજ થાય છે), અને રોકસોલ્ટ (પશ્ચિમ દિંદ), આલકલીઝ અને એરીફ્સ જાણીતા.

રોમન મન મુજબ દિંદુઓ અનેક દ્રાવકો બનાવી શકતા. રસાયનશાસ્ત્ર વડે વ્યવિધામાં નેમજ સોની, કંસારા, અને હુદારનાં કાગમાં પણ પળી સફળતા તેઓએ મેળવી હતી. તેઓ ધાતુઓને સ્વર્ણીકરણ-રૈયીકરણ અર્થાત્ સોનાં તથા રૂપાંના ઢોળાચકાવી જાણતા. દારૂનું જ્ઞાન તેમને સદજ હતું. દિંદુઓની જનજીવનમાં રસાયન વિદ્યાનું ધણું તત્ત્વ સમાયેલું હતું.

આપણા પ્રાચીનગ્રંથો તપાસનાં જણાય છે કે શરીરને વિષમય બનાવી તેને પુનઃ નિર્વિષ બનાવવાનું કાર્ય બહુ કુશળતાપૂર્વક કરી શકાતું. આયુરે સ્ત્રી અને પુરોનાં અવયવોની ખાત્રી, શસ્ત્રચિકિત્સા વડે કરવામાં આવતાં, મોટી ઉમરે અન્ય જાતિ એાગખી શકાય છે. તે કળા એટલી હદ સુધી પુરાણ કાગમાં પહોંચી હતી કે પુરપતે પેટે બાળક શસ્ત્રચિકિત્સા વડે પેટ ચીરી બહાર કાઢવાના રાખણા મળી શકે છે. લોચાર્પે અવતરેલા ગર્ભનું છેદન કરી કુશળતાથી ૧૦૦ પુરવ બાળકોને જન્મદાન દિંદુસ્તાનના ચિકિત્સકો આપી શક્યા હતા એવું પણ પુરાણો જણાવે છે. અક્ષયત એવી સુદમ શસ્ત્રચિકિત્સા કરનારા બહુ અલ્પ પ્રમાણમાં હતા. વેન રાજન-માંધાતા તથા દુર્યોધન આદિ કોરવ લાઘવોનાં ચરિત્રમાંથી આ કળા આપણને સાંપડે છે.

(અક્ષયકુમાર મજમુદારની શોધ ઉપરથી)

## ચિકિત્સકોનું કર્તવ્ય

રવિશંકર જટારાંકર ત્રિવેદી

ધૈર્યે એટલે ચિકિત્સકો, પોતાની દરજ સમગ્ર કાર્ય કરે તો અત્યારે લાંબા લાંબા વિષયોની ચર્ચા કરવી પડે છે તે ધણે અંશે ઝોઝી થઇ જાય. આ ચર્ચાઓનું ઉપયોગીપણું અર્થાત્ તે જન-સમાજની આરોગ્યતા કેમ પ્રાપ્ત થાય તેજ છે અને હેતુજ્ઞ જોઇએ. હાલમાં આલતા બધા પ્રયત્નો પણ જન-સમાજમાં જણાતા અને ફેલાતા રોગો અટકાવી-મટાડી આરોગ્ય વધારવાના છે. જો ચિકિત્સક સમાજ આ બાજુનો ઉપર ખાસ ધ્યાન લે તો ઘણે અંશે તેમાં લાભ થવા સંભવ છે.

આયુર્વેદના આશયોમાં પ્રથમ તો જનતાનાં શરીરો કેવી રીતે નિરોગી રહી આયુધ્યમાન થાય તે છે. આગેગ્યતા નિયમો આયુર્વેદ શાસ્ત્રમાં બનાવેલા છે તે તમામ નિયમો શરીર આરોગ્ય રહી આયુધ્ય વધારનારા છે. આ નિયમો બગાડી રીતે નહીં પણ સાચી રીતે શરીરમાં ફેરફાર થાય છે અને જનસમાજની આરોગ્યતામાં બગાડો થાય છે. આ બગાડો થવા પછી અનેક જનતા રોગો ઉત્પન્ન થાય છે રોગો ઉત્પન્ન ન થાય તેમ કરવાનું તે સર્વોત્તમ ઉપાય છે અને રોગ થવા પછી તેને મટાડવા તે બીજો પ્રકાર છે. આગેગ્યતાના નિયમો આયુર્વેદ-શાસ્ત્રમાં જણાવ્યાં છતાં ચિકિત્સકો અને જનસમાજ તે નિયમો જાણવાનું અને જાણીને પાળવાનું ભૂલી ગયેલ છે આ ભૂલો આપણા ધર્મેષ્ઠ વર્તનના કારણથી થાય છે. આવી ભૂલોને જાણતાં છતાં તેવાં કાર્યો કરવાની દેવો આપણને પડી ગઇ છે. કેટલાએકને આ ભૂલ મિથે તેમને જ્ઞાન ન હોવાને લીધે તે થાય છે અને તેનું પરિણામ તેમને અને તેમના સહવાસીઓને પણ ભોગવવું પડે છે.

કેટલાએક તો આવી વાતો જાણનાં છતાં ટેવાઈ ગયેલી દરસોને લંછને છોડી શક્તા નથી અને દનડાયા કરે છે. આમાં પણ કેટલાંક કારણો સામાજિક તેમજ રાજકીય પણ હોય છે. આવી ભૂતો ન થાય અગર થયેલી ભૂતો મુધારવામાં આવે તો રોગો ધાય નહીં અને થયેલા રોગો નાણુદ થઈ શરીર આરોગ્યવાન બને.

આ ભૂતો સમજાવે કાણ? મુધરાવે કાણ? આ ભૂતો મુધારવાનું કે સમજાવવાનું કાર્ય આરોગ્યના મુધારક મંડળ કે ચિકિત્સકોનું છે. દુનિયાભરનાં તમામ ચિકિત્સકો દરદીઓનાં દરદો મટાડવાનો દાવો કરનાં જણાય છે ખરા. પણ દરદોજ ન થાય તેવા પ્રયત્નો કરતા હોય તેમ ધણે ભાગે જોવામાં આવતું નથી. ચિકિત્સકોની ફરજ છે કે આરોગ્ય મેળવવા માટે જનસમાજમાં ગરીબથી તવંગર અને રાજા મહારાજાઓ સુધી નેમના કાન ઉપર પહોંચે તેવા આરોગ્યતાના નિયમો જાળવાય તેવા ઉપાયો લેવા જોઈએ. તેમની ફરજ છે કે રાજા મહારાજાને સમજાવી પ્રજાનાં આરોગ્યતા જાળવાય તેવા રસ્તાઓ રાજ્યમાં લેવામાં આવે. અત્યારે ચિકિત્સકો તો આ પ્રકારની ફરજો ભૂલી ગયા છે. બહુકે પૈસા ઉપાજન કરવામાં દરદીઓને ગમે તેમ સમજાવી દવા આપે છે અને પૈસા લે છે. દરદીઓને દવાની જરૂર નથી ત્યાં દવાઓ આપે છે. સામાન્ય દવાની જરૂર હોય છે ત્યાં પૈસા કમાવાને લોકો મોંઘી કોમતની દવાઓ આપે છે. આવી દવાઓ ધણે ભાગે તો દનડા મટાડવાને બદલે દરદો વધારવામાં મદદકર્તા થઈ પડે છે. આ ક્રિયામાં દુનિયાભરના તમામ ચિકિત્સકો ધણે ભાગે ભૂતો કરતા જણાય છે. જો આવી ભૂતો નજ થતી હોય અગર દરદીઓના દરદના સરખા ઉપાય કરવામાં આવતા હોય તો અત્યારે કરોડો રૂપિયાની દવાઓ ખોરાકની માફક વપરાય છે તેનો વપરાશ કમતી થઈ જાય અને હાલમાં ચિકિત્સકોના પાટીયાં વધતા જાય છે તે કમતી થતાં ગયાં હોય અગર ઘેર ઘેર દવાઓની શીશીઓ જોવામાં આવે છે તે દેખાતી બંધ થઈ જતી હોય. આ વધારો એજ બતાવે છે કે હાલની

ચિકિત્સકોની ચિકિત્સા પ્રણાલી ધણે ભાગે કૃત્રિમ અને અરોગ છે જના સુધી આમ સુધારો નહીં થાય ત્યાં સુધી આરોગ્યતામાં બગાડો વધતોજ રહેશે અને પરિણામ કયા નિરાશરો તે કહી શકાતું નથી. ચિકિત્સકોનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે કે જનમમાજનું શરીર કેમ આરોગ્ય રહે તેના નિયમો છાપાદ્વારા, ભાષણોદ્વારા અને દરદીઓને રૂબરૂ સમજાવનામાં આવે. દનાઓના રગડા પીનાથી તમાકુ શરીર ખરાબ થશે એમ જણાવનામાં આવે અને ખાસ જરૂર હોય ત્યાંજ સસ્તી અને સારી દવાઓ આપવાનું કરે. આની જરૂર કરવામાં આવશે તોજ જનતાનું આરોગ્ય રહેશે અને સુધરશે. આ નિયમો હાનના વખતમાં પગાવનામાં કે પાળનામાં પ્રથમ ધણી મુશ્કેલી પડશે પણ સખત પ્રયાસના અંતે જરૂર લાભ થશે. હાનમાં જેના અંશે રોગો જણાય છે તે નહીં જેના જણાશે અર્થાત્ જનતાની આરોગ્યતા સારી રહેશે જ્યારે અગાઉના જમાનામાં જનતાની આરોગ્યતા સારી રહેતી હતી ત્યારે હાનના રોગો માટે જેમ લાખાં લાખાં નિયમો કરના પડે છે તેમ તેના નિયમો કરવાની જરૂર નહોતી પડતી. હાન જ્યારે રોગોનો વિસ્તાર થતા માડ્યો છે ત્યારે તેના ઉપાયો અનેક પ્રકારના શોધાય છે. દરેક રોગને માટે નવા ઉપાયો શોધવામાં આવે છે અને તેથી અનુકૂળતા ન આવે તો ખીજા નવા ઉપાયો શોધનામાં આવે છે અને મનુષ્યજાતિ ઉપર તેના પ્રભાવ કરવામાં આવે છે. આથી મનુષ્યના જીવનમાં વધારે ખરાબી થાય છે. ઉપારોના પ્રભાવમાં કેટલાક પ્રાણીઓનો ભોગ લેવામાં આવે છે તે વધારામાં આમ જના પણ રોગોની વૃદ્ધિ તો ચાલુજ છે. ચિકિત્સક સમાજ સમજી શકશે કે દરદીઓના દરદો મગડાનામાં આવે છે તો તે કંઈ રીતે મટે છે. તે વધારો કેમ થાય છે તેનું મૂલ્ય જોશે તો જણાશે કે આરોગ્યતાના નિયમોનો ભંગ છે, માટેજ આરોગ્યતાના નિયમો સમાજને જણાવનાની જરૂર છે. આ ફરજ ચિકિત્સકોની છે. દરદીઓને સીધા રસ્તે ચકાવના તે તેમનું કર્તવ્ય છે, નિઘાર્યાંઓને જણાવનાર ગુરુઓ છે. ગુરુની શિક્ષણપદ્ધતિ પ્રમાણે નિઘાર્યાંઓ તેવાર થાય છે તેમ શરીર આરોગ્ય રાખનાને કે

રોગો મટાડવાને સમાજને તેના નિયમો જળાવવામાં આવશે તો તે પ્રમાણે તેઓ પાળશે અને તેઓ નિરોગી થશે. સરઝમીનમાં સમજાવવામાં મુશ્કેલી પડશે પણ સફળ સમજાવટથી તેઓ આજ નહીં તો કાલે જરૂર સમજશે ત્યાં સુધી ચિંટાત્સકો પૈસાના લોભમાં-સ્વાર્થના પ્રવાહમાં ચાલ્યા રહેશે ત્યાં સુધી તેઓ તેમનું કર્તવ્ય જાળવી શકશે નહીં અને જીવનને ઉપયોગી થશે નહીં. જે ચિંટાત્સક સમાજ આ દરજ્જે આદા કરશે તો જનસપાળના ધરીરની આરોગ્યતા સારી રહેશે અને નવા નવા રોગો જે માટે ઘણા પ્રકારની માયાકૃત કરવામાં આવે છે તે ઓછી થઈ જશે અને આપારે ઘણીજ પ્રતિ આતે છે તે નિવૃત્તિ પામશે આમ કરવામાં જનનનું કલ્યાણ છે, જનનનું કલ્યાણ થાય તેમ કરવું તે આપણું કર્તવ્ય છે અને કલ્યાણના માર્ગમાંથી પછાત રહેવું તે પાપ છે. જે પાપ આજ સૌ કોઈ જુદા જુદા રસપે ભોગી રહેતા છીએ. અ માંથી મુક્ત થવાનો એકજ રસ્તો છે. અને તે એજ કે સૌ સૌની દરજ્જે આદા કરે.

✽

✽

✽

## ૪ પથ્યાપથ્ય વિચાર

ગોપાલજી કુંવરજી કકકુર.

આયુર્વેદના સિદ્ધાંત પ્રમાણે પથ્ય માટે ખાસ વિચાર કરવાની જાણ જરૂર છે. તે માટે જે મારા કેટલાક મિત્રો પાસે ચર્ચા પણ કરી જોઈ છે તે તેઓ જે વાત કબુત્ત પણ કરે છે કે રોગના પ્રકાર, દે.ગોના પ્રકાર અથવા વર્ગ નક્કી કરી ને પ્રમાણે પથ્ય નં. ૧ નં. ૨, નં. ૩ એ પ્રમાણે વિભાગો નક્કી કરવાથી ચિકિત્સક વર્ગ માટે ખુબ સરળતા થાય તેમ છે. આ માટે હું મારા કેટલાક વિચારો અહિં રજુ કરવા ઇચ્છું છું.

સામાન્ય માણસો સમગ્ર રીતે અને વૈષ્ણવ ધર્માદારીઓને સરળતા થાય તે માટે પથ્થના વિભાગો બનાવવામાં આવે તો બધું સરળ બની શકે. અપથ્ય માટે તો કંઈ ચર્ચાની જરૂર નથી; પણ પથ્ય માટે ચર્ચા અને નિર્ણય કરી લેવાની જરૂર છે.

તાવ અને તેનાં પ્રકારો જોનાં, સાદો તાવ, પિપ્પળવર, વાતજવર, કંકજવર અને ત્રિદોષજવર તેમજ વિગમજવર, આ પ્રમાણે છ વિભાગ થયા. તેમાંથી ત્રિદોષજવર, વિપજવર, કંકજવર, સામાન્યજવર અને આંતરિકજવર આમ પાંચ પ્રકાર કરવા જોઈએ તે તે પાંચે માટે પથ્ય વસ્તુનો નિર્ણય તે તે બીમારીની પ્રથમ, બીજી તે ત્રીજી અવસ્થા પ્રમાણે કંઈ કંઈ ઓછો આપવી તે રીતે કરવાની જરૂર છે.

એવીજ રીતે અછર્ણુ, ઝાઝ, મરડો, સંમંદણી, શ્યમ, આરો, વિપુચિકા, ઉક્તી, અમ્લપિત્ત વગેરે દરદો માટે તેના એક બે કે ત્રણ પ્રકાર નક્કી કરવા જોઈએ. તેવીજ રીતે કમજબાન માટે પણ એક પ્રકાર નક્કી થવો જોઈએ. ખાંસી, શરદી, કફ, શોષમ, શ્વાસ, ક્ષય અને રક્તપિત્ત, આને માટે પણ એક, બેને ત્રણ પ્રકાર જુદા જુદા લક્ષણો તથા સ્થિતિનો વિચાર કરી પથ્યના પ્રકાર નિર્ણય કરવાની જરૂર છે.

વાત રોગ માટે એકજ પથ્ય, રક્તવિકાર માટે પણ એકજ પ્રકારનું પથ્ય, બર્ગંદર, અર્શ અને ત્રણ માટે પણ જુદા જુદા પથ્યની જોડવણ કરવી જોઈએ. તેવી રીતે મૂત્રરોગ, પથરી, પ્રમેહ તથા મૂત્રાશયના દરદોનો પણ એક પ્રકાર જોડવવો જોઈએ. પ્રદર, રક્તપ્રદર, ઝડતુની અનિયમિતતા, અત્યંત ઝડતુઆવ, ગર્ભિણીની અવસ્થા વગેરેમાં પણ વિચાર કરવાની જરૂર છે.

પાંડુ, બિમારનાં દરદો, જરદ, ક્ષયરોગ અને વાતરક્ત જેવી બિમારી માટે પણ વિભાગવાર, દરદનાં-સ્વરૂપ પ્રમાણે પથ્ય નક્કી કરવું જોઈએ.



રક્તસમૃદ્ધી દરદો, જ્ઞાનનંતુઓને લગતાં દરદો, ફેફસાંને લગતાં દરદો, પેટનાં દરદો, આંતરડાનાં દરદો, ક્ષીણતા સમૃદ્ધી દરદો અને મેદ બાળતાનાં દરદો, આવી રીતે પણ-વિભાગ કરી શકાય તેમ છે. મગજનાં દરદો, આંખનાં દરદો તેમજ ગળાનાં દરદો અને અરિથ સમૃદ્ધી દરદો. આ પ્રમાણે પણ પ્રકાર-વિભાગ બનાવી પણ નિર્ણય કરી શકાય છે.

દોષોનું શમન કરનાર પથ, ધાતુઓની વૃદ્ધિ કરનાર પથ, શરીરનું શોધન કરનાર પથ તથા બાળકોને માટે વૃદ્ધિને માટે કે વિદ્યાર્થીઓને માટે પથ; આ પ્રમાણે પણ અવસ્થાનુસાર પથ નિર્ણયની જરૂર છે. પથ સંબંધી આવી અનેક ખટપટી બાબતો છે; છતાં એ બહુજ જરૂરી અને ઉપયોગી વિષય છે. એ માટે પ્રાચિન સંદિપમાં ઉડા ઉતરવાથી અમુક વસ્તુ આપણને મળી આવે છે પણ તેને સમજવા બાદ તેને હાલના મનુષ્યોને માફક આવે. લોકો તેને વહેવારમાં સમજી લાલ લાલ થકે તે મુજબ રચવાની જરૂર છે અને આ કાર્ય દોષ ચાર વિદ્વાન વૈદ્યોની સહાય મળતાં સરળ બને તેમ છે. કોષપણ એકજ બંધિન એ માટે પ્રયત્ન કરે તે કરતાં જુદા જુદા ચાર પ્રાંત, પંચજન, સંયુક્ત પ્રાંત, મદાસ, મુખ્ય આમ ચારે જાણુના અનુભવી વૈદ્યો હાથમાં લે તો બહુજ ઉત્તમ કાર્ય થઈ શકે તેમ છે.

જેઓ દરદીને દવા આપીને કહે કે ‘તેલ, ખટાશ મરચું ન ખાવું બાકી બધું ખાજો!’ તેમના માટે અપણને જરૂર દવાજ આવે, પણ વૈદ્યોએ તો પોતાની પ્રથમ ફરજ સમજી, આ વિષયને બરાબર જાણી પછીજ પથ બતાવવું જોઈએ. વાતરોગમાં તેલ પથ છે, પિત્તરોગમાં અમુક ચીજ પથ છે, કફરોગમાં ગરમ ચીજોની જરૂર છે, માટે તેમને તો સ્પષ્ટ કરી બતાવવું જોઈએ કે તમારે આ ચીજો ખાવી જોઈએ. મંદાગ્નિરાગનેજ અથાણું, ચટણી વગેરે રૂચી-કર પદાર્થોની જરૂર હોય ત્યાં તેને ખટાશ-મરચું ન ખાવું એમ કહેવું એ પણ ભૂલ છે. આવી ભૂલથી દરદીને જોઈતો લાભ મળતો

નથી, એ માટે પથ્ય મનાવનાં જરૂર વિચાર કરવો જોઈએ અને વધુ સ્પષ્ટતાનો દરદી જોઈનેજ પથ્યના નિર્ણયમાં કરી શકાય તેમ થાય તે ઈષ્ટ છે. પથ્યાપથ્ય બાબત એક નાનું સરખું પુસ્તક મ્હારા નરકથી પ્રગટ થએલું છે ને તેમાં અમુક રોગો માટે અમુક પથ્ય અને અમુક અપથ્ય એમ બતાવેલ છે. પણ એ રીત કરતાં તો મને પોતાને હવે ખીણ દિશા તરફ પ્રવળ કરવાની જરૂર છે તેમ લાગે છે. આ માટે લગભગ ૧૦ થી ૨૦ જાનનાં પથ્ય નક્કી કરવાં જોઈએ અને એક ખીજાને મળતાં આવે તેવા રોગના પ્રકારો અને તેની સ્થિતિ જોઈ પથ્યની ચીજો ને તેના પ્રકાર નક્કી થઈ જવા જોઈએ. બાકી બહુ લાંબું થાય તો તે પણ લોકોને માટે સરળ નહિં બને.

ખાનપાનમાં સાદાઈ એજ વ્યાધિ મટાડવાનો બીજો એક મુખ્ય ઉપાય છે. આ વાત નજર સામે રાખવાની જરૂર છે. તેથી રીતે ક્ષય જેવા વ્યાધિમાં જ્યાં ધાતુઓને પુષ્ટ કરવાની જરૂર છે ત્યાં બહુજ પથ્યની સખ્તાઈ લાલ કરતી નથી એ વાત ખ્યાનમાં રાખવા જેની છે. એવી રીતે પૂર્ણ વિચાર કરી વ્યાધિ મટાડવા માટે પથ્યની યોજનાનો વિષય વિચારવા વૈદ્યસમાજ પામે મારી નમ્ર વિનંતિ છે, આશા છે કે જોમને આ દિશામાં પ્રેમ હોય તેઓ કોઈ પણ પ્રકાર માટે પોતાનો અનુભવ સરળ રીતે વૈદ્યસમાજ સમક્ષ રજુ કરી, ઉપયોગી દિશાની ચર્ચામાં ભાગ લેશે. સેવકને તેથી આનંદ થશે ને તેમની સલાહનો તેમની ઇચ્છા હશે તો સદુપયોગ પણ કરી શકાશે. ઇલક્ષમ્

## પ્રસૂતિ સમયે કસ્તૂરી

એક અનુભવ નોંધ

પાંચેક વર્ષ પરની આ વાત. હું હિના પ્રેક્ષીય કરતો. અને ત્યાં નવા નાગરવાડામાં દેશાઇ ગૃહસ્થના ઘરમાં ભાફન હતો. એક રાત્રિએ ૧૧ વાગ્યે બહારથી ક્રોધએ દ્વાર ખખડાવ્યું. મેં તો તુરતજ દ્વાર ખોલી નાંખ્યું. અને હજુ કંઈ પુછું ને પહેલાંજ આવનાર વ્યક્તિએ શું દઈ છે તે કલા સિવાય માગણી કરી કે “કંઈક દવા આપો”. અમુક પ્રસંગો એવા હોય છે કે તે ગુપ્ત રાખવા પડે છે. એવી જૂની પ્રથામાં, આ પ્રસૂતિ સમય પણ બહુજ ચૂપકીદીથી પસાર કરવો પડે છે. જેટલી વાત બહાર પાડો તેટલી પ્રસૂતા કંટાળ તેમ માન્યતા છે.

આવનાર ૬૦ વર્ષની મુસલમાન બહેન હતી અને સ્વાણી હતી. હું તેને બરાબર ઓળખતો એટલે કેપરનું કારણ સમજી મેં તેને ડોક્ટર પાસે જવા કહ્યું; પરંતુ તેણે છદ્દ પકડી અને “ત્યાં તો કાયદાન જેવું કંઈક આપશે. ખીલું શું આપે, તમે કાંઈ ન આપો?”, તેમ તેણે કહ્યું. મારે દવાખાનું ગામના મધ્ય ભાગે હતું. અને ઘર છેક દૂર. દવા પણ તાત્કાલિકજ આપવાની. આ બધા વિચારથી ઘરમાં થોડી કસ્તૂરી હતી, તેમાંથી થોડીક આપી અને ઉચિત અનુપાન સાથે આપવા કહ્યું. પાંચજ મિનિટમાં મારા મિત્રનો અવાજ સંભળાયો અને તેઓ આશીર્વાદ આપતા જણાયા. મતલબ કે કસ્તૂરીએ ધાર્યું કાર્ય પાર ઉતાર્યું અને પ્રસવ સુખરૂપે થયો.

આ પગી ઉનામા કેટલાક ગૃહસ્થોએ કસ્તૂરીનો પ્રસન્નિ સમયે ઉપયોગ શરૂ કર્યો હતો.

વર્ષ પરની વાત નગાજો મરી નિમણુક થયાને બેજ મદિના થયેના એક સાગના સાનેક વાગને શેનુજી નદીના તટપર થેડા મિત્રો સાથે હુ બેઠેનો હતો. ત્યાં એક બાધ સામ્રકલ લમ્પ તેડના આવ્યા આનહનો પ્રસંગ ઝેડી તુગત સાથે ગયો. હું જે ધર નજ-દીક રહેનો હતો ત્યાં નજદીકમા, એક ત્રિશા શ્રીમાળા વણિક ગૃહસ્થને ત્યાં તેમની પુત્રવધુ પડેનીનારના અધુરે માસે પ્રસન્નિમા પીડાતા બેથા પાસે એક વૃદ્ધ સુયાણી બહાર પુરૂષોની ઠંક ૨૪ કલાકથી આ બાળ પીડતી હતી એમ જણાયું. જેમની સારનાર તબે હતા તેમણે તેમને સલાહ આપેલી કે બાનનગર મોની હોસ્પિટલમા ઓપરેશન અથે મોન્ડર રસ્તે લઇ જાઓ.

હદીની સ્થિતિ બેધ શક્તિ શુદ્ધિ વીક હતા, પણ સતત ચોરીશ કનાકથી આ સ્થિતિથી સહ્ય મુઝાએના હતા તેમના વડીન નર્ગ અને સુયાણી સાથે સનાહ કરી કસ્તૂરી એન પ (બરાબર તોળાને) નાગરવેનના પાનમા ખનરાની ઉપર દૂધ (સહેજ ગરમ), તેમા અરધા બાગ ત્રી નાખી પાનાનુ કહ્લુ વીશેક મિનિટ વીત્યે મને ફરી માણસ તેડના આવ્યો પડેયો ત્યાં તે ગલનો સુખ્મપ નિકાલ થઇ ગયો હતો. બીજી ખાનપાનની જે કામ ચચના કરની હતી તે કરી.

આશરે ત્રણેક મહિના પર હુ પાવઠી ગયેનો મ્હારા કટુબના એક બૂના ઓગખીના ગૃહસ્થ ત્યાં રહે છે તેમને ત્યાના પ્રસન્નિનો ટાઇમમા મે કસ્તૂરીની યોજના કરેલી, તે પણ વગર અડઅણે ફળીવૃત્ત થઇ છે.

કસ્તૂરી માટે મારો આ મત નાયતા અને પ્રયોગ કરતા ચિમ્તિકે બાળક આહુ આ થુ છે કે નહી તેની ખાતરી કરી લેની.

# કેટલાંક પુસ્તકો

એટલે કે અવલોકન માટે મારા તરફ આવેલાં છે તેટલાં.

૧. આરોગ્ય દિપક-આગ ૧-૨, લેખક અને પ્રકાશક, ડૉ. પ્રહ્લાદજી કે. પંડ્યા, વડાલીકર, ખેડખલા ૧૦+૨૪+૬૬+૧૦૨+૪, કાઉન ૧૬ પેજ, કી. ૨૧-૧૧.

૨. સંતતિ સંયમન-લેખક અને પ્રકાશક, વૈદ્ય જાદવજી નરભેરામ શાસ્ત્રી, યાદવ રસશાળા, શેઠલા (તા. બગાણા), ૬+૫૭ કાઉન ૧૬ પેજ, કી. ૬ આના.

૩. શીતળા-લેખક અને પ્રકાશક, નં. ૨ મુજબ, પાનાં ૩+૩૬, કી.મત નથી, કદ ઉપર મુજબ.

૪. અનુભુત યોગાવલી-લેખક, પ્રકાશક, કદ, નં. ૨ મુજબ. પાનાં ૬+૫૨, કી.મત આઠ આના.

અને, એનું અવલોકન લખવું કે કેમ એ બાબે મારા મિત્રોમાં બે મત થવાને કારણે એકે તો કેવળ તેનો નિર્દેશ કરવાનુંજ સ્વચ્છ. ખરું જોતાં, ઉપલાં ચારેયમાં કાષ્ઠપણ એવું અ-વેપણસમું કે ગંભીર મનનવાળું પુસ્તક નથી. ૧જું તો જનસમાજને મારેજ બહાર પાડ્યું હોય, 'ધર પ્રાંતમાં આ પહેલો પ્રયત્ન છે.' ચાર છ વિશાળ પુસ્તકો વાંચીને તેના ઉતારાઓ ૧લામાં છે અને લેખકે તે કબુલ કર્યું છે. વાક્ય રચના ઘણી બેહુદી અને વિષયની પીરસણી ખાસ મેળવાળી નથી લેખકે એક બાબતપરથી બીજી બાબત ઉપર કુદકા માર્યા છે. સૂવેણને એમાંથી કશું નવું મળશે નહીં અને સામાન્ય વાંચક એમાંથી કેટલું મેળવી શકશે એ પણ વિચારવા જેવું છે.

પાછલાં ત્રણમાંનું ૨જું પુસ્તક એક ખૂબ ચર્ચાતા વિષયને હમેશની રીતે છેકે છે. લેખકે પોતાના વિષયને ઠીક અભ્યાસ કર્યો છે એમ કહી શકીએ. તો પણ ૧૯૩૪ લગીનાં તે બાબતનાં તાજેતરનાં સાહિત્યની તેમને ખાસ ગમ નથી. જી પાનાના એ પુસ્તકમાં કેવળ વિસ પાનાંજ સંતતિ સંયમનનાં સાધનો વીગે ચર્ચા કરે છે. તેની આગળનાં પાનામાં લેખકે ઉપદેશક, દિસ્તુક, અને ખખરવાહક અને છે. તેમણે જે 'કે દેશી' નુસ્ખાઓ પુસ્તકમાં આપ્યા છે તેનો તેમનો પોતાનો અનુભવ કશો જણાવ્યો નથી. પરદેશી 'નુસ્ખા'ઓમાં આ 'વાંધા જેવું' નથી, 'ખાસ હરકત નથી' એવાં ટાંચણ મુક્યાં છે, જે કાર્ય એક સુધે એ ન કરવું જોઈએ. જો જનતાને સંદેશોજ આપવો હોય તો તે સ્પષ્ટ હોવો જોઈએ. તેમાંય તેમણે છેવટના પાનમાં (૭૫ મું) નીચેના પેરેબ્રાહમાં સંયમન (?) માટે જે રીત બતાવી છે, તેનો વિરોધ આખી દુનિયામાં થઈ રહ્યો છે. તે બાબત તેમણે વધુ સાહિત્ય વાંચ્યું હોત તો તેમને ખખર પડત.

નં. ૩માં લેખકનો પોતાનો અનુભવ ધણીજ સરસ રીતે આલેખાયેલો છે અને અભ્યાસીઓએ અને ચિકીત્સકોએ એ મંગાવીને વાંચી, વિચારી જવા જેવું છે.

નં. ૪ માં સો નુસ્ખાઓ લેખકે આપેલા છે. તે અનુસુત છે એમ લખવા કરતાં તેઓ હીંમતથી તે કષ્ટસાધ્ય છે તેમ કહી શકશે? લેખકે પોતે બનાવટોના બેદલરો સારા વેલો નથી રાખતા એમ લખ્યા પછી પોતાની દવાઓની જા. ખ.માં સંદિગ્ધ નામોવાળી દવાઓ ન રાખવી જોઈએ.

પાછલાં ત્રણે પુસ્તકોની છપાઇ અને બાંધણી પ્રથમના કરતાં ઠીક છે વાક્યરચના ચારેયમાં ખાસ સુંદર નથી. અશુદ્ધિઓ પણ સારી પેઠે છે-ખાસ કરીને પ્રથમમાં.

એક દિંદી પુસ્તક મહાત્મા ગાંધીજીના વિચારોનું મુગમ ચિત્રીત્સા મારા એક મુદ્દાનીએ વખાણુ હતું તેનો તો માત્ર નિર્દેશ કરીને સંતોષ માત્રુ છું.

લેખકો અને પ્રકાશકોને ખાસ લગ્ગમણ છે કે 'વાચિક'માં અવલોકન માટે' ફક્ત વેલો કે વેલગ્રામ વિદ્યાર્થીઓ માટે લખાણેનાં પુસ્તકોનું તેઓ મોકલે. અને તે પણ માત્ર વર્ષનાં હોય તોજ મોકલે. બાકીનાં પુસ્તકોની માત્ર નોંધજ લઈ શકાશે.

પ્રતાપકુમાર પોપટલાલ વૈદ્ય

૧૧/૧/૨૦૨૨ : ૧૧/૧/૨૦૨૨

સામયિક પ્રકાશનો

આપણાં અને બીજાનાં

વધી પડેલી પાન સંખ્યાને લીધે, જે બીજી બાબતો રહી ગમ, તેમાં પ્રકાશનોનો નિર્દેશ અને તેમાંથી આપવા ધારેલા ઉપયોગી ઉત્તરોઓ-દા. ત. 'આયુર્વેદ વિજ્ઞાન'માં આવેલા 'સર્પમંઘા' વિષેના વૈદ્યરાજ આપણા લાઇના લેખમાં, એમણે છેવટે દોરેલાં અનુમાનો વાંચી વિચારવાં જેવાં છે, તેવા-રહી ગયા.

વરતુનઃ આ પ્રકારના લેખો ધણીવાર 'આયુર્વેદ વિજ્ઞાન'માં વાંચવાને મળે છે. પરંતુ એ માસિકના ગોઠવણી, નિર્દેશનકલા, વિગેરે ઘણાં અધુરાં છે. સારા લેખને અજાણે અને ધણીવાર પરબાધનાં માસિકોના ઉત્તરોઓ આપવા પડે છે. વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યને કલાત્મક રીતે ગોઠવી તો શકાયજ, ફક્ત તેને માટે અંગત રસ અને અંગત મહેનત લેવાવી જોઈએ. લેખોનો ચોકડો જાખખાને

મોક્ષની આપી, છાપખાનાના મેનેજરની દક્ષતા ઉપર આધાર ના રાખવો જોઈએ.

“વૈદ્યકદ્વય” હવે ૪૦ પાનાનું સાદિય રજુ કરે છે: તેમાંના આઠ પાના ‘અગાઉ’ના લેખોના છે તે આપવાની નીતિની કદર હું કરી શક્યો નથી આ મામિક વૈજ્ઞાનિક કૃતતા જનતાને માટેનું વિશેષ કરીને છે નિવમિતના તેનો સૌથી મોટો ગુણ છે “અન્યક પ્રેશર”નો અંક રજુ કરી એક અનુકરણીન તત્ત્વ તેના તંત્રીએ દાખન કર્યું, પણ એ અંકની તુલના કરીએ તો વખાણમાં વૈદ્યોની દ્રષ્ટિએ બહુ ઓછું કહેવાનું રહેશે. ગોઠવણી અને નિર્દેશન કળામાં આ પ્રકાશન વિરોધ ખાન આપે છે. ‘આરોગ્ય સિધ્ધાંત’ના હમણાના અંકો જોવા નથી, પણ અગાઉના જે અંકો જોવા છે તેને પણ ઉપનું પ્રમાણ લાગુ પડે છે.

‘આયુર્વેદ પિતાન’માં જાહેરાતખરો આનતી નથી—એક શિવાય. ‘વૈદ્યકદ્વય’ અને ‘આરોગ્ય સિધ્ધાંત’ દર અંકમાં પોતાની સરથાના આઠ દસ પાના ઉપરાત પરાધ જાહેર ખબરો પણ મધ્યમ ભાવે સ્વીકારે છે. ‘આયુર્વેદ’ને હું વૈદ્યકીય માસિક માનતો નથી બાકી આયુર્વેદને વખાણનારા ઉપર—છદના લેખો હજુ કયા લગી રજુ થયા કરશે એ તો જાગવાન એકજ જાણે.

મરાઠી સામયિકોને હાલ તુરત હું વેગળા રાખું છું.

અંગ્રેજીમાં કલકત્તાનું ‘જર્નલ ઓફ આયુર્વેદ’ નામિન્યભરેતું હોય, અંગ્રેજી ભાષા બોનનાર દરેક વૈદ્ય અને વૈદ્યકીય વિદ્યાર્થીએ અપનાવવા જેવું છે. તેમાં કેવીકનાર સામાન્ય જ જનો આની જાન છે તે તેના તંત્રીએ ની પુગસના અભાવેજ અને વ્યવસ્થાપકની ગેર સમજને લીધેજ હશે. તે જાહેર-ખબરો સ્વિકારે છે કોદાપમથી ૧૧૧ વર્ષથી ‘વૈદ્યસારથી’ નામનું સામયિક શ્રી. નારાયણ શક્તર મુમતા તંત્રીપદે ચાલુ રહ્યું છે. તે અર્ધું અંગ્રેજી અને અર્ધું તેનું ભાષામાં છે. દિદી વૈદ્યકીય સામયિકોથી હું અપરિચિત છું.



કલકત્તામાંથી ઇન્ડિયન રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટના આશરા હેઠળ 'ઇન્ડિયન મેડિકલ સાયન્સ' નામનું ત્રિમાસિક હવે પછીની 'વિન્યા-દશમીથી શરૂ થશે. તેના તંત્રીમંડળના મુખ્ય તંત્રી શ્રી. એમ. આર. સામી, (એન્ડોર) છે. તેને જોવા પહેલાં તો શું લખાય ?

"હું ઇચ્છું છું ઇન આયુર્વેદ" નામની સારા ભારતવર્ષોના વૈદ્યોની નામાવલી અને હુંક પરિચયમાત્રા શ્રી નારાયણ શંકરન મૂલ ક્રોડાયમ-પ્રસિદ્ધ કરવાના છે. આ પ્રકાશન સાથે આપવા જેવું છે. એક તો આ જાનના પરિચયગ્રંથની આપણને જરૂર છે—કેવળ નામાવલી કશું સાધી ન શકે. મારા જોવાને તો સ્વચ્છાતિની વિશિષ્ટ જાણ લેવા માટે કોઇને મળું ત્યારેય વસ્તીપત્રક વાંચવું પડે. તેવાને આ પરિચયગ્રંથ અગત્યનો છે. સદ્ગ્રાહ આપવા માટે તો હું બહુ ન્હાનો માણસ છું પણ સંગઠન ખાતર અને આંતર-પ્રાંતીય પરિચય વધે અને કાયમ રહે તેને માટે આવા પ્રકાશનમાં સહકાર આપવા સાહુને સ્થાના કરે ?

આ દરેક પ્રકાશનની જવાબદાર વ્યક્તિઓ મને એક વા ખીજી રીતે ઓળખે છે. તેઓને તેમની પૃષ્ઠિઓ પ્રત્યેની મારી શુભ લાગણીઓ અને નિષ્ઠા માટેની ખાત્રી હોવીજ જોઈએ અને આ હુંકાન્ટ્ય પરિચયમાં તેઓને જોડું તો નહીંજ લાગે એમ મને આશા છે.

પ્રતાપકુમાર પોપટભાઈ વૈદ્ય.

# જાણુકારોને મતે

## ૧. આયુર્વેદિક શોધખોળ

દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

**જ**ાના જમાનાને જેમ શબ્દપ્રમાંણ, આપ્ત વાક્ય, સાસ્ત્ર વચનની એક જાતની ઘેસછા હતી તેમ આ નવા જમાનાને વિજ્ઞાન અને શોધખોળ શબ્દોની ઘેસછા લાગી છે. સાસ્ત્ર કે વિદ્યા કરતાં વિજ્ઞાન કહેવાથી જાણે ગૌરવ મળી જવું હોય એવી ભ્રાંતિ લોકોને છે. અને શોધખોળ શબ્દનોયે ધણો મોહ લાગ્યો છે. અને એ મોહથી શોધખોળનાં મંડળો સ્થાપવાની પ્રવૃત્તિ આજકાલ સામાન્ય થઈ પડી છે. શોધખોળ કરનાર મંડળ ન હોય એમ હું નથી કહેતો પણ મંડળ સ્થાપવાથી શોધખોળ થઈ જાય એમ માનવું મુશ્કેલ છે. શોધખોળ એ તો ધણો વિરલ છે.

ગુજરાતના એક ભારતપ્રસિધ્ધ સમર્થ વિદ્વાન અને ચિંતક સાક્ષરે નીચેની મતલબનું કહેલું યાદ આવે છે. ‘શોધખોળ તો દૂરની વાત છે. પણ ગુજરાતમાં વિદ્વાનું વાતાવરણ જામે એમ હું તો ધરખું છું.’ (અજબત મને એમના શબ્દો બરાબર યાદ નથી પણ મતલબ આવી હતી) અને વાત સાચી છે. પહેલાં વિદ્વાનું વાતાવરણ જામે, પોતપોતાના વિષયમાં લગભગ પારંગત કહેવાય એવા વિદ્વાનો પાકે, ત્યારપછી એમાંથી પોતાના વિષયમાં નવી શોધ કરે એવા કાષ્ઠ પ્રતિભાશાળી નીકળે, આ સ્વાભાવિક ક્રમ છે. પછી ધૃશ્વર કૃપાથી જેને કુદરતનાં ચેડાં કહેવામાં આવે છે એ રીતે કાષ્ઠ વાર આસપાસ અવિદ્વાનું વાતાવરણ હોય અને કાષ્ઠ વિરલ પુરૂષ ભારે નવી શોધ કરે એવું બને છે. પણ

એવા બનાવો જોટલા જૂના વખતમાં બનતા તેટલા આ ચમત્કારમાં  
અધ્યાત્મગતના જમાનામાં નથી બનતા.

હવે પ્રસ્તુત વિષયમાં, એટલે આયુર્વેદિક શોધખોળના વિષયમાં  
ઉપર કહેલો સ્વાભાવિક ક્રમજ સંભવિત માનીએ તો પહેલો પ્રશ્નજ  
એ ઉઠે છે કે ગુજરાતમાં આયુર્વેદ વિદ્યાની શી સ્થિતિ છે? ગુજરાતનીજ  
વાત શા માટે, સમસ્ત ભારતમાં આયુર્વેદમાં પારંગત ગણાય એવા  
વિદ્વાનોની સંખ્યા મોટી નથી એ સર્વવિદિત છે. અને છેલ્લાં થોડાં—  
૨૫-૩૦ વર્ષોમાં આયુર્વેદના અધ્યયનનો ધણો પ્રચાર થયો છે. નિ. ભા.  
આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠની પરીક્ષામાં તથા બીજી સ્વતંત્ર પરીક્ષા લેતી  
સંસ્થાઓની પરીક્ષાઓમાં ઘણી મોટી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ ગેસે છે.  
એ હકીકતજ આયુર્વેદના અભ્યાસનો બહોળો પ્રચાર સ્વયં છે. જૂના  
વખત કરતાં આયુર્વેદના અભ્યાસનો વિસ્તાર વધ્યો છે એ તો  
ચોક્કસ હકીકત છે પણ જેમ વિસ્તાર વધ્યો છે તેમ ઉંડાણ  
વધ્યું છે ખરું? ગુજરાતના એક આંતર પ્રાંતીય પ્રતિજ્ઞાવાળા આયુ-  
ર્વેદના પરમવિદ્વાને થોડા વખત પહેલા કાંઈક ખેદપૂર્વક કહેલું કે “આ  
જમાનામાં અન્ધનો ઉડે. અભ્યાસ, પંક્તિત ગેસારવાની વ્યુત્પન્નતા  
ભાગ્યેજ નેવામાં આવે છે.” વાત સાચી છે. જૂના જમાનામાં જૂની રીતે  
શીખેલા વંદોમાંથી થોડા ગ્રથમ પંક્તિતના વિદ્વાનોમાં જે પારંગતતા  
નેવામાં આવે છે તે નવા જમાનાના શિક્ષિતોમાંથી કાંઈમાં દેખાય છે  
ખરી? એ પ્રશ્નનો જવાબ નિરાશાજનક છે. મતલબ કે શોધખોળની  
ભૂમિકા તરીકે જે વિદ્યાનું વાતાવરણ આવશ્યક છે તે ઉત્પન્ન ક્યાં વગર  
શોધખોળની વાત કરવાનો શો અર્થ છે?

આમ કહીને કાંઈએ શોધખોળ માટે પ્રયત્ન ન કરવો એમ કહેવાની  
મારી મતલબ નથી. એવું કાંઈથી કહી પણ ન શકાય. જોનામાં અમુક  
દિશામાં નવું શોધવાની શક્તિ હશે તે તો પ્રયાસ ક્યાં વગર રહેશેજ  
નહિ. સ્વ. જયકૃષ્ણ ધન્વજીએ સંદિગ્ધ નિષ્કૃયની દિશામાં જે કાર્ય  
કયું તે સ્વયં સ્પુરણાથીજ કયું હતું. પણ એક સમિતિ બનાવીને  
શોધખોળની દિશામાં આપણે કાંઈ કરી શકીએ એ વખત હજી આવ્યો  
નથી એવો મારો મત છે.

કેન્દ્રીય આયુર્વેદાનુસંધાન સમિતિના મંત્રી ધી. ગોપીનાથજીને જે અનુભવ થયો છે તે મારા મતના ઉદાહરણરૂપ છે.

અગ્ર કયા ક્રિયા જાય ? એ મથાળાથી એમણે ‘આરોગ્ય દર્પણ’માં નીચેનો કટકો છાપ્યો છે.

“અભિય લાસતર્વાય આયુર્વેદ મકામંડળે રથ મા વાર્ષિક અધિવેશનમાં અમદાવાદમાં કેન્દ્રીય ‘આયુર્વેદાનુસંધાન સમિતિ’ની રચાવના કરી હતી. એ સમિતિના સભ્યો બનાવવા માટે મેં યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરી જોયો. લગભગ ૩૦-૪૦ પગેમાં આપીલ તથા નિયમાવલી પ્રકાશન માટે મોકલી. વ્યક્તિગત ૧૫થી ૨૦યો બનાવવા માટે પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ આશ્ચર્ય છે કે એક પણ સભ્ય ન થયો. નિસરેડે મારી કાર્યપ્રણાલિમાં દોષ હતો. પણ જ્યારે સંમેલનને એવી અયોગ્ય વ્યક્તિને મંત્રીપદ આપ્યું ત્યારે એ એની ભૂલ છે. વૈય સમાજે કાં તો આ ભૂલ સહન કરી સેવી જોઈએ અથવા તો એને સુધારવી જોઈએ. આ રીતે ઉદાસીન રહેવાથી કામ નહિ થાય. બહુજ નમ્ર ભાવથી હું વાંચનારાઓને ‘શું’ હું’ કે હવે શું કરવું ?

મારો નો મત એવો છે કે હવે સદસ્ય વધારવાની વાત બાજુ ઉપર રાખીને વ્યક્તિગત ૧૫થી કાર્યનો આદંભ કરવો જોઈએ અને સૌથી પહેલાં ફાર્માકોપીઆની તૈયારીનો યત્ન કરવો. પણ આ કાર્ય હું એકલો નહિ કરી શકું માટે જે સભ્યનો આ કાર્યમાં રસ લેના હોય તેઓએ તરતજ સમ્મતિ લખવાની કૃપા કરવી.”

(મૂળ હિંદીનું ગ્રન્થસ્તી.)

ચિન્તિત ગોપીનાથ

શ્રી. ગોપીનાથજીને જે અનુભવ થયો એમાં એની કાર્યપ્રણાલીમાં દોષ છે એમ હું માનતો નથી. પણ કાં તો શોધખોળ જેવી વાતમાં વૈદ્યોને રસ નથી અને રસ નથી કારણ કે શોધખોળમાં રસ લગ્ન શકે એટલા વિધાના સંસ્કારો નથી, અથવા તો મેં ઉપર કહ્યું તેમ આવી સમિતિ-દ્વારા શોધખોળનું કાંઈપણ કામ થઈ શકે એવું માનતા નથી. કદાચ બેય કારણ છે. પણ હવે શું કરવું ? એ પ્રશ્નનો જવાબ મિત્રભાવે આપ્યું, તો આ કેન્દ્રીય અનુસંધાન સમિતિ વાંછી નાખરી એમ કહું અને વ્યક્તિગત કામ કરવા માટે તો સંમેલનના દરણ વિના પણ હમેશાં મેદાન ખુલ્લું જ છે.

ફાર્માકોપીઆની તૈયારી તો સ્વતંત્ર વ્યવસાય વિષય છે એટલે એને મુલતવી રાખવો પડશે.

## ૨. આયુર્વેદ અને પ્રગતિ: એક દિશાસૂચન.

મુંદરલાલ નાથાલાલ લેખી

**આ**યુર્વેદના સમૃદ્ધ રત્નભંડારને અર્વાચીન દૃષ્ટિનાં આપની જરૂર છે. આ દશામાં થયું યશ્ન શકે તેમ છે. દાખલા તરિકે નેત્ર અને કર્ણવ્યાધિમાં વપરાતાં દ્રવ્યો મૂળ સ્વરૂપમાં આયુર્વેદિક નિર્ધારણોમાં અનેક છે. આવાં દ્રવ્યોને સહેલાઈથી ગાંઠજળમાં ઓગળી શકે તેવા રૂપમાં, લાંબો સમય ટુગાર્ધ ગયા સિવાય, સડી ન જાય અને બગડી ન જાય તેવા રૂપમાં, સ્તવરૂપે કે ભૂકારૂપે, પ્રવાહીરૂપે કે રસદ્રવિયારૂપે જળગતી શકાય, તેવી રીતે તૈયારી કરી બજારમાં મૂકવાની જરૂર છે. કર્ણવ્યાધિને માટે દ્રવ્યોના સ્વરસ કે કષ્ક ને તેજો સાથે પકાવી, તેવાં અનેક તેજો વિવિધ કર્ણવ્યાધિઓ માટે તૈયાર થઈ શકે તેમ છે. અનેક દ્રવ્યો દ્વારરૂપે, દ્રવરૂપે કે ભૂકારૂપે વાપરી શકાય તેમ છે. આ દૃષ્ટિએ જો દ્રવ્યોની બનાવટોનો વિચાર કરીએ તો આયુર્વેદની દ્રવ્યસમૃદ્ધિ આપણને જરૂર મુશ્કેલી બનાવે.

દાખલા તરિકે, નેત્રરોગમાં દારૂહળદર, ચીમક, સીશમ, ખાખરા, નિર્મળી, સિંધવ, મરી, લોમડો, અગધિયો, હરડે, ફટકડી, સાકર, સરગવો, વડનું દુધ, આંબલીના પાનનો રસ, આમળાં, હરડાં, બહેડાં, હીમજ, જોડીમધ વિગેરે અસંખ્યાત દ્રવ્યો સુશ્રુત. વાગ્ભટ્ટ, શાર્કાંધર, ભાવપ્રકાશ અને નિર્ધારણોમાંથી મળશે. કર્ણરોગમાં યુગળ, ચુંબ, ધાવડી, કડવી તુંબડી, અરણુ, લોંબુનો રસ, સમુદ્રશીલુ, લોંબોળીનું તેજ, સરશીયું, તલનું તેજ, લસણ, આકડાનાં પાન, ડમરો, સરગવો, અથેડાનો દ્વાર અને કષ્ક, કેળનો રસ, ત્રિકટુ, વજ, જાંબ તેમજ કરંજ વિગેરે અનેકાનેક દ્રવ્યો છે. આ દ્રવ્યોમાંથી અમુક અમુક દ્રવ્યોનો ઉપયોગ નેત્ર તેમજ કર્ણવ્યાધિના અમુક અમુક વિશિષ્ટ ઉપદ્રવોને અંગે વપરાય છે, જેમકે કાનની દુર્ગંધ માટે આકડાના દુધમાં પકવેલું સરોકું ઘી, જાંબના રસમાં પકવેલું તેજ, કાનના પડ માટે

ચંબ્રેલીના પાનના રસથી પકવેલા તેલનાં ટીપાં, કાનના કીકા માટે વજનો ભૂકા, કાનના ચસકા માટે લસણ, આદુ પ્રત્યેકનો ગરમાગરમ સશેકા રસ કે લોણુના રસમાં સિધ્ધ કરેલું તેલ, પણ સાથે ગંધ અને જંતુનાં નિવારણ માટે આકડાના દૂધ કે સ્વરસમાં પકવેલું ઘી, બહેરાટ માટે ગિરવ તૈલ કે અથેડાના દ્વાર અને કલ્કમાં પકવેલું તેલ, કાન સાફ કરવા સમુદ્ર શીણ અને લોણુનો રસ, કાનમાં ચાંદા સાથે પણ માટે પીળા કાઢીની ભસ્મ વિગેરે વિગેરેનો-વિશિષ્ટ વ્યાધિ માટે વિશિષ્ટ દ્રવ્યોનો ઉપયોગ થાય છે. તેમજ નેત્રરોગને અંગે-નેત્રસાથે વાવળ; નક્તાંધે, ખાખરો અને ભાંગરો; નવનેત્રકાપે કળથી, સરગવો; અભિજ્યન્દે, ઈદ્રવારૂણી; તિમિર અને જાંખમાં આમલીના પાનના રસ સાથે મરીના દાણાનો ઘસારો કરી ટીપાં નાખવાં, અણુને કતકખીજ અને સિંધવ. આંખના ખળીયા કે શીતળામાં શુંદાની છાંયનો ઘસારો, વિગેરે વિગેરે વાપરી શકાય છે.

આજના ધમાલીયા જીવનમાં પ્રત્યેક વૈજ્ઞને સમય અને વિવિધ સામગ્રી સાધનનો અભાવ હોય છે. તેવા સમયે પ્રત્યેક વ્યાધિનાં વિવિધ લક્ષણોપલક્ષણો માટે ચોક્કસ દ્રવ્યો નક્કી કરી બજારમાં મૂકવામાં આવે અને કેાઈ હાર્મસી કેવળ નેત્રનાંજ દ્રવ્યો વેચે, કેાઈ કણુનાંજ દ્રવ્યો વેચે તો વખત જતાં વૈદો ઉર્ધ્વજનુવ્યાધિઓની ઉપેક્ષા કરે છે અને તેવી ચિકિત્સામાં રસ લેતા નથી તે રસ લેતા થાય. નાસારોગ માટે સામાન્ય ચિકિત્સા ઘણી છે. તેથી રીતે સધળાજ રોગો માટે કરી શકાય. જમાનાને અનુકૂળ દ્રવ્ય સામગ્રી સારી અને સસ્તી મળી શકે તો તેનો બહોળો પ્રચાર જરૂર થાય. યોજક્ષત્ત્વકુર્લભઃ જેવો અત્યારે તો ધાટ નેવામાં આવે છે.

દુકામાં આજે આયુર્વેદનાં નિદાનચિકિત્સાનાં સાધનોમાં સ્પુરતા સરલતા, વિશદતા અને સુવ્રભતા દાખવે થાય તો પ્રગતિના માર્ગમાં ઘણીજ સરલતા થાય. વૃદ્ધત્વ અને લઘુત્વથીમાંથી વ્યાધિવાર શ્લોકા અને સૂત્રો જૂદાં પાડી ભારતભૈયન્ય રત્નાકર અને રસયોગસાગર તેમજ નિર્ધંદુઓની મદદથી પ્રત્યેક વ્યાધિનાં નિદાનચિકિત્સાનાં વિવિધ

પુરતકા છપાવી વૈજ્ઞાના ઉપયોગ માટે મુદ્રાય તે આ દિશામાં મદતની પ્રગતિ સાધી શકાય અને પ્રચાર વધે છે.

મારી ખાત્રી છે કે વૈદ્યસમાજ ૧૮૩૨ જનમૃત બન્યો છે અને આ દિશામાં કાર્ય થઈ રહ્યું છે અને વધુ થશે. આ તો માત્ર દિશાસૂચન છે.

નડિયાદ તા. ૨૫-૫-૩૭

\*

\*

\*

### ૩ નિખિલ ભારત આયુર્વેદીય મહામંડળ

મનીન્દ્ર કુમાર મુખર્જી

**૨૬** વર્ષોનું અસ્તિત્વ ધરાવનારી આ સંસ્થા હમણાં કેટલાક સમયથી પોતાની સાર્થકતા ગુમાવી બેઠી છે. રુદ્ધગત કવિરાજ શિરોમણી શામ-દાસ વાચસ્પતી જેમને બિકાનેરના સંમેલનના પ્રમુખ થવા માટે ફરી ફરીને વિનંતી કરવામાં આવી હતી, તેઓએ મને એક વાર એ બાળ-તોમાં દેખું હતું કે “આ સંમેલનના પ્રમુખ થવામાં મને કશો ઉત્સાહ નથી અને તેમાં કશું સન્માન પણ દેખાતું નથી. એ સ્થાને તો છેક છેલ્લા દરજ્જાના માણસો પણ બેસી શકતા જણાય છે.”

દાક્ષિણાત્યો પણ મહામંડળને સુધારવાનો કે બંધ કરવાનો ઉદ્દેશ લઈ બેઠા છે. કદાચમથી પ્રસિદ્ધ થતાં અંગ્રેજી માસિક ‘વૈદ્ય સામ્ય’માં મહામંડળ સામે એક સહુસહુતી ચર્ચા પ્રસિદ્ધ થઈ હતી અને મહા-મંડળનું માથ કાઢતાં સારાએ આયુર્વેદિક દિંદને પહોંચી વળવા તે અશક્ત નીવડ્યું છે તે જણાઈ આવે છે. એ વિસ્તાર આયુર્વેદ નેટવર્ક વિશાળ છે અને તેટલો ગંભીર પણ છે.

આનું એક પ્રમાણ મારા પ્રમુખપદ હેતુજ મજેલ એલ ઇન્ડીયા હેરીડિટરી લીગના ગત ડિસેમ્બર માસના અધિવેશનનો ખીજા નંબરનો હવા છે. એ કહે છે કે “આ સંમેલન આયુર્વેદને પ્રતિકૂળ એવી આપ-ખુદ વ્યક્તિઓના જોરશોરે કેવળ નિષ્ક્રિય બનેલા મહામંડળનો અને તેની વિવિધ કૃતિઓનો વિરોધ કરે છે અને તેના પ્રતિનિધિત્વનો પણ ઇન્કાર કરે છે.”

એટલે મહામંડળનું છેલ્લાં ૨૫ વર્ષોનું સરવૈયું લો તો જણાશે કે; (૧) મદ્રાસનું બોર્ડ ઓફ ઇન્ડિયન મેડીસીન કાયદો કરીને વૈદ્યોને ‘ખી’ વર્ગમાં મુકી તેમને પછાત પાડવાનો બદકે છેક બેસાડી દેવાનો યત્ન કરે છે, છતાં મહામંડળ મૌન છે.

(૨) કાશીની બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી આયુર્વેદ અને પાશ્ચાત્ય એલોપથીનો મિશ્ર અભ્યાસક્રમ ગોઠવે છે ત્યારે મહામંડળ મૌન છે.

(૩) મદ્રાસની શાળામાં પણ આમજ થયું છે છતાં મહામંડળ ઠંડું છે.

(૪) આઇ. એમ. એસ. કેપ્ટનો ‘પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન અને શસ્ત્રોપ-ચાર શાસ્ત્ર વિના આયુર્વેદ નહીં ન શકે’ એમ કહે છે, એને મહામંડળ વેદવાક્ય શા માટે માને છે? અને એમ કહી પ્રગતિ શા માટે રોકે છે?

(૫) સાચા લેભાગુઓના વૈદ્યકીય તમાશાઓ સામે મહામંડળ આંગળી સરખાવે કેમ હાકાવતું નથી?

એટલે, મારે તો ઘણી દિલ્લગીરી સાથે મહામંડળનું મોત ઇચ્છવાનો ઇરાદો જાહેર કરવો પડે છે.

આ કાર્યમાં હિત્તર હિંદ પણ સામેલ છે. ગયા માર્ચમાં મુરુકુળ વિદ્યાલયના આચાર્ય નીચે હરદ્વારમાં મજેલી નિખિલ ભારતીય વૈદ્યોનો સભાના પ્રમુખે શિકરપુરના સંમેલનની સભાના પરિપદના પ્રમુખ તરીકેના પોતાના અનુભવનું બ્યાન કરતાં કેવળ દિલ્લગીરીજ જાહેર કરી હતી અને મહામંડળમાંકે આત્મા હોય તેમ માનવાની ના પાડી હતી. “સંસ્થા પૂરતી



માટે દવાળુ રાજ્યકર્તાઓ નરકથી વ્યવસ્થિત થોરણુ દરેકાં દોષ, યાગા પાદશાળાઓ રથપાઠ પરીક્ષા લઇને પદવીઓ વિગેરે અપાય છે. માધ્યમોરમાં તે જમાના પ્રમાણેની યુનિવર્સિટી રથપાઠ છે. સરકારી આયુર્વેદિક પાદશાળા યુનિવર્સિટીએ સંમાન્ય કરી નથી પરંતુ મદારામનની ખાનગી દેણીની મદદથી તે ચાલી રહી છે. ત્રાવણુ-કાર પણુ રાજ્યમાં યુનિવર્સિટી સ્થાપવાના વિચારમાં છે એ જાણી ખુશી ઉપજે છે.

આયુર્વેદના અભ્યાસક્રમે યુનિવર્સિટી તરફથી મળેલાં પ્રમાણુ-પત્રોજ ઉત્તમ શિક્ષણુ મળ્યાની સવંદીષ્ટ ખાત્રી અને તેઓનું હસ્ત દૈશાલ્ય મનાવી શકે છે. એમ થાય તોજ આયુર્વેદ પ્રચારને ધારી સફળતા મળી શકે. આજ સુધીની રથપાઠેલી પાદશાળાઓ એવું સાદું એકધારું પરિણામ જતાવી શકી નથી. એથી વધુ આશાઓ ફલિત થવાનો હજી પ્રતો અવકાશ નથી એમ નથી. એવી સંસ્થાઓમાં હરેક પ્રકારના સાચા ખોટા અવ્યવસ્થિત પ્રયોગો કરવામાં આવે છે, તેથી તો બહુ મોટી સુધારણા ઉપર આવી શકાયું નથી. બહુ આયુર્વેદ પ્રચારને બદલે હાસ થનો જોવામાં આવ્યો છે. દુઃખદ પરિસ્થિતિને હવે તો અટકાવી દેવા, આયુર્વેદની યુનિવર્સિટીએ નક્કી કરેલા અભ્યાસની પરીક્ષા પસાર કરી મેળવેલાં પ્રમાણુપત્રોજ આખાદ હથિયાર તરીકે વપરાઇ શકે.

તમામ આયુર્વેદ પદ્ધતિના આયુર્વેદજ્ઞોએ હવે તો આયુર્વેદ માટે યુનિવર્સિટીની સંમાન્યતા માટે એકેકે અવાજે માગણી જાહેર કરવી જોઇએ અને એકમેકનાં વૈમનસ્ય કિંવા અંદર અંદરના ટંટા પતાવી લઇ પ્રમત્રીય કદયાણુ માટે જુએશ ઉઠાવવી જોઇએ. એમ થાય તોજ આયુર્વેદનું સાચું રક્ષણ થઇ શકે કિંવા જગતભરની રસાકસીમાં આયુર્વેદજ્ઞોને દરજ્જે સચવાઇ શકે. આયુર્વેદના સંદેશને ધાર્મિક ઉપદેશ તો જરૂર આજની લાયાવહ કહેવાતી સુધારણાની આત્મધાતી ત્રાસજનક પરિસ્થિતિમાંથી, કહો કે ઉંધે રસ્તે થતી ઝડપી પડતીમાંથી, જગતને સાચું રક્ષણ આપી શકે. યુનિવર્સિટીના જીવ નીચે સંરક્ષાએલાં અને વૃદ્ધિ પામનો જતો આયુર્વેદ, પૌર્ણત્ય તેમજ પાશ્વત્ય દેશોમાં

વૃદ્ધિ વિસ્તાર પામી સાત સમુદ્રથી વિંટાએલી આ પૃથ્વીમાં હિંદની ખ્યાતિ એટલી ફેલાવશે, કે આપણા દેશના વિદ્યાર્થીઓને હવે પછી ઉત્તરા ક્રમે પરદેશના વિદ્યાગ્રુઓ પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરવા જવાની જરૂર રહેશે નહિ. એક વખત એવો પણ હતો કે આખી દુનીયા આયુર્વેદની ઉપાસના માટે આપણા દેશ તરફ દોડી આવતી ! આયુર્વેદનો સાચો પુનરુદ્ધાર, એટલે કેટલકાં એતનભયાં શાંતિતત્વો સમુ' આપણું પુનરુજ્જીવન અને સમસ્ત વિશ્વના જનસમુદાયનું સાચું કલ્યાણ !

આયુર્વેદનો અને આયુર્વેદને ચાહતા મનુષ્યોની ચોતાની સૃજન જૂની સંસ્કૃતિ તરફ તેમજ માનવસમુદાય તરફ પણ એક પવિત્ર દર્શન છે, કે તેઓએ એકમેકના સ્વકારથી તથા સ્વર્ગમાં સ્વર પૂરીને એવો પોકાર ઉઠાવ્યો જોઈએ કે સમસ્ત વિશ્વમાં એક જાહેર અણુનમ મત બંધાય અને આયુર્વેદને યુનિવર્સિટીઓની સંમાન્યતા સર્વજન મળી રહે !

\*

\*

\*

## ૫ બંગીય ઉન્માદ આશ્રમ

મનીન્દ્ર કુમાર યુખજી

કવિરાજ અતુલગિહારી દત્ત, બી. એસસી., કવિરત્ન, મુ. કલકત્તાને. એક લેખ આ પુસ્તકમાં અન્યત્ર છપાયો છે. એ વિશદ માહિતીપૂર્ણ લેખક કંઈક વિશેષ પરિચય માંગે છે. માનસિક અવ્યવસ્થાને લગતા રાગો દેશમાં હવે બહારના વધ્યા છે. લેખમાંના આંકડાઓ પરથી ૨૫૬૮ સમન્વય છે કે પરિચિતિને પહોંચી વળવા વૈદ્યકીય અને ખાનગી ચોજનાઓ અપૂરતી છે. જંગળો જેવો હિંદનો એક આગળ પડેલો પ્રાંત માનસિક ઝગણાણ સિવાયનો સરકારે રાખ્યો છે, એ ચોગ્ય થયું નથી. હિંદમાંનાં તમામ માનસિક ઝગણાણો ડૉક્ટરી ચિકિત્સાની સંસ્થાઓ છે. હિંદી ચિકિત્સા મુજબ ગાંડાઓનાં શારીરિક અને માનસિક દુઃખો દૂર કરવા માટે આયુર્વેદિક પદ્ધતિ ખાસ જરૂરની છે. ઉપરાંત, તે પદ્ધતિમાં ખાસ કરીને વિશેષ પ્રકારના ફાયદાઓ પણ છે. કારણ કે આયુ-

નેંદ એક આધ્યાત્મિક શાસ્ત્ર છે. તેમાં પ્રિદોષ સિધ્ધાંતનો અદ્ધ વિચાર-પૂર્ણ સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ ત્રિયુગ્ય સિધ્ધાંત એટલે કે સત્, રજઃ અને તમસનો સિધ્ધાંત પણ આવી ગત છે. એ વિપુરીતી વિષમતા માનસરોવો પેદા કરે છે, વળી ગાંડાઓ અને માનસિક નજગાઈના દર્દીઓનાં ખાનગી ઝગઝગાણો અદ્ધજ ઓછી સંખ્યામાં દર્દીઓને રાખી રાકે છે. મારા જાલુદાર પ્રમાણે દિંદમાં, લેખમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણેનું, માનસ રોગીઓ મારેનું, જીલું રૂઝાણા છેજ નહિ.

કવિરાજ અનુભવિદારીએ પોતાનું માનસ રૂઝાણા રચાઈને ખુદનું મૂકનાં જનતાની અદ્ધજ ઓછી બીડ જાંગી છે. દિંદના લુદા લુદા પ્રાંતોમાંથી અસંખ્ય દર્દીઓ તેમની આયુર્વેદિક ચિકિત્સા પદ્ધતિથી આકર્ષાઈને ત્યાં જાય છે, તે જલ્દ કવિરાજ મન્યવાદને પાત્ર છે. આયુર્વેદના પુનરુદારના આ સાદસિક જમાનામાં તેમનું અપૂર્વ સાદસ યોગ્ય પ્રકારે રોએ છે. દિંદના પુરાતન મુધારા અને સંસ્કૃતિનો આ વારસો, વેદ્યકીય જરૂરિયાતોની તમામ શાખાઓમાં, પોતાનો સ્વયં પ્રકાર ફરીથી જગકાવે છે.

\* \* \*

## ૬ એક વ્યવહાર મુરકેલી

શાંતિલાલ મણિલાલ શેઠ

સ્પીરીચ્યુઅલ દવાઓની બનાવટમાં આપણને જે જે મુરકેલીઓ પડે છે, તેમાં એ માલને એક ઇલાકામાંથી જે બીજા ઇલાકામાં વેચવો હોય તો, તેની આખીએ વિધિમાં અદ્ધ મુરકેલી કરતાંય વખતનો ધણોજ વ્યય થાય છે અને આને પરિણામે ધંધાને ખૂબ નુકસાન પહોંચે છે.

મુંગધ ઇલાકાની બદાર આપણે માલ મોકલવો હોય તો આપણે પહેલાં જે દવાઓ મોકલવી હોય તેનું કેમીકલ એનાલાઇઝરનું સર્ટિફિકેટ રૂઝ મોકલવું પડે છે; કે જેના ઉપરથી જેણે માલ મંગાવ્યો

હોય તે-ઇમ્પોર્ટ પરમીટ-માટે અરજ કરે ને જે મેળવતાં લગભગ પંદરથી વીસ દિવસ થાય છે. ત્યાર બાદ મંગાવનાર માણસ આ ઇમ્પોર્ટ પરમીટ સ્ટ્રેન્થની સાથે મોકલનાર ધણીને મોકલે ને પછી મોકલનારે આ પરમીટની સાથે અહીંની એક્સાઇઝ ઓફીસમાં એક્સ-પોર્ટ પરમીટ મેળવવા માટે અરજ કરવી પડે છે. આ એક્સપોર્ટ પરમીટ મેળવતાં, જે કાંઇપણ ઓગખાણ ન હોય તો સહેજે ૧૫ થી ૨૦ દિવસ નીકળી જાય છે અને પછીજ બધાય માત્ર એકજ વખતે રવાના કરી શકાય. આ આખીએ પદ્ધતિમાં અહીંથી જે માત્ર બેન્ગલોર મોકલવો હોય તો લગભગ બે મહીના તો સહેજે નીકળી જાય છે.

આ બાબત બહુ સહેલાઇથી દૂર થઇ શકે એમ છે. જે ઇલાકામાંથી માત્ર મોકલવાનો હોય તે લોકોજ જે ડ્યુટીના પૈસા વસુલ કરી તે માત્ર મોકલવાની રજા આપે, તો લગભગ એક થી સવા મહીના જેટલો વખત બચી જાય; અને જે બધીએ દવાની ડ્યુટી જે ઇલાકામાં માત્ર બને ત્યાંજ લેવાય, તો ડ્યુટી ભર્યા પછી આખાય બીટીશ ઇન્ડીઆમાં, સાધારણ માત્ર મોકલીએ તેટલીજ સહેલાઇથી માત્ર મોકલી શકાય, પણ આમાં ઇલાકાના રેવન્યુનો સવાલ આવે છે; અને આને માટે જે લેબોરેટરીમાંથી બીજા ઇલાકામાં માત્ર ચડતો હોય તેવું સર્ટીફિકેટ, એક્સાઇઝ ઓફીસર દર મહીને માંગે અને તેટલા માસની ડ્યુટી એક ઇલાકાની સરકાર બીજા ઇલાકાને જે રીતે મુગમ પડે તે રીતે ભરપાઇ કરે. આ રીતે એક્સાઇઝ ઓફીસને થોડુંક કામ વધારે પડે ખર્ચ પણ વેપારમાં ખૂબજ સગવડ પડે અને હીલ ન થાય.

આ એક્સપોર્ટ-ઇન-બોન્ડની રીત ધણીજ સરસ છે પણ જે એમાં જે હીલ થાય છે તે હીલ ન થાય એવો કાંઇક રસ્તો શોધાય તો આપણે સરકારના ખૂબજ તકલી યત્ન.

\*

\*

\*

## મનન અને ચિંતન

૧ સ્વ. ડૉ. જીવણલાલ દુર્લભ ધ્રુવ

જી ગણ પરમે તો જોમની જોરે નિરાંતે જોસી કેટલીક દામની અને જોદામની વાતો નિરાંતે કરી હતી, તેવા મારા હિતચિંતક, શુભેચ્છક અને માર્ગદર્શના અવસાનની ખગર ટેકીફિનથી સવારે મળ્યા ત્યારે માની શક્યો નહિ. આ 'ચારિત્ર'નો વિચાર તેમને પણ મે જણાવેલો અને તેમણે એક સરસ લેખ તૈયાર કરવા વચન પણ આપેલું. પણ તેને બદલે મારે આ વિભાગના આલેખનની શરૂઆત તેમની અવસાનનોંધથી કરવી પડશે તેની જાણે ખબર હોય ! દરેકનું મૃત્યુ નિશ્ચિત છે, ફક્ત સમય મારેની તેની અનિશ્ચિતતાજ મૃત્યુને લપાંકર બનાવે છે.

પશ્ચિમમાં પણ વૈદ્યકીય વ્યવસાય કરનારા ધણા ઘોડાઓમાંના એક તરીકે આપણે ડૉ. જીવણલાલને ધણી રીતે યાદ કરવા રહેશે. (૧) એમનું આયુર્વેદાનુરાગી કુટુંબ. એમના સ્વ. પિતા પ્રાણાચાર્ય વૈદ્ય કવિ દુર્લભ શ્યામ ધ્રુવ, જાણીતા વૈદ્ય, કવિ, નાટ્યકાર અને કથાકાર હતા. તેમના બંધુ સ્વ. જિપગર રતિલાલ દુર્લભદાસ ધ્રુવ, જી. પી. એ. સી., પ્રભુરામ આયુર્વેદિક કૉલેજના સ્નાતક અને ત્યાંના પરીક્ષક અને અધ્યાપક હતા. એ બન્નેના વર્ષ વર્ષના અંતરે ધ્યેસા અવસાન પછી ડૉ. જીવણલાલનો અચાનક સ્વર્ગવાસ, એક આયુર્વેદાનુરાગી કુટુંબને વીંધી નાખે છે. (૨) ડૉ. જીવણલાલનો પોતાનો આયુર્વેદાનુરાગ તેમને પ્રભુરામ આયુર્વેદિક કૉલેજના ટ્રસ્ટી મંડળમાં જોડવા પ્રેરક બન્યો હતો, (૩) તેમનો વૈદ્યો પ્રત્યેનો સદ્ભાવ અને પૂર્વ-ભાવ ધણાઓને અચંચામાં નાખનાર હતો. (૪) આયુર્વેદને ખરેખરી જાહોજલાલીમાં લઇ જવાની એમની ધગશ પ્રેરણામક હતી. (૫) દર્દીઓ

પ્રત્યેનું તેમનું સહવર્તન અનુકરણીય હતું. (૬) ખોટા દેખાવ કે ધાંધલ વગરનું તેમનું હૃદય અને વર્તન કદાચ તેમને ધનદાતા નહોતું નિવડ્યું પણ યશદાતા તો જરૂર નિવડ્યું છે.

જ્યારે આ છપ્પાશે ત્યારે આ જનાવને લગભગ એક વર્ષ થઈ ગયું હશે એટલે એ કદાચ અલુકતું લાગશે, પણ ‘વાર્ષિક’માં એમના જેવા મિત્ર-મુરખીની નોંધ ન આવે એમ તો નજ નને.

તેમના કુટુંબમાં તેમનાં પત્ની, એક સુકુમાર બાળક અને એક સુંદર પુત્રી છે. તેમના કાકા લિયગ્ગર હરિલાલ સ્યામજી ધ્રુવ એ. એ. એમ. એસ. પણ મુંબઈમાંજ પોતાનો વ્યવસાય ચલાવે છે.

તા. ૧૬-૧૨-૩૬.

\*

\*

\*

## ૨ સ્વ. લેડી રમાબહેન પટ્ટણી

એમની યાદમાં આ થોડી કંડીકાઓ એટલા માટે લખાય કે તેઓ એક સંસ્કારી વૈદ્ય કુટુંબના તેટલાંજ સંસ્કારી વૈદ્યપુત્રી, વૈદ્યલગિની અને જાહેર કરવામાં આવે તો તેઓ વૈદ્યપત્ની પણ હતાં. આપ્તજનો તો જાણે છેજ કે ‘યુવાવસ્થાનો વૈદ્ય’ નામક પુસ્તકના લેખક અને માળીયા રટેટના એક વખતના રાજ્યવૈદ્ય સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ થોડા વખત મેડીકલ કોલેજની હવા લીધેલી ખરી: પરંતુ સવચ્છેદન અદ્વાર થઈ પડતાં એ દિશા છોડી : જો કે એજ દિશા વધારે વિકસિત રૂપમાં એમને ફાળે આવી અને દર્દીઓનીજ નાડ જોવાને બદલે પ્રભુઓની અને રાજાઓની નાડ જોવાની એમને તક મળી. એ તક કેવી સાધી તે તો સૌ જાણે છે. એવા ચિકિત્સક પટ્ટણી સાહેબની સાંલિધ્યમાં રહી મુ. સ્વ. લેડી પટ્ટણીએ જે ફાળો એ ચિકિત્સામાં આપ્યો છે તેનો ઇતિહાસ તો કાંઈ કલમનવેશજ લખી શકે. હું તો ફક્ત એમની મારા પ્રત્યેની મમતા, શુભેચ્છા અને અપાર લાગણી માટે કાયમનો રૂણી હોષ, ભરપેલા હૃદયે, આપડ્યું તેવું લખી, વિરમું.

\*

\*

\*

## ૩ નિત્યયુવાન નરીમાન સાહેબ

આ જે દિને લખાય છે તેના આગલા માસમાં ડૉ. સર તેમુલજી નરીમાનના સુવાવડખાતાની ૫૦ મી સાલવારી ઉજવવા નિમિત્તે તેમની જાનિએ, ડૉક્ટર મંડોજોએ અને સંકલિત સંસ્થાઓએ તેમને માનપત્રો, થેલી, વિગેરે આપ્યાં. ૯૦ વર્ષની નગદિક પહેાંચેલા આ ધરડા-જીવાન આજે પણ દુમેશની જેમ પોતાને દવાખાને બન્ય, સારવાર કરે: અને મિજલસો, સજાઓ વિગેરેમાં હાજરી આપનાર અને તેમની કરતાં ન્હાની ઉમરવાળાઓને લગ્નવે તેવાં કાર્યો કરવામાં સદા ઉમંગી રહેનારને જોતાં સૌને આતંદાશ્વર્થ થશે. નિત્ય યુવાન રહેવાનો એમણે કાઠ્ઠી છીમિયો બતાવ્યો નથી. પણ આપણે તો નેમના એક રીતે ઉપકારી છીએ.

તેમણેજ ૧૯૧૭ માં પ્રા. ડૉ. પોપટભાઈ સામે મુંબઈની મેડીકલ કૉલેજમાં જોડાઈ કરી, આયુર્વેદિક સંસ્થા જોડેના તેમના સંચારને 'ગેરવર્તન' ગણી, તેમની સામે કેસ કરી, એજ 'કોર્ટ'ને તેમને છુટા કરવા પડ્યા એવી સુંદર (?) લડત ચલાવી, અને આયુર્વેદના નિશાનડંકા રાજદરબારે, અણગણે, વગાડ્યા.

આયુર્વેદના આવા કટ્ટર અને પ્રખર વેરીએ પણ પાછળથી આયુર્વેદની ઉપયોગીતા સ્વીકારી હતી અને તેમનીજ હોડીમાં બેસનાર ડૉ. રાવ પણ પાછળથી વેદાંતદત્તિહાસમાં આયુર્વેદની સર્વ પ્રસંશા કરતા એ તેમના વિદ્યાર્થીઓને યાદ હશે. આ બન્નેને અને તેમના વિચાર પ્રવાહે ચાલનારા અન્ય બંધુઓને, આયુર્વેદ અંગ્રેજી વૈદકની શૈલીમાં જોડાઈ છે અને એકાદ ખિટ્ટીશ મેડીકલ એસોસીએશન કે એકાદ રોયલ કોલેજ આયુર્વેદને જરાક પણ વેગ આપે, તો એ પ્રકારની સંસ્થાઓમાંથી પ્રેરણા મેળવનારા આ મહાશયો આયુર્વેદ તરફ ઘુરત કુદી પડશે એવી મને આશી છે.

આવો સખળ વિરોધ શરૂઆતમાં તેમણે કરેલ હોવા છતાં પ્રાંતે પ્રાંતે આયુર્વેદિક કોલેજો સ્થપાઈ અને સરકારોએ તેમને અર્ધી, આખી કે તહિ જેવીયે મંજૂરી આપી તેથી તેમને જરૂર ખેદ થયો હશે. પણ સ્વપ્રાંતમાં

પોને તેણું થવા નથી દીધું તે વિચારે તેમની જાતી હજુ દાર્દ્રી પુલાતી હશે. આપણે ઇચ્છીએ કે આપણા આ મુંબઈ પ્રાંતમાં પણ આયુર્વેદિક સંસ્થાઓનો સ્વીકાર થાય અને તેના ઉત્સવ વખતે તેઓ સાહેબ હાજર રહી શકે તેટલો વખત લગી પરમહંમા તેમને આ લોકમાંજ રહેવા દે.  
તા. ૧૭-૧૨-૩૬

\*

\*

\*

## ૪ ધારાસભા અને આયુર્વેદ

વર્ષનો ખાસ રસમદ અને ઉત્સાહદાયક બનાવ ધારાસભામાં કાન્ગ્રેસ બહુમતીનો છે. જુલાઈમાં કાન્ગ્રેસ પ્રધાન મંડળે પોતાનું રાજ્ય આપ્યું અને તેની સરજાનમાં તો તેઓએ સુચાસન દેખાવી છે એમ મારી માન્યતા છે, જે લોકો બીજેજ દિવસે બહુની લાકડી ફરી જશે એવી આશા સેવતા હતા, તેઓ તો નિરાશજ થયા છે, પણ ગવર્નમેન્ટ નામક શબ્દ પાછળ જે જડ કસેવર છુપાયું છે તેના દાર્દ્રમાં ગાંધીજી જેને એન્જ ઝોફ હાટ નામની શબ્દમંથાથી ઝોળાળે છે તેવો ફેરફાર થયો છે.

લેણકની જોડે સંક્રામણના પ્રધાન ઝોન. ડૉ. એમ. ડી. ડી. ગીરર આ લેખકનો ગુરુપુત્ર છે. વડીલ છે અને શુભેચ્છક છે, કારણ કે બીજા અનેકની જેમ આ લેખકને તેમના સાથે સમાગમમાં આવવાનું સહભાગ્ય ન્યારે ન્યારે પ્રાપ્ત થયું છે ત્યારે ત્યારે તેમનું આયુર્વેદ પ્રત્યેનું સહાનુભૂતિભયું વર્તન જોવાનો સમય ઘણી વાર મળ્યો છે. પ્રધાનપદું પ્રાપ્ત થવા પછી પણ તેમની લાગણીઓ આયુર્વેદ પ્રત્યે કેંનલિ નોય વધારે તીવ્ર અને સુરેખ બની છે. એટલે તેઓ થઈ શકે તેટલું કાર્પ આયુર્વેદ માટે જરૂર કરશે તેની લેખકને તો ખાતરીજ છે.

પ્રશ્ન એ છે કે થઈ શકે ?

આદર્શવાદીઓ એક આયુર્વેદની અને એક યુનાની કોલેજની આશા રાખે છે. સાથે ઇલાકાના અગ્રગણ્ય શહેરોમાં, તેવી દરિપતાલોની



અને સુધરાઈઓ તરફથી અને લોકલ બોર્ડસ તરફથી દવાખાનાઓની એક દારૂમાળાની આશાઓ પણ વધારામાં રખાય છે.

નળીની કહેવત હું બીજા સ્વરૂપમાં જ રજુ કરું તો ? રોમ શહેર એક દિવસમાં તો શું પણ એક વર્ષ કે પાંચ વર્ષના આગામાં પણ બંધાયું નહોતું, એટલે ઉપલી ગંધી લાવનામય ધંધારતો તુરંતમાં ખરી ના થાય તો અગળ થવા જેવું નથી.

પ્રથમ ફેટલીક હકીકતો સમજવી જોઈએ. હા બીજરને મળવા ગયેલા લગભગ ૧૨-૧૩ પ્રતિનિધિમંડળોમાંનાં જે જોડે આ લેખક પણ હતો. અને તેને તેમની જોડે છુટ્યા અને એકાંતમાં વાતો કરવાની તક પણ તે વખતે અને પછીથી મળ્યા હતી. તે પરથી તારવીને ફેટલીક હકીકતો વિચારીએ.

પહેલાં તો લોકલ બોર્ડસ અને મ્યુનિસિપાલિટીઝનો વિચાર કરીએ. આ બેઉ સંસ્થાઓ પોતપોતાનાં સ્થળોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી સંસ્થાઓ છે. ફેટલીકમાં તો સરકારી પ્રતિનિધિત્વ ધણું ઓછું છે—જેવી કે મુંબાઈની મ્યુનિસિપાલિટી. આ બેઉ પ્રકારની સંસ્થાઓની સ્થાપના કરતી વખતે સરકારે તેમને અમુક પ્રકારનું બંધારણ આપી દીધું છે, જેની અંદર રહીને તે પોતાનું કામ કરી શકે અને તેમ કરે ત્યાં સુધી સરકાર તેના કાર્યમાં દરમિયાનગીરી કરી શકે નહિ. આયુર્વેદના દવાખાનાં જે મ્યુનિસિપાલિટી કે લોકલ બોર્ડસ ખોલવા માગે તો સરકાર તેને ના પાડી શકે. આપણે સરકારને એમ કહી શકીએ કે એ પ્રકારનાં દવાખાનાં ખોલાય તો તેમાં સરકારે દખલ ન કરવી. પણ વસ્તુતઃ ખાસ કારણ સિવાય સરકાર એ બાબતમાં વચ્ચે ન પડી શકે. જેથી આ બે સંસ્થાઓ પાસે આયુર્વેદિક દવાખાનાં ખોલાવવાં હોય તો આપણે તે સંસ્થામાં જ તેને માટે ચળવળ કરવી જોઈએ અને નહિ કે પ્રાંતિક સરકાર કે પ્રધાનો પાસે. એ બાબતમાં એ પોતાના ઓધાના પ્રભાવથી કશુંજ કરી ન શકે.

હવે આયુર્વેદની રકુલ કે કોલેજ કે ઇસ્પતાયો ખોલાવવાની આશા પણ રાખવામાં આવે છે. દારૂગંધીના કાર્યક્રમ પછી સરકાર

નાણાં ફાળવે ન પાડી શકવાની તો સૌને ખાતરી છે. તો તેનો શરૂઆતનો ખર્ચ અને ચાલુ ખર્ચ તે કેવી રીતે કરે તેનો વિચાર કરાખને થતો નથી. જ્યાં જ્યાં આવી સંસ્થાઓ સ્થપાઈ છે ત્યાં ત્યાં સરકારી નાણાં કરતાં તો પ્રમુખીય રકમોજ વધુ વપરાઈ છે. જમશેદજી જીજીભાઈની આટલી મોટી દરિપતાલનો ઉદ્ભવ એ લક્ષાધિપતિ પારસીને આભારી છે, સરકારને નહિ. ગોરધનદાસ સુંદરદાસ મેડીકલ કોલેજની શરૂઆત પાછળ એ ગૃહસ્થના ૧૫ લાખ રૂપિયા લેના અને નહિ કે યુનિસિપાલીટીની રકમ. સરકારે એ દરિપતાલ અને યુનિસિપાલીટીએ એ કોલેજ તો અભાયવાનું જ માથે લીધું. તેવીજ રીતે જો આયુર્વેદ અને મુનાની સંસ્થા ખોલવા માટે કોઈ મોટી રકમનું નજરાણું સરકારને કરે તો સંભવ છે કે સરકાર તેનો જરૂર સ્વીકાર કરે.

દાલની ખીજ ખાજી એવી છે કે આ જાતની રકમ આપવા માટે કોઈ દાનવીર તૈયાર થાય તે પહેલાં તેના નાણાના સદૃશ્ય માટે તેને ખાતરી થવી જોઈએ અને તે ખાતરી ત્યારેજ થાય કે જ્યારે તેની રકમ-માંથી સ્થપાએલ સંસ્થામાંથી નીકળેલા ગૃહસ્થોનો માનમરતમો ખરેખર જળવાશે તેમ નક્કી થાય. અને આ હકીકત ત્યારેજ જાને કે જ્યારે સરકાર આયુર્વેદને એક ચિકિત્સાચોગ્ય વિજ્ઞાન તરીકે માન્ય રાખે અને તેના ધધાદારીઓ માટેનો એક યોગ્ય નિર્ધાર તૈયાર કરી અમલમાં મુકે.

એટલે, આ મૂળ હિંડા નખાયાં પહેલાં કોલેજ-સ્કુલ-દરિપ-તાલોની વાતો કરવી એ યોગ્ય નથી. આપણે શું ગણાવશું તે નક્કી થાય પછીજ ભવિષ્યમાં શું ગણાવું તે નક્કી મઠ શકે અને તેમ ગણાવા માટેનાં લેવાયાં જોઈતાં પગલાં લઈ શકાય.

ખીજો પ્રશ્ન આવી રકમ્સ કોલેજસને યુનિવર્સિટી તરફથી માન્ય રાખવાનો છે. આ પણ સરકાર તરફથી ન જાની શકે, સિવાય કે તે એક વટહુકમ બહાર પડે. યુનિવર્સિટી એકે લગભગ સ્વતંત્ર સંસ્થા છે અને કયા અભ્યાસને કયા સંજોગોમાં માન્ય રાખવો એ નક્કી કરવામાં



દાની રેખા દોરી તે મર્યાદાની અંદર આવી જનાર દરેક વૈદ્યકીય ધંધા-દારીને રેજિસ્ટરમાં નોંધવા. (૨) પ્રાંતિય આયુર્વેદિક કોલેજને અને પાઠશાળાઓ અને પર પ્રાંતીય સંસ્થાઓની પરીક્ષાઓમાં પસાર થએલા ગૃહસ્થોને પણ શરૂઆતમાં રેજિસ્ટરમાં આમેજ કરવા. આટલું થયા પછી બોર્ડની દૃષ્ટિએ આયુર્વેદ અને યુનાનીમાં નિશ્ચુત ગણાયવા માગતા ગૃહસ્થોએ શું શું અભ્યાસ કરવો જોઈએ તે નક્કી કરી, તે જાતનું પ્રાવીણ્ય ધરાવનારાઓને જ રેજિસ્ટરમાં આમેજ કરવા. આમ થતાં, જેઓ અભ્યાસ કરીને યોગ્ય પરીક્ષાઓ પસાર કરશે તેઓ જ પાછળથી રેજિસ્ટ્રેશનને લાયક ગણી શકશે અને પોતાના વિદ્યાર્થીઓ તે રીતે તૈયાર થાય તેને માટે કોલેજ અને પરીક્ષા સંસ્થાઓ પોતાના અભ્યાસક્રમોમાં પડોટો આપશે.

આટલું થવાની સાથેસાથ બોર્ડ બીજા કામો પણ કરી શકશે અને આરંભી શકશે.

પૂરતી રકમ હોય તો મધ્યસ્થ સ્થળે એક કોલેજ, ઇન્સિતાલ, વનસ્પતિ બાગ, પ્રયોગશાળા અને સંમહસ્થાન બોલવાં.

વૈદ્યકીય હકકોનું એક પત્રક પરામર્શ કરી તૈયાર કરવું.

વૈદ્યો-હકીમોના સ્વમાનની જાળવણી માટે યોગ્ય પ્રચાર અને લગન.

મ્યુનિસિપાલિટીઝ અને લોકલ બોર્ડ્સે બોલેલાં આયુર્વેદિક અને યુનાની દવાખાનાઓ પર એક મધ્યસ્થ મંડળ તરીકેની દેખરેખ અને તેઓને દિશાસૂચન.

આ તો રેખા માત્ર જ છે. સરકાર પાસે રકમ નથી કે કોલેજ કે તેને અંગેના બીજા ખર્ચોમાં તે સહાયતા કરી શકે. પણ જુજ ખર્ચે તેઓ બોર્ડ તો જરૂર શરૂ કરી શકે. વળી મારા જેવા રાષ્ટ્રિયમાનસી લોકો તો એમ પણ માને કે જ્યારે સરકાર આપણીજ છે ત્યારે તેને કોઈ રીતે મુજબણમાં ના મુકતાં એની પાસે એવી માંગણીઓ મુકવી

નેધએ કે જે પ્રધાનમંડળ દિલથી મંજુર કરી શકે અને ઐરોગ્યલીમાં રજુ કરીને, કદાચ કાંઈ વાંધો ઉઠાવે તો તેનો યોગ્ય સામનો પણ નેટલાઈ દિલથી કરી શકે.

એટલે હું તો હાલ તુરત જોડનીજ માંગણી કરું અને પછીજ ધીમે ધીમે પ્રસરવા અને વિકસવા પ્રયત્ન કરું.

## ખીજીું દૃષ્ટિખિંડુ

પણ આ બાબતને છે એક ખીજીુંયે દૃષ્ટિખિંડુ. સરકાર આપણને કાલેજ ન જોડાવી આપે તો તે ચાલુ શિક્ષણ સંસ્થાઓને અને પરીક્ષા સંસ્થાઓને પોતાની ગર્યાદામાં રહીને પણ મદદ કરી શકે. ઇસ્પતાલ આખી ન જોડે, તોય પોતાની ચાલુ સરકારી ઇસ્પતાલમાં એક હોલ કાઢી આપી ત્યાં દરદીઓને આયુર્વેદિક દૃષ્ટિએ સારવાર કરવાની તક જરૂર આપી શકે. મને યાદ છે ત્યાં સુધી આવી શરૂઆત કર્નલ વજીરદારે પોતાની જે. જે. હોસ્પિટલની બાબતમાં કરી હતી. સરકારના હાફકીન ઇન્ડીટ્યુટમાં જ્યારે દેશી આપધિઓ ઉપર પ્રયોગો ચાલતા હતા ત્યારે જે. જે. ઇસ્પતાલના દર્દીઓ ઉપર એ દવાઓના પ્રયોગો, મારો ખ્યાલ જોડો ના હોય તો, થયા હતા અને એવા પ્રયોગો થાય તેમાં જોડું પણ શું છે? અત્યારનો ડૉક્ટર નવી પેટન્ટ દવા આવતાં દરદી પર અજમાવેજ છે અને પછીજ પોતાના અનુમાન પર આવે છે. અને કદાચ એજ કારણોથી કર્નલ વજીરદારે પ્રાણાચાર્ય ડૉ. પોપટ પ્રભુરામ પરના એક અંગત પત્રમાં લખ્યું હતું કે “મારે તો અંગ્રેજ વૈદ્યક મારા વિદ્યાર્થીઓને શિખવવાનું હોય પણ દેશી વૈદ્યક માટે મને હજારો ભાવના નથી. મરડા અને ઝાડના કેરીસમાં બિરમથ અને એમેરીનમાં વિશ્વાસ રાખવાને બદલે દેશી આપધિઓમાંજ વિશ્વાસ રાખવાનું હું વિદ્યાર્થીઓને સૂચવું છું.”

દેશી વૈદ્યક માટેના આવા ખૂદકા અને નિષ્પક્ષપાત પ્રમાણપત્ર પછી તેની અજમાયશ કરવા માટે જે ચાલુ ઇસ્પતાલોનાં બિજાનાનાં દસમા ભાગનાં બિજાનાંઓ શા માટે સરકાર તરફથી વૈદોને ના સોંપી શકાય ?

ખીજી મદદો અને સદાય શિક્ષણવિધી છે. શવચ્છેદન, ઇન્દ્રિય વિજ્ઞાન, ઋગ્વેદિન્દ્રિય વિજ્ઞાન, ઔષધિક્રિયા વિગેરે બાજનોમાં સરકારી કોલેજોનાં સાધનોનો લાભ દેશી વેદ્યક્રના વિદ્યાર્થીને મળે તેવો પ્રયત્ન કરી શકાય. અરે ! કરવું જ હોય તો શું શું ન કરી શકાય !

પ્રાયમિક વાનો તરીકે માનીએ કે આ બધાં સ્વખાંજ છે તો આટલું તો થઇ જ શકે; વૈજ્ઞાનિક દરજ્જે નક્કી થાય, તેનો વિકાસ થાય, તેને હકકો મળે અને તેનું સ્વમાન કાયમ જળવાય ?

### એ હકકોની રેખા

ધણી દૃષ્ટિએ દોરી શકાય. ડૉક્ટરોને મળે છે તેવા હકકો મળે; જેમ ખીજી પ્રતિમાં અપાય છે તે શૈલી પર મળે, તેમ. હું તો સ્વતંત્ર રીતેજ વિચારી કાગળ પર મુકું છું, તેમાં વધુ નવું નહિ હોય પણ નવી રીતે મુકાયું હશે.

પહેલો પ્રશ્ન આપણને સરકાર એ કરશે કે તમે વૈદ્ય કોલેજો, લેબોરેટરી વિશેષણ લાગુ પાડી શકાય તેવા ધણા ગૃહસ્થો આ કામ કરી રહ્યા છે તેઓ કોલેજો પણ કાઢે છે; પદવીઓ પણ આપે છે, તો અમુક માણસ વૈદ્ય છે તે ક્યા ધોરણ પર, કે મર્યાદા પર નક્કી કરવું ? એનો એક માત્ર જવાબ તેનો વૈદ્ય તરીકેનો ખરેખરો બોનાંશકાત વ્યવહાર છે. તેની મુદત ૫-૮-૧૦ કે ૧૫ વર્ષો રખાય. તે મુદત લગી વૈદ્ય તરીકેનો વ્યવસાય કર્યાનો સરકાર અને બોર્ડને કશું રહે તેવો દાખલો જે મદદસ્થ રજુ કરે તેજ વૈદ્ય કહેવાય. અસખત, આ શરૂઆત પૂરતીજ અડચણ રહેશે. જતે દિવસે આ વર્ગમાં ઘટાડો થશે અને એક મંગળ દિવસ એવો હશે કે વૈદ્યપિતાનો પુત્ર થવું એ વૈદ્ય થવા માટેનું જાદુઈ દ્વાર નહિ બને અને વૈદ્ય થવા ઇચ્છનાર દરેકે તેને માટેનો જરૂરી અભ્યાસ જરૂરી મુદતમાં થોડી રીતે કરવો પડશે, તેની પરીક્ષા આપવી પડશે અને તેમાં પસાર થવુંજ પડશે.

આ બાબત નક્કી થતાં હકપત્ર પણ રજુ કરી કરાશે. પ્રથમ તેમાં આપણે દરજ્જા સ્વીકારવાનો, અમલદારી અને જનરેલ તરફથી તેને અપનાવવાનો પ્રયત્ન હોઈ શકે. આ બાબત કાગળ પર ગમે તેવી ગાણુ લાગે પણ તેનો અમલ થાય ત્યારેજ તેનું મહત્વ સમજાય.

આપણે આપેલાં સર્ટિફિકેટોનો સ્વીકાર થવો જોઈએ, કાર્ટ ડયેરીઓમાં, જનરેલ ખાતાઓમાં, વિમા કંપનીઓમાં અને ખાનગી ખાતાઓમાં. અત્યારે તો માણસ માટે હોવા વિષેની એક સામાન્ય માણસની સાક્ષી-તેણે તેને જોયો હોય તો-જેટલી મનાય છે, તેટલી તેની સારવાર કરનાર વૈદ્ય હકીમની સાક્ષીયે મનાતી નથી અને તેઓનાં વચનો ઉપર તેટલુંયે વજન અપાતું નથી. તે સ્થિતિનો ખેતર અંત આવવો જોઈએ. તેમજ, વૈદ્ય પાસે સારવાર કરનાર નોકરિયાત વર્ગ રજાને માટે વૈદ્યનું સર્ટિફિકેટ રજુ કરતાં અચકાય છે, તે પણ એજ કારણે. કેટલેક ઠેકાણે તો મોટી પેઢીઓએ પોતપોતાના ડૉક્ટરે નક્કી કરી રાખેલ હોય છે અને રજા વિગેરેની મંજૂરી માટે નોકરે તે ડૉક્ટર પાસેજ જવું રહે છે અને તેથી હણીવાર આવી પેઢીઓના નોકરે ખાનગી રીતે પોતાને વધારે ફીક લાગે ત્યાં સારવાર કરવા જવા પ્રેરાય છે, રજા માટેનું પ્રમાણપત્ર ન રજુ કરી શકવાના બોગે, પણ.

તે સાથે વિષમય દવાઓ અને વિષોનો ઉપયોગ વૈદ્યોને તેના કાયદાની મર્યાદામાં રહીને મળે તે જરૂરનું છે. નવા કાયદા પ્રમાણે તો હવે અંગ્રેજી ડિગ્રી ધરાવનાર ડૉક્ટરે પણ વિષમય દવાઓ રાખવા માટેનું 'લાઇસન્સ' આપકારી ખાતામાંથી કદાવવું પડે છે અને તોજ તેને દવાખાનામાં રાખવા માટે તેવી ગ્રીએ જોઈએ તે પ્રમાણમાં મળે. વૈદ્યોને તો સામાન્ય પ્રયત્ન જોડ્યોજ હક હાલ છે તેથી તે હકનો વિકાસ પણ થવો જોઈએ.

તે સાથે પોતાની દવાઓ તૈયાર કરવાનો વૈદ્યોનો હક કાયમ રહેવો જોઈએ અને તેટલુંજ નહિ પણ તેમાં તેને સરકારી સગવડો વિવિધ પ્રકારની મળવી જોઈએ. ઔષધિઓ મંગાવવામાં, એકઠી કર-

વામાં, લઢી વિગેરે જાળનોમાં, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ, કારણ કે જ્યાં લગી કાયદાની દૃષ્ટિએ સૌને સ્વીકાર્ય એવું દેશી દવાઓનું ધોરણ ન તૈયાર થાય ત્યાં લગી અને કદાચ તે પછી પણ વઘોના આ પ્રાથમિક હકકને વિસારી ના શકાય: પણ તેને વિકસવાજ દેવો જોઈએ.

આ ત્રણ મહત્વની બાબતો છે. જાણુ બાબતો તો હજી ઘણીયે નીકળે. ટુંકમાં આ લેખકે મુંબઈ ઇલાકાના વૈદ્યો તરફથી જણાવેલી આ બાબતની સાબિતીમાં રજુઆત કરી તે મુજબ એલોપેથીક ડૉક્ટરોને જે કે હકકો આપવામાં આવેલ છે તેટલા તો ઓછામાં ઓછા વૈદ્યો માટે જોઈએજ.

\*

\*

\*

## ૬ ‘બોગસ’ સંસ્થાઓ

રથતું પૈકું કરીને તેજ જગ્યાએ પાછું આવે એવું વાક્ય સંસ્કૃત ભાષામાં લખ્યાનું યાદ છે. એ રીતે આયુર્વેદે ત્યારથી ઉપા અને પ્રાતઃ-કાળ જોયાં ત્યારથી ઘણા લોકોએ તેનો બને તેટલો લાભ ઉઠાવવા યત્ન કર્યા છે. દેશી દવાનાં કારખાનાં, ખરલ ઇત્યાદિ વસ્તુઓની કામગીરી, વનસ્પતિ દ્રવ્યો વિગેરે એકઠા કરીને વહેંચનારાઓ, દેશી દવાઓ અને આયુર્વેદને સ્પર્શતાં ‘સરળ’ પુસ્તકો, એવું ઘણું નીકળ્યું વાત તો ત્યાં લગી ગઈ છે કે એક એલોપેથીક ડૉક્ટરે એક રમ્ય દિવસે પોતાના બોર્ડમાં પોતાના નામની નીચે ‘આયુર્વેદિક ચિકિત્સક’ એમ ઉમેરી દીધું.

પણ સાથે સાથે ડિમીઓ-પદવીઓ વહેંચનારી સંસ્થાઓ પણ હરતીમાં આવી. લોકોના બોજપણને ઉપયોગ કરવાની ઘણા સ્વાર્થ-ઓને ઇચ્છા થઈ, એકાદ સહવારે દુકાન ઉઘાડી વૈદ થઈને બેસવું તેના કરતાં આગળ કે પાછળ નામનો વધારો થઈ શકે તેવા અક્ષરો મુકાય તો વધારે સાફ એ વિચારે ઘણા લોકોને ‘સહેલાઈ’થી ડિગ્રી મળે તેવી જગ્યાઓની શોધમાં નાખ્યા. દૈ સંસ્થાઓ આ બાબતમાં તો નમતું નજ આપત, એટલે એવાઓને માટે એક નવોજ વર્ગ સર થયો. તેઓએ ‘કાલેજ’ કરી, ‘સોસાયટી’ કરી અને ૨૫ થી ૨૫૦ રૂપિયા



ખરચનારને આ ડિઝીઓ 'થેર બેટાં' મળે નેત્રું તેઓએ છાપામાં છપાવ્યું. પણ આ તો અરજી દરનારનેજ મળે, એટલે દિલ્હીના એક વધુ સાહસિક ભાઈએ તો અરજી ન કરે અને પણ વી. પી. થી ડિઝી મોકલી ને લખ્યું કે "આપ લાયક છો એટલે આપને આ પદવી મોકલેલ છે, તો સ્વીકારી લેશો." એક દાણાની દુકાનમાં ઉધનણી ફરનાર પંદર દિવસમાં ડૉક્ટર બન્યો, દવાની ફેરી ફરનાર એક અમછવી તેથી પણ ઓછા સમયમાં વૈદ્ય બન્યો.

આ બધી બાબતોમાં મૂળભૂત કારણો એટલાં સ્પષ્ટ છે કે તેની વિગતમાં ઉતરવાની જરૂર નથી. વસ્તુતઃ બન્ને વર્ગો, ડિઝી લેનાર અને પહેંચનાર એક બીજા ઉપર નબે છે અને એક છે ત્યાં લગી બીજો ચાલુજ રહેશે,

વળી આ ધર્તીંગ આપણા દેશમાંજ છે એમ નથી. એ સર્વ-દેશીય છે. એટલેજ એક સજ્જન છનીવા લગી જઈ થોડા અક્ષરો પોતાના નામને છેડે ઉમેરી આન્યા હતા. વધારે આગળ વધીએ તો બે ચાર મહિનામાં વિશ્વાપત લગી જઈ આવતા એલોપેથીક ડૉક્ટરો છાપામાં જે 'અનુભવ' લઈ આન્યાનું લખે છે તેઓ પણ ઉપલા પ્રકાર-માંજ મારા મતે લખે છે.

બન્ને બાબતની વ્યક્તિઓ સહેલાઈથી સિધ્ધિ-ડિઝી અને પૈસા-મળે તેમ માને છે અને મેળવે છે. અરજી દરનારને તરત ડિઝી મળે અને ડિઝી આપનારને તુરત પૈસા મળે. વ્યવહાર સાવ ચોક્કસ છે. પહેલા વર્ગને ઓછો કરવાનું શક્ય નથી. જેમ આપણે ધણીવાર સસ્તા માણની તરફેણ કરીએ છીએ-ઓછી કોમત હોવાથી, દુકાન નજદિક હોવાથી, વિગેરે-તેમ જ્યાં લગી 'સસ્તી' પદવી મળે ત્યાં લગી તે મેળવનારે એક વર્ગ તો ઉભોજ રહેશે. પણ આપણે એ સંસ્થાઓને જરૂર બંધ કરાવી શકીએ, સરકારમાં અરજ કરીને, પ્રચાર કરીને અને તેની વિરૂધ્ધ એક ચોગ્ય કાયદો કરાવીને. આ બાબતમાં કડક પગલાં ન લેવાય ત્યાં લગી સામાન્ય વૈદ્યકીય વિદ્યા અને ખાસ કરીને આયુર્વેદ આ જાતના ધકકા હંમેશાં

સહન કરતું રહેવાનું. આવું ઉંટવેદું તો ઉપર કહ્યું તેમ પરદેશમાં પણ છે, પણ સામાની નગજામ્ને એ આપણી નગજામ્નું કારણ કે બહાનું ન બનાવી શકાય, એટલે આ બાબતનો અંત જલ્દી આવવો જ જોઈએ.

\*

\*

\*

## ૭ આયુર્વેદ સેવક ગણ

પોતાની તથા પોતાના કુટુંબની રહેણીકરણી અને નિભાવ માટે ઓછામાં ઓછું વેતન લઈને આયુર્વેદની સેવા કરનારા કેટલા મળી આવે? એ વિચાર આપે કર્યો છે? ગાંધી સેવા સંઘ કે સર્વેન્દ્રસ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટીને ધોરણે જો આયુર્વેદ સેવા સંઘ કે આયુર્વેદ સેવક ગણ શરૂ થાય તો તેમાં કેટલા જોડાય!

આવા સંઘનો સેવા એક મુખ્ય ઉદ્દેશ હોઈ શકે. તેનો પ્રકાર, સમ્ય પોતાની કામગિરી પ્રમાણે નક્કી કરી શકે. એકાદ બાપાલાલ વનરપતિ માટે ભ્રમણ કર્યાજ કરે. એકાદ વાસુદેવ રસાયનના જુદા જુદા પ્રયોગો પરથી મુદ્દાઓ એકઠા કર્યાજ કરે. એવાઓને ટ્રોફિક નિર્વાહની ચિંતામાંથી ઉગારી તેઓની શક્તિ સમૃદ્ધિ આયુર્વેદ પાછળ વેડફાવા દેવી જોઈએ. તેઓ જો લડાયેલા માફક સેવા કરતાં કરતાંજ મૃત્યુને ભેટે તો તેઓનું કુટુંબ પાછળથી 'રવડી' નહિ પડે તેવી તેઓને ખાત્રી પણ થવી જ જોઈએ. તોજ તેઓ મન, વચન, અને કર્મથી આયુર્વેદ સેવા પ્રત્યે પ્રત્યેક ધડી, પગ ને વિપળ વાપરી શકે.

પશ્ચિમના વિજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં આપણને ડગલે ને પગલે જ્ઞાન-ભૂખની તમજા મળી આવશે. પણ તેઓની એ જ્ઞાનભૂખને સંતોષવા અને એ ભૂખને તૃપ્ત કરતાં કરતાં ધરમાં અન્નભૂખ જાગી ના ઉઠે તેને માટે તેઓને ટેકા આપનારી અનેક સંસ્થાઓ, વ્યક્તિઓ અને સરકારી મદદોની પરંપરાઓ હતી. આપણી પાસે છેલ્લું તો માંડ ૧૦૦ એ અર્ધો ટકા હશે. એકલી વ્યક્તિગત મદદો સંઘને દ્વારકાએ ના પહોંચાડે. હુંકા ફોલાવાળી સંસ્થાઓ કશું ચિરંજીવ તો નજર કરી શકે.

વળી, આગળ વધવાની વાતો દરેક વૈદ્યકીય નેતા કરે છે જ્યાં હજી સર્વદેશીય કુલુકાયેલી તેના પ્રકારની રેખા દાર્ઢ દોરી શક્યું નથી. આપણો એક વિભાગ આયુર્વેદને સર્વસંપૂર્ણ માને છે, અને વિચાર કરને કરતે આપણે એ વિભાગને પાઠ્યગ્રંથો છોએ જે આયુર્વેદની મુખ્યપધિઓને અપનાવવા જળાવી, બાકી સર્વ આયુર્વેદનો ત્યાગ કરવા કહે છે—હું ડાકટરોનો ઉદ્દેશ કહું છું. એ એ વચ્ચેનો એક મધ્યમ વર્ગ પાથ છે. રસપ્રદ વસ્તુ એ છે કે એ ત્રણે જણ પોતપોતાની દૃષ્ટિએ ‘સંશોધન’ કરવાનો પોકાર દરેક સભા સંમેલન કે પત્રમાં કરે છે.

પણ શું કરવું એનો નિર્ણય કહી સુધી થઇ નથી શક્યો અને હજી ક્યારે થશે એ સમજાતું નથી. એ વસ્તુચિંતિ દરેક આયુર્વેદ-પ્રેમીની વિચારણા માગી લે છે.

મુલાગતે આપણી પાસે અને આપણા પ્રદેશમાં વ્યક્તિગત કાર્ય-કરો મોલુદ છે. તેઓ પોતપોતાના દૃષ્ટિબિંદુથી, પોતપોતાની શક્તિ, સમય અને અર્થ કરવાની અનુકૂળતા પ્રમાણે કાર્ય કરે જાય છે. વ્યક્તિગત નામો આપવાની જરૂર નથી કારણ કે જે કાર્ય કરે છે તેને તો સૌ કાંઈ દૃષ્ટ કે અદૃષ્ટ રીતે પીછાને જ છે.

આવા કાર્યકરોની એક અવિધિસરની સભા ન ભરી શકાય ? આટલે વર્ષે હવે તો કલુક કરશેને કે વાર્ષિક સંમેલનો એ નકામી શોભાઓ છે, જ્યાં નાણાં, નિંદા અને ખુશામદની વેલહેલ ઉડે છે, જ્યાં સંગીત કાર્ય જોવાની કાંઈને કુરસદ હોતી નથી, જેના ત્રણ કે ચાર દિવસો દરમિયાન વિષયવિચારણી સમિતિઓ, ભાષણો, રોહસંમેલનો અને દરેક સભાસદની ‘આવ્યા ત્યારે ગામ અને આલુઆલુના ભાગો જોઇ નાખવાની’ ઇચ્છા પાછળ વિચારાને કશો સમય રહેતો નથી, જ્યાં પદકો-પારિતોષિકોની વહેંચણી અને પ્રમુખોની ચૂંટણીઓ માટે દરેક પ્રકારના કાવતરાવા થાય છે, જ્યાં.....શું શું લખું? આપજ ઉમેરી લેજો.

એટલે, એવી બેડક નહિજ-નહિજ-પણ જેઓ આડંબર છોડીને, વ્યક્તિગત પ્રયત્નોને વેગળા મુકીને, મારું તારું વિચારીને, આયુર્વેદની

શુદ્ધ, સાચી, પ્રાણવાન અને સંગીન સેવા કરવાની શુભ, અધ્યાત્મિક અને પવિત્ર કર્મ અદા કરવા આહતા હોય તેઓની સલાહ મળે. તેમાં ભલે ૫ બંધુઓ હોય ૧૦ હોય કે ૧૫. એવાઓ જ્યારે ભેગા મળશે ત્યારે વિચારપ્રવાહો કેન્દ્રિત થશે, ત્યારે 'સંશોધન'ની સુરેખા આપણે દોરી શકીશું અને ત્યારેજ આપણે જે કાર્ય કરી શકીશું.

આવું સંમેલન એક ગામડામાંજ મળવું જોઈએ. ગુજરાતની પાંડીઓ સુસમૃદ્ધ છે. ગુજરાતની મહેમાનગીરી સારી આત્મમર્મા મશહૂર છે, અને હવે ગુજરાત જ્ઞાનભૂમિ બની છે. એવી ભૂમિ ગુજરાતી નહિ સંતોષે તો કોણ સંતોષશે ?

મારા એક મિત્ર એકવાર મારા ઉપર કોણ જાણે શા કારણથી એટલા બધા ખુશ થઈ ગયા કે તેઓએ મને લખ્યું કે 'ગુજરાતમાં જે તમારા (મારા) જેવા અડધો ડઝન કાર્યકરો નીકળે તો આયુર્વેદની બોલ-બોલા બોલી જાય !' મેં એમને વળતી ટપાલેજ લખ્યું હતું કે 'શોધીશું' તો અડધો ડઝનથી થે વધુ કાર્યકરો મળશે અને મેં તેવાઓનાં નામ પણ તેમને આપ્યાં હતાં.

અત્યારે જ્યારે સમય વધુ અનુકૂળ બન્યો છે, જનતાનો અતુરતાગ આયુર્વેદ પ્રત્યે વધુ દૃઢ બન્યો છે ત્યારે આ પગલું લેવું શું આપને યોગ્ય નથી લાગતું ?

કેં નહિ તોય આવી રીતે મળીને, કાર્યદિશા દોરીને દરેક જણ પોતા-પોતાને અનુકૂળ કાર્ય હાથમાં લઈ, તે બને તેટલું અને આવડે તેવું અદા કરી, ફરી મળાય ત્યારે અનુમાનો જણાવે અને સૌ સાથે મળી પરિણામપત્ર દોરી તે કાર્યનો ઉપયોગ વૈદ્યોને અને વૈદ્યકીય વિદ્યાર્થીઓને જે રીતે થઈ શકે તે રીતે તેની રજૂઆત કરે.

આ યોજનાને ધણી રીતે અને ધણાં દૃષ્ટિબિંદુઓથી ચિત્તસાવી શકાય.

અને કે રમ્ય રહ્યારે ગુજરાત-કાઠિયાવાડના ખરેખરા સહૃદયી કાર્યકરોની આવી, જનતા લગી પ્રમુખ વગરની, ઉપપ્રમુખ વગરની,

અને વિધવિધારિણી સમિતિ વગરની સભા મળશે? જે દિવસ એ મળશે તે દિવસેજ ગુજરાતને આયુર્વેદ સેવક ગણુની પ્રાપ્તિ થશે.

કુર્પાત સદા મંગલમ્

\*

\*

\*

## ૮ આવતી કાલનું શું?

માણસ માત્રનો એ પહેલો વિચાર. તવંગરી અને ગરીબી એ પ્રશ્નો કાયમજ રાખે છે. હિંદુસ્થાનમાં લુવાનીમાં મૃત્યુચરણ થયું એ કે નયું નથી અને વૈદ્યો-ડોક્ટરો દર્દીઓનું તો શું પણ પોતાનું પણ એ મોત નિવારી શક્તા નથી અને સાગ્યશાળીઓજ ૫૦-૬૦ કે ૭૦ ની બીજી બાજુએ પહોંચે છે. વળી, કેવળ મોટી ઉમ્મર હોયી એ સર્વ સુખનું નિશાન નથી. સાચું કમાઇ લેનારા ઘણે રસ્તે પૈસા ગુમાવી શકે છે અને સ્વપ્ને ન ધારેલા દિવસો ઘણીવાર જાને અનુભવે છે. આ સ્થિતિ વિકટ છે. તેથીયે વધારે વિકટ સ્થિતિ કરજ રાખીને અથવા સાધન રાખ્યા વગર ગુજરી જનાર વ્યવસાયીનાં પત્ની અને બાળકોની છે. આશ્વાસન આપનારાઓ થોકબંધ મળી આવે છે પણ કાંઈ અધ્યાવાન મદદરૂપ નથી થતું. આવા અનેક દાખલાઓ લેખકે જાતે જોયા છે,

તેવાઓને માટે અને તેવાઓનાં કુટુંબીઓ માટે એક સંસ્થા હોવી જોઈએ. એ જેટલી જલ્દી રચાય તેટલું સરસ.

એ સંસ્થાના ત્રણ મુખ્ય ઉદ્દેશો હોઈ શકે.

૧ વૈદ્યકીય વ્યવસાયીની જરૂરત વખતે અથવા બીજી કાંઈ ઉપાધિ વખતે સહાયભૂત બનવું.

૨ ભરણપોષણનાં યોગ્ય સાધનો વગર દુઃખી બનનાર વૈદ્ય વ્યવ. ની વિધવાઓ અને કુટુંબીઓને સહાયભૂત બનવું.

૩ વૈદ્ય વ્યવ. નાં બાળકોના અભ્યાસ માટે સહાયભૂત બનવું.

વિગતમાં ઉતરીએ તો બીજું ઘણું લખી શકાય. આવી સંસ્થામાં દરેક વૈદ્યને વાર્ષિક રકમ લઈ સભ્ય બનાવાય. શ્રીમંત ધંધા-

દારીઓ, શુભેચ્છકો અને સહાયકો તરફથી મદદ મેળવાય. મદદો, અરજી ઉપરથી અને તપાસ ઉપરથી થઇ શકે. વૈદોનું પોતાનુંજ ફંડ ગણાય એટલે તેની સહાય માંગવામાં વૈદને અથવા તેના કુટુંબીઓને શરમ રાખવાપણું નજર રહે. પણ સંસ્થાના અધિકારીઓએ પણ દરેક બાબતમાં તપાસ કરીને, અને જરૂર લાગે તો અરજી આવ્યા વગર પણ મદદ કરવી જોઇએ.

આ સંસ્થાને વિમા કંપની ન માનવી જોઇએ એટલે દરેક વૈદ વ્યવસાયી સ્વર્ગવાસી થાય ત્યારે એને અમુક રકમ મળવીજ જોઇએ અથવા સાધન હોવા છતાં તેના કુટુંબીઓએ રકમની આશા રાખવીજ જોઇએ તેવું નથી.

સંસ્થાના વ્યવસ્થાપકો માનદ્વ હોય.

વિભાગતમાં પણ આવી સંસ્થાઓ છે. તેનો કાર્યક્રમ આપણે મંચાવીને જોઇ શકીએ અને આપણે ઘટતા વધારા-ઘટાડા કરી શકીએ.

વધારે વિગતોમાં તો નથી ઉતરતો. જેઓ આ પ્રકારની વિચાર-શ્રેણીમાં માનતા હોય તેઓ મારી જોડે જરૂર પત્રવ્યવહાર કરે. આ પ્રકારની સંસ્થા અગણીત રીતે યોગ્ય છે તે દરેક સમજી વાંચકે સમજવું જોઇએ.

\*

\*

\*

## ૯ બે નવી સંસ્કાર સંસ્થાઓ :

નિખિલ ભારતવર્ષીય વૈદ સંમેલનની કાર્યવાહી અને તેના કાર્યકર્તાઓની કાર્યશૈલીથી નાસીપાસ બનેલો અને કંટાળેલો એક વર્ગ ધીરે ધીરે વધતો જાય છે અને તે પ્રકારના વર્ગે ગયા વર્ષે હરિદ્વારમાં મળેલી આયુર્વેદિક કોન્ફરન્સમાં મૂર્ત સ્વરૂપ લીધું છે. તે સ્વરૂપ નિખિલ ભારતીય વૈદ્ય પ્રતિનિધિ મંડળમાં પરિણમ્યું છે. એક મંડળ પ્રત્યેનો ઉદ્દેગ ખીણું મંડળ શરૂ કરવાથી કદાચ ટાળી શકાય, પણ તેથી જે કાર્ય માટે પ્રથમ અને ખીણું મંડળ હસ્તી પરાવે તે કાર્યને કશો ફાયદો થાય

કે કેમ એ જરા શંકાભર્યું ગણાય. પણ આ નવી સંસ્થાએ કાર્ય-  
દિશાને પક્ષે આપીને આયુર્વેદના ઉત્કર્ષને વધારે સંગીન સ્વરૂપે સાધ-  
વાની અભિલાષા પ્રકટ કરી છે. નિ. ભા. વૈદ્ય સંમેલન સામે વિરોધ  
જવાલાઓ આ પુસ્તકમાં અન્યત્ર જણાશે. હું પોને વધુ ઉમેરવા નથી  
માગતો. એ સંસ્થાનો મારો પહેલો અને છેલ્લો અનુભવ, મારે માટે બસ  
છે. સંસ્થાઓ હોય ત્યાં અનિષ્ટો જન્મવાનું જોઈએ તેવો સિદ્ધાંત દ્વે  
બધા સ્વીકારતા થઈ ગયા છે. પણ જોયો નિ. ભા. વૈદ્ય સંમેલનની  
કાર્યવાહીને સંતોષજનક ન માનતા હોય, તેની કાર્ય દિશાને અનુકરણીય  
ન માનતા હોય અને તેના અધિકારી વર્ગના માનસથી કંટાળ્યા હોય  
તેઓને અને અન્ય રસ લેનારાઓને આ નવાં મંડળને અપનાવી લેવા  
વિનંતી કરું છું. તેના કાર્યકરોમાં કવિરાજ રામચંદ્ર મસ્તિક, કવિરાજ  
સત્યાનંદ શુક્ત અને મારા મિત્ર કવિરાજ મનીન્દ્ર કુમાર મુખર્જી છે.  
તેઓને, ૨૦, રમાકાંત બોઝ રટ્ટીટ, કલકત્તા, એ સિદ્ધાંત લખી-મળી  
શકશે. એ કાર્યવાહીએ મુંબઈ ઇલાકામાં એ મંડળની ઓળખ આપ-  
વાનું કામ મને આપ્યું છે અને અનુકૂળ સમયે મને આવડશે તેવાં  
પગલાં તેને માટે હું લઈશ.

બીજું મંડળ છેલ્લાં ચાર વર્ષોથી દક્ષિણ દિશામાં ચાલે છે તેની  
જાણ મને તો આ 'વાર્ષિક' અંગેના પત્રવ્યવહાર દ્વારાજ થઈ. એના પ્રમુખ  
પ્રો. ડી. રંગાયારીયુની ઓળખાણ, અમે બન્ને પ્રતિનિધિ મંડળ રૂપે  
પુનામાં ડૉ. ગિરકરને મળવા ગયા ત્યારે—અને તે પહેલાં પત્રવ્યવહારથી  
થઈ. તેના લગભગ ૨૦૦૦ સભ્યો છે. વૈદકનો વંશપરંપરાથી અને વડીલો-  
પાછાં વ્યવસાય કરનારા ગૃહસ્થોનો દરજ્જો સાચવવા અને તેનો  
વિકાસ કરવા માટેનું આ મંડળ ઓછા ઇન્ડિયા હેરીટેજરી હોલ્ટર્સ  
લીગના નામથી ઓળખાય છે.

આ મંડળે પણ મારી નિમણૂક મંડળની કાર્યવાહી સમિતિ પર  
કરી છે અને મુંબઈ ઇલાકામાં તેની ઓળખ આપવાનું મારે ફાળે  
નાખ્યું છે.

છતાંજો આ બાબતમાં મારી જોડે પત્રવ્યવહાર કરે.

\*

\*

\*

## ૧૦ નામ અને પત્રલેખન

આ સમયે તો મારે માટે લગભગ સાદસ સગી બની ગયેલી આ પ્રવૃત્તિમાં રસ લેનારા બંધુઓને યાદ દશે કે આ ‘વાર્ષિક’ માટે સુંદર નામ સૂચન માટે ડૉ. પુ નો પુરસ્કાર મેં જુદી જુદી રીતે જાહેર કરેલો. આ પ્રવૃત્તિમાં ઘણા લાભઓએ રસ લીધેલો. રાજકોટથી એક લાભએ તો ૧૪૪ નામો લખી મોકલેલાં. મારા નામ મત મુજબ, આવેલ નામાવલિમાંથી કાઢપણુ નામ ‘વાર્ષિક’ને અનુરૂપ આવે તેવું કે બંધનેસ્તુ નહોતું. એટલે જે નામે શરૂઆત થઈ તેજ નામ ચાલુ રાખવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે. આ નામ પરથી લગભગ બધાઓનેજ મૃત્યુ પછીની વર્ષિનો ખ્યાલ આવે છે, એ આપણી અશુભવર્તીલાગણીઓને બદલે આપણી નર્મવૃત્તિ વધારે બતાવે છે તેમ હું માનું છું. એટલે પુરસ્કાર હું મને પોતાનેજ આપી શકું.

સુપત્રલેખન—ખાસ કરીને કાર્યપ્રદેશમાં કાર્યદર્શી અને આગમમાં મુકાય તેવી સૂચનાઓ બતાવતા પત્ર માટે ડૉ. ૧૧/ નો પુરસ્કાર મેં જાહેર કર્યો હતો. આ બાબતમાં પ્રથમ તો એ કણકું કે શરૂઆતથી ઘણા દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ મિત્રોએ આ બાબતમાં રસ લીધો હતો અને દરેક પત્રમાં કશુંક ઉપયોગી કે મનનીય તો હતુંજ. પણ મારા આ કાર્યમાં સૌથી વિશેષ સહીય સહકાર, પત્રલેખન દ્વારા આપનારા મારા પિક્કાન મિત્ર અને કલકત્તાના સુપ્રસિદ્ધ અને દુનિયાભરના એ વિવિધના એકજ સામયિક ‘ધી જર્નલ ઓફ આયુર્વેદ’ના તંત્રી કવિરાજ મનીન્દ્ર કુમાર મુખર્જી, ખી. એ., આયુર્વેદશાસ્ત્રી, અનોખું સ્થાન મેળવી લે છે. રસ લેનારાઓ, મારી પત્રવ્યવહારની ‘કાષ્ટસ્ત’ જોઈને મારા મતને મજલા થશે. આ કારણે ડૉ. ૧૧/ ની કીમતવાળી એક નામ યાદગીરી આ અંક સાથે એમને મળશે.

\*

\*

\*



## ૧૧ લેખકોનું મહેનતાણું

એ તે કેમ આપી શકાય? શક્તી અને સમયનો વ્યય એ કદી દિસાળ ના થઇ શકે તેવી વસ્તુ છે. દરેક ભાઈને એ ખાતર સૂચના આપવાની વિનંતી કરવા છતાં દરેક ચૂપકાદીજ સેવેલી, જો કે મનમાં અને મુઠમાં તો સૌ હસ્તાજ હશે કે આવડે. આ તે શું આપી દેવાનો હશે કે બડી બડી ખાતાં ઢાંકનો હશે?

હજી સુધી હું પ્રમાણ નક્કી નથી કરી શક્યો. જે ત્રણ ખાખનો વિચારીએ. 'કૌમુદી'ના ત્રી અને મારા મિત્ર શ્રી. મૃગશંકર ભટ્ટ દરેક લેખ માટે રૂ. ૫૭ ઓછામાં ઓછા આપે છે. તેઓ કદનો પ્રશ્ન વિચારતા નથી. (તેઓ કાવ્યના રૂ. ૩૭ આપે છે. આપણે તો કાવ્ય લેતા નથી, જો કે આ અંકને માટે અર્ધો ડઝન ઉપરાંત કાવ્યો આવીને પરત થયાં છે). 'શરદ' વાર્ષિક કાદનારા મારા બીજા મિત્ર શ્રી. વસવંત પંડ્યા, 'વાર્ષિક'નો છેવટનો દિસાળ પતાવી, નફા લેખક મંડળમાં સરખે ભાગે વહેંચી દે છે. અંગ્રેજી 'મેડીકલ જુર્નેલ'ના પાછળની સંચાલન શક્તિ-મારા ગુરૂવરો ડૉક્ટર્સ દ્રાહેનો, કરમાલી અને બીજા જે ડૉક્ટર્સ-દરેક સ્વીકૃત 'ઝેરીજનલ આર્ટીકલ' દીઠ રૂ. ૨૦૭ લેખકને આપે છે.

પહેલી શૈલી મહણ કરીએ તો લગભગ રૂ. ૨૦૦૭ ખર્ચાય. બીજી શૈલી મહણ કરતાં પહેલાં સમયવહન થવું જોઈએ અને ત્રીજી શૈલીએ લગભગ રૂ. ૮૦૦૭ થાય. જો અંકની ૩૫૦ નક્કી મૂળ કીમતે ખપે તો પહેલી શૈલી મહી શકાય. બીજી શૈલી મહણ કરવા જતાં, બીજા અંકને માટે પ્રારંભિક નાણાની જોગવાઈ ઉડી જાય અને ત્રીજી શૈલી મહણ કરવા માટે મને ડરબીની લોટરીનું કે 'ઇલસ્ટ્રેટેડ વિકલી'ના પત્રકનું એકાદ ઈનામ તુરતમાંજ મળવું જોઈએ.

પ્રથમ વિચાર, પ્રારંભિક ખર્ચમાંજ અમુક રકમ ઉમેરી દેવાનો હતો. ત્યાં તો પાનાંની સંખ્યા ૧૪૪ પરથી ૧૭૫ પર ગઇ. પછી ૨૦૦ નો વિચાર થયો ને કુદો ૨૮૦ પર, પણ કુદો, હનુમાન કુદો નિવડ્યો તે પહેલાંયુ ૩૬૦ પર. જાહેર ખર્ચની રકમ અને ખર્ચની રકમ

વ્યાપારિક ખાનગી હકીકત હોય આપના કાનમાં જ દેહેવાય-કાગળમાં ચિંતિત નહિ. એ એકી નથી, પણ બહુ વધારે તો નથી જ.

આ બધામાંથી તોડ તો કાઢેજ છુટકો. અને તોડ હું કાઢીશજ. દરમિયાન આપની શું સ્થિતિ છે? મને જરૂર લખશે. વિચાર કરનારે કિપલી બાબતો ઉપરાંત આ બાબતો પણ ધ્યાનમાં લેવી-પરમાર્થિક લેખોના અનુવાદોનું મહેનતાણું અને અંકો મોકલવાનું ટપાલ ખર્ચ. બીજું બધું તો ઠીક.

\*

\*

\*

## ૧૨ પાંત્રીસમા 'ફારમે'

'વાપિક'ના ૩૫ મા ફારમે જ્યારે પહેલું હું ત્યારે-હવે તો લગભગ મિત્ર બની ગએલા-શ્રી. ચોગીલાખ સાવધાનીના સ્વર કાઢે છે. પહેલું મેટર હતું ૫૦-૬૦ પાનાં ખેંચી જાય અને તે પણ ખેંચે લેખો તો ઘણી દિલગીરી સાથે પરત ફર્યા ત્યારેજ. એ ખેંચે લેખો તે અહમદનગર-વાળા મારા મુરબ્બી શ્રી. ગંગાધર શાસ્ત્રી શુભે અને મારા મિત્ર શ્રી. ચૈતન્ય દેસાઈના. દિલગીરી એટલા માટે કે બન્નેએ મારા 'ખાસ આમ' ત્રણને માન આપીનેજ આ લેખો તૈયાર કરી મોકલ્યા. કલત તે ખૂબજ મોડા થયા અને હવે તો જગ્યા માટે નથી નાણાં કે નથી સમય. પણ, આ ખેંચે તો ખાસ આમંત્રિત લેખો. સ્વેચ્છાથી આવેલા લેખોમાંથી લગભગ ત્રણ લેખો જેવા છતાં પરત ફરવા પડ્યા, એ પણ ઉપસાં ફાર્મોએજ.

એટલે, આજે તા. ૨૦ મી સપ્ટેમ્બરે જ્યારે ૩૫ મા ફારમના અંતે જોઈ છું, ત્યારે 'હવે દિલ્હી જોઈત દૂર' હોવાની પ્રતીતિ થાય છે. મારા રનેદી શ્રી. રવિલાખ રાવળે 'કુમાર'ના બીજા વર્ષના પહેલા અંકમાં આગલા વર્ષના 'કુમાર'ના કામને માટે 'હવે આ તો પાસેરામાં પહેલી પુણી છે' તેમ લખ્યું હતું. જ્યારે મેં શું શું કરવાની ધારણા, આશા અને આકાંક્ષા રાખી હતી તેનો હું વિચાર કરું છું, ત્યારે હું તો તેટલું પણ નહિ લખી શકું. ફાર્મ કે આ તો પાસેરાની પહેલી પુણીએ પૂરી નથી.

તુટીઓનો સ્વીકાર આ રીતે કરે ? (૧) કેટલાક લેખો આપવાની ઇચ્છા, છતાં નથી આપી શક્યા. (૨) કેટલાક ખાસ લેખો તૈયાર કરવા હતા—દા. ત. ‘સુનિદાન અને ફોટોગ્રાફી’, ‘દાહ, તેના પ્રકારો અને સંપૂર્ણ નિદાન ચિકિત્સા, તે તૈયાર ન થઈ શક્યા. (૩) ગુજરાતી વૈદ્યકીય પુસ્તકોની આધારભૂત યાદી આપી ન શકાઈ—જે તો તૈયાર છે\* અને એની તૈયારી પાછળ થોડી થણી રકમ વપરાયેલી છે, છતાં. (૪) ઉપ-યોગી સૂચનો આપવાની બહુ ઇચ્છા હતી—નવે સ્વરૂપે અને ખરેખર કાર્યદર્શક અને તેમાં સૂચનોસ્તો. (૫) સરસ્વ ઉતારાઓ વિષે તો અગાઉ કહી ગયો છું. (૬) મારી મનન નોંધમાં ઘણી જાગૃતોની વિચારણા રહી ગઈ છે. (૭) લેખકોનો વધારે વિસ્તારથી પરિચય આપવો હતો પણ ૪૦ લેખકોને માટે—લેખક દિહ અર્ધ પાનને હિસાબે—૨૦ પાન જોઈએ એટલે એ એકદમ હુંકારવો પડ્યો. (૮) યૌણ તુટીઓ, એકધારી જાતના કાગળોની ગેરહાજરી—કેમકે ૨૦૦ પરથી ૩૮૦ પર કુદકા માર્ગો—અને એથી થોડીક જાગૃતો તો આડકથા ગણી લખતો નથી. (૯) એમ તો વધુ વિચાર કરવા કોઈ એસે તો અન્ય તુટીઓ પણ મળી આવશે.

એટલે મારી અનેકવિધ પામરતાનો સંપૂર્ણ સ્વીકાર કરીને, આ ગ્રંથની તૈયારી પાછળ ન્હાનાં મોટાં સૌ કોઈની મદદ માટે આભાર માનીને, ‘વૈદ્યોનું વાર્ષિક-૧૯૬૪’ આપની સમક્ષ મોકલું છું અને કવિ ખજરનાર માફક મને પણ આ ગ્રંથને સંબોધીને કહેવાનું મન થાય છે, કે

જાઓ વહાણ ગ્રંથ ! જઈ વહાણી ગુજરાતે રામો,  
પામો હવે જગતથી અદલ પિછાન.

પ્રાણપદી પ્રણીત, ૧૯૬૩

નમસ્તે.

પ્રતાપકુમાર પાપટભાઈ વૈદ્ય.

\* અને આ જાગૃતમાં દિલ્લીનીસહુ જણાવવાનું કે વૈદ્યરાજ ગોપાળજી કુંવરજી ઠક્કર. શ્રી. કેળસર જીલા અને વૈદ્યરાજ નરસેરાજ સિવાય કોઈએ આ યાદી માટે સહકાર પણ નથી આપ્યો.

# આયુર્વેદપ્રેમીની રોજનિશી

[હું ધારું છું ત્યાં લગી આ પ્રકારની નિવિભાલા પ્રથમ વાર વૈવશીય સાહિત્યમાં રમુ થાય છે. વર્ષભરના બની ગયેલા બનાવોની ટુંકી નોંધ હંમેશાં ઉપયોગી થઈ પડે, યોટલું જ નહિ, પણ એ દિસાહદાયી અને પ્રેરણાદાયી પણ બને છે. રમુ કરેલી તિથિઓ તારીખવાર છે અને વર્તમાનપત્રો, વૈદ્ય પત્રો, માસિકો, અંગત પત્રો, વિગેરે પરથી ઉતારી છે. બને ત્યાં ટુંકવેલ છે. નામોમાં આગલા પાછલા ઉમેરોઓ ટુંકવેલ છે. ધ્યાન ખરોખર રાખેલું છેજ, પણ એ કે જેરફાર લાગે તેા જો જેરસમજને લાગે છે તેમ સમજશો.

આ વિભાગ માટે, આ કોઈ બંધુ અગત્યના બનાવેલી તારીખો અને તેને લગતી હકીકતો મોકલે તેની રજુઆત, શૈલી અને સ્વીકાર માટે શિરે રહેશે. ઓક્ટોબર ૧૯૩૭ થી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૮ સુધીની તારીખો હવે પછીના ગ્રંથમાં ઉમેરી શકારો.

[પ્રતાપકુમાર વૈદ્ય.]

## ડિસેમ્બર ૧૯૩૬

૧૬: મુંબઈ: લોકપ્રિય સર્જન અને આયુર્વેદપ્રેમી ડૉ. સાહેબ જીવણલાલ દુર્લભદાસ કુવ, એફ. આર. સી. એસ. ડી. એલ. ઓ., (ધન્ગ)નું, ધણીજ ટુંકી માંદગી પછી આકાળ અવસાન. ત્યારબાદ મળેલી શોક સભાઓમાં તેમનું સ્મારક જાળવવા આયુર્વેદને મદદરૂપ થઈ પડે તેવું ફંડ ઉભું કરવાના દરાવો સ્વીકારાયા.

૧૮, ૧૯, ૨૦: બનારસ: નિ. લા. વૈદ્ય સંમેલનની ૨૭ મી બેઠક. સ્વાગતાધ્યક્ષ: ભારતજીવણ પંડિત મદનમોહન માલવિયાજી. સંમેલનાધ્યક્ષ: પ્રા. વૈદ્યશાસ્ત્રી નારાયણશંકર દેવશંકર, એફ. પી. એ. સી. સંમેલનની બેઠકમાં, અમદાવાદના વૈદ્યશાસ્ત્રી મંગેશ્વર સોમનાથને સર્વોત્તમ દ્વિરણ્યમર્જરસ પોદલી માટે સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો.

## જાન્યુઆરી ૧૯૩૭

૨૧ થી ૨૭: મુંબઈ: પ્રભુરામ આયુર્વેદિક કોલેજ-ડૉ. પોપટ યુનિવર્સિટી ઓફ આયુર્વેદ તરફની જુદી જુદી પરિક્ષાઓનું આજુ વર્ષનું પ્રથમ સત્ર.

૨૩: મુખ્ય: 'આરોગ્ય દર્પણ'માં ગાંધીજીએ આયુર્વેદ વિરૂધ્ધ દરેલા ઇશારાનો જવાબ શ્રી. પ્રતાપ કુમાર વૈદ્યે સ્થાનિક જોગે સેન્ટ્રી-નક્ષ'માં આપ્યો. તેના ગુજરાતી અનુવાદ માટે જુઓ 'ગુજરાતી'નો ૩-૧-૩૭ નો અંક.

૨૬, ૨૭, ૨૮: હું પી કે અખિલ હિંદ વંશપરંપરાગત-હેરીટેડરી-આયુર્વેદિક ડોક્ટરોના સંમેલનની માથી બેઠક.

૨૬, ૨૭: કલકત્તા: જી. બી. અમ્બાંગ આયુર્વેદ વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓનું સ્નેહ સંમેલન.

૨૭: મુખ્ય: પ્ર. આ. કાલેજ અને ડૉ. પો. સુનિવર્સિટી ઓફ આ. તરફનું વૈદ્યરાત્રી અને વૈદ્યકીય વિદ્યાર્થીઓ માટેનું વૈદ્યકીય સીને શીક્ષ પ્રદર્શન ૪ થું.

૩૧: કલકત્તા: 'દક્ષિણમાં આયુર્વેદની સ્થિતિ', ઉપર 'જનલ' ઓફ આયુર્વેદના તંત્રી કવિરાજ મનીન્દ્ર કુમાર મુખર્જીનું ભાષણ. અધ્યક્ષ: કવિરાજ સૌ. બિમલાદેવી સન્યાલ.

## ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૭

૧: મુખ્ય: સ્થાનિક મેડીકલ કાઉન્સિલે આ મતજબનો દરાવ પસાર કર્યો. 'વૈદ્યકીય સભ્યતા-એથીફસ-પરત્વે બાધ્ય નિયમો નક્કી કરવાનું ઇચ્છનિય નથી. અસભ્યતાનો દરેક દાખલો તત્પુરતા દૃષ્ટિ-ગિંદુથી વિચારવો. પ્રસ્તુત સિદ્ધાંતોની વિશેષ છણાવટ કરવાની જરૂર નથી.

મુખ્ય: સ્થાનિક વૈદ્ય સભાની, પ્રાંતીય ધારાસભાની બેઠક માટે ઉભા કરવામાં આવેલા કોંગ્રેસપક્ષી ઉમેદવારોને ટેકા આપવાની સભા. પ્રમુખ: પ્રા. ડૉ. પોપટ પ્રભુરામ. કોંગ્રેસના સ્થાનિક નેતાઓની વૈદ્ય સભામાં પહેલા વખતની હાજરી.

૨૫: કલકત્તા: કવિરાજ અતુલગિહારી દત્ત સ્થાપિત બંગ્લીય ઉન્માદ આશ્રમ-ન્યાં ઉન્માદના દર્દીઓની આયુર્વેદિય રીતિએ સારવાર

થાય છે—ની ક. મનીન્દ્ર કુમાર મુખર્જી અને અન્ય કવિરાજોએ લીધેલી મુલાકાત.——ખરેલી : કાંગ્રેસ પ્રમુખ શ્રી. જવાહિરલાલજીનું સ્વાગત કરવા માટે લાલા હરસરૂપ આયુર્વેદિક કોલેજના વસતિગ્રહમાં રહેતા ત્રણ વિદ્યાર્થીઓને ખરતરક કરવામાં આવ્યા.

### માર્ચ ૧૯૩૭

૨૫: ઉંઝા : ઉંઝા ફાર્મસીના માલિકના પુત્ર અને તેમના કાર્યાલયના એક સંચાલક શ્રી. ઉત્તમચંદ નગીનદાસ શાહનો યુવાન વયે અકાળ સ્વર્ગવાસ.

૨૫ થી ૨૮: કાંગરી : સ્થાનિક ગુરકુલમાં આયુર્વેદિક મહાસંમેલન.

૩૧: પટના : સરકારી આયુર્વેદિક કોલેજનો પદવીદાન સમારંભ. ઋગ્વેદાલય પ્રુફેસર મુકાચું.

બનારસ : નિ. લા. વિદ્યાપીઠને ઋગ્વેદાલય ઉઘાડવા માટે હિંદુ સેવા સંઘ તરફથી રૂ. ૧૦૦૦.ની ભેટ મળી.

૧૯: કલકત્તા : બંગાળની આયુર્વેદિક મેડીકલ કાઉન્સિલની સ્થાપના. પ્રમુખ : શ્રી. જતીન્દ્રનાથ વસુ. સભ્યો : ૨૫.

### એપ્રિલ ૧૯૩૭

૧: ભારતવર્ષ : સારા દેશમાં નવા બંધારણના આગમન પ્રત્યે વિશેષ-હડતાળ.——લાહોર : આયુર્વેદ વિપચી—સરસ પુસ્તક, સરસ ટિકા, અદ્ભુતઃઆયુધિનું અન્વેષણ, લાલકારી યંત્ર, કઠિન રોગની ચિકિત્સા—આ સર્વે તેમાંથી એક રજુ કરનાર મહાશય માટે પં. શિવ-શર્મા (રેલ્વે રોડ, લાહોર) મારફત, શ્રી. હરજીમલ દાલમિયા સુવર્ણપદક (રૂ. ૧૦૦ નો) અને પારિતોષિક (રૂ. ૫૦૦ નું) બહેર થયાં. આ પારિતોષિકો દર વર્ષે આપવામાં આવશે.

૪: મુંબઈ : સ્થાનિક વૈ સભાની અસાધારણ વાર્ષિક સભા. રિપોર્ટ વાંચત અને નવી સુઠણી.

૫ થી ૧૦ : : લુદાં લુદાં કેન્દ્રો પર નિ. ભા. આ. વિદ્યા-  
પીઠની પરીક્ષાઓ લેવાછ.

૮ : અમદાવાદ : સ્થાનિક મ્યુનિસિપાલિટીના યુનાની દવાખાના  
પર તીર્થિંગ કોલેજના હપ્તીમ અખ્તર હુસેનની નિમણૂક. મળેલી સભામાં  
ડૉ. હરિપ્રસાદે એલોપથી કરતાં આયુર્વેદના વૈદ્યકીય લાભોનું પ્રતિપાદન  
કયું અને 'સોફોને યુનાની અને આયુર્વેદમાં શ્રદ્ધા હોય તો મ્યુ. એ  
અને સરકારે તેવાં દવાખાનાં ખોલી આપવાં જોઈએ.' તેમણે મ્યુ. ના  
આયુર્વેદિક દવાખાનાની પ્રશંસા કરી.

૧૧ : હૈદરાબાદ : સિંધ પ્રાંતીય આયુર્વેદ પ્રચારણી સભાના  
આચાર્ય હેડગ વિદ્યાર્થી આયુર્વેદ પ્રચાર મંડળની સભા-મુદ્દાગી.

૧૩ : મુરત : પારસી વૈદ્ય ધનંજયશાહ મેરવાનજી હાથીખાના-  
વાળાનો (૬૭) સ્વર્ગવાસ.

૨૦ : લાહોર : પ્રાંતના જનણીતા વૈદ્યો અને હકીમોનું મંડળ  
'કળાવણીખાતાના પ્રધાન ઓન. મીયાં અબ્દુલ હકીમે મળ્યું' અને ખોડ  
સ્થાપવાની, ખોમસ પદ્ધતીઓ અટકાવવાની વિનંતી કરી. પ્રધાને ઘટતું  
કરવા વચન આપ્યું.

૨૨ થી ૨૬ : મુંબઈ : પ્ર. આ. કોલેજ અને ડૉ. પો. યુનિવર્સિટી  
ઓફ આ. તરફનું લુદી લુદી પરીક્ષાઓનું આશુ વર્ણનું ખીલું સત્ર.

૨૪ : મુંબઈ : પ્ર. આ. કોલેજ અને ડૉ. પો. યુનિવર્સિટી ઓફ  
આ. તરફથી વૈદ્યો અને વૈદ્યકીય વિદ્યાર્થીઓ માટેનું વૈદ્યકીય રીનેમા  
પ્રીટમ પ્રદર્શન-૫ મું.

૩૦ : નડિયાદ : ખેડા આ. મેડીકલ સોસાયટીની અસામાન્ય  
સભા-પ્રદર્શન.

મે ૧૯૩૭

૧ : હાંગરી : પ્રાણાચાર્ય ડૉ. જી. એસ. તામ્બેની આયુર્વેદિક  
વિદ્યાલયના માનદ પ્રિન્સીપાલ તરીકે નિમણૂક - નાગપુર : હવે પછી

મળનાર ૨૭ વૈધ સંમેલન માટે સ્વાગત સમિતિ નિમાધ.

૨: મુ'બાઇ: મું. આયુર્વેદિક સોસાયટીની અસાધારણ વાર્ષિક સભા. નવા અધિકારીઓની ચુંટણી અને ૨૦ શિષ્યવૃત્તિઓની જાહેરાત.

૧૧: પુરી: પંડિત કવિરાજ પુરણચંદ્ર રથને હિન્દી સરકાર તરફથી 'વૈદ્યરત્ન'ની પદવી મળી.

૧૭, ૧૮: ઉત્તરેન. મધ્ય પ્રાંતીય વૈધ સંમેલનની પં મી બેઠક. પ્રમુખ: જુનીયર દેવાસના રાજ સાહેબ. સ્વાગત પ્રમુખ: વૈદ્યરાજ બાબુ-રાય સુપ્રસન્ન. પ્રદર્શન, સર હુકમચંદ સરપચંદે ખુલ્લું મુકયું.

૨૪: મુંબઈ: દેશી પરદેશી ઔષધો બનાવવાનું કારખાનું, સીપ્પા માઈનુ, ડૉ. કે. એ. દમીદે ખોલ્યું:—૨૪, મુંબઈ: ક્ષયના નિદાન માટે મફત થુંક તપાસી અપારો, તેવી જાહેરાત મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી થઇ.

### જુન ૧૯૩૭

૧: રાજકોટ: પારસી જાહેન આજામાંય દારાશા તરફથી જાહેર દિત માટે દેશી ઔષધાલય ખુલ્લું મુકાયું.

લાહોર: પંજાબ મેડીકલ કાઉન્સિલની “એસોપથાઈ ઉપાધિ ધરાવનારાઓને ‘ડૉક્ટર’ શબ્દ વાપરવા દેવાની અને બીજાઓને તેમ કરતાં અટકાવવાની” દરખાસ્તને, સ્થાનિક સરકારે નકારી.

૨૪-૨૬: પોલિકુન્નુ (નાથ મલ્લાર); ઓલ ઇન્ડિયા હેરીડિટરી આયુર્વેદિક ડૉક્ટર્સ એકેડેમી તરફની પરીક્ષાઓનું અધિવેશન.

૨૭: મુંબઈ: રથાનિક વૈધ સભાની બેઠકમાં રાજ્યવૈધ હીરજી જીવરામનું “સર્પગંધા” પર વ્યાખ્યાન. પ્રમુખ, પ્રા. ડૉ. પોપટ પ્રભુરામ.

૩૦: કલકત્તા: જાણીના રસાયનશાસ્ત્રી સર પ્રહલ્લચંદ્ર રેઓ શિક્ષણકાર તરીકે નિવૃત્તિ લીધી.

### જુલાઈ ૧૯૩૭.

૩-૪: કલકત્તા: ઓલ બેન્ગાલ યંગ આયુર્વેદીસ્ટ્સ કોન્ફ-રન્સનું અધિવેશન.

૪: મુંબઈ: ડૉ. પિલાઈ અને તેમના બંધુ તરફની, ગોવાળીયા ટેંક પર દીના બિડ્ડોંગમાં, ‘એન્ડો આયુર્વેદિક’ હોસ્પિટલ થી નટરાજને



ખુશી મુખી. અભિભાવણ: વૈદ્યજ્ઞાનુ આર. કે. વાસ્વેકરે દયું.

૭: મુખ્ય: શહેર અને પટાના વૈદ્યોની સહાયે ખાસ હરાવ માર્કેત વૈદ્યપ્રીય રાહતની રકમનો ધોડો લાગ આયુર્વેદિક આપધિઓમાં વાપરવા પ્રધાનમંડળને લક્ષમણ કરી. પ્રમુખ, પ્રા. ડૉ. પોપટ પ્રભુદાસ રથગ: પ્ર. આ. કૌલેજ હોલ.

૧૧: પુના: પ્રધાનોએ નોતરેલી પરિપદમાં ડૉ. છ. એસ. મહાજનીએ 'આપણા પ્રાંતે મહાસનુ' અનુકરણ કરવું, લોકોને સરતી દવા મળે તે માટે આયુર્વેદિક દવાખાનાઓનો પ્રચાર કરવો અને વૈદ્યપ્રીય વનસ્પતિઓના સંવર્ધન માટે 'બોટેનીકલ ગાર્ડન' ખોલવું,' એવી લક્ષમણો કરી.

૧૨: મુખ્ય: જ્યોતિર્વૈદ્ય પ્રાણાચાર્ય પંડિત કાર્તાનિક (૬૮) નું અવસાન.

૧૧: પાટણ: ઉ. પિ. આયુર્વેદ વિદ્યાલયનો પદવીદાન સમારંભ. પ્રમુખ: વડોદરાના મે. રા. રા. નામદાર મહાસચિવ કે. વી. ઉપલમ.

૨૨: મુખ્ય: કોપોરેશનમાં ડૉ. જી. એન. ચોકસીએ 'આયુર્વેદિક અને યુનાની પદ્ધતિનું શિક્ષણ મ્યુનિસિપાલિટીએ નીલાવી રાખેલી ગો. મુ. મેડીકલ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને આપવું' તેવો હરાવ શ્રી. નરી-માન અને શ્રી. મોહનલાલ દેસાઈના ટેકા સાથે મુક્યો. બાબત મેડીકલ રીક્ષી કમીટી તરફ મોકલાઈ.

૨૩: હૈદરાબાદ-નિઝામશાહી: ઓલ ઇન્ડિયા હેરીડિટરી આયુર્વેદિક ડોક્ટર્સ લીગની કાર્યવાહી લીગની સમિતિની બેઠક. મુખ્ય પ્રાંતના પ્રતિનિધિ અને કાર્યવાહી સમિતિના સભ્ય તરીકે શ્રી. પ્રતાપકુમાર વૈદ્યનું નામ મંજૂર થયું.

૨૬: સુરત: દિલ્હીવાળા કન્વેન્શનલ બધર્સે વી. પી. થી શહેરના અનેક વૈદ્યો તરફ પદવીઓ મોકલી આપી, પદવી વહેંચવાની નવી રીત અખત્યાર કરી, તેને માટે સ્થાનિક 'દાંડીઓ'એ અગ્રજોખમાં વિરોધ-કર્યો.

આગસ્ટ ૧૯૩૭.

૮: ભરૂચ: 'આયુર્વેદનો પ્રચાર કરવા' અને 'વૈદ્યોનું સંગઠન કરવા' વૈધ સભાની સ્થાપના કરવામાં આવી.

૧૦: મુંબઈ: ડૉ. જી. એન. ઝોક્સીના કેપોરેશનમાં મુદ્દલા હરાવને ટેકા આપતો અને ડૉ. પો. યુનિવર્સિટી ઝોક્ આ. માન્ય કરી મદદ કરવા કેપોરેશનને લલામણુ કરતો અગ્રણી 'સાંજ વર્તમાન'માં પ્રસિદ્ધ થયો.

૧૧: મુંબઈ: કેપોરેશનના હરાવને ટેકા આપતી વૈદ્યો ડૉક્ટરોની સભા પ્ર. આ. કેલેજના હોલમાં મળી. પ્રમુખ: ડૉ. દારાં દકીમ.

૧૪: અમરાવતી: ભારત આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયનો ૪ થો વાર્ષિક મહોત્સવ. પ્રમુખ: ડૉક્ટર સેદ્દ ગવર્નમેન્ટના પ્રધાન એન. શ્રી. દ્વારકાપ્રસાદ મિશ્ર. 'પોતાના પ્રાંતમાં ટુંક વખતમાં બેડ્ સ્થપાશે' તેવી આગાહી પ્રમુખે ભાષણમાં કરી.

૧૭: મુંબઈ: દકીમોના પ્રતિનિધિમંડળે અને વૈદ્યોએ મેયર ડૉ. મોઝીઝ અને મેડીક્સ રીલીફ કમિટીના પ્રમુખ ડૉ. ખરશેદજીની મુલાકાત લીધી અને શહેરના પ્રત્યેક વોર્ડમાં યુનાની અને આયુર્વેદિક દવાખાનાં ખુલ્લાં મુકાય તેમ માગણી કરી. જનાર વૈદ્યોમાં શ્રી. હીરજી જીવરામ, શ્રી. વામન દીનાનાથ, શ્રી. પ્રતાપ કુમાર હતા.

૨૧: અમદાવાદ: જાણીતા વૈદ્યરાજ પ્રાણાચાર્ય વૈદ્યરાજી નારાયણશંકર દેવશંકરનું અવસાન.

૨૪: પુના: ઝોક્ ઇન્ડિયા હેરીડેટરી આયુર્વેદિક ડૉક્ટર્સ લીગના પ્રમુખ શ્રી. પ્રો. રંગાચારીશુ અને વર્કિંગ કમિટીના સભ્ય શ્રી. પ્રતાપકુમાર વૈદ્યે આરોગ્ય ખાતાના પ્રધાન ડૉ. એમ. ડી. ડી. ગીરડરની મુલાકાત લીધી. 'આયુર્વેદને ઉત્તેજન સરકાર આપશે' તેવી ખાત્રી ડૉ. ગીરડરે આપી.

૨૫: માણાવદર: જાણીતા રાજ્યવૈદ્ય પ્રાણાચાર્ય મૂળશંકર આદિત્યરામનું અવસાન.

૨૬-૧ લી (સપ્ટેમ્બર): મુંબઈ: પ્ર. આ. કેલેજ અને ડૉ. પો. યુનિવર્સિટી ઝોક્ આ. ની જુદી જુદી પરીક્ષાઓનું સત્ર.

૨૮: મુંબઈ: ઉપરોક્ત સંસ્થાઓ તરફથી વૈદ્યકીય સિને શીક્ષ પ્રદર્શન, ૬૬. કેલેજના હોલમાં.

સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૭

૧: યુના : એસેમ્બલીની બેઠકમાં આદેશ પ્રધાન ઝોન. મી. ગિલ્ડરે, 'આયુર્વેદ અને યુનાની માન્ય રાખવા અને તેને ઉત્તેજન આપવા અને તેને વિકસાવવા મારી સરકાર બંધાવ્યું સુધી છે' તેમ જણાવ્યું.

૩: યુના : હકીમો અને વૈદ્યોના એક પ્રતિનિધિમંડળે મુંબઈ સરકારના વૈદક વિષયના પ્રધાન ઝોન. ડૉ. ગિલ્ડરની મુલાકાત લીધી, હકીમોમાં, રશીદ આહમદ ખાન, ફઝલે રહીમ, અબ્દુલ હૈદી, નિસાર આહમદ એકરામી અને વૈદ્યોમાં, હીરજી શંવરામ અને પ્રતાપકુમાર.

૫: મુંબઈ : મુંબઈના આયુર્વેદજ્ઞો, પ્રા. ડૉ. પોપટ પ્રભુરામ, વૈદ્ય જનકવજી ત્રિકમજી અને અન્ય બંધુઓના આમંત્રણથી મુંબઈ પ્રાંતના વલો-હકીમોની સભા પ્ર. આ. કોલેજના હોલમાં મળી. આયુર્વેદ અને યુનાનીની બાબતમાં સરકારને એકમતે અરજી કરવાનો હુકમ મંજૂર થયો. નવ સભ્યોની 'સીલેક્ટ કમીટી' નીમાધ.

૭: મુંબઈ : પ્ર. આ. કોલેજ અને ડૉ. પો. યુનિવર્સિટી ઓફ આ. ના વિદ્યાર્થીઓ માટે સુવાવડને લગતી સીનેરીટમ્સ પ્રદર્શન ૭ મું.—કરાંચી : રામભાગ ગાડીખાતામાં એક નવું આયુર્વેદિક ધર્માદા દવાખાનું શરૂ થયું.

૧૫: લાહોર : દયાનંદ એંગ્લો વૈદિક આયુર્વેદિક કોલેજના ૨૦૦ વિદ્યાર્થીઓ હડતાળ પર ગયા. આ હડતાળે પાછળથી ઉમ્મ ૨૫૩૫ લીધું અને ઓક્ટોબરની શરૂઆતમાં ફેંક સમાધાન થયું.

૨૪: મુંબઈ : બોમ્બે મેડીકલ યુનિયને ડૉ. ગિલ્ડરને ખાણ આપ્યું. પ્રમુખ ડૉ. એસ. કે. વૈદ્યસરકારની આયુર્વેદ-યુનાનીની ઉત્તેજન નીતિ માટે સતોષ વ્યક્ત કર્યો પણ કોમ્પ પલ્લુ યોજના શરૂ કર્યા પહેલાં તેને યુનિયનના મત માટે મોકલવા અને વૈદ્યો હકીમોની એક બોર્ડ દ્વારા સ્થપના કરી.

૨૬-૨૮: મુંબઈ : મુંબઈ: શહેર-પરાંના વૈદ્યોની સભા, ૫-૬-૩૭ વાળી સભાએ ફેરવેલા બંધારણ પર વિચાર ચલાવવા પ્ર. આ. કોલેજના હોલમાં મળી.

# ડા. પોપટ યુનિવર્સિટી ઓફ આયુર્વેદ

(સ્થાપના ૧૮૯૧)

ભારતવર્ષની અલ્લેડ સંસ્થાદ્વયી

‘સિધધર’-જી. પી. એ. સી. પરીક્ષાઓ ૧૯૩૮ માં: ૩૦ મી જાન-  
૨૧ મી એપ્રિલ, અને ૧૮ મી ઓગસ્ટે  
પરીક્ષામત્રો શરૂ થશે.

‘આચાર્ય’ અને ‘વૈદ્યવર’ તપાસો અરજી કરીને અનુક્રમ :  
આપી શકાય છે.

વધુ વિગતો અને અભ્યાસક્રમ માટે રૂ. ૦-૨-૦ મોકલી ગુજરાતી ન  
અથવા રૂ. ૦-૧૪-૦ મોકલી અંગ્રેજી ‘હિન્ડુસ્તુક’ મંગાવી લેયો:—

પ્રતાપકુમાર વૈદ્ય, જી. પી. એ. સી.

સેક્રેટરી: પ્રભુરામ આયુર્વેદિક કોલેજ અને સહસંસ્થાઓ.  
વૈદ્યભવન ભૂલેશ્વર: મુંબઈ, ૨.

૧:

તાંત્રીની સહી

આદકર્તુ નામ

શ્રી પ્રતાપકુમાર પોપટભાઈ વે

“વૈદ્યોનું વાર્ષિક”

વધ ભવન : ભુલે

સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૭

૧: પુના : એસેમ્બલીની બેઠકમાં આદ્ય પ્રધાન એન. મી. ગિરડરે, 'આયુર્વેદ અને યુનાની માન્ય રાખવા અને તેને ઉત્તેજન આપવા અને તેને વિકસાવવા મારી સરકાર બધા સુકી છે' તેમ જણાવ્યું.

૩: પુના : હકીમો અને વૈદ્યોના એક પ્રતિનિધિમંડળે મુંબઈ સરકારના વૈદક વિષયના પ્રધાન એન. ડા. ગિરડરની મુલાકાત લીધી, હકીમોમાં, રસીદ આહમદ ખાન, ફરુકે રહીમ, અબ્દુલ હૈથી, નિસાર આહમદ એકરામી અને વૈદ્યોમાં, હીરજી જીવરામ અને પ્રતાપકુમાર.

૫: મુંબઈ : મુંબઈના આયુર્વેદજો, પ્રા. ડા. પોપટ પ્રજુરામ, વૈદ્ય જાદવજી ત્રિકમજી અને અન્ય બધુઓના આમંત્રણથી મુંબઈ પ્રાંતના વૈદ્ય-હકીમોની સભા પ્ર. આ. કોલેજના હોલમાં મળી. આયુર્વેદ અને યુનાનીની બાબતમાં સરકારને એકમતે અરજી કરવાનો હરાવ મંજૂર થયો. નવ સભ્યોની 'સીલેક્ટ કમીટી' નીમાઈ.

૭: મુંબઈ : પ્ર. આ. કોલેજ અને ડા. પો. યુનિવર્સિટી એક આ. ના વિદ્યાર્થીઓ માટે સુવાવડને લગતી સીનેરીફમ્સ પ્રદર્શન ૭ મું.—કરંચી : રામબાગ ગાડીખાતામાં એક નવું આયુર્વેદિક ધર્મદા દવાખાનું શરૂ થયું.

૧૫: લાહોર : દયાનંદ એન્ડ્રો વૈદિક આયુર્વેદિક કોલેજના ૨૦૦ વિદ્યાર્થીઓ હડતાળ પર ગયા. આ હડતાળે પાછળથી ઉમ્મ ૨૫૩૫ લીધું અને ઓક્ટોબરની શરૂઆતમાં કેંક સમાધાન થયું.

૨૪: મુંબઈ : બોમ્બે મેડીકલ યુનિયને ડા. ગિરડરને ખાણું આપ્યું. પ્રમુખ ડા. એસ. કે. વૈદ્યસરકારની આયુર્વેદ-યુનાનીની ઉત્તેજન નીતિ માટે સંતોષ વ્યક્ત કર્યો પણ કોઈ પણ યોજના શરૂ કર્યા પહેલાં તેને યુનિયનના મત માટે મોકલવા અને વૈદ્યો હકીમોની એક બોર્ડ કરવા સ્વયંના ફરી.

૨૬-૨૮: મુંબઈ : મુંબઈ: શહેર-પરાંના વૈદ્યોની સભા, ૫-૬-૩૭ વાળી સભાએ ફેરવેલા બંધારણ પર વિચાર ચલાવવા પ્ર. આ. કોલેજના હોલમાં મળી.

# ડૉ. પોપટ યુનિવર્સિટી ઓફ આયુર્વે

(સ્થાપના ૧૮૯૬)

ભારતવર્ષની અલ્લેડ સંસ્થાદ્વયી

‘ભિષગવર’-જી. પી. એ. સી. પરીક્ષાઓ ૧૯૩૮ માં: ૩૦ મી જાન્યુ  
૨૧ મી એપ્રિલે, અને ૧૮ મી ઓગસ્ટે  
પરીક્ષાસત્રો શરૂ થશે.

‘આચાર્ય’ અને ‘વૈદ્યવર’ તપાસો અરજી કરીને અનુક્રમ  
આપી શકાય છે.

વધુ વિગતો અને અભ્યાસક્રમ માટે રૂ. ૦-૨-૦ મોકલી ગુજરાતી ૨  
અથવા રૂ. ૦-૧૪-૦ મોકલી અંગ્રેજી ‘હેન્ડબુક’ મંગાવી લેઓ:—

પ્રતાપકુમાર વૈદ્ય, જી. પી. એ. સી.

સેક્રેટરી: પ્રભુરામ આયુર્વેદિક કોલેજ અને સહસંસ્થાઓ.  
વૈદ્યભવન ભૂલેશ્વર: મુંબઈ, ૨.

તંત્રીની સહી

આલોકનું નામ

શ્રી પ્રતાપકુમાર પોપટભાઈ વૈદ્ય

“વૈદ્યોત્ત” વાર્ષિક”

વધુ ભવન : ભુલેશ્વર

# ગ્રંથ આપને ગમ્યા ?

તા ગ્રંથ બહાર પડે ત્યારે એટલે કે, વિ. સ. ૧૯૯૫ના “વૈદે  
તા ગ્રંથને અપનાવવાની આપની ઇચ્છા છે ?

હા, જે લાગણીઓ, જે સહકાર, જે પ્રખરતા, જે વિવિધતા અને જે  
ત્યો આપને આ ગ્રંથમાં મળ્યાં છે તેવાંજ અને બાકે તેથીયે વા  
પછીના ગ્રંથમાં તો હશેજ તેની ખાત્રી રાખશો.

‘કાડ’ (જેમાં મેં જાતે સહી કરી છે) આપની સવડ માટે છે. એ  
‘ધી આપને હવે પછીનો અંક બહાર થયેલી ક્રીમતથી ૨૦ ટકા એ  
શે. શરતો એટલી કે :

૧. કની પ્રાથમિક જા. બ. પત્રમાં વાંચ્યા પહેલાં કાડ રવાના ન કર  
મને તે પણ ૧લી ઓગસ્ટ ૧૯૩૮ પહેલાં તો નહિજ.

૨. કની સાથોસાથ બાકી ક્રીમતનો મ. એ કરવો અથવા તે રકમ ચે  
તે પહોંચતી કરવી. શુ’ રકમ પહોંચતી કરવી એ પ્રાથમિક જા. બ.  
બહાર થશે.

૩. મેં આ અંક બરીબો છે તેમનેજ આ કાડ મારી સહી સાથનું મળ  
રેથી સહી વગરના કાડ ધરાવનારાઓ આ લાભ નહિ ઉઠાવી શકે.

૪. ધ પ્રગટ થવાની નક્કી તારીખ સુધી મોડામાં મોડો કાડ અને ૨  
મોકલનારાઓજ આ વળતર માંગી શકશે, બીજાઓ નહિ. આ જાત  
લાભ જણ દીક એક નક્કલ માટેજ આપી શકાશે.

૫. પણ સંલેખોમાં પ્રકાશન બહાર ન પડે તો આ વાત અહીંથી  
અટકે છે.

તા.

૧૯:

પ્રકાશક પોપટભાઈ વૈદ્ય

હું વર્ષમાં બહાર પડનાર “વાર્ષિક” નો અંક મેળવવા આ સ  
આ. મની ચોરસરથી / રોકડા મોકલ્યા છે. તો બહાર પડન  
એક નક્કલ નીચલે ઠેકાણે મોકલશો.

સહી

નામ :

ઓક્ટોબર ૧૯૩૭

૩: મુંબઈ : પ્રાંતીય વૈદ્યોની બીજી સભા. (નિર્ણય પર પોતે ના આવી શકવાથી હકીમો ગેરહાજર રહ્યા.) ચચાચિત્ર બંધારણ ફેરફાર સાથે મંજૂર થયું. તે કાર્યને વેગ આપવા માટે ૧૯ સભ્યોની સમિતિ નિમાધ. પ્રમુખ : વૈદ્ય ગંગાધર શાસ્ત્રી ચુલે. સ્થળ : પ્ર. આ. કોલેજનો હોલ.

૬: મુંબઈ : ઓલ ઇન્ડિયા હેરીડિટરી આયુર્વેદિક ડોક્ટરર્સ લીગની વર્કીંગ કમિટીની બેઠક, પ્ર. આ. કોલેજના હોલમાં મળી.

૧૦: મુંબઈ : પ્રતાપકુમાર વૈદ્ય તરફથી ઉપરોક્ત લીગની કા. સમિતિના પ્રમુખને તથા સભ્યોને મળવા વાર્તાલાપ અને રનેહ સંમેલન.

\*

\*

\*

## લેખક પરિચય

[એ શા કારણથી ધાર્યા જેટલો વિસ્તૃત નથી આપી શકતો તેને માટે 'મનન અને ચિંતન'ની નેધિ ૧૨ માં લેવી. આવતે વર્ષે જનરો તે આ પરિચય વધારી શકશે. લેખકનાં નામો લેખને અગ્રક્રમે જ લખેલાં છે, એક નામ સિવાય—પ્રતાપકુમાર વૈદ્ય.]

૧. પ્રાણાચાર્ય ડોક્ટર પ્રભુરામ, એલ. એમ. એસ., એફ. પી. એ. સી., જી. પી., પ્રભુરામ આયુર્વેદિક કોલેજ અને ડા. પોપટ યુનિવર્સિટી ઓફ આયુર્વેદના મુખ્ય સંચાલક અને ટ્રસ્ટી, સિ: વૈદ્ય ભૂવન, ભુલેશ્વર, મુંબઈ, ૨.

૨. પંડિત તારાનાથજી, પ્રેમ મેડીકલ સર્વિસ અને પ્રેમ વિદ્યાપીઠના મુખ્ય સંચાલક, સિ: છુંગભદ્રા (બેલારી ડિસ્ટ્રીક્ટ), દક્ષિણ હિંદ.

૩. કવિરાજ જ્યોતિષયંદ્ર સરસ્વતી, લિપિગાચાર્ય, કાવ્યતીર્થ, સાંખ્યાચાર્ય, સાંખ્યશાસ્ત્રના સંશોધક, સ્વ. પ્રાણાચાર્ય હારાણુયંદ્ર સરસ્વતીના પટશિષ્ય. સિ: ૨૯/૩, એ સ્ટ્રીટ, કલકત્તા.

૪. ડૉ. કેમશર દોરાબજી છલા, કલકત્તામાં ડેન્ટીસ્ટની પરીક્ષા પાસ કરી, નવસારીમાં ધર્માદા દાંતના દવાખાનામાં ચિકિત્સક છે. દાંતજ્ઞાનનાં ૨૦ પુસ્તકો વેમણે લુદી લુદી રીતે રજુ કર્યાં છે. સિ: વારી સ્ટ્રીટ, નવસારી,



૫. વૈદ્ય મુન્દરલાલ નાથલાલ જોષી, વિદ્યાવાસિધિ, વૈદ્ય મનિષી, એમ. આર. એ. એસ., વૈદ્યકાચ સાહિત્ય ઉપરાંત બીજા વિષયોમાં પણ નેમણે લેખન કર્યું છે. ખેડા ડિસ્ટ્રીક્ટ આયુર્વેદ મેડીકલ સોસાયટીના પ્રમુખ છે. સિઃ શંકરદાસની ખડકી નડીઆદ.

૬. શ્રી લલાનરાવ પંડિત પ્રતિનિધિ, બી. એ., આંધ્ર સ્ટેટના (મહારાષ્ટ્ર) રાજ્ય સાહેબ છે અને ઘણા વિદ્યાપ્રેમી અને પૂરાતત્વના પ્રખર અભ્યાસી છે. સ્વર્ગ નમસ્કારની રજુઆત તેમણે પ્રથમ કરી છે. સિઃ આંધ્ર, (મહારાષ્ટ્ર.)

૭. કવિરાજ શ્રી. ધીરેન્દ્રનાથ રાય, એમ. એસસી., આયુર્વેદને લગતાં મદ્રાસ યુનિવર્સિટીના સર જમદીશચંદ્ર જોશ પ્રાપ્તજના વિજેતા, સિઃ ૫૧, ચિત્તરંજન એવેન્યુ, બાઉ બજાર, કલકત્તા.

૮. શ્રી. મણિશંકર પોપટલાલ ભટ્ટ, ડી. એ. એમ. (પાટણ), શ્રી. ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસીમાં કામ કરે છે. સિઃ એ સંસ્થામાં, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ.

૯. વૈદ્ય ગોપીનાથ ગુપ્ત, 'આરોગ્ય દર્પણ' (હિન્દી)ના તંત્રી. સિઃ સાબરમતી, અમદાવાદ.

૧૦. વૈદ્ય બાપાલાલ ગડબડદાસ શાહ, 'નિર્ધંદુ આદર્શ' 'ધરમથુ વૈદક' વિગેરે પુસ્તકોના લેખક. 'વનસ્પતિશાસ્ત્ર' પર સર્ગ, વિદ્યાધી-ઓને ઉપયોગી પુસ્તક, હવે પછી રજુ કરવાના છે. સિઃ હાંસીટ, અંકલેશ્વર થાળે.

૧૧. કવિરાજ મનીન્દ્ર કુમાર મુંખાણ, બી. એ., આયુર્વેદશાસ્ત્રી, અંગ્રેજી 'ધી જર્નલ ઓફ આયુર્વેદ'ના સહતંત્રી છે. સિઃ ૩૯/૧, ગ્રે સ્ટ્રીટ, હાથખોલા, કલકત્તા.

૧૨. શ્રી. કેશવરાય હરજીવન ભટ્ટ, ડી. એ. એમ. (પાટણ). અમદાવાદની લોકલ બોર્ડના ડાક્ટર છે. સિઃ કણુલા, તા. અમદાવાદ.

૧૩. કવિરાજ અનુલ બિહારી દત્ત, બી. એસસસી, કવિરાજ, બંગ્લીય ઉન્માદ આશ્રમના સંચાલક, સિઃ ન્યુ જગન્નાથ રોડ, બીડન સ્ટ્રીટ, કલકત્તા.

૧૪. વૈદ્યભાનુ રામચંદ્ર કૃષ્ણરાવ વાસ્કેર, બી. એસસી., એંગ્લોરના સાયન્સ મન્સ્ટ્રીટયુટના રીસર્ચ સ્ટુડન્ટ, પ્રેમ મેડીકલ પાલેજના વાઇસ પ્રિન્સીપાલ છે, સિઃ તુંગભદ્રા, બેલારી ડિસ્ટ્રીક્ટ, દક્ષિણ હિંદ.

૧૫. વૈષ્ણુ તુલસીદાસ નટવરલાલ આચાર્ય, આચાર્ય છે. સિ: પાળીઆદ, કાઠિયાવાડ. (બી. એસ. રેલ્વે.)

૧૫. વાપારકર નારાયણ શંકર મુસ, અંગ્રેજી તેલગુ “વૈષ્ણુ સારથી”ના તંત્રી, ‘હુ છઠ હુ છન આયુર્વેદ’ના ઉત્પાદક, સિ: કોટાવન (દક્ષિણ દિ-દ.)

૧૭. શ્રી. પુષ્પેન્દ્ર હરિલાલ ભટ્ટ, ડી, એ. એમ., (પાટણ), મહિ-કાંઠામાં દોહાસણા-વાસણાના ડૉક્ટર. સિ: એજ સ્થાન પર.

૧૮. શ્રી. મૃગ્યંદ રતનચંદ એન્જનીયર, બી. એન્જ., રસાયન-શાસ્ત્રના સંશોધક. હાલ ઝેનિથ ટોએકો કંપનીના પ્રધાન કાર્યકર્તા છે. સિ: શાન્તિ નિવાસ, ચકાલા, અંધેરી.

૧૯. રાજ્યમિત્ર ભાઈલાલભાઈ દાહભાઈ અમીન, બી. એ., એમ. એસ. સી. આઈ. વડોદરાના એલેમ્પીક કેમીકલ વર્ક્સ કંપની લીમીટેડના મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર, સિ: એજ સંસ્થામાં, વડોદરા અને મુંબઈ.

૨૦. ડૉ. શુકદેવ ખેલશંકર ભટ્ટ, એમ. બી., બી. એસ., મુંબઈની સર જે. જે. હોસ્પિટલના માનદ્ ‘કલીનીકલ આસિસ્ટન્ટ’ છે. સિ: વૈષ્ણુ ભવન, ભૂતેશ્વર, મુંબઈ, ૨.

૨૨. શ્રી. શાંતીલાલ મણિલાલ શેઠ, એમ. એસસી., રસાયન-શાસ્ત્રના સંશોધક, બી ઝંકુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સના મુખ્ય ‘ટેકનિશિયન’, સિ: દાલમિયા બિઝીનેસ, માટુંગા, (બી. બી. સી. આઈ. રેલ્વે.)

૨૨. પ્રાણાચાર્ય ગણપત પાંડુરંગ કાળોજી, એફ. પી. એ. સી., પ્રભુરામ આયુર્વેદિક કોલેજ અને સહસંસ્થાઓના અધ્યાપક અને પ્રીક્ષક. સિ: કલુસવાડી, મુંબઈ, ૨.

૨૩. વૈષ્ણુ સિવશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ, હાલ પુનામાં વનરપતિ-શાસ્ત્ર પરત્વે કાર્ય કરી રહ્યા છે. સિ: કમલ કુંજ, પુના ૪.

૨૪. શ્રી. રતિલાલ વિકૃલદાસ દલાલ, વેપારી કુટુંબના છે. વનરપતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ તેમની ‘હોબી’ છે. સિ: અંકલેશ્વર,

૨૫. રાજ્યવૈષ્ણુ હીરજી હવરામ, મુંબઈ વૈષ્ણુ સભાના પ્રધાનમંત્રી છે. સિ: અજસીના પાટીઆની સામે દાલખાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨.

૨૬. વૈષ્ણુ મુણીપ્રસાદ ગિરિનથંકર ભટ્ટ. પાટણની આયુર્વેદિક કોલેજના માણ અધ્યાપક છે. સિ: ચરક ચિકિત્સાલય, અમરેલી. કાઠિયાવાડ.

૨૭. રસાયનાચાર્ય વામુદેવ મુળશંકર દ્વિવેદી, એમ. પી. એ. સી., રસાયનશાસ્ત્રના અભ્યાસી છે. સિઃ ધ્રાંગધ્રા, વાયા વદવાણુ જંકશન, કાઠિયાવાડ.

૨૮. વૈદ્ય ભૂપતરાય ત્રિભોવનદાસ પંડ્યા, તજાગ્નના વૈદ્ય છે. સિઃ તજાગ્ન, વાયા ભાવનગર, કાઠિયાવાડ.

૨૯. દવિરાજ વિજય કાલી ભટ્ટાચાર્ય, એમ. એ., રમૃતિતીર્થ, વેદાંતશાસ્ત્રી, વૈદ્યશાસ્ત્ર પીઠ (કલકત્તા)ના રસાયનશાસ્ત્રના માત્ર અધ્યાપક, સિઃ ૧૭૦/૧, બાઉ બઝાર, કલકત્તા.

૩૦. પંડિત દત્તાત્રય કૃષ્ણરાવ ભારદ્વાજ, સાહિત્ય, રાજ્યદારણ્ય અને વૈદ્યકના અભ્યાસી છે. સિઃ બસવનગુડી, ભેંસાર, દક્ષિણ દિંદ.

૩૧. શ્રી. અમૃતલાલ દેવચંદ ગણુત્રા, સિઃ લેઈન્સ ગેટ, મોરબી, કાઠિયાવાડ.

૩૨. પ્રાણાચાર્ય અમૃતલાલ કુંવરજી વૈદ્ય, એફ. પી. એ. સી., આખ્ય વૈદ્ય છે. સિઃ ચાવંડ, વાયા સાડી, કાઠિયાવાડ.

૩૩. વૈદ્ય પદ્મનાભ હરિદત્ત શાસ્ત્રી વૈદ્યક સાહિત્ય, અને રાજ્યદારણ્યના અભ્યાસી છે. સિઃ ચુડ, કાઠિયાવાડ.

૩૪. પ્રાણાચાર્ય રવિશંકર જટાશંકર ત્રિવેદી, એફ. પી. એ. સી., “વૈદ્ય કલ્પતલ”ના તંત્રી. ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસીના માલિક અને ચિકિત્સક. સિઃ ગાંધી રોડ, અમદાવાદ.

૩૫. વૈદ્ય ગોપાલજી કુંવરજી હંકર, “આરોગ્ય સિંધુ”ના તંત્રી; સિંધ આયુર્વેદિક ફાર્મસીના માલિક અને ચિકિત્સક, સિઃ નાનકવાડા. કરાંચી.

૩૬. વૈદ્ય પ્રતાપરાય અંબાશંકર ભટ્ટ, જી. પી. એ. સી., ભાવનગર રોટલા, રોટ-એઇડેડ-વૈદ્ય છે. સિઃ તજાગ્ન, ભાવનગર થર્ષ, કાઠિયાવાડ.

૩૭. શ્રી. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી, “આયુર્વેદ વિજ્ઞાન”ના તંત્રી, વૈદ્યક ઉપરાંત સાહિત્ય અને પુરાતત્વના ખાસ અભ્યાસી છે. ઝંડુ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્ક્સના એક કાર્યવાહક છે. સિઃ અહિરજીવ નિવાસ, વિલે પારલે (ધરટ).

૩૮. શ્રી. પ્રતાપકુમાર પોપટભાઇ વૈદ્ય, જી. પી. એ. સી., પ્રભુરામ આયુર્વેદિક કોલેજ અને સહસંસ્થાઓના માનદ મંત્રી, સિઃ વૈદ્યભવન, છુલેશ્વર, મુંબઇ.

નમુનો મફત!

આજેજ મંગાવો!

ગરમીને લીધે જ્ઞાનતંતુઓને ત્રાસ થઇ માથું દુઃખે છે. આંખોનું ખટકવું વિગેરે રોગોમાંથી બચવા માટે રોજ સવારે અગર સાંજના સુતી વખતે તાળવા પર આ ઈંમતી વસાણાઓના બનેલા તેજના ઉપયોગથી મગજ ઠંડું થઇ



જ્ઞાનતંતુઓ શાંત રહે છે. વાળ સુંવાળા બને છે અને વધે છે. આ તેજ સુગંધી છે. અનુભવથી લોકમાન્યતા પામેલ છે. તમે પણ આજેજ એક આનાની ટીકીટ ખીડીને નમુનાની બાટલી મંગાવી ખાત્રી કરો. કિ. ૧ બા. રા. ૧-૦-૦ ૩ બાટલીના રા. ૨-૧૦-૦ (ટ. ખ. જુદું)

“રાખના” બ્રીલીયન્ટાઈઝ

નમુનાનું નવીનજ પ્રકારનું ફીમ બનાવવામાં આવ્યું છે. તે ચીકાશ રહીત છે ને વાળ એટલા પ્રમાણે રાખે છે. તેની સુવાસ મધુર છે. ખાત્રી કરો.

કિ. બાટલીના ૦-૮-૦  
(ટપાસ ખર્ચ જુદું.)



સોનચાંદના કુલમાંથી બનાવેલું મોહક સુવાસ-વાળું કેશવવર્ધક રામનાથ ચંપા હેર ગ્રોમલ વાપરો. એકવાર વાપરવાથી તમેને ખાત્રી થશે એક બાટલીના ૦-૧૪-૦ (ટ. ખ. જુદું).



શરદીયી, હિનાગાની ગરમીથી માથું દુખવું હોય, આધારીશી ચઢતી હોય, કમર કે પીઠમાં કળ આવતી હોય, લચક આવી હોય વિ. શારીરિક વ્યાધિ પર આ મલમ એક કે બે વાર લગાડવાથી તરતજ આરામ આપે છે.

કિં નાની બાટલી ૦-૮-૦

રામનાથની કંપની,

મોટી બાટલી ૧-૦-૦ (ટ. ખ. જુદું).

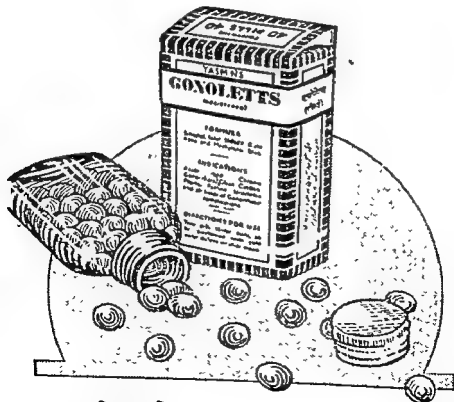
૩૦૩, જુમામસ્જીદ, મુંબઈ ૨.

પરમીયો તથા પ્રદર લેવા ભયંકર રોગો માટે સચોટ ઇલાજ.

શીત્લાહુત, ચંદનનું તેલ,  
સામોલ, કાવા કાવા  
અને મેથેલીન બ્લુનું  
સપ્રમાણ મીશ્રણ કરી  
અનાવેલ ગોળીઓ.....

લીલી ડબી તથા  
વાસ્મિન એન્ડ કું. નો  
ટ્રેડ માર્ક લેખને લેવી.  
નકલી માલથી સાવધ  
રહેવું.

ગો નો લે ટ સ



... દુનીયાના કોઈપણ ભાગમાં મળી શકશે ...

વિશિષ્ટતાઓ :—

ગાદેર ખખરમાં  
જળુવેશ માત્ર પસંદ  
ન પડે તો દીવસ ૪ની  
અંદર પાછો આપી  
પૈસા પાછા લઇ  
શકાશે.

વિજયા દશમીને પ્રસંગે  
શ્રી

‘કૃષ્ણ બન’ ની

૩૦ વર્ષના અનુભવ-  
વાળી શાસ્ત્રોક્ત અને  
પ્રસિદ્ધ પામેલી ધર ઉપ-  
યોગી દવાઓના છુટક  
વેચાણનાં ભાવમાં મોટો  
ઘડાકો કરવામાં આવ્યો છે.

ખાસ—નોંધ

શ્રી કૃષ્ણ બનના—

અમરપાન

દ્રાક્ષાસવ

સ્વપનપ્રાશ

ગુલકંદ

ગુલાબપાણી

વિ. માટે પેપરમાં

મ. ખ. નેતા રહો.

એક તોલાનો ભાવ.

સોનાભસ્મ રૂા. ૫૦-૦-૦

સામર્થ્ય બુદ્ધિ, તેમજ બળમાટે

મોતી બસરાઈ રૂા. ૨૦-૦-૦

ક્ષય, જ્વર, પુષ્ટીકારક

અબ્રક શતપુટી રૂા. ૨-૦-૦

શ્વાસ, ખાંસી, ક્ષય

લોહ ભસ્મ રૂા. ૦-૧૨-૦

પાંચ, મૂત્રકચ્છ, પુષ્ટી

ખંડભસ્મ રૂા. ૦-૬-૦

પુષ્ટી, બળ

પ્રવાલપીપ્પી રૂા. ૦-૩-૦

મંદાગ્નિ, શ્વાસ, ક્ષય

સુવર્ણ વસંત માલતી

રૂા. ૪-૦-૦

જીર્ણજ્વર, ક્ષીણતા, પુષ્ટી

ચંદ્રપ્રભાવટી રૂા. ૦-૩-૦

પ્રમેહમુત્ર, કચ્છ

મહાયોગરાજ રૂા. ૮-૦-૦

એક તોલાનો ભાવ.

રસસિંદુર રૂા. ૧-૦-૦

(દ્વિગુણિત)

પૃષ્ઠચંદ્રોદય રૂા. ૪-૦-૦

પુષ્ટી, બળ

સુવર્ણખંડ રૂા. ૧-૪-૦

વિકાર માટે

હિંગાષ્ટક (૧૦ તોલાના)

રૂા. ૦-૩-૦

મંદાગ્નિ, અજીર્ણ માટે

સીતોપલાદી રૂા. ૦-૭-૦

શ્વાસ, ખાંસી, ક્ષય

લવણભાસ્કર રૂા. ૨-૩-૦

મંદાગ્નિ

શ્રી કૃષ્ણ ઔષધાલય.

ઘોડ બંદર રોડ માલાડ, મુંબઈ. બી. બી. સી. આર્. રેલ્વે.

ન્યુમો કેમીકલ વર્ક્સની મશાહુર પેટન્ટ વાપરે  
અને તેનો ખાત્રી લાયક લાભ હોયો !



# NUMOPLASTER

REGD.

**BEST FOR**  
PNEUMONIA, BRONCHITIS,  
PLEURISY, ALL INFLAMMATIONS,  
GLANDULAR SWELLINGS.

**NUMO CHEMICAL WORKS**  
BOMBAY & POONA

एम.कार्लिदासगांधी  
**કાલંગી**  
सर्व रोगों का नाश करने वाला  
अच्छा नसलेली  
गुरुद्वारा  
हस्तात.

૫૦ વર્ષથી પ્રસિદ્ધ પામેલી એમ. કાળીદાસ ગાંધીની બાળગોળી

શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિથી બનાવવામાં આવેલી અશીશુ કે કેશી વસ્તુ વગરની આ બાળા ગોળીઓ તમે ખાત્રીથી તમારાં નાના બાળકોને આપી શકો છો તેથી પેટનું પુલવું, અપચો, ઉલટી, આકરો, પીગા કે સફેદ ઝાડા થવા, કબજિયાત, ફૂંસ, છાતીના લીવર કે રક્તીનની ફરીઆદ, પાંડુ રોગથી રક્તનું કણકણનું વિગેરે નાનાં બાળકોમાં સાધારણ દર્દો ઉપર એ બધી ફરીયાદો બાળાગોળીના સેવનથી દૂર થશે ને તેમનું આરોગ્ય સચવાશે.

**ન્યુમો કેમીકલ વર્ક્સ**

મુંબઈ ૨

::

::

પુના ૧

પરિચયો ..... ઈન્દ્રવિજય દેસાઈ

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ કું. લી.

હિન્દુસ્થાનમાં જ્યારથી પરદેશીઓનો પગપેસારો થયો છે ત્યારથી પરદેશી વસ્તુઓ પણ આપણામાં ઘર કરી બેસતાં આપણા દેશમાં બનતી ચીજોને સખત ફટકો પડ્યો છે. અને દેવાઓની બાબતમાં આપણી સ્થિતિ વિચિત્ર છે. આપણી પ્રજાનો વિશ્વાસ દિનપ્રતિદિન પરદેશી દવાઓમાં વધતો જાય છે.

તે છતાં એટલું તો કહેવું જોઈએ કે ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં આજે ઝંડુ ભંટણ જેવા સાધુ પુરૂષે શરૂ કરેલ ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ કંપનીએ પોતાની ફેક્ટરીમાંથી બનતી દવાઓ માટે નામના એટલી તો મેળવી છે કે ગામેગામે અને પ્રત્યેક શહેરમાં ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ કંપનીની દવાઓ પ્રચાર ખૂબજ પામી છે. આ કંપનીનું કારખાનું ન્હાના પ્રમાણમાં કાઠિયાવાડમાં વિ. સ. ૧૯૫૪ થી શરૂ થયું છે. આ જુની કંપનીએ પ્રજાનો દેશી દવા વિષેનો પણ વિશ્વાસ મેળવી, મુશીબતોમાંથી પસાર થઈ આજે ભારે નામના મેળવી છે. એ માટે કંપનીના સંચાલકો શ્રી જીગતરામભાઈ વૈદ્ય જેવાને ખરેખર અભિનંદન ઘટે છે. કંપનીએ સ્વદેશી વૈદ્યાના પ્રચાર અર્થે એક વૈદ્યચિકિત્સાસાર જેવો રોગોનાં વર્ણનો અને તે ઉપરના ઉપચારો વિષે માહિતી આપનારો ગ્રંથ પણ પ્રકટ કર્યો છે. અને આજે તેમની સંસ્થા મારફત વૈદ્યશાસ્ત્રી શ્રી. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી જેવા વૈદ્યશાસ્ત્રી નિષ્ણાતના તંત્રીપણાનીએ " ઔયુર્વેદક વિજ્ઞાન " નામનું માસિક પણ કાઢે છે. કારખાનાની ખ્યાતિ દિનપરદિન વધતી જશે અને તેમને આ સ્વદેશી સાહસમાં સંપૂર્ણ સફળતા મળશે એ વિષે આજે કાંઈમાં બે મત છેજ નહિ.

ગોખલે મેન્યુફેક્ચરીંગ કુંપની

હિન્દમાં પરદેશથી આવતા માલમાં સાણુ, તેલ અને ટોઇલેટની વસ્તુઓનું પ્રમાણ ભારે છે. અને એ વસ્તુઓની આયાતથી હિન્દનું આર્થિક ધન ભારે પ્રમાણમાં પરદેશ ધસડામ જતું. પરંતુ સ્વદેશીની જગ્યાએ ઝુંગેશથી અને સ્વદેશી ચીજોની વપરાશ જેમ જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ આ માલની પરદેશી આયાત ઘણી ઓછી થઈ છે. ગોખલે મેન્યુફેક્ચરીંગ કંપનીએ આ ચીજો બનાવવામાં સારો ફાળો આપ્યો છે અને એ રીતે હિન્દની સેવા કરી ગણાય. ગોખલેના સીક્રા-



ખાઇ સાધુઓ આજે જે પ્રસાર પામ્યા છે એજ કંપનીની બનાવટની ઉત્તમતા સાબીત કરવા પુરતું ગણાય. માથાના વાળની ચીકાઇ, વાળનું ખરી જવું વિગેરે ઉપર આ સાધુઓ ઉત્તમ નીવડ્યા છે. અને તે છતાં આ સાધુઓ સસ્તા અને અનુકૂળ પડે છે એ એની વિશિષ્ટતા છે.

## ગોદ્રેજ કંપનીનું સફળ સાહસ

ગોદ્રેજ કંપનીનું નામ આજે સ્વદેશી હુન્નર ઉદ્યોગમાં ભારે જાણીતું છે. તેનો માલ આજે સારા હિન્દુસ્થાનમાં સારો પ્રચાર પામ્યો છે. અને ગામોગામ ગોદ્રેજના સાધુની માંગણી વધતી જાય છે. આ સાધુઓ કોઇપણ પરદેશી સાધુઓની સરસાઇ કરી શકે એમ છે એમ કહેવું એ કંઇ વિશેષ ન કહેવાય. ગોદ્રેજનું નામ એ ઉપરથી હિન્દ-બરમાં મશહૂર થયેલ છે. અને ગરીબ કે તબંગર સદુ કોઇને અનુકૂળ પડે તેવા આ સાધુ છે. સાદુસિક અને મહેનતુ કોઇપણ હિન્દી એકાદો ઉદ્યોગ હાથમાં લે તો તે પરદેશીની હરિદાઇ કરી શકે છે એટલુંજ નહિ પણ તે પોતાનો વિકાસ સરળતાથી સાધી શકે છે એમ ગોદ્રેજ કંપનીની પ્રગતિ બતાવી આપે છે.

## ગુજરાત આયુર્વેદિક ક્ષાર્મસી

સ્વ. વૈદ્યરાજ જટારાંકર લીલાધર ત્રીવેદીએ આ સંસ્થા ઇ. સ. ૧૮૯૦ માં આ સંસ્થા શરૂ કરી. પોતે આયુર્વેદના પ્રખર અભ્યાસી હતા. અને આયુર્વેદ ખૂબ લોકપ્રિય થાય એ એમની જીવનલક્ષ્ય હતી. અનેક દેશી વિદેશી નિષ્ણાતો સંસ્થા જોઇને પોતાનો હાર્દ જાહેર કરી ગયા છે. ખૂબ મહાત્મા ગાંધીજી પણ બે વખત સંસ્થા જોઇ ગયા છે અને સંસ્થા જે કાર્ય કરી રહી છે તે માટે પોતાનો આનંદ બ્યક્ત કર્યો છે. વૈદ્યરાજ જટારાંકરભાઇના સ્વર્ગવાસ પછી તેમના સુપુત્ર વૈદ્યરાજ રવિશંકરભાઇ પણ પોતાના પિતાશ્રીની કાર્યપદ્ધતિ પ્રમાણે સંસ્થાને પ્રગતીને પંથે આગળ લઇ જઇ રહ્યા છે.

અભાર સુધીમાં સંસ્થા આયુર્વેદ માટે ગણી શકાય તેવી ઘણી વસ્તુઓ કરી સુકી છે. સ્વ. વૈદ્યરાજ જટારાંકર લીલાધર લિખિત 'ધરવેદુ' અને ખીજાં અનેક સુંદર પુસ્તકો અને ૪૨ વર્ષથી નિયમિત પ્રગટ થતું માસિક 'વૈદ્ય કલ્પતરુ' આમાં ગણાવી શકાય તેમ છે. સંસ્થાનું દવાઓની બનાવટ વગેરેનું ખાતું પણ ઘણુંજ સુંદર અને પ્રશંસનીય છે.

સાથે પેઢીગવી. ની સફાઈ અને ચોખ્ખાઈ પણ ખાસ પ્રસંસા માગી લ્યે છે. ફાર્મસીએ પોતાની ૪૬ વર્ષની કારકીર્દીમાં આંધુવેદની અનેક સેવાઓ કરી છે એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ નહિજ ગણાય. હજુ પણ આંધુવેદને માટે પોતાનો ફાળો અર્પા કરે તેવી આશા રાખીશું.

### ઝવેરીયન મીઠ્યર

સતત દુઃખાવા, તાવ, ઉલટી, ઝાડાં ઇત્યાદિ માટે દાકતરી ખર્ચથી કંટાળી ગએલાઓને માટે ઝવેરીયનનું જીવન મીઠ્યર એક ખરેખર અકસીર ઇલાજ છે. તે દરેક ધરમાં રાખવા લાયક દવા છે. અને તેનો ઉપયોગ ગમે તે વખતે કરવાથી દવાની અસર તાબડતોબ થાય છે. ઝવેરીયન જીવન મીઠ્યર અનેક રોગો ઉપર ભારે અસરકારક માલુમ પડ્યાથી તેનો આજે એ રીતનો બહોલો ફેલાવો થયો છે એજ તેની લોક પ્રિયતા પૂરવાર કહે છે. કેટલાંયે કુટુંબોમાં જીવન મીઠ્યરે શાંતિ ને સુખ આપ્યાં છે. અને તેથીજ આ દવાનો ફેલાવો વધુ થશે તે માટે શંકા લાવવા જેવું નથી.

### ગોનોરીયા—એક જીવલેણ દર્દ

શરીરને સહુથી વધુ બ્યથા ઉપજાવનાર કાંઈ દર્દ હોય તો તે ગોનોરીયા (પરમીયો) છે. જગતમાં જન્મ થતાંજ અનેક બાળકો આ પીડાને લીધે આંખો ગુમાવી દે છે. જીવનની કાંઈ પણ વયમાં તે જડે છે. છેક મૃત્યુ સુધી શરીરને અનેક પ્રકારે આ પીડા કબ્જ આપી શકે છે. આથીજ ગોનોરીયા દર્દને નાશુદ કરવા માટે સારાથે જગતમાં સંશોધન ચાલી રહ્યું છે. પરિણામે આજે આ દર્દને નાશુદ કરી શકાય તેવી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ શોધાઈ છે. પણ તે એટલી બધી ખર્ચાળ છે કે સામાન્ય જનતા તેને અપનાવી શકે તેમ નથી.

આથીજ આપણા દેશની ગરીબ જનતા પણ જેનો રિક્ષાસથી લાલ લઈ શકે તેવી દવા શોધવાનો પ્રયત્ન ચારમીન કંપની સાથે જોડાયેલ જર્મનાતેમજ વિલાયતની કેળવણી પામેલ અનુભવી ડોક્ટરોએ કેટલાંક વર્ષોથી હાથ ધર્યો હતો. અને આજે અમેને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે ગોનોરીયાના ઉપચારમાં સર્વોત્તમ મનાઈ ચુકેલી 'ગોનોસ્ટ્રસ' જનતા સમક્ષ રજુ કરવા સફળ નીવડ્યા છે.

આ દવા લેવામાં સરળ છે તેમજ અસરકારક છે. અને વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટે તૈયાર થયેલ છે. વપરાશમાં કાંઈપણ પ્રકારનું જોખમ નથી.

Publicity is the breath of your business !  
Press!!! Posters!!! Cineslides!!! Marine!!!

## Swastik Advertisers

undertake to carry

your message to persons

whom you desire to approach !

We assure you of the best service  
economical yet effective.

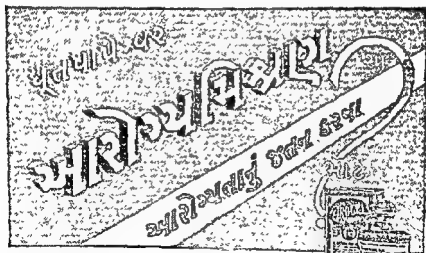
*For your Publicity Campaign*

Consult

**THE SWASTIK ADVERTISERS:**

LOKSHAKTI MANDIR  
POONA 2

Raja Bahadur Compound  
Hamam Street, Fort, BOMBAY.



કારણ કે આથી જૂળ ઉઘટે છે. બાડો સાફ આવે છે.  
મગજ શાંત રહે છે અને સર્વ પ્રકારનું શારીરિક  
આરોગ્ય વધે છે.

આમારા ઓજન્ટો કે સ્ટાફિસ્ટો પાસેથી મળી શકશે.  
શ્રી ધૂતપાપેશ્વર આર્યોષધિ કારખાના, પનવેલ.

ભાગલપૂર કોલેજના રસાયણશાસ્ત્ર (કેમીસ્ટ્રી) ના

માણ પ્રોફેસર આયુર્વેદ શાસ્ત્રી

શ્રી ભેગેશચંદ્ર ઘોષ. એમ. એ. એફ. સી. એસ. (લંડન)

એસ. સી. એસ. (અમેરિકા) ની બતી દેખરેખ નીચે ચાલતું,

## — સાધના ઔષધાલય —

ઢાકા (બંગાળ) : અધ્યાપ્તા.

એન.સી.

લંડન.

—:૦:—

સિલોન.

શાખાઓ

હિન્દુસ્થાનમાં ઠેર ઠેર શાખાઓ છે. કલકત્તા, બંગાલ. બિહાર, આસામ, યુ. પી., પંજાબ, બર્મા, મલાયા સ્ટેટસ, મુંબઈ વિગેરે પ્રાંતોના મુખ્ય શહેરોમાં ઔષધાલયની શાખાઓ છે. ઔષધાલયમાં બનેલી દવાઓ આયુર્વેદશાસ્ત્રના આધારે બનાવેલી ખાત્રી લાયક, શુદ્ધ, ગુણકારી અને અસરકારક નીવડી ચુકી છે. મફત ફેટલોગ મંગાવવાથી મોકલવામાં આવશે.

૧૧ રોગોની ખારીક ચિકિત્સા જણાવેથી પ્રીસ્ક્રીપ્શન ઘણીજ ૧૧ ઢાળપૂર્વક બનાવી મોકલવામાં આવશે.

અકરંધ્યજ (સુવર્ણ સિંધુર)

સારીખદી સરસ.

તોલા ૧ ના રૂ. ૪

રતલ ૧ ના રૂ. ૨-૧૨-૦

સુવર્ણથી શુદ્ધ થએલી આ દવા દરેક રોગ ઉપર અસરકારક છે. જાનતંત્ર, પિત્તાશય, વિગેરેને નિયમીત કરી શક્તિ વધારે છે અને આરોગ્ય રક્ષે છે.

સિદ્ધિલીસ, મેનોરીયા, જેવાં ચામડીનાં દર્દો તથા મુત્રાશયનાં રોગો કે, પારાના ઝેર ઉપર આ દવા અકસીર છે. તેની અસર ચમત્કારીક છે.

શુક સંછવની

અખલા બાંધવ યોગ

શુદ્ધ વ્યવનપ્રાશ

રતલ ૧ ના રૂ. ૧૬  
ગુમાવેલી શક્તિ પાછી મેળવવા માટે ભારે ચમત્કારીક નીવડી છે. ત્વમારમાં નડું લોહી પુરી શુક સંછવનની નવીજ તાકાત ને તાજગી બક્ષે છે.

૧૬ વખતના રૂ. ૨  
૫૦ ના રૂ. ૫  
રક્તશ્રાવ વિગેરે જેમાં સ્ત્રીઓના રોગો ઉપર, કમર, પીઠ કે ગર્ભાશયના દુઃખાવા ઉપર કે માસિક માંદગી ઉપર ભારે અસરકારક નીવડી છે. વાપરવાથી ખાત્રી થશે.

રતલના રૂ. ૩  
છાતીના તેમજ ફેફસાંના કોષ્ઠપણુ બતના રોગ ઉપર તેમજ ઉધરસ, ખાંસી ને ક્ષય ઉપર આ દવા ઉત્તમ નીવડી છે. ખોરાકની મરજ સારનારી આ દવા ઉત્તમ નીવડી છે.

જાટ-પટ-રજ

દાઝેલા, જળમ, ગુમડાં,  
ખસ, ખરજણું, હરસ  
તથા વાળો વિગેરે  
ચામડીના તમામ  
દર્દોને મટાડી તાત્કા-  
લીક આરામ  
કરે છે.

તા. ૧૬-૧૨-૩૬.  
માસાડઃ  
ભાખથી કપીરભાષ  
જરીભાષ,  
જત લખવાનું કે ત-  
મેએ તમારો બનાવેલો  
જાટ-પટ-રજ મલમલોને  
થોડો આપ્યો હતો, તે  
અનુભવથી ૮૦ ટકા  
ચુલ્કારી મલમ પડ્યો  
છે. અમેએ કુલ્ક કીધા  
મુજબ તમારો મલમ  
આ બાજુમાં ચાલુ કરવા  
અમેને ૪ ડઝન બાટલી  
મોકલી આપશો.  
ડા. પી. પી ટાપર  
નાશિક.

મળવાના ટેકાણાઃ—  
૧ પેરી એન્ડ કું.  
આંટરોડ.  
૨ પોપુલર ફાર્મસી  
આંટરોડ.  
૩ ખાર મેડીકલ  
રોડર્સ, ખાર.  
૪ પરશોતમદાસ  
રણછોડાસ  
કાપડીઆ, ડીમ.  
૫ ધી અમૃત મેડી-  
કલ એન્ડ જનરલ  
રોડર્સ, કતોપોર  
બજાર, ભરૂચ.

પ્રવીણ ફાર્મસી,

માલાડ, મુંબઈ. પી. બી. સી. આઈ. રેલ્વે.

લ્યુકો-પલ્વ.  
(LUCO-PULV)  
પ્રદરનો અપૂર્વ ધલાજ



વર્ગોની સંપૂર્ણ અજમાયસ પછી  
લ્યુકો-પલ્વ સ્ત્રીઓના ગર્ભાશયના તેમજ  
જનનેદ્રિયના સોગમથી, અગર ગમે તે  
કારણથી થયેલા પ્રદરનો અકસીર ધલાજ  
સામીત યથ ચૂક્યો છે.

લ્યુકો-પલ્વ સ્ત્રીના ગર્ભાશય તથા  
જનનેદ્રિયના ભાગોને પુષ્ટિ આપી શરી-  
રની તદુરસ્તિમાં વધારો કરી પ્રદરને  
લીધે થયેલી નબળાઈ, કમરનો દુખાવો,  
અગમની નબળાઈ અને અટકાવની  
અનિયમિતતા મટાડી ફક્ત પંદરજ  
દિવસમાં સંપૂર્ણ આરોગ્ય બક્ષે છે.

સોલ એજન્ટસઃ—

માનુ એન્ડ કંપની, દવાના વેપારી.  
કલ્કત્તા મુરત.



# બોરફ સૈફી સાબુ

ગંરમ, દેશમી કે સુતરાઉ  
કપડાં ધોવા માટે તેમજ  
ન્હાવા માટે સંપૂર્ણ સલા-  
મતીથી વાપરી શકાય છે.

—:સર્વત્ર મળે છે.:—

બોરફના હેર બોઈલો.

બોરફની બનાવટના હેર બોઈલોએ ટુંક સમયમાં ખૂબ  
લોકપ્રિયતા મેળવી છે. (૧) કેકેનટ બોટો દી રોઝ (૨) વેલોટેબલ  
રોઝ, યા જેસમીન (૩) પરીમલ. [સચિત્ર કેટલોગ મફત મંગાવો.]

બોમ્બે સોપ ફેક્ટરી મુંબઈ, નં. ૩.

## આયુર્વેદ રસશાળા પૂના લિ.,

ટુકડન જીમખાના, પૂના ૪

દાંત સ્વચ્છ અને મજબૂત કરનાર

શૌચ સાફ લાવનાર

વજ્રદંતી

સુખસાગર ચૂર્ણ

આ કારખાનામાં તૈયાર થયેલી થોડી જાણીતી દવાઓ.

મકર ધ્યજ	દુધમાંડ પાક	બાળાંત કાકા	સૂત શેખર
બ્રાહ્મ તેલ	વ્યવન પ્રાશ	દ્રાક્ષાસવ	બ્રાહ્મણ ભસ્મ
હિંગામ્લક ચૂર્ણ	અશોકારિષ્ટ	વિડંગારિષ્ટ	મૌકિતિક ભસ્મ

આ શીવાય ખીજી જાતની ભસ્મો, આસવો અરિષ્ટો, માત્રા, ગોળીયો,  
અવલેહુ વિગેરે દવાઓ મંગાવી, એક વખત અનુભવ દ્યોને ખાત્રિ કરો.  
ટેકેકાળે એજન્સીઓ આપવાની છે. એજન્સી માટેના નીચે મંગાવો.  
મુંબઈ; સ્વર્ગમહાલ પાસે ઠાકુરદાસનું નાકુ ગીરગામ પુના-લક્ષ્મી રોડ,  
ગણપતી ચોક સાંગલી: આયુર્વેદ રસશાળા ટુકડન, પેઠ. નાગપુર,  
આયુર્વેદીક મેડીકલ રટર્સ, મહાલ રોડ, કોલ્હાપૂર એજન્ટ:  
આયુર્વેદ શ્રી વિ. ચિટણીસ, શ્રી લક્ષ્મીકાંત દવાખાનું કપીલાર્થ ચોક.

૧૦૦ વર્ષોનું જીવન ૫૦ જાણીતું  
અગતિયા લોહિનું સુધારનાર

REGD. TRADE MARK



**આમરુતજાળ**  
**આયોડાઈડ**  
**સાસાપરિલા**

લુધાનોમાં શુભાવેલી શક્તી પાછી મેળવવાનો એકજ ઘસાજ  
ડૉ. ગોતમરાવ કેશવની  
(૨૭૨૬)

(શક્તીવર્ધક મનોત્સાહ ઉત્પન્ન કરનારી પૌષ્ટિક)

દો સફર સની ગોળીઓ

હેતુકાળ:—ડૉ. વામન ગોપાળ સાસાપરિલા ડેપો, મુંબઈ નં. ૨.  
નકલી માલથી સાવધ રહેશો.

**અમૃતાંજન એટલે શરદીના શત્રુ**



છીક એટલે શરદીની નિશાની. જો તેનો  
વખતસર ઉપાય લેવામાં ન આવે તો  
લથકર રૂપ લે છે. તેને મટી દવાને  
બદલે માત્ર અમૃતાંજન નાક ઉપર  
ઘસવાથી સંપૂર્ણ આરામ થઈ  
જશે અને શરદીનાં લથકર  
દર્દમાંથી બચી જશે.

**અમૃતાંજન લીમીટેડ**

મુંબઈ

મદ્રાસ.

# હેલ્થો !!

જરમન સાયન્સની  
એક અપૂર્વ શોધ.  
ઉપલુપ્રદેશ માટે ઉત્તમ ટોનીક.

લોહ, માલ્ટ, કેલ્સીયમ અને અન્યપૌષ્ટિક વિટામીનોથી  
ભરપૂર આ સ્વાદીષ્ટપીણું અપચત, કબજિયાત, આંત-  
રડાં, છાતીની નબળાઈ પ્રદરરોગ, માંદગીની અશક્તિ  
મૂત્ર પિંડો તેમજ મૂત્રાશયના રોગો, પાંડુ, પ્રદર,  
ધાતુ વિકાર ક્ષય જેવા દર્દોનો નાશ કરી લોહી વધારી  
તાકાત આપે છે અને નવયૌવન નવાજે છે.

## જરમન ઝગ્યુમિક્ષર!!!

આ મિક્ષર દરેક જાતના 'બુના' કે નવા  
તેમજ હઠીલા તાવ મટાડે છે ને ઝાડો સાફ  
લાવી તાવને નાશુદ કરી શક્તિ આપે છે.

સોલ એજન્ટ  
શાંતિ એન્ડ કું. અમદાવાદ  
સ્ટોકીસ્ટ:

આયુ ઔષધાલય  
૧૮૩૩ પાડાપોળ  
અમદાવાદ

આયુ દવાખાના  
માદુંગા G. I. P.  
મુંબઈ ૧૬



# તંદુરસ્તી

એજ

જીવનનો સાચો આનંદ છે.

જેને મારું

અલેમ્પીક

## હેમોડ્રાક્ષોમાલ્ટ

જેવું ખીજું સાધન નથી. જે તંદુરસ્તી, રક્ષણ અને પોષણની ખાત્રી આપે છે. જે ઉસાહ, તાજગી અને પાચન શક્તિ વધારી લોહીમાં ભરપૂર વધારો કરે છે.

હેમોડ્રાક્ષોમાલ્ટ લોહી વધારનાર દવા ઉપરાંત ઉત્તમોત્તમ દ્રાક્ષનો રસ, માલ્ટનું મલ્ અને ખીજાં ફીમતી દ્રવ્યોની ઘનાવેલી દવા છે. એ સ્નાયુને મજબૂત કરી શરીરને નવું ચેતન આપે છે.

ખીમોરી પછી તંદુરસ્તી જલદી લાવવા માટે, અધાગ અનમિક કામ કરનારાઓ માટે. હેમોડ્રાક્ષોમાલ્ટ એ એક નમુનેદાર ઉત્તમ દવા છે એક વખત વાપરી ખાત્રી કરો.

અલેમ્પીક

કેમીકલ વર્ક્સ લિ.

મુંબઈ, પોરબંદર, મદ્રાસ, કલકત્તા

